

ROZNIKI
TOWARZYSTWO NAUKOWE W TORUNIU

ANDRZEJ TOMCZAK

KANCELARIA
BISKUPÓW WŁOCŁAWSKICH
W OKRESIE KSIĘGI WPISÓW
(XV-XVIII w.)

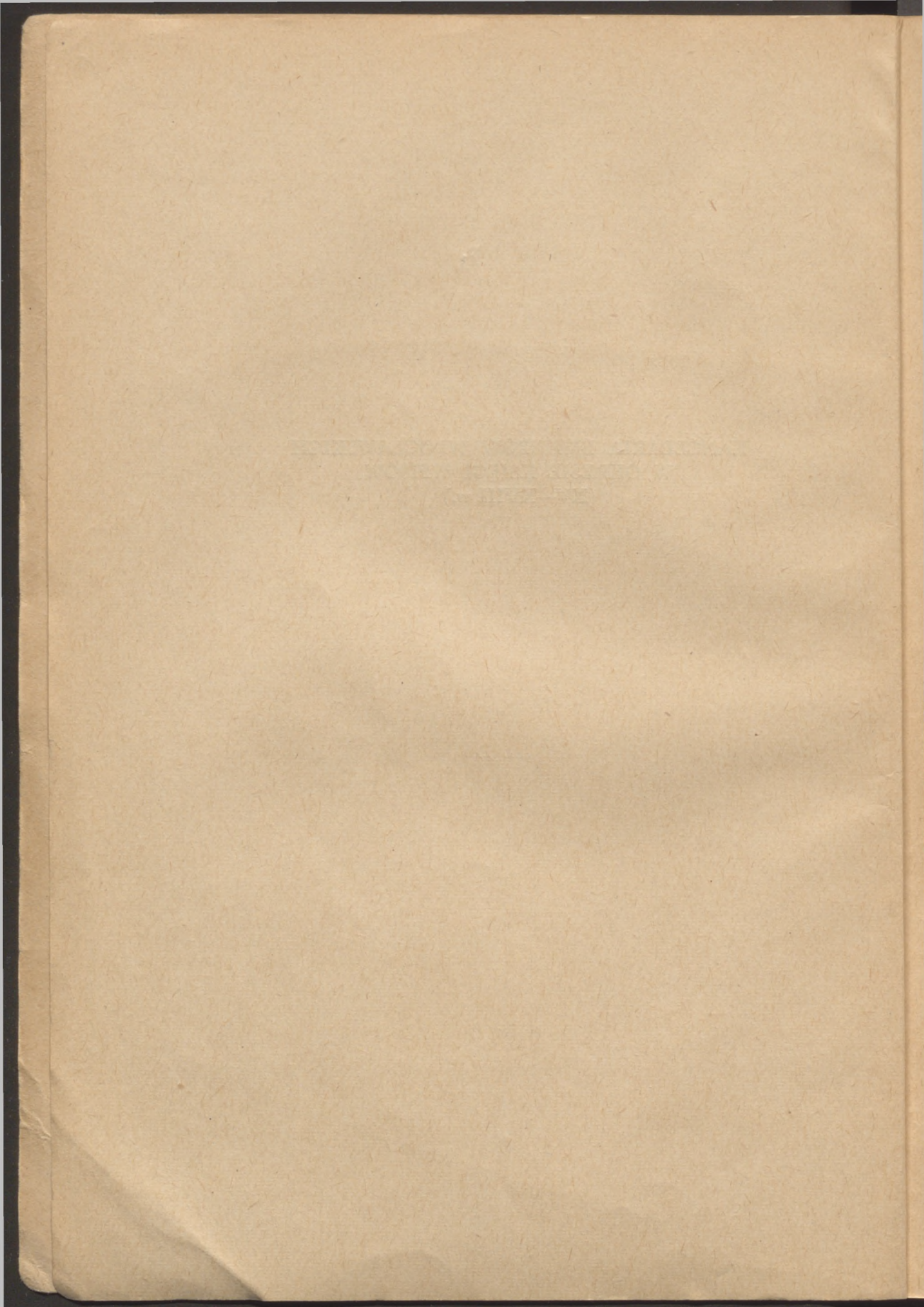
TORUŃ 1964

08

A. TOMCZAK • KANCELARIA BISKUPÓW WŁOCŁAWSKICH W OKRESIE KSIĘGI WPISÓW

KANCELARIA BISKUPÓW WŁOCŁAWSKICH
W OKRESIE KSIĘGI WPISÓW
(XV—XVIII w.)

2PP2P4

ROCZNIKI TOWARZYSTWA NAUKOWEGO W TORUNIU
ROCZNIK 69 ZA ROK 1964 ZESZYT 3

ANDRZEJ TOMCZAK

KANCELARIA BISKUPÓW WŁOCŁAWSKICH
W OKRESIE KSIĘGI WPISÓW
(XV-XVIII w.)

TORUŃ 1964

PRACA WYDANA Z ZASIŁKU POLSKIEJ AKADEMII NAUK

REDAKTOR NACZELNY WYDAWNICTW TNT:

Artur Hutnikiewicz

Komitet Redakcyjny

Przewodniczący: *Tadeusz Grudziński*

Członkowie:

Jadwiga Lechicka, Zbigniew Zdrójkowski

Redaktor naukowy:

Kazimierz Jasiński

4213/1

40893

Printed in Poland

Państwowe Wydawnictwo Naukowe
Oddział w Łodzi, 1964

Wydanie I. 500+100 egz. Ark. wyd. 31, ark. druk. 18,25+15 wkł. Papier druk. sat. V kl. 70 g. 70×100.

Podpisano do druku 17. VII. 1964 r. Druk ukończono w lipcu 1964 r. Cena zł 60.—

Zakłady Graficzne w Toruniu — Zam. 320 — C-12

WSTĘP

Kancelarie bywały dotychczas przedmiotem badań dwóch nauk: dyplomatyki i archiwistyki. Obie te nauki prowadziły badania jednak w sposób odmienny, zależnie od swych potrzeb i założeń.

W dyplomatyce rozumiano przez kancelarię — zgodnie z definicją Stanisława Kętrzyńskiego — „zorganizowane miejsce spisywania dokumentów, w którym sprawy z zakresu działania danej osoby, władzy czy instytucji, bywają stale ubierane w określone formy dokumentowe”¹. Studia dyplomatyczne poświęcane w pierwszym rzędzie samemu dokumentowi, jego postaci, budowie wewnętrznej i znaczeniu prawnemu, obejmowały również zagadnienia związane z kancelarią, jej organizacją i personelem, a to głównie w związku z potrzebą ustalenia tzw. kancelaryjności dokumentów. Jednym z niezbędnych etapów studiów dyplomatycznych było też ustalenie pierwotnej produkcji danej kancelarii, a więc i zestawienie wszelkich wychodzących z niej dokumentów dotychczas zachowanych.

Archiwistyka zna dziś bliskie sobie dwa pojęcia terminu kancelaria: szersze i węższe. W znaczeniu węższym jest to: „organ zajmujący się 1) rejestracją pism wchodzących i wychodzących, 2) przygotowaniem i wysyłaniem pism, 3) przechowaniem pism własnych, 4) przyjmowaniem lub przekazywaniem akt odziedziczonych lub odstępowanych”. W znaczeniu szerszym kancelaria to „wszystkie organy danego urzędu, instytucji itp. wytwarzające akta”².

Różnica między definicją pojęcia kancelaria w dyplomatyce i archiwistyce wiąże się niewątpliwie z faktem, że w Polsce badania dyplomatyczne rozwinęły się przede wszystkim nad kancelarią średniowieczną i do niej odnosi się sformułowanie Kętrzyńskiego. Natomiast archiwistykę interesuje głównie kancelaria okresu nowożytnego³. Przedmiotem bowiem badania archiwistyki nie są pojedyncze akta, lecz akta występujące w pewnych między sobą związkach powsta-

¹ S. Kętrzyński, *Zarys nauki o dokumencie polskim wieków średnich*, Warszawa 1934, s. 60.

² *Polski Słownik Archiwalny*, Warszawa 1952.

³ Oczywiście wysuwa się tu zagadnienie przeprowadzenia rozgraniczenia również między archiwistyką a dyplomatyką nowożytną, wobec jednak słabego (jak dotychczas w Polsce) rozwoju tej ostatniej, problemem tym zajmować się nie będziemy. W badaniach obcych nad dyplomatyką nowożytną łączono niekiedy aspekty dyplomatyczne z archiwalnymi. Uczynił tak O. H. Meisner, *Urkunden u. Aktenlehre der Neuzeit*, wyd. 2, Leipzig 1952, z czego mu zarzut uczynił K. Konarski w recenzji drukowanej [w:] *Studia Źródłoznawcze*, t. 2, 1958, s. 167. Bliski temu zagadnieniu jest też problem traktowania dyplomatyki średniowiecznej i nowożytnej (nauki o akcie), jako jednej nauki — por. H. O. Meisner, *Allgemeine archivische Schriftkunde und Fragen der Archivwissenschaft*, *Archivalische Zeitschrift*, 54, 1958, oraz Z. Fiala, *Dyplomatyka jedna — nebo dvě?*, *Archivní Časopis*, 1960, z. 1.

łych w sposób naturalny⁴. Kancelaria poczyną interesować archiwistę wówczas, gdy staje się ona sama miejscem, w którym zaczynają się gromadzić akta. Kancelarie wcześniejszego średniowiecza same nie zbierały akt — narastały one wówczas w archiwach odbiorców. Sytuacja zaczęła się zmieniać w Polsce mniej więcej od przełomu XIV i XV w. po przyjęciu się księgi wpisów jako nowej, zasadniczej postaci aktu. Księgi-rejestry pozostawały teraz w kancelarii macierzystej, stanowiąc podstawę tego, co po przejściu do archiwum miało stworzyć zespół archiwalny. Badania nad zespołami archiwalnymi, również ich genezę, należą w archiwistyce do podstawowych. Jest rzeczą zrozumiałą, że badania te byłyby niepełne, gdyby nimi nie objąć całokształtu zagadnień związanych z kancelarią macierzystą zespołu⁵.

Archiwista podchodzi do każdej kancelarii jako do kancelarii macierzystej zespołu. Musi wyjść od danych ustrojowych, zebrać podstawowe dane o urzędzie, instytucji, czy osobie, których akta wytworzyły zespół archiwalny. Z kolei przechodzi do badań nad samą kancelarią: jej organizacją, personelem, sposobem odbywania się produkcji aktowej i postacią produkowanych akt. Dalszym etapem może być zbadanie narastających w kancelarii akt, tych właśnie akt, które utworzą zespół archiwalny. Wreszcie archiwista musi wyjaśnić sam proces zarchiwizowania się akt narosłych w danej kancelarii⁶.

Tego rodzaju badania podejmowane w stosunku do konkretnych kancelarii prowadzą z jednej strony do wzbogacenia pewnych elementów teorii archiwalnej — z drugiej stają się podstawą dla konkretnych prac porządkowo-inwentaryzacyjnych w archiwach. Badania te mają jeszcze jeden aspekt — źródłoznawczy i w związku z nim mogą stać się nieraz pożyteczne dla ogółu historyków.

Przedmiotem niniejszej pracy jest kancelaria biskupów włocławskich w okresie księgi wpisów. Przez kancelarię biskupią rozumieć tu będziemy kancelarię *curiae episcopalis* — organ, który prowadził dokumentację aktową działalności samego biskupa i urzędników przy nim na jego dworze skupionych. Bliższe wyjaśnienie, czym była *curia episcopalis* w stosunku do innych centralnych urzędów w diecezji nastąpi w osobnym, pierwszym z kolei rozdziale pracy. Sam

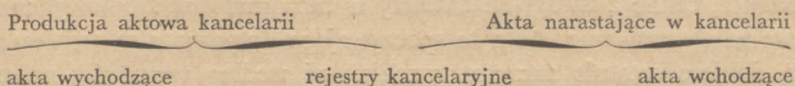
⁴ Według W. Leescha, *Methodik, Gliederung u. Bedeutung der Archivwissenschaft*, Archivar u Historiker, Berlin 1956, s. 16, archiwistyka (w przeciwieństwie do dyplomatyki) bada nie pojedyncze akta, lecz zrastanie się ich w większe całości. Niedawno J. Šebánek i S. Dušková w sposób interesujący wyróżnili w dyplomatyce: 1) problem relacji między wystawcą a dokumentem, 2) problem stosunku odbiorcy do dokumentu, przy czym pierwszemu odpowiada sprawa urzędów kancelaryjnych, drugiemu — archiwalnych. Zgodnie z tym zajęli się dokumentem nie tylko w kancelarii, ale i w archiwum — zob. J. Šebánek, S. Dušková, *Panovnická a biskupská listina v českém státě doby Václava II*, Rozpravy ČAV, LXXI/4, Praha 1961, s. 126. Niewątpliwie jednak, naszym zdaniem, badanie archiwów odbiorców, stanowiących pewne organicznie powstałe całości, należy do zakresu archiwistyki.

⁵ Zupełnie nie do przyjęcia wydaje się stanowisko K. Arłamowskiego, *Postulaty badawcze w zakresie archiwistyki*, Archeion, XXXVII, 1962, s. 43, który badania nad kancelariami wykluczył całkowicie z zakresu archiwistyki.

⁶ W r. 1955 w uwagach wstępnych do artykułu o kancelarii miasta Krakowa pisał M. Friedberg: „Dla archiwistyki zagadnienie [badania nad kancelariami] posiada bodaj większe znaczenie niż dla dyplomatyki. Znajomość organizacji kancelarii jest potrzebna koniecznie dla poznania struktury akt danego zespołu [...]. Dzisiejsza metodycznie prowadzona praca archiwalna porządkowo-inwentaryzacyjna nad zespołami zaczyna się od poznania ustroju danej władzy [...] oraz organizacji kancelarii” — *Kancelaria m. Krakowa do połowy XVIII w.*, Archeion XXIV, 1955, s. 278.

problem kancelarii zostanie przedstawiony przede wszystkim zgodnie z zainteresowaniami archiwistyki: w osobnym rozdziale organizacja kancelarii i w osobnym narastające w niej akta. Zamknięcie stanowi rozdział o losach akt biskupich składanych w archiwum kapituły włocławskiej.

Tak pomyślana konstrukcja pracy wykazuje zasadniczą różnicę w stosunku do budowy i rozplanowania tych opracowań kancelarii, które powstawały w wyniku zainteresowań dyplomatyki. Różnicę tę pozwala łatwo uchwycić następujący schemat:

Badania z zakresu dyplomatyki zajmują się opracowaniem „produkcji aktowej” określonej kancelarii i temu problemowi podporządkowują konstrukcję gotowych opracowań. W niniejszych rozważaniach na plan pierwszy wysunięto aspekt archiwalny zagadnienia, stąd przedmiotem jednego z dwóch głównych rozdziałów stały się „akta narastające w kancelarii”.

Produkcję aktową kancelarii, w tej jej części, która nie należy do akt gromadzonych się w kancelarii, a więc dokumenty, akta, korespondencje, wychodzące na zewnątrz, omówiono również w pracy, mniej jednak wyczerpująco niż akta pozostałe. Całkowicie akt wychodzących pomijać nie można i to nie tylko dlatego, że wówczas nie uzyskamy pełnego obrazu badanej kancelarii, ale i dlatego, że ten właśnie materiał bywa w niej rejestrowany, a więc pośrednio wchodzi również do zasobu akt narastających.

Z przyjęcia tego rodzaju założeń wynikły i pewne konsekwencje metodyczne. Starano się w pierwszym rzędzie zebrać pełny materiał dla odtworzenia pierwotnego zasobu aktowego kancelarii poszczególnych biskupów włocławskich, w praktyce zwłaszcza zgromadzić wszelkie rejestry powstałe w tych kancelariach. Kwerenda akt wychodzących z tych kancelarii była mniej pełna; ograniczono się do zebrania materiału w takim zakresie, by bezpiecznie wyciągnąć pewne wnioski ogólne. Trzeba tu zresztą zauważyć, że podobne wyczerpanie materiału w badaniach nad kancelariami z w. XV—XVIII, jak przy badaniach nad kancelariami wyłącznie średniowiecznymi, jest rzeczą niemożliwą.

Ramy chronologiczne pracy zamykają się w okresie zwanym w archiwistyce okresem księgi wpisów. W dziejach kancelarii stanowi ten okres odrębną całość charakterystyczną górującą wówczas postacią dokumentacji aktowej. Dla kancelarii biskupów włocławskich zaczyna się ten okres na przełomie XIV i XV w. Kresem jest tu rok 1818. Wprawdzie nowa postać akt — akta spraw pojawiają się w tej kancelarii już ze schyłkiem w. XVIII, niemniej jej główna księga wpisów, *acta episcoporum*, prowadzona była dłużej. Rok 1818 zaś był przełomowy w dziejach diecezji włocławskiej, która przestała wówczas istnieć w tej postaci, w jakiej została powołana do życia z początkiem w. XII. Zmiany, jakie zaszły mniej więcej w tym okresie w charakterze urzędu biskupiego, utrata uposażenia biskupstwa w postaci wielkiego latyfundium ziemskiego,

a dalej odebranie biskupom w niewielki czas potem wszelkich funkcji publicznych, jeszcze mocniej znaczenie tej cezury czasowej podkreślają.

Wybór tematu podyktowany został kilkoma względami. Dotychczasowe studia nad kancelariami prowadzone przez archiwistów dotyczyły przede wszystkim okresu akt spraw. Okresem księgi wpisów zajmowano się w mniejszym stopniu, a badania poszły tu głównie w kierunku kancelarii grodzkich, częściowo i miejskich. Niemal nie pracowano do niedawna nad kancelariami kościelnymi. Tymczasem akta takich właśnie urzędów kościelnych z okresu feudalnego jak urząd biskupi, cenne z uwagi na zawarty w nich materiał źródłowy, zasługują na żywsze zainteresowanie. Akta te spoczywające dotychczas w archiwach kościelnych, dopiero ostatnio zaczęto porządkować według wymogów nowożytnej archiwistyki. Jednak ani teoretyczna znajomość tych akt, ani prace nad właściwym ich uporządkowaniem nie będą mogły postąpić naprzód bez wstępnych studiów nad kancelariami, które te akta wyprodukowały. Wreszcie — i będzie to może взгляд nie ostatni — akta biskupie wykorzystywane były dotychczas bardzo mało jako źródło historyczne. Może niniejsza praca, będąca siłą rzeczy również pracą źródłoznawczą, choć w minimalnym stopniu ułatwi licznym badaczom dziejów od XV do XVIII w. wykorzystanie zasobu aktowego pochodzącego z kancelarii biskupich.

Literatura dotycząca kancelarii biskupich w okresie księgi wpisów niemal nie istnieje. Kancelarie biskupie badano już niejednokrotnie w ramach dyplomatyki, były to jednak wyłącznie kancelarie średniowieczne⁷. W literaturze obcej przeważały prace poświęcone kancelariom poszczególnych biskupstw, czy nawet biskupów⁸. Próby ogólniejszej syntezy można spotkać rzadko — jeśli się zaś taka pojawi, to zamknięta w szczupłych ramach chronologicznych⁹. Pewne wiadomości ogólne o tych kancelariach zawierają też podstawowe, na ogół starszej daty, podręczniki dyplomatyki¹⁰.

W literaturze polskiej prawie nie poświęcono im osobnych prac¹¹, choć trak-

⁷ Podane tutaj omówienie literatury ogranicza się ściśle do pozycji związanych z zasadniczym tematem pracy — kancelarią biskupią. Pomijam natomiast w tym miejscu literaturę ogólną związaną z ustrojem Kościoła, z której korzystałem we wstępnym rozdziale, i literaturę dotyczącą archiwów kościelnych wykorzystaną w rozdziale końcowym.

⁸ Z prac nowszych możemy wymienić przykładowo: T. Fruhmanna, *Studien zur Kanzlei u. zum Urkundenwesen der Erzbischöfe von Mainz (1289—1373)*, Frankfurt 1940. Kancelarie biskupów bliższych Polsce opracowywali: Schillmann, *Beiträge zum Urkundenwesen der Bischöfe von Cammin*, Marburg 1907; E. Weise, *Das Urkundenwesen der Bischöfe von Samland*, *Altpreuussische Monatschrift*, 59, 1922, s. 1—48; 159—209. Ostatnia z wymienionych prac sięga już do okresu księgi wpisów. Przytoczyć też należy najnowszą tego rodzaju pracę: R. Nový, *Listiny pražských biskupů XI—XIV století*, Acta Universitatis Carolinae 1960, Philosophica et historica 5, (Praha 1961). Wreszcie nie można pominąć nowszych studiów nad kancelarią papieską wywierającą niewątpliwą wpływ na kancelarie biskupie. Problemem rejestracji w tej kancelarii zajmował się ostatnio F. Bock, *Päpstliche Sekretregister und Kammerregister. Überblick und Ergänzung früherer Studien zum Registerwesen des Spätmittelalters*, *Archivalische Zeitschrift* 59, 1963. Całkowicie okresu księgi wpisów tyczy praca E. Pitza, *Das Registraturwesen des Fürstbistums Osnabrück in 16, 17 und 18 Jahrhundert*. Ibid.

⁹ Zob. C. Cheney, *English Bishops Chanceries 1100—1250*, Manchester 1950.

¹⁰ H. Breslau, *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland u. Italien*, t. 1, nowe wyd., Berlin 1958; lub A. Giry, *Manuel de diplomatique*, Paris 1925.

¹¹ Ostatnio przyczynki do dyplomatyki biskupiej publikowali: Z. Sułowski, *Najstarsze*

tują o nich większe syntezy, przede wszystkim podręcznik Stanisława Kętrzyńskiego o dokumencie polskim wieków średnich¹².

Praca Kętrzyńskiego była do niedawna jedyną zajmującą się szerzej kancelariami kościelnymi, m.in. biskupimi, również w początkowym okresie księgi wpisów. Szczególnie Kętrzyński zajął się problemem początków rejestracji w tych kancelariach, a to w ramach rozważań nad genezą księgi wpisów w Polsce w ogóle.

Zagadnień związanych z kancelarią biskupią nie poruszały również ogólne prace poświęcone historii Kościoła w Polsce między XV i XVIII w., nawet te, które omawiały jego ustrój¹³. Natomiast w pracach starszych zajmujących się urzędem biskupa można napotkać tu i ówdzie problemy bliskie i samej kancelarii biskupiej. Podejmowanie tego tematu było modne w okresie feudalnym i stanowił on przedmiot wielu dysertacji doktorskich z zakresu prawa¹⁴. Z uwagi na to, że prace te poza zestawieniem odpowiednich przepisów prawa kanonicznego również wskazują na pewne zwyczaje współcześnie panujące — materiały w nich zawarte można nieraz dziś traktować jako informacje źródłowe. Natomiast szereg nowszych prac zajmujących się urzędem biskupim w Polsce problemu kancelarii zupełnie nie porusza.

Dosyć obszerna literatura poświęcona sądownictwu kościelnemu (zwłaszcza w średniowieczu) dotyka spraw kancelarii biskupiej tylko z daleka i w sposób pośredni¹⁵. Niektóre starsze podręczniki traktujące o samym przewodzie sądowym, omawiają również funkcjonowanie kancelarii sądów kościelnych¹⁶.

O ile brak jest opracowań całokształtu zagadnień kancelarii biskupich w okresie księgi wpisów, to jednak istnieje pewna ilość prac zajmujących się ich produkcją aktową. Pierwszy całokształt tej produkcji poklasyfikował i scharakte-

dokumenty biskupstwa hobolińskiego, Roczniki historyczne, 19, 1952; oraz A. Skowrońska, *Kilka niedrukowanych dokumentów Tomasza I z lat 1239—1259*, Sobótka, 13, 1958, nr 2.

¹² S. Kętrzyński, *Zarys nauki o dokumencie polskim wieków średnich*, Warszawa 1934.

¹³ Pewnym wyjątkiem jest tu praca T. Silnickiego, *Dzieje i ustrój Kościoła na Śląsku do końca w. XIV*, *Historia Śląska*, t. 2, Kraków 1939, która jednak nie wkracza w interesujący nas tu okres. O kancelarii biskupów wrocławskich w średniowieczu pisał też J. Pfitzner, *Besiedlungs-, Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte des Breslauer Bistumslandes*, I Theil: Bis zum Beginne der böhmischen Herrschaft, Reichenberg 1926, na s. 206—214.

¹⁴ M. in. podejmowano takie tematy w Krakowie — zob. np. J. Ekart, *In nomine Domini Amen. Questio Juridica. De jurisdictione Episcopi [...]*, Cracoviae Typis Universitatis 1691, lub A. Lipiewicz, *Questio Juridica de Dignitate Episcopali [...]* pro obtenta in utroque Jure licentia [...], A. D. MDCCLXII Cracoviae typis Universitatis. Odbija korzystnie od tego typu niewielkich rozpraw swą gruntownością wydawana wielokrotnie w XVII w. P. Piaseckiego, *Praxis episcopalis* gdzie też wprost można znaleźć ustępy poświęcone notariuszom zatrudnionym w kancelarii biskupiej. Niekiedy na temat swego urzędu głos zabierali sami biskupi, m. in. biskup wrocławski M. Pstrokoński — por. *De recte gerendo Episcopatu Monita domestica a Mathia de Buzenin Pstroconio [...]*, Posnaniae in officina Ioannis Wolrabi a. D. 1629.

¹⁵ Prace R. Taubenschlaga, B. Ulanowskiego i S. Zachorowskiego właściwie nie do problemu kancelarii biskupiej nie wnoszą. Nie wychodzą też one na ogół poza granice średniowiecza.

¹⁶ Np. J. Janidłowskiego, *Processus iudiciarius ad praxim fori spiritualis Regni Poloniae conscriptus [...]*, Cracoviae 1606 (i wyd. następne 1619, 1643).

ryzował S. Kutrzeba¹⁷. Niektóre rodzaje pism wychodzących z kancelarii omówiono w poszczególnych artykułach w *Encyklopedii Kościelnej Nowodworskiego*¹⁸, lub poświęcono im nawet osobne prace¹⁹.

Ogólnie jednak rzecz biorąc, produkcja aktowa kancelarii biskupiej nie wzbudziła dotychczas nawet części tego zainteresowania archiwistów i historyków, co np. akta kancelarii parafialnych²⁰.

Pierwszą pracą, która szerzej przedstawiła szereg zagadnień związanych z kancelarią biskupią w okresie księgi wpisów jest *Wprowadzenie do studiów w archiwach kościelnych* H. Wyczawskiego²¹. Praca ta będąca skryptem z wykładów przeznaczonych dla studentów wywołała szereg zastrzeżeń²², niemniej po raz pierwszy dzięki niej otrzymano szczegółowe omówienie samej organizacji kancelarii kościelnych oraz akt w nich produkowanych. Sam jednak charakter pracy pozbawionej pełnego aparatu naukowego, dalej oparcie jej w przeważającej mierze na materiale niektórych tylko kancelarii — pozwala jej wyniki traktować jako pewne uogólnienia, które w szerokim zakresie winny dopiero zostać podbudowane badaniami monograficznymi.

Obfita już literatura dotycząca dziejów diecezji włocławskiej i biskupów nią władających nie zawiera opracowań, zajmujących się choć marginesowo kancelarią biskupią. Może najbliższą tematyką jest niewielki rozmiarami szkic S. Chodyńskiego, *Konsystorze w diecezji kujawsko-pomorskiej*²³, zajmujący się przede wszystkim kancelarią oficjałów generalnych. Również hasło „Notariusz” opracowane przez Z. Chodyńskiego do *Encyklopedii Kościelnej Nowodworskiego*²⁴ jest tu pewnym bezpośrednim przyczynkiem, operuje bowiem przykładami również z biskupiej kancelarii włocławskiej.

Nie pisano dotychczas osobno o aktach produkowanych we włocławskiej kancelarii biskupiej. Szereg informacji archiwoznawczych można jednak o nich

¹⁷ S. Kutrzeba, *Historia źródeł dawnego prawa polskiego*, cz. 2, Lwów (1926), § 5 — razem z produkcją innych kancelarii kościelnych.

¹⁸ Zob. takie hasła jak: Kommenda, Kolacja kanoniczna, Prowizja kanoniczna, Instytucja kanoniczna — artykuły omawiają przede wszystkim samą treść prawną tych pojęć, ale pośrednio i dokumenty, których akcja prawna wymagała.

¹⁹ T. Długosz, *Biskupia visitatio liminum*, Collect. Theol., XIV, 1933, szczegółowo omówił relacje biskupie o stanie diecezji. Bardzo bogatą literaturę posiadającą powstające również często w kancelarii biskupiej statuty synodalne. O rejestrach czynności arcybiskupów gnieźnieńskich podał niedawno informację H. Rybus, *Kilka uwag o zniszczonych aktach arcybiskupów gnieźnieńskich i o nieznanym życiorysie Piotra Gamrata*, Archiwa, Biblioteki, Muzea Kościelne, t. 2, 1961, zesz. 1—2.

²⁰ Oczywiście historycy od dawna doceniali wartość źródłową pewnych typów akt pochodzących z kancelarii biskupich, np. wizytacji, czego dowodem jest szereg publikacji tych źródeł; nie poświęcano jednak im dotychczas tylu opracowań archiwoznawczych, czy źródłoznawczych, co księgom metrykalnym.

²¹ H. Wyczawski, *Wprowadzenie do studiów w archiwach kościelnych*, Warszawa 1956.

²² Por. recenzję A. Petraniego, *Archeion*, XXVII, 1957, s. 349 oraz polemikę między autorem i recezentem w *Archeionie* XXXI, 1959, s. 199; zob też recenzję A. Liedtke, *Nasza Przyszłość*, 5, 1957, s. 339.

²³ S. Chodyński, *Konsystorze w diecezji kujawsko-pomorskiej*, Włocławek 1914. Dla niniejszego tematu ważny jest Dodatek II zawierający: „1. Sądy biskupie, 2. Sądy zadworne, 3. Sędziowie generalni”. Chodyński zajął się również kancelarią kapituły włocławskiej opracowując jej notariuszy — *Notariusze kapituły włocławskiej*, Kwartalnik Teologiczny, V, zesz. 4, 1906.

²⁴ *Encyklopedia kościelna Nowodworskiego*, t. 16, s. 417—426.

znaleźć w pracach źródłoznawczych²⁵, w monografiach na nich opierających się²⁶, a może najczęściej we wstępach do publikacji źródłowych. Pewna ilość akt biskupich została bowiem opublikowana; może najwięcej w wydawanej we Włocławku w r. 1881—1912 serii *Monumenta Historica Dioecesis Vladislaviensis*, mianowicie szereg relacji o stanie diecezji, wizytacji, rachunków. Niestety, właśnie rzeczom w tej serii wydawanym brak na ogół potrzebnych not wyjaśniających. Natomiast zwięźle co prawda, ale istotne informacje o najdawniejszych rejestrach czynności biskupów włocławskich podał B. Ulanowski we wstępie do wydawnictwa wyboru zapisek z tychże rejestrów, wspólnego z wyborem zapisek z akt oficjałów²⁷. Podobnie obszerniejsze już wiadomości archiwoznawcze o aktach wizytacyjnych z Włocławka umieścili w swych publikacjach S. Kujot²⁸, czy P. Panske²⁹. Również Z. Chodyński we wstępie do wydawnictwa statutów diecezji włocławskiej podał szereg informacji o aktach synodów spisywanych zwykle z udziałem kancelarii biskupiej³⁰. Wystawiane w tej kancelarii ordynacje biskupa dla kapituły wydał J. Fijałek³¹. Wszystko to jednak są okruszki — pierwszym osobnym studium poświęconym całkowicie jednej serii akt kancelarii biskupiej będzie znajdująca się w druku praca ks. S. Librowskiego o wizytacjach diecezji włocławskiej.

Mówiąc o źródłach do tego rodzaju tematu, jak przez nas wybrany, można mieć dwie rzeczy na myśli. Po pierwsze, źródłem jest tu każdy akt gromadzony w kancelarii biskupów włocławskich. Jest to oczywiste, jeśli jednym z celów pracy jest odtworzenie całokształtu zasobu aktowego tej kancelarii. Po drugie — źródłami będą tu wszelkie informacje o samej kancelarii, jej organizacji, personelu i produkcji aktowej, które mogą się znajdować nie tylko w zespole akt *curiae episcopalis*, ale i w zespołach innych.

Większość źródeł do naszego tematu mieści się dziś w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku. Archiwum to wchłonęło dawne archiwum kapituły włocławskiej, w którym biskupi składali większość akt powstałych w ich kancelariach. Po r. 1818 akta archiwum kapituły uległy podziałowi — część oddano do Gniezna, Pielplina i Płocka — podział ten jednak tylko w małym stopniu, poza wizytacjami, dotknął akta kancelarii biskupich³².

Całość akt złożonych w archiwum podzielono po ekstradycjach dokonanych

²⁵ Najwięcej u M. Morawskiego, *Materiały do dziejów Łodzi w archiwum kapituły katedralnej włocławskiej*, Rocznik Łódzki, II, 1931.

²⁶ Np. u L. Żytkowicza, *Studia nad gospodarstwem wiejskim w dobrach kościelnych XVI w.*, Warszawa 1962.

²⁷ *Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta*, ed. B. Ulanowski, t. III, cz. 1: *Acta iudiciorum ecclesiasticorum dioecesium Plocensis, Vladislaviensis et Gnezniensis (1422—1533)*, Kraków 1908.

²⁸ *Visitationes archidiaconatus Pomeraniae Hieronymo Rozrażewski Vladislaviensis et Pomeraniae episcopo factae*, wyd. S. Kujot, Fontes TNT I-III, 1897—1899.

²⁹ *Visitatio archidiaconatus Pomeraniae sub [...] auspiciis Bonaventurae de Niedzielski Madaliński [...] anno 1686 et 1687 peracta* wyd. P. Panske, Fontes TNT XV, 1912.

³⁰ *Statuta synodalia dioecesis Vladislaviensis et Pomeraniae*, wyd. Z. Chodyński, Warszawa 1890.

³¹ *Statuty kapituły katedralnej włocławskiej, z materiałów [...] S. Chodyńskiego* wyd. J. Fijałek, Kraków 1915.

³² S. Chodyński, *Szczegół do historii Archiwum Diecezji włocławskiej*, MHDV1., XXIV, 1910, s. 98; wydrukowano tu wykazy akt oddanych do Płocka i do Prus.

w latach dwudziestych XIX w. na kilka grup rzeczowych: I Akta dotyczące całej diecezji i biskupstwa, II Akta biskupów, III Akta administratorów, IV Księgi wizytacji, V Katalogi wyświęconych i bierzmowanych, VI Akta konsystorskie, VII Akta dotyczące dóbr stołu biskupiego, VIII Akta dotyczące kapituły, IX Uchwały i postanowienia kapituły (*acta capitulorum*), X Rachunki kapituły, XI Spisy rezydujących i obecnych na kapitułach i nabożeństwach, XII Spisy obecnych na aniwersarzach, XIII Spisy odprawiających msze śpiewane, XIV *Varia*. Osobny dział stanowiły dokumenty pozostawione w rzeczowym układzie z XVIII w.

Podział ten został utrwalony przez nadanie wszystkim aktom *numerus currens* i sporządzenie ich spisu. Odpowiednie numery umieszczono na samych aktach, z reguły ołówkiem na pierwszej karcie lub na odwrocie okładki. W r. 1910 ks. S. Chodyński spis ten wydrukował (wyliczył jednak wszystkie pozycje tylko z pierwszych dziesięciu działów i częściowo z działu ostatniego)³³. Odtąd aż do czasów ostatnich spis ten jako prowizoryczny inwentarz służył wszystkim badaczom korzystającym z archiwum wrocławskiego i według niego akta cytowano. Nie objął on dokumentów. Dla tych Chodyński wydrukował w r. 1912 osobny inwentarz oparty na inwentarzu sporządzonym jeszcze w r. 1728, uwzględniający jednak zmiany w zasobie, które zaszły w w. XIX³⁴. Dokumenty posiadały poprzednio własną numerację, ale nie przez całość zbioru, tylko w działach. Chodyński dając w swoim inwentarzu *numerus currens* zachował układ tradycyjny. Numery umieścił nie na samych dokumentach, tylko na kopertach, w których je ułożył.

Układ XIX-wieczny akt w archiwum nie uwzględnił zasady proveniencji kancelaryjnej. Akta takich kancelarii, jak biskupia, kapitułna, oficjalacka, zostały częściowo wymieszane.

Kiedy po różnych kolejach losu podczas wojny 1939—1945, akta dawnego archiwum kapitułnego znalazły się znów we Wrocławku w Archiwum Diecezjalnym, do nowego ich uporządkowania przystąpił archiwista ks. S. Librowski³⁵. Wyróżnił on w całym zasobie Archiwum następujące działy zawierające akta z okresu feudalnego:

I. Archiwum Diecezji Kujawsko-Pomorskiej (1123—1818).

1. Archiwum Biskupów Kujawsko-Pomorskich (XV—XIX w.).

2. Archiwum Konsystorza Generalnego Wrocławskiego (XV—XIX w.).

II. Archiwum części Archidiecezji Gnieźnieńskiej włączonej w r. 1818 do Diecezji Kujawsko-Kaliskiej (XV—XIX w.).

1. Część Archiwum Arcybiskupów Gnieźnieńskich (wizytacje XVI—XIX w.).

2. Archiwum Konsystorza Foralnego Kaliskiego (XV—XIX w.).

3. Archiwum Konsystorza Foralnego Uniejowskiego (XVII—XIX w.).

³³ MHDVI., XXIV, 1910, s. 125—133.

³⁴ MHDVI., XXV, 1912.

³⁵ S. Librowski, *Archiwum Diecezji Wrocławskiej*, ZTNT, 13, 1947, s. 85. Śladem prac porządkowych prowadzonych przez archiwistów niemieckich podczas wojny są adnotacje na pierwszych stronach wielu akt wrocławskich: „Hs. Leslau-Diöz”.

4. Archiwum Konsystorza Foralnego Wieluńskiego (XV—XIX w.).

5. Część Archiwum Konsystorza Generalnego Łowickiego (XIX w.).

Poza tym akta staropolskie znalazły się jeszcze w odrębnym dziale mieszczącym następujące zespoły (lub grupy zespołów):

1. Archiwum Kapituły Katedralnej we Włocławku (XV—XIX w.).

2. Archiwum Kapituły Kolegiaty w Kaliszu (XVI—XIX w.).

3. Archiwum Kapituły Kolegiaty w Chodczu (XVII—XIX w.).

4. Szczątkowe archiwa innych kapituł kolegiackich (XVI—XIX w.).

5. Archiwum Seminarium Duchownego we Włocławku (XVII—XX w.).

6. Szczątkowe archiwa zakonów i klasztorów (XV—XIX w.)³⁶.

Najważniejszy dla badań nad tematem niniejszej pracy zespół „Archiwum Biskupów Kujawsko-Pomorskich” został podzielony na następujące grupy akt: 1) *Acta episcoporum*, 2) Wizytacje, 3) Gospodarcze, 4) Pomoce kancelaryjne i archiwalne. Do działu ostatniego zaliczono wszystkie zachowane różnego typu kopiarze, formularze i dawne inwentarze (m. in. tu znajdują się wizytacje katedry z r. 1594 i 1760 mieszczące w sobie spisy zawartości archiwum kapituły). Wewnątrz działów akta są ustawione w zasadzie chronologicznie. Porządkowanie nie zostało jeszcze zakończone. Stąd na przykład w dziale Gospodarcze znajdują się w chwili obecnej wszystkie akta dotyczące dóbr biskupich, również te, które niewątpliwie przynależą do kancelarii kapituły. Wewnątrz działów akta nie otrzymały jeszcze nowej numeracji. Jedynie w serii *Acta episcoporum*, dla której zaczęto już sporządzać inwentarz kartkowy, wprowadzono tymczasową numerację ciągłą.

Nie porządkowano dotychczas zbioru dokumentów. Ten nie pozostaje jednak obecnie w układzie historycznym utrwalonym przez inwentarz z r. 1912. W okresie wojny 1939—1945 archiwiści niemieccy ułożyli dokumenty chronologicznie, zaopatrując koperty w nowy *numerus currens*.

Przeprowadzone przez ks. Librowskiego prace ułatwiły orientację w ogólnym zasobie Archiwum. Równocześnie jednak brak jakichkolwiek spisów akt według nowo im nadanego porządku utrudnił kwerendę. Objęto nią we Włocławku również obok Archiwum — Bibliotekę Kapitułną, a mianowicie jej dział rękopisów³⁷.

Poszukiwania we Włocławku pozwoliły stwierdzić stan zachowania tych wszystkich akt, które narosłe w kancelarii biskupiej przechodziły z niej do dawnego archiwum kapitułnego. Równocześnie jednak archiwum to dostarczyło wiele dokumentów, pism urzędowych i korespondencji, wychodzących z kancelarii biskupiej, które albo znalazły się w zbiorze dokumentów tego archiwum, albo, adresowane do kapituły i złożone w jej kancelarii, są dziś w jej zespole aktowym. Akta pochodzące z Archiwum Diecezjalnego we Włocławku dostarczyły i dru-

³⁶ S. Librowski, *Archiwum Diecezjalne we Włocławku 1945—1958*, Kronika Diecezji Włocławskiej, 1958, i odb., s. 14.

³⁷ I tu kwerendę utrudniał brak aktualnego katalogu. Jedyne drukowane wykazy rękopisów włocławskich (przygotowany w r. 1916 przez S. Chodyńskiego, a wydrukowany przez S. Librowskiego [w:] *Biblioteka kapituły włocławskiej*, MHDVI XXVI, Włocławek 1949, s. 74—130) jest dziś tylko w małym stopniu aktualny.

giego rodzaju źródeł, o których wyżej była mowa. Informacji o samej kancelarii szukano przede wszystkim w dziale *Acta episcoporum*, którego 78 ksiąg wypadło uważnie przekartkować. Pewną ilość wiadomości, związanych zwłaszcza z przekazywaniem akt biskupich do archiwum kapitulnego znaleziono w *Acta capitulorum*. Pośredni materiał dotyczący kancelarii wydobyto z dokumentów złożonych w zbiorze i w korespondencji biskupów kierowanej do kapituły. W aktach konsystorskich (oficjalów generalnych włocławskich) przeprowadzono jedynie wyrywkową kwerendę dla uzyskania pewnych danych porównawczych.

Pewna ilość akt narastających w kancelarii każdego z biskupów wędrowała nie do archiwum kapitulnego we Włocławku, a do archiwów rodzin, z których biskupi pochodzili. Również niektóre rzeczy, złożone nawet w archiwum we Włocławku, różnymi kolejami losu zostały później rozproszone. Stąd niektóre akta przynależne kiedyś niewątpliwie do kancelarii biskupiej odszukano w rozmaitych zbiorach: w Bibliotece Jagiellońskiej, Bibliotece Czartoryskich, Ossolineum.

Biskupi włocławscy przechodzili często do Gniezna i Krakowa zabierając z sobą nieraz i akta — stąd wypadło sprawdzić i zawartość Archiwum Konsystorskiego w Krakowie i Archidiecezjalnego w Gnieźnie. Zebrano tam również nieco materiału dla celów porównawczych.

Najwięcej dokumentów i pism wystawionych w kancelarii biskupiej posiadają dziś poza Włocławkiem Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Gdańsku oraz Archiwum Państwowe w Toruniu. W Warszawie znajdują się przywileje biskupie dla różnych miast z obszaru późniejszego Królestwa Kongresowego, które przed rozbiorami stanowiły własność biskupów włocławskich. Są tam również przywileje różnych wystawców dla biskupstwa włocławskiego, które przechowywano kiedyś w archiwum kapitulnym we Włocławku, a które wypożyczone w XIX w. do Warszawy dla celów publikacji, już do swego właściwego archiwum nie wróciły. Innego pochodzenia są bogate zbiory dokumentów, pism urzędowych i zwykłej korespondencji biskupów włocławskich w archiwach w Gdańsku i Toruniu. Są to akta, których odbiorcą były rady obydwu tych miast. Dużo rozproszonej korespondencji biskupów włocławskich kryją również rękopisy Biblioteki Czartoryskich w Krakowie. Są też tam pewne akta wywiezione z archiwum kapitulnego we Włocławku przez Tadeusza Czackiego.

Wykorzystano również znajdujące się w Bibliotece PAN w Krakowie a zgromadzone przez J. Fijałkę materiały do dziejów diecezji włocławskiej, jak również te, które za jego pośrednictwem trafiły tam z biblioteki ks. S. Chodyńskiego we Włocławku. Przejrzano też „Teki Ulanowskiego” w Zakładzie Dokumentacji Instytutu Historii PAN w Krakowie.

Źródła pochodzące spoza Archiwum Diecezjalnego we Włocławku cytowano w pracy według przyjętych ogólnie zwyczajów, podając nazwę archiwum lub biblioteki i sygnaturę (zespół, jednostka w zespole). Przy źródłach pochodzących z Archiwum Diecezjalnego we Włocławku ograniczano się do podania zespołu lub serii akt oraz odpowiedniej sygnatury liczbowej. W seriach *Acta episcopo-*

rum, *Acta capitulorum* i *Acta consistorialia*, posiadających nadaną nową numerację, nowy numer umieszczano na pierwszym miejscu, za nim dodając w nawiasie numer dawny zgodny z numerem inwentarza z r. 1910³⁸. Przy aktach nie mających nowej numeracji podawano sygnatury z r. 1910, również w nawiasach³⁹. Dokumenty cytowano według nowego (z l. 1939—1945) chronologicznego układu, utrwalonego własnym *numerus currens*⁴⁰.

W pracy przyjęto w zakresie pojęć dyplomatycznych terminologię, której używał St. Kętrzyński w swym *Zarysie nauki o dokumencie polskim wieków średnich*⁴¹. A więc różnego rodzaju księgi kancelaryjne rejestrujące pisma i dokumenty jednego wystawcy dla rozmaitych odbiorców (oraz rejestrujące czynności określonej władzy) nazywano rejestrami. Nazwę kopiariusz (kopiarni) zachowano dla ksiąg zbierających dokumenty różnych wystawców dla jednego odbiorcy. Również termin dokument używano w tzw. jego ściślejszym znaczeniu, przeciwstawiając mu pisma urzędowe i listy.

Diecezję, której kancelaria biskupia jest przedmiotem niniejszej pracy, nazywam włocławską zgodnie z przyjętą w nowszej literaturze terminologią, choć w okresie staropolskim używano powszechniej nazwy kujawska⁴².

* *

*

Wywiązując się z miłego obowiązku pragnę podziękować kierownikom archiwów kościelnych w Gnieźnie, Krakowie, Pelplinie i Płocku za życzliwe udzielanie wszelkich potrzebnych mi informacji, a szczególnie kierownikowi Archiwum Diecezjalnego we Włocławku ks. Stanisławowi Librowskiemu, który nie szczędził mi wielu wskazówek i zawsze ułatwiał dotarcie do potrzebnych akt.

Kwerendę źródłową do niniejszego tematu zaczęto z końcem roku 1959 — pracę napisano w zimie 1962/1963 r.

³⁸ A więc np. „Ac. ep., 1 (107)”, „Ac. cap., 24 (243)”, „Ac. cons., 1 (105)”.

³⁹ Np. „Kopiarze (4)”.

⁴⁰ „Dok., 261”. Przy dokumentach papierowych: „Dok. pap. 1”.

⁴¹ Rozdział: „Ogólne pojęcia dyplomatyczne w związku z polską nomenklaturą naukową”.

⁴² Por. przyp. 1 do Rozdziału I.

WYKAZ SKRÓTÓW

Skróty stosowane w cytatach i dodatkach źródłowych

a) w tytulaturze:

IUD	— Iuris utriusque Doctor
Il. et Rev. Sua Celsitudo	— Illustrissima et Reverendissima Sua Celsitudo
Peril. adm. Rev.	— Perillustri admodum Reverendus
Rev. D. D. Dei et Ap. Se-	— Reverendissimus Dominus Dominus Dei et Apostolicae
dis gratia Ep. VI. et	Sedis gratia Episcopus Vladislaviensis et Pomeraniae
Pom.	
SRM	— Sacra Regia Maiestas

b) w datacji:

a. D.	— Anno Domini
fer. prox. p. (a.) f. s.	— feria proxima post (ante) festum sancti (sanctae)

Skróty stosowane przy cytowaniu literatury

MHDVI.	— Monumenta Historica Dioecesis Vladislaviensis
PSB	— Polski Słownik Biograficzny
PTPN	— Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk
RAU	— Rozprawy Akademii Umiejętności
RTNT	— Roczniki Towarzystwa Naukowego Toruńskiego
ZTNT	— Zapiski Towarzystwa Naukowego Toruńskiego

Rozdział I

ORGANIZACJA BISKUPSTWA WŁOCŁAWSKIEGO ORGANY ZARZĄDU DIECEZJĄ JAKO CZYNNIK AKTOTWÓRCZY

Diecezja włocławska — jej obszar, granice, położenie. — Biskup jako rządca diecezji, zakres jego władzy. — Organy władzy biskupiej: sufraganie, oficjalaty i wikariaty generalne; urzędy tymczasowe: administrator i koadiutor; kancelarie tych urzędów. — *Curia episcopalis*: urzędnicy dworscy, skarbowo-gospodarczy (zarząd dóbr) i sądowi. — Synod diecezjalny. — Komisje biskupie, wizytacje. — Kapituła katedralna, jej współzarząd diecezją. — Biskup jako dostojnik państwowy.

Uformowana w swej ostatecznej postaci najpóźniej z początkiem XII w. diecezja włocławska przetrwała bez zasadniczych zmian organizacyjnych i bez większych zmian terytorialnych do początków w. XIX. Składała się z dwóch zasadniczych członów — północnego obejmującego większą część Pomorza Gdańskiego wraz z okręgiem łęborskim, później i bytowskim, i południowego, pokrywającego się mniej więcej z terytorium Kujaw.

Nazwano ją pierwotnie kujawską a jej zwierzchnik nosił również tytuł biskupa kujawskiego. Jednak synod prowincjonalny z r. 1551 nakazał biskupom tytułować się „biskup włocławski i Pomorza” i odtąd rzeczywiście w aktach łacińskich tych tytułów używali, choć po polsku zwano ich nadal kujawskimi¹. Stąd i diecezja nosiła teraz nazwę *Vladislaviensis et Pomeraniae*. Ten podwójny tytuł i podwójna nazwa odzwierciedlała jednak nie tylko zależność dwóch różnych ziem od władzy jednego biskupa. Wyrażało się w niej i równoległe traktowanie obu terytoriów w zarządzie wewnętrznym diecezją — oba miały na czele równorzędnych sobie zastępców biskupa: oficjałów i wikariuszów generalnych.

¹ „Quemadmodum ad dioecesim Vladislaviensem pertinebant semper et pertinent terrae Cuiaviae et Pomeraniae, Dominus vero episcopus Vladislaviensis in suis processibus ac litteris scribit se episcopum Cuiaviensem: admonet synodus, ut Dominatio Sua scribat se episcopum non Cuiaviensem sed Vladislaviensem et Pomeraniae, sub quo nomine intelligi potest Cuiavia et Pomerania” — *Statuta synodalia dioecesis Vladislaviensis*, s. VIII. Zarządzenia tego przestrzegano dość pilnie, choć od czasu do czasu można napotkać na tytuł *episcopus Cuiaviensis*. Natomiast po polsku nigdy wyrażenia „włocławski” nie używano. Dwujęzyczny dokument J. Rybińskiego z 15 I 1799 — Dok., bez sygn., tak podaje tytuły wystawcy: „z Bożej i Stolicy Apostolskiej łaski biskup Kujawski i Pomorski” a obok „Dei et Apostolicae Sedis gratia episcopus Vladislaviensis”. O tytułowaniu się biskupów włocławskich w średniowieczu zob. J. Fijałek, *O tytułowaniu się biskupów w wiekach średnich przez wyrazy Dei et Apostolicae Sedis gratia*. Przewodnik Nauk. i Lit., 21 (1893).

Ten stan rzeczy spowodował, że zwłaszcza w XVII i XVIII w. poczęto mówić o dwóch odrębnych diecezjach. Tak np. w postanowieniach synodu z r. 1641 czytamy o publikacji zarządzeń *per utramque Dioecesim*², biskup Dembowski w połowie XVIII w. notował w swym dzienniku o rozesłaniu listów okólnych „do diecezji Kujawskiej” i osobno „do diecezji Pomorskiej”³, w r. 1765 mówiono o wizytacjach kościołów *in utraque Dioecesi*⁴. Oczywiście z punktu widzenia prawnego można mówić w całym okresie tylko o jednej diecezji a nie dwóch unią personalną złączonych.

Diecezja włocławska dzieliła się jednak na dwa wyraźnie odrębne terytoria tworzące dwa wikariaty i oficjalaty generalne: włocławski obejmujący 2 archidiaconaty, włocławski i kruszwicki, oraz pomorski pokrywający się obszarem z archidiaconatem pomorskim⁵.

Biskupstwo włocławskie posiadało znaczne uposażenie stawiające je, w okresie omawianym, na 3 miejscu wśród biskupstw polskich, po krakowskim i arcybiskupstwie gnieźnieńskim. Na uposażenie to poza dziesięcinami składały się obszerne dobra podzielone na szereg kluczy rozrzuconych od Zatoki Gdańskiej przez Pomorze, Ziemię Dobrzyńską, Kujawy, Łęczyckie i Sieradzkie, po Małopolskę. Całość dzieliła się na dobra stołu biskupiego i kapituły. Do pierwszych należały klucze: na północy — subkowski, podzielony następnie na komorski i subkowski, z którego w XVIII w. wyodrębniono jeszcze wysiński i kackowski; w środkowej części — ciechociński, raciański, parchaniecki, chełmecki, lubotyński i włocławski; w południowej — niesułkowski i wolborski, z którego wyodrębniono smardzewicki, grabicki, czarnociński, łaznowski; jeszcze dalej na południu, blisko Sandomierza, leżał klucz piórkowski. W pierwszej połowie w. XVI klucz Dobrcz stanowił osobne uposażenie sufragana włocławskiego, później wszedł w skład dóbr kapituły; przeważająca większość tych ostatnich leżała na Kujawach⁶.

W stanie posiadania biskupstwa między w. XV a XVIII zaszła jedna tylko większa zmiana. Biskup Wolski mianowicie sprzedał w r. 1564 Ernestowi Weyherowi 3 wsie w łęborskim: Charbrowo, Łebieniec i Osieki⁷. Sumy uzyskane zapisał na dobrach Falenty pod Warszawą, które później Rozrażewski od jego spad-

² *Statuta synodalia...*, s. 223.

³ *Ac. ep.*, 54(52 cz.), f. 62.

⁴ *Ac. cap.*, 20(239), s. 145.

⁵ Bywały jednak krótkie okresy, kiedy archidiaconat pomorski nie stanowił odrębnego oficjalu generalnego. W XVII w. stworzono też dla dekanatu bydgoskiego (z archidiaconatu kruszwickiego) i dekanatu świeckiego (z archidiaconatu pomorskiego) odrębny oficjalat foralny z siedzibą najpierw w Bydgoszczy, później w Świeciu. (Por. dalej ustęp o urzędzie oficjalu i wikariuszy generalnych.) O podziałach i granicach diecezji włocławskiej zob. I. Subera, *Terytorium diecezji włocławskiej i pomorskiej*, Prawo kanoniczne, IV, 1961, s. 681.

⁶ Położenie i rozległość dóbr biskupich przedstawił S. Ingłot, w pracy: *Stosunki społeczno-gospodarcze ludności w dobrach biskupstwa włocławskiego w pierwszej połowie XVI w.*, Archiwum Tow. Nauk. we Lwowie, dz. II, t. III, z. 4., rozdz. III „Rozmieszczenie geograficzne majątków biskupstwa włocławskiego”. Uposażenie sufraganii włocławskiej omówił S. Chodźński, *Biskupi sufragani włocławscy*, Włocławek 1906, s. 15 i n., — kapituły S. Librowski, *Kapituła katedralna włocławska*, Warszawa 1949, s. 15 i 80.

⁷ *Akta zbycia dóbr biskupich w Pomorsce*, podał B. Ślaski, ZTNT t. 3, s. 187; P. Czaplowski. *W sprawie sprzedaży pomorskich majątków biskupich 1564 r.*; *Ibid.*, s. 190.

kobierców wyprocesował⁸. Późniejsi biskupi sprzedali Falenty, kupili natomiast dobrą Michałowice pod Warszawą, a w samym mieście osobną kamienicę⁹.

Kres olbrzymiemu latyfundiemu biskupiemu przyniosły rozbiory. Po pierwszym rząd pruski położył rękę na dobrach pomorskich, w r. 1797 wziął w sekwestr Ciechocin, w 1798 Włocławek, w rok później resztę.

Zmiany granic diecezji włocławskiej między XV i XVIII w. były stosunkowo niewielkie. Na ich wprowadzenie złożyły się dwa fakty. Pierwszy to całkowite opanowanie przez protestantyzm w XVI w. sąsiedniej diecezji kamieńskiej. Doprowadziło to do oddania w połowie tego wieku lenna Polski Bytowa pod zwierzchnictwo kościelne biskupów włocławskich¹⁰. Druga przyczyna zmian leżała w tym, że znaczna ilość dóbr biskupich znajdowała się poza obrębem diecezji, której uposażenie stanowiły: klucz piórkowski w krakowskiej, klucz wolborski, smardzewicki, grabicki, czarnociński, łaznowski, niesułkowski — w gnieźnieńskiej, klucz ciechociński — w płockiej. Stwarzało to pewną niewygodę dla biskupów, ograniczało bowiem ich władzę nad własnymi poddanymi. W rezultacie w ciągu XVII i XVIII w. udało im się poddać swemu zwierzchnictwu kościelnemu wszystkie swe dobra z wyjątkiem leżących w kluczu piórkowskim.

Najpierw udało się włączyć do diecezji leżący na prawym brzegu Wisły klucz ciechociński składający parafie: Ciechocin, Dobrzejewice, Nowogród, Złotoryja. W r. 1639 papież Urban VIII potwierdził porozumienie w tej sprawie zawarte między dwoma braćmi: biskupem włocławskim Maciejem i płockim Stanisławem Łubieńskimi w r. 1633¹¹.

W przeszło 100 lat później, w l. 1764—1765, przyłączono do diecezji włocławskiej wszystkie klucze leżące w archidiecezji gnieźnieńskiej a obejmujące parafie: Wolborz, Czarnocin, Chorzęcín, Łaznów, Łódź, Gałków, Nagórzyce, Niesułków. Nabytek ten okupiono stratą szeregu graniczących z Gnieznem parafii z dekanatów bydgoskiego, inowrocławskiego, kruszwickiego i izbickiego, mianowicie Bydgoszczy, Strzelna, Dąbrówki, Barcina, Ostrowi, Ludziska, Gembic, Skulska, Warzymowa, Broniszewa, Brdowa i Modzerowa. Zamianę tę zatwierdzono w Rzymie 3 VIII 1764 r., a przeprowadzono w roku następnym¹².

⁸ Zob. „Munimenta należące do Falent, Dóbr pod Warszawą quondam należących do Biskupstwa Kujawskiego” w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku, MHDVI. XXV, s. 46.

⁹ S. Chodyński, *Diecezja włocławska*, [w:] *Encyklopedia kościelna Nowodworskiego*, t. 31, s. 69.

¹⁰ O Bytów dopominał się już biskup Maciej Golańczewski w XIV w. (A. Theiner, *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae*, t. 1, s. 366), dopiero jednak w r. 1553 po przejściu ostatniego elekta papieskiego na biskupstwo kamieńskie Weyhera na protestantyzm papież oddał Bytów pod opiekę biskupom włocławskim — St. Kujot, *Majątki biskupie na Pomorzu*, s. 27. Faktyczne zaś objęcie tego terytorium nastąpiło w r. 1637 po przyłączeniu ziemi bytowskiej do Polski — Por. S. Librowski, *Zmagania o katolicyzm i polskość ziemi bytowskiej i łęborskiej*, Nasza Przeszłość VIII, Kraków 1958, s. 184. W. Kostuś, *Władztwo Polski nad Łęborkiem i Bytowie. Studium historyczno-prawne*, Wrocław 1954, s. 18, wysunął przypuszczenie, że Bytów, podobnie jak Łębork, należał do Włocławka również w średniowieczu; autor ten jednak nie ustosunkował się do poglądów I. Siebke wyrażonych w rozprawie *Die Gegenreformation im Lande Bütow*, Gryfia 1940, rozdz. „Zur Frage der kirchlichen Zugehörigkeit des Landes Bütow vor dem Rückfall an Polen”.

¹¹ MHDVI., VIII, 1888, s. 23.

¹² Ac. ep., 57(57), s. 71. Por. Kronika diecezji kujawsko-kaliskiej, VII, 1913, nr 1, s. 148.

Część kujawska diecezji należała do Polski nieprzerwanie do pierwszego rozbioru. Część pomorska od r. 1309 do r. 1466 znajdowała się pod władzą Zakonu. W r. 1466 przeszła pod bezpośrednie panowanie królów polskich, z wyjątkiem okręgu łęborskiego oddanego w lenno książętom zachodnio-pomorskim. Również przyłączony w XVI—XVII w. do diecezji Bytów zostawał tylko w lennej zależności od Polski. Stan ten zmienił się w okresie od 1637 do 1657 r., kiedy ziemie te wcielono bezpośrednio do Korony. Po r. 1657 stały się znów lennem w rękach książąt, później królów pruskich.

Większość terytorium diecezji już w pierwszym rozbiorze przeszła pod panowanie Prus, cały mianowicie archidiakonat pomorski z wyjątkiem Gdańska i prawie cały kruszwicki. Drugi rozbiór przyniósł włączenie do państwa pruskiego reszty obszaru diecezji. Utworzenie Księstwa Warszawskiego wróciło władzy polskiej znów całą kujawską część diecezji, a jej pomorski skrawek północny uczyniło wolnym miastem. Wreszcie ostateczne na lat sto podziały ziem polskich przeprowadzone na Kongresie Wiedeńskim położyły w następstwie kres istnieniu całej diecezji w jej dotychczasowej postaci.

W r. 1818 nastąpiło nowe rozgraniczenie biskupstw na ziemiach polskich. Części diecezji włocławskiej, które przeszły pod panowanie pruskie, bullą *Ex imposita nobis* z 20 XI 1818 r. wyłączono spod władzy biskupów włocławskich, tworząc odrębny wikariat apostolski. W r. 1824 na mocy bulli *De salute animarum* z 16 VII 1821 r. terytorium tego wikariatu włączono do diecezji chełmińskiej (archidiakonat pomorski) i archidiecezji gnieźnieńskiej (większą część archidiakonatu kruszwickiego)¹³. Nowa diecezja włocławska, zwana teraz urzędowo kujawsko-kaliską, otrzymała w rekompensatę położoną w obrębie Królestwa Polskiego wzdłuż granicy z Księstwem Poznańskim większą część dawnej archidiecezji gnieźnieńskiej.

Istniały dwa organy zarządu diecezją: biskup i kapituła. Biskup był wprawdzie również zwierzchnikiem kapituły, ale ta miała też prawo ingerencji w jego rządy, a samodzielnie sprawowała władzę w okresie wakansów na stolicy biskupiej¹⁴.

Biskup, *episcopus dioecesanus, iudex ordinarius*, piastował urząd kościelny *officium ecclesiasticum*, zaliczany według prawa kanonicznego *ad officia maiora*. Stąd zakres władzy przezeń piastowanej był bardzo rozległy. Władza biskupia rozpadała się na: 1) nauczającą, 2) kapłańską, 3) dyscyplinarną obejmującą ogół uprawnień służących do zarządu diecezją¹⁵.

¹³ Ac. cap., 27(246), s. 664, 661, 678. Por. S. Chodyński, *Pomorze*, [w:] *Encyklopedia kościelna Nowodworskiego*, t. 20 s. 412.

¹⁴ Ilustrację wywodów dalszej części niniejszego rozdziału stanowi tabl. I.

¹⁵ O zakresie władzy biskupa zob. z opracowań ogólnych: A. Sotkiewicz, *Biskup*, [w:] *Encyklopedia kościelna Nowodworskiego*, t. 2, s. 359; J. Kruszyński, *Urząd biskupi w hierarchii Kościoła katolickiego, Księga pamiątkowa ku czci J. E. Ks. Bpa M. Fulmana*, Lublin 1939, cz. 1, s. 24 i n. (tylko czasy najdawniejsze), Z. Chodyński, *Biskupi w Polsce*, *Encyklopedia kościelna Nowodworskiego*, t. 2, s. 375; częściowo również T. Długosz, *Biskupi polscy XVII i XVIII w., obsada, dyspensy, taksy*, *Roczniki Teolog.-Kanon.*, 5 (1958).

Posiadanie władzy nauczającej dawało biskupowi prawo wykładania i w określonym zakresie interpretacji nauki Kościoła.

Władza kapłańska polegała na uprawnieniu do udzielania sakramentów — zarówno tych, których mogli udzielać wszyscy kapłani, jak i zastrzeżonych wyłącznie dla biskupa. Do tych należało bierzmowanie i kapłaństwo.

W zespole uprawnień związanych z zarządzaniem diecezją można wyróżnić: ustawodawcze, sądownicze i administracyjne w ścisłym tego słowa znaczeniu.

Biskup, w ramach ograniczonych innymi postanowieniami prawa kanonicznego, miał prawo wydawać sam ustawy normujące w jego diecezji życie religijne wiernych i służbę kościelną kleru, instytucji kościelnych, kapituły własnego kościoła katedralnego i kapituł kolegiackich. Niektóre ustawy wydawał wspólnie z kapitułą, inne na zwoływanych przez siebie synodach duchowieństwa swej diecezji. Nie wszyscy biskupi równomiernie z tego prawa korzystali. W diecezji wrocławskiej jednak wyróżnia się między w. XV—XVIII szereg biskupów, wybitnych prawodawców¹⁶.

Władza sądownicza każdego biskupa rozciągała się na ogół wiernych jego diecezji, ograniczona do spraw wiary (ale nieograniczona, jeśli jedną stroną był duchowny) oraz na ogół duchowieństwa, które mu podlegało w pełnym zakresie, a to od momentu uzyskania przez Kościół w Polsce jeszcze w średniowieczu *privilegium fori*. Dokładnie sprecyzował zakres sądownictwa kościelnego synod prowincjonalny piotrkowski w r. 1542 w związku z żądaniami posłów szlacheckich na poprzednim sejmie¹⁷. Na zasadzie prawa wyboru *forum* wiele osób świeckich sądziło się w dowolnych sprawach w sądach biskupich, zwłaszcza w XV w.¹⁸. Znaczenie ogólne sądów biskupich spadło po odebraniu ich wyrokom egzekucji starościńskiej w połowie XVI w. Powtórnie zakres sądownictwa kościelnego doznał uszczuplenia na terenie diecezji wrocławskiej po przejściu jej pod władzę pruską w końcu w. XVIII¹⁹.

Do biskupa należała egzekucja rozporządzeń zwierzchnich władz kościelnych. Biskup ogłaszał i wprowadzał w życie postanowienia Stolicy Apostolskiej, arcybiskupa, synodu prowincjonalnego. Rozpatrywał i przedstawiał Rzymowi prośby o dyspensę, zwoływał synody, sprawował nadzór nad instytucjami kościelnymi, zakładami dobroczynnymi, szpitalami, szkołami i ich majątkiem, zezwalał na erekcję nowych fundacji kościelnych.

¹⁶ Por. *Statuta synodalia dioecesis Wladislaviensis et Pomeraniae*, collegit et edidit [...] Z. Chodyński, Varsoviae 1890, oraz *Statuty kapituły katedralnej wrocławskiej z materiałów...* S. Chodyńskiego... wyd. J. Fijałek, Kraków 1915, rozdz. III „Ordynacje biskupie epoki potrydenckiej”.

¹⁷ B. Ulanowski, *Materiały do historii ustawodawstwa synodalnego*, Archiwum Komisji Prawniczej, t. I, Kraków 1890, s. 394.

¹⁸ S. Chodyński, *Sądownictwo kościelne w Polsce*, [w:] *Encyklopedia kościelna Nowodworskiego*, t. 24, s. 450 i n., przeprowadził zestawienie zapisek w księdze oficjała wrocławskiego za r. 1422 — w miesiącu lutym spraw osób świeckich między sobą w przedmiotach świeckich tyczyło 6 zapisek, spraw w których był powód świecki, pozwany duchowny — 2, powód duchowny, pozwany świecki — 11, małżeńskich 2, osób świeckich o patronat — 11, duchownych między sobą — 2, o dziesięciny — 1.

¹⁹ Zob. *Konstytucję względem urzędników Sądów Duchownych w Prusiech Południowych* z 25 sierpnia 1796 r. wydaną w Poznaniu drukiem Dekera i Kompanii, — Ac. ep., 74(66), f. 10 v. i n.

Biskup miał prawo powoływać urzędy potrzebne do rządzenia diecezją i rozporządzać nimi. Z każdym urzędem kościelnym wiązało się beneficjum będące jego uposażeniem (stąd nazwa beneficjum często oznaczała sam urząd). Nikt w diecezji nie mógł objąć beneficjum bez udzielenia mu przez biskupa *institutio canonica*. Tę czynność nadania urzędu i beneficjum zwano także *provisio*, *collatio*, albo *institutio collativa*. Pełną swobodę obsadzania urzędów kościelnych w diecezji przez biskupa krępowało jednak prawo prezenty należące do fundatorów beneficjów. W praktyce biskup udzielał *collatio*, czy *institutio canonica* tylko osobom przedstawionym mu przez osoby posiadające prawo prezenty, bez ograniczeń mógł tylko dysponować beneficjami *liberae collationis*. Pewnym ograniczeniem były również tzw. rezerwacje papieskie, tj. zastrzeżenie przez Rzym niektórych beneficjów do własnego obsadzania w myśl zasady, że papieżowi przysługuje prawo udzielania *institutio canonica* w każdej diecezji²⁰.

Terytorialnie zakres władzy biskupa przepisanej prawem kanonicznym ograniczony był do granic jego diecezji. Stawiało to biskupów włocławskich w niewygodnej sytuacji, nie mogli bowiem korzystać z szeregu swych uprawnień biskupich w swoich kluczach leżących w diecezjach sąsiednich. Wyjściem z tej sytuacji było uzyskanie od ordynariuszy tych diecezji specjalnych zezwoleń, z czego też biskupi na ogół korzystali²¹.

Obejmując swój urząd, biskup wchodził w prawo użytkowania przywiązanego doń beneficjum. Tutaj zakres terytorialny jego władzy obejmował całość dóbr *mensae episcopalis*. Będąc ich użytkownikiem korzystał z wszelkich uprawnień wynikających z prawa patrymonialnego. Organizował administrację dóbr, wydzierżawiał klucze, nadawał sołtystwa i młyny. Normował ciężary poddanych w miastach i wsiach stołu biskupiego, sprawował nad nimi sądownictwo jako wyższa instancja dla sądów swych starostów oraz ław miejskich i wiejskich.

Pełna władza biskupa w diecezji trwała od momentu wprowadzenia go na urząd biskupi do śmierci lub do prekonizowania go na inne biskupstwo. Obejmowanie urzędu, jak każdego kościelnego, odbywało się etapami. Pierwszym było wyznaczenie osoby, *designatio personae*, drugim nadanie urzędu, *institutio canonica*, trzecim wprowadzenie w posiadanie, *institutio corporalis*. Według prawa kanonicznego wyznaczenie osoby odbywało się tu przez elekcję kapituły katedralnej. Wybór ten był względnie swobodny w Polsce aż do połowy XV w. Jednak już od czasów Kazimierza Wielkiego zarysowała się tendencja narzucania kapitułom kandydata przez króla. W drugiej połowie XV w. staje się regułą wybieranie przez kapitułę osoby wyznaczonej uprzednio przez panującego. Podstawy prawne ten zwyczaj uzyskał, jak tego próbuje dowodzić J. Grzywacz, ok. r. 1513, kiedy to papież przyznał ostatecznie królom polskim prawo

²⁰ Zob. *Encyklopedia kościelna Nowodworskiego* pod hasła: *collatio*, *institutio*, *presentatio*, *provisio*, oraz J. Grzywacz, *Nominacja biskupów w Polsce przedrozbiorowej*, Lublin 1960, rozdz. „Nadawanie urzędów kościelnych”.

²¹ Rozrażewski posiadał takie zezwolenie od arcybiskupa gnieźnieńskiego, biskupa krakowskiego i płockiego. — *Ac. ep.*, 12(29), f. 93v, 94, 95. Biskup odwiedzając swój rodzinny Rozrażew również „[...] confirmavit, obtenta ad id in ipso itinere a Rev. D. Ep. Poznanensi admissione” — s. 173.

nominacji²². A więc *designatio personae* składało się teraz z dwóch etapów: nominacji królewskiej i wyboru kapituły.

Nadanie urzędu w wypadku biskupstwa polegało na potwierdzeniu elekta kapituły pierwotnie przez arcybiskupa, od soboru w Konstancji już wyłącznie przez papieża. Od momentu wystawienia odpowiedniej bulli papieskiej poprzedni nominat i elekt stawał się rzeczywistym biskupem i zaczynał używać pełnego przysługującego mu tytułu.

Do wykonywania pełni władzy w diecezji potrzebna była jeszcze *institutio corporalis*. Dokonywał jej biskup albo osobiście, albo przez zastępcę. Rzecz polegała na wylegitymowaniu się biskupa przed kapitułą z posiadanych uprawnień i na przyjęciu go przez kapitułę. Od XVII w. (w diecezji włocławskiej) spisywano równocześnie akt zwany *fundatio iurisdictionis*, w którym biskup oznajmiał o objęciu władzy, rozpoczęciu sądów i podawał do wiadomości nominacje swych urzędników²³.

Władzę sprawował biskup bądź sam bezpośrednio, bądź przez osobnych urzędników. W zakresie władzy kapłańskiej pomocnikiem jego był sufragan, w zakresie uprawnień związanych z zarządem diecezji oficjał i wikariusz generalny.

W diecezji włocławskiej biskup-sufragan występuje już w początkach w. XV²⁴. Stanowisko to łączone było wówczas z urzędem oficjała.

Na przełomie XV i XVI w. Krzesław z Kurozwęk próbował bez skutku połączyć sufraganię włocławską z godnością opatów klasztoru koronowskiego. Późniejsi sufragani są z reguły członkami kapituły włocławskiej.

Do połowy XVIII w. istniała w diecezji włocławskiej tylko jedna sufragania. W r. 1765 biskup Ostrowski postarał się o osobnego sufragana dla Pomorza. Oddzielny ten urząd przetrwał do r. 1799.

Zakres władzy biskupa sufragana nie wychodził poza uprawnienia wynikające z posiadania przez niego sakry biskupiej, ograniczał się więc do prawa udzielania sakramentów. Jego działalność pomocnicza w diecezji polegała więc przede wszystkim na udzielaniu święceń, bierzmowań, konsekracji. Obok tego jednak mógł mieć zlecane inne funkcje przez biskupa diecezji, np. wizytacyjne.

²² J. Grzywacz, *Nominacja biskupów w Polsce, przedrozbiorowej*, cz. III „Ustalenie daty przywileju nominacyjnego królów polskich”. Jak w tym czasie, to jest w pierwszej połowie w. XVI, wola kapituły przy wyborze biskupa mało znaczyła świadczy doskonale brzmienie instrukcji królewskiej dla posła do kapituły gnieźnieńskiej po śmierci prymasa Jana Łaskiego w r. 1531; zaczynał poseł przemowę od słów: „Księża miła, aczkolwiek elekcja Waszych Miłości, jako i inszych kościołów, k temu jest przyszła, iż mało albo nie potrzebna[...]”; a dalej mówił: „A tak jakom rzekł, słusznie, sprawiedliwie i z wielkim użytkiem kościelnym ten obyczaj jest, iż Królowie Ich Miłości jareybiskupy i biskupy wolą i dają a elekcja Waszych Miłości mało jest potrzebna[...] A tak Wasze Miłości JKM żądać a napominać raczy, żebyście się Wasze Miłości w tej elekcji z wolą JKM zgodzili a księdza biskupa kujawskiego sobie za arcybiskupa woleli i obierali [...]” — Arch. Archidiec. w Gnieźnie, Ms. 56a, f. 73.

²³ Zob. np. *Fundatio iurisdictionis* biskupa Stanisława Szembeka z r. 1700 — Ac. ep., 36 (41), f. 1.

²⁴ S. Chodyński, *Biskupi sufragani włocławscy*, Włocławek 1906; P. Czaplewski, *Tytularny episkopat w Polsce średniowiecznej*, odb. z Roczników PTPN, Poznań 1915.

Władza sufragana w zakresie sprawowania funkcji kapłańskich związana była wyłącznie z jego osobą i sprawował ją do śmierci.

Urząd oficjała wprowadzony do Polski od w. XIII miał na celu usprawnienie sądownictwa biskupiego. Oficjał był więc urzędnikiem sądowym biskupa. Zastępcą biskupa do spraw czysto administracyjnych w diecezji był wikariusz generalny. W praktyce polskiej urzędy te niemal z reguły łączono²⁵. W diecezji wrocławskiej między początkiem w. XV i XIX nie ma wypadku oddzielnej obsady obu urzędów różnymi osobami.

Zakres władzy sądowniczej oficjała pokrywał się w zasadzie z zakresem władzy biskupa: to było jedno forum. Stąd od wyroków oficjała nie można było apelować do biskupa. Władza administracyjna wikariusza generalnego była nieco szersza od władzy biskupa i ograniczała się wyłącznie do spraw duchownych. Dokładnie zakres władzy określał zwykle dokument nominacyjny biskupa. Oficjałów i wikariuszy generalnych biskupi dowolnie wyznaczali i odwoływali²⁶. Władza ich też kończyła się automatycznie ze śmiercią biskupa nominującego²⁷.

Władza oficjała i wikariusza generalnego rozciągała się na całość diecezji. Cechą specyficzną diecezji wrocławskiej był jej podział na dwa odrębne oficjالاتy generalne: jeden obejmował archidiakonaty wrocławski i kruszwicki, drugi — pomorski. Ten podział wytworzył się jeszcze przed wiekiem XV²⁸. Od początku w. XV da się stwierdzić już niemal nieprzerwane, równoległe istnienie oficjałów generalnych wrocławskich i gdańskich²⁹. Pierwsi rezydowali we

²⁵ Znane są wypadki osobnego obsadzania tych urzędów w diecezji krakowskiej w XVI w. — Por. H. Wyczawski, *op. cit.*, s. 33. Na Kraków może oddziaływały wpływy czeskie: w Pradze istnienie obok siebie dwóch urzędników — wikariusza generalnego i oficjała było regułą.

²⁶ Wyznaczyć swego oficjała mógł biskup natychmiast po otrzymaniu potwierdzenia z Rzymu — tak uczynił Łubieński, który nominował Krzysztofa Charbickiego, administratora *sede vacante*, już 26 V 1631 r., mimo, że objął diecezję dopiero w czerwcu — Ac. ep., 23(64 cz), f. 47; 24, f. 19. Częściej jednak nominacje następowały dopiero przy *fundatio iurisdictionis*.

²⁷ Oficjالات był jednak czynny i podczas sediswakancji, mianowicie wybrany przez kapitułę administrator powoływał nowego oficjała na okres do objęcia rządów przez nowego biskupa. W rzadkich wypadkach kapituła sama, jeszcze przed wyborem administratora, ustanawiała oficjała. A. Vetulani przytoczył taki przykład dla XV w. z terenu Poznania — *Prawne stanowisko oficjałów biskupich w XV stuleciu*, [w:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, Kraków 1938, t. I, s. 488. We Wrocławku zdarzyło się tak w r. 1680 po śmierci biskupa Sarnowskiego. Notariusz kapituły zanotował w grudniu tegoż roku: „*Deputatur et constituitur officialis generalis Wladislaviensis Perillustris Martinus Protwicz*” — Ac. Cap., 11(226), f. 310.

²⁸ A. Vetulani, *op. cit.*, s. 481, pisze: „Można z dużą dozą prawdopodobieństwa przyjąć, iż oficjالاتowie pomorscy nosili tytuł oficjała głównego już przed r. 1439, z której to daty pochodzi mandat soboru bazylejskiego, wyraźnie wzmiankujący o ustanowieniu przez biskupa wrocławskiego „certum vicarium seu officialem suum in spiritualibus generalem, qui iurisdictionem suam ordinariam in terris Prusiae exerceret”. Sama rzecz wydaje mi się pewna już dla końca w. XIV. J. Fijałek, *O archidiakonach pomorskich i urzędnikach biskupich w archidiakonacie pomorskim diecezji wrocławskiej, w XII—XV w.*, RTNT 6, 1899, s. 154 i n., zestawiał kilku oficjałów z tego okresu używających tytułu generalny.

²⁹ Świadectwem nieprzerwanej działalności oficjałów wrocławskich były, a częściowo jeszcze i dzisiaj są, ich akta prowadzone co najmniej od r. 1401 — por. s. 28; oficjałów gdańskich — sporządzony przez P. Czaplewskiego, *Wykaz oficjałów gdańskich i pomorskich w 1467—1824 r.*, RTNT 19, 1912, s. 4—7. Tenże wykaz jednak wskazuje równo-

Włocławku, drudzy najprawdopodobniej do połowy w. XVI w Subkowach, później w Gdańsku. Dopiero po pierwszym rozbiórze oficjał pomorski przeniósł swą siedzibę do Tczewa, a w czasach Księstwa Warszawskiego rezydował w Starogardzie ³⁰.

Oczywiście obaj oficjałowie byli również wikariuszami biskupa *in spiritualibus*. W wypadku oficjałów pomorskich do połowy XVI w. także niekiedy — *in temporalibus*. Łączyło się to z oddawaniem wielu oficjałom pomorskim również zarządu dobrami biskupimi na Pomorzu ³¹.

Zarówno sufragania, jak oficjałat generalny były to stanowiska przewidziane prawem kanonicznym, w okresie od XV do XVIII w. obsadzone w diecezji włocławskiej stale. W sposób sporadyczny pojawia się natomiast urząd administratora biskupiego.

Biskupi nader często opuszczali teren swej diecezji, nieraz na okres bardzo długi. Zdarzali się również tacy, jak biskup Andrzej Oporowski, którzy nigdy swej diecezji nie odwiedzali, bawiąc stale na dworze królewskim. W tej sytuacji sprawny zarząd diecezją i dostateczne zaspokojenie potrzeb religijnych ludności możliwe było tylko dzięki stałemu funkcjonowaniu takich urzędów jak wikariusza generalnego i oficjała oraz sufragana. Jednak poczynając od w. XVII biskupi nie zadawali się dotychczasowymi zastępcami, a w wypadku opuszczania na dłużej diecezji, przede wszystkim przy wyjazdach zagranicznych, mianowali osobnych administratorów diecezji, na których przelewali znaczną część piastowanej władzy.

W diecezji włocławskiej napotykamy dwukrotnie powoływanie tego rodzaju urzędników. Pierwszy raz w r. 1649, kiedy to biskup Gniewosz wyjeżdżając do Rzymu mianował swoim administratorem Samuela Czosnowskiego, kanonika włocławskiego ³². Podobnie uczynił w r. 1781 Rybiński. Podczas czteroletnich prawie wjazdów biskupa po Europie zastępował go administrator Wojciech Skarszewski, archidiacon pomorski ³³. Za każdym razem administrator był powoły-

cznie na pewne przerwy w urzędowaniu oficjałów generalnych w Gdańsku, zwłaszcza w w. XVI.

³⁰ P. Czaplewski, *op. cit.*, s. 102 i n. Pomijam tu całkowicie zagadnienie oficjałów nie generalnych a tzw. foralnych, których władza miała skromniejszy zakres rzeczowy i terytorialny. Osobnych oficjałów foralnych miał w pewnych okresach czasu Gdańsk, a od początku w. XVII dekanaty bydgoski wraz ze świeckim, tworzące jeden oficjałat — *Ibid.*, zob. też S. Chodyński, *Konsystorze w diecezji kujawsko-pomorskiej*, s. 106. Por. przyp. 5.

³¹ Szereg oficjałów pomorskich występuje w XV w. z tytułami: „włodarius Sobkoviensis officialis et vicarius in spiritualibus Pomeranie” — Klemens (r. 1420) — WAP Gdańsk 300 D/43/15; „in spiritualibus et temporalibus vicarius, officialis per terras Pomeraniae generalis” — Mikołaj (r. 1450) — J. Fijałek, *op. cit.*, s. 156; „in terris Pomeraniae włodarius et vicarius generalis” — Andrzej Gruszczyński (r. 1456) — WAP Gdańsk 300 D/43/66. Jeszcze podobnie w r. 1543: „Kamieński, canonicus Wladislaviensis, officialis Pomeraniae et włodarius noster Sobkoviensis” — WAP Gdańsk 300 CXXI/75. Określenie *in temporalibus* wiąże się tu niewątpliwie z władzą w zakresie administrowania dobrami stołu. Trzeba tu też zwrócić uwagę, że na początku w. XV występują niekiedy na Pomorzu lub we Włocławku wikariusze generalni bez tytułu oficjała, np. Ulryk biskup termopyleński (1414—1417) — *vicarius in spiritualibus* — P. Czaplewski, *Tytułarny episkopat*, s. 118—120; lub Jan biskup fareński (1438—1441), *vicarius in spiritualibus* datujący swe listy „Sztolcenberg in curia nostrae solitae residentiae” — *Ibid.*, s. 124.

³² Zob. akta jego urzędowania w diecezji — *Ac. ep.*, 28(65).

³³ Zob. akta jego urzędowania — *Ac. ep.*, 64(60a).

wany osobnym aktem, w którym szczegółowo określano zakres jego władzy. Czas jej trwania ograniczony był datą powrotu biskupa ³⁴.

Do urzędów zgola wyjątkowych w diecezji włocławskiej należała k o a d i u t o r i a. Koadiutor zyskiwał przez fakt swej nominacji prawo do objęcia urzędu biskupiego po śmierci lub translokacji dotychczasowego biskupa. Zakres jego uprawnień przy zarządzie diecezją za życia ordynariusza mógł być bardzo różny — określał go dowolnie biskup. Dwa razy tylko, w w. XVIII, doszło do nominowania koadiutora. W r. 1758 koadiutorem biskupa Dembowskiego został Antoni Kazimierz Ostrowski. Ostrowski otrzymał władzę w szerokim zakresie aktem z 2 V 1760 r. a rozpoczął ją sprawować od wizytacji katedry włocławskiej zapowiedzianej w dniu 18 VI 1760 r. Drugim koadiutorem we Włocławku został w roku 1774 u Ostrowskiego Józef Rybiński. Nominowany przez króla otrzymał następnie zatwierdzenie papieskie wraz z potrójną dyspensą: od braku przepisanego wieku, doktoratu i odpowiednich święceń ³⁵.

Organy władzy wyżej wymienione, raz powołane przez biskupa, działały dalej automatycznie same, niejako niezależnie od jego osoby, najczęściej i z dala od niego. Ich działalność wymagała posiadania odpowiednich kancelarii, różnie rozbudowanych, zależnie od zakresu posiadanej władzy i obowiązków.

Kancelarie administratorów organizowane na okres istnienia urzędu administratora, miały charakter przejściowy. Administrator przejmował tu po prostu część kancelarii biskupa, której ten nie zabierał z sobą opuszczając diecezję, a po jego powrocie akta zamykał i w kancelarii tej składał ³⁶. Jego urzędowanie wypełniało tu lukę w urzędowaniu kancelarii biskupiej spowodowaną nieobecnością biskupa, a jego akta luki w serii akt tej kancelarii ³⁷.

K o a d i u t o r organizował kancelarię większą, czy mniejszą, zależnie od zleconej sobie władzy. Akta tej kancelarii niejako zapoczątkowywały akta jego kancelarii biskupiej, wchodziły do niej jako anteriora ³⁸.

Inaczej wyglądała rzecz w wypadku kancelarii sufragana i oficjałów. Sufragani prowadzili kancelarie wprowadzie niezbyt rozbudowane, niemniej trwająca przez długie nieraz lata ich działalność w diecezji, niezależna od zmieniających się zwykle częściej ordynariuszy, wymagała stałej dokumentacji. Wyniki tej dokumentacji — przede wszystkim rejestry konsekracji, święceń,

³⁴ Por. *Authenticum administrationis* Czosnowskiego z 28 VII 1649 r. — Ac. ep., 28(65), s. 1.

³⁵ Wizytacja katedry w r. 1760 — (197), s. 3—6. T. Długosz, *Biskupi polscy XVII i XVIII w.* Roczniki teologiczno-kanoniczne V, 1958, z. 2, s. 84. Trzeba tu dodać, że już w XVI w. nieomal doszło do ustanowienia Drzewickiego czymś w rodzaju koadiutora. Tuż przed swą śmiercią chory Jan Karnkowski, biskup włocławski, zwrócił się do króla o mianowanie Drzewickiego, biskupa przemyskiego, zarządcą diecezji, w której to sprawie Zygmunt I polecał Janowi Łaskiemu „ut cum capitulo Vladislaviensi ita componat et constituat, ut prefato domino Drevecio... cura tam temporalium, quam spiritualium committatur, citra tamen mentionem coadiutorie” — *Acta Tomiciana*, t. II, Poznań 1852, s. 157.

³⁶ Rejestr administratora Czosnowskiego, Ac. ep., 28(65), jest wyraźnie wzorowany na rejestrze biskupa Gniewosza 27(38b); *Acta administrativa* Skarszewskiego, Ac. ep., 64(60a), pisane są ręką, która prowadziła rejestr biskupa Rybińskiego Ac. ep. 63(154).

³⁷ Stąd rejestry administratorów omówiono dalej (zob. Rozdział 3) razem z aktami *curiae episcopalis*.

³⁸ Np. akta Ostrowskiego jako koadiutora we Włocławku i później jako biskupa.

bierzmowań — składali następnie sufragani do archiwum kapituły, lub wędrowały one tam po ich śmierci z ominięciem kancelarii ordynariusza diecezji. Rejestry sufraganów wrocławskich zachowały się dopiero od sufragana Łąckiego, czyli od początku XVII w.³⁹, jednak prowadzone były zapewne i wcześniej, skoro wystawiano w kancelariach sufraganów dokumenty stwierdzające udzielenie święceń⁴⁰. Sufragani mieli swoich notariuszy do prowadzenia rejestrów⁴¹, czasem posługiwali się notariuszem kapituły⁴², wreszcie niekiedy prowadzili akta i własnoręcznie⁴³.

Sufragani gdańscy prowadzili osobne akta. Pierwszy z nich Cyprian Wolicki, równoczesny wikariusz i oficjał generalny pomorski, używał do tego nie notariuszy swojej kancelarii konsystorskiej, ale przybocznego kapelana⁴⁴.

Jeżeli trudno mówić o rozbudowanych kancelariach sufraganów, to kancelarie oficjałów i wikariuszy generalnych należały już do organów wyżej zorganizowanych z personelem złożonym z większej liczby pisarzy. Decydował o tym zakres obowiązków oficjałów, którzy zwłaszcza dla sprawnego odbywania sądów, posiadali złożony z kilku osób odrębny personel urzędniczy⁴⁵. Z dwóch urzędów oficjałów generalnych działających na terenie diecezji więcej można powiedzieć o urzędzie wrocławskim i jego kancelarii stale na zamku biskupim funkcjonującej⁴⁶, ponieważ zachowały się jej akta poczynając od

³⁹ Ac. ep., 19(63 cz.). Zachowały się jeszcze akta następujących sufraganów: Baltazara Miaskowskiego 1618—1632 — Ac. ep., 22(63 cz.); Wacława Paprockiego 1639—1642, — 25(97 cz.); Piotra Mieszkowskiego 1643—1648, — 29(97 cz.); Stanisława Domaniewskiego 1655—1677, — 32(97 cz.); Piotra Mieszkowskiego 1679—1692, — 34(97 cz.); Andrzeja Albinowskiego 1695—1705, — 35(98 cz.); Wojciecha Bardzińskiego 1709—1723, — 37(98 cz.); Franciszka Kanigowskiego 1741—1759, — 50(101); Jana Dembowskiego 1760—1788, — 56(102).

⁴⁰ Por. dokument Aleksandra bpa margaryteńskiego z 18 V 1515: zaświadczenie o wyświęceniu Jana Zindemer; pergamin opatrzone pieczęcią woskową na sznurze z herbem biskupa i napisem w otoku: „S. ALEXANDRI. D. G. EPISCOPI. MARGARIT — WAP Gdańsk 300 D/44,257. Z innych diecezji, np. z sąsiedniej płockiej, zachowały się akta sufraganów z pierwszej poł. XVI w. — zob. przyp. 359 do Rozdziału 3.

⁴¹ Rejestr sufragana Wolickiego prowadzony był „per[...] Andream Miszewski in ecclesia cathedrali Wladislaviensi praebendarius praeposituralem et superius nominati II. Suffraganei capellanum ac actuarium” — Ac. ep., 60(103), f. 1 nlb.

⁴² Notariusz kapituły niekiedy wpisywał do jednego rejestru spisy wyświęcanych i bierzmowanych dostarczane mu przez sufragana w brudnopisie. Na ostatniej karcie rejestru sufragana Mieszkowskiego, Ac. ep., 29(97 cz.), f. 38, widnieje podpis „Albertus Rutkowicz Sac. Auct. Ap. publicus et Ven. Cap. notarius” ręką całej księgi. Tenże wpisał do rejestru akta sufragana Domaniewskiego z l. 1655—1658 — ciąg ich dalszy pisany jest kilku innymi rękami, w tym samego sufragana — Ac. ep., 32(97 cz.).

⁴³ Zapiski redagowane są wielokrotnie w pierwszej osobie: *ordinavi...* — Ac. ep., 32(97 cz.), f. 49v.; Rutkowicz w r. 1658 przepisując rejestr Domaniewskiego zaznaczył: „Explicit exemplar functionis episcopalis manu propria[...] Stanisłai Domaniewski [...] sufraganei” — zob. przyp. poprzedni.

⁴⁴ Por. przyp. 41. Rzecz ciekawa — rejestr Wolickiego nie pozostał przy aktach oficjalu gdańskiego a złożony został w archiwum kapituły we Wrocławku.

⁴⁵ Por. S. Chodźński, *Konsystorze w diecezji kujawsko-pomorskiej*, Włocławek 1914. Do urzędników oficjalu należeli: instygator, *defensor matrimonii*, w nieobecności oficjalu *iudex surrogatus*, niższym funkcjonariuszem był *cursor officii*. Kancelarią kierował notariusz, zawsze publiczny, poza nim zatrudnionych było kilku (do 5) innych pisarzy. W końcu XVIII w. kierownik kancelarii tytułuje się *regens cancellariae*. Ibid.

⁴⁶ W połowie XVII w. przejściowo w klasztorze reformatów; z początkiem XIX w. szukano dla konsystorza oddzielnego pomieszczenia, próbując go umieścić w kolegium wikariuszy. Ibid., s. 39; Ac. cap., 27(346), s. 423.

r. 1422, a wiadomo, że rejestracja w tej kancelarii prowadzona była co najmniej od r. 1401 ⁴⁷. O wysokim stopniu sprawności tej kancelarii świadczy fakt protokularnego przekazywania już z początkiem XV w. akt przez ustępującego oficjała swemu następcy ⁴⁸; o ilości spraw przez nią załatwianych — ilość powstałych rejestrów. Między r. 1401 a 1431 wypełniono zapiskami 10 ksiąg ⁴⁹! przy czym, przynajmniej wiadomo to o dwóch ostatnich, były to księgi *in folio*, a nie *in folio fracto*. Rejestry kancelarii konsystorza włocławskiego przechowywano w lokalu konsystorza na zamku biskupim; po r. 1657, a zapewne przed 1728, starsze przekazano do archiwum kapituły ⁵⁰.

Kancelaria oficjała i wikariusza generalnego pomorskiego zachowała swoje akta jedynie z lat 1589—1817 (z lukami). Akt tych nie składano we Włocławku. Przechowywane w Gdańsku, dostały się po r. 1824 w znacznej części do Archiwum Diecezji Chełmińskiej w Pelplinie ⁵¹.

Tak więc stwierdzaliśmy w okresie XV—XVIII w. stałe na ogół działanie trzech urzędów w obrębie diecezji włocławskiej posiadających własne kancelarie: sufraganii (przejęciowo dwóch odrębnych) i dwóch oficjalatów generalnych — włocławskiego i pomorskiego. Akta ostatniego z nich przechowywane były w sa-

⁴⁷ Zachowały się tylko od r. 1422 i ta data znana jest z literatury przedmiotu. Tymczasem w aktach bpa Rozrażewskiego znajduje się tego rodzaju interesująca zapiska pod dniem 3 maja 1589 r. — Ac. ep., 10(27), f. 53 — „Il. ac. Rev. ... Hieronimus comes a Rozrażew... omnes [libros] actorum consistorii Wladislaviensis ad se adferri iussit. In quibus, quod Sua Rev. Paternitas multa et varia videret, quae ad recuperandas et ex oppressione laicorum vindicandas decimas et quoslibet proventus et redditus ecclesiasticos inquietate temporum amissos ac deperditos plurimum adferre possint, haec eadem acta ad percurrendum et examinandum Rev. D. Stanislawo Zakrzewski, canonico Wladislaviensi et Francisco Lancki IUD dedit ac commisit, quo omnibus erectionibus, iuribus, privilegiis et quibuslibet necessariis scripturis, quae passim per libros dispersa sunt, in unum collectis et congestis, libri beneficiorum, eadem temporum calamitate amissi, vel circa Wladislaviensem Ecclesiam nunquam sufficientes habiti, denuo confici ac conscribi possint. Sunt vero volumina viginti sex: primum anni 1401, secundum anni 1403, tertium anni 1405, quartum anni 1407, quintum 1408, sextum 1415, septimum 1419, octavum anni 1420, nonum anni 1422...” Dalej wyliczono księgi: 10 — 1425, 11 — 1428, 12 — 1433, 13 — 1461, 14 — 1479, 15 — 1480, 16 — 1484, 17 — 1490, 18 — 1499, 19 — 1499, 20 — 1503, 21 — 1507, 22 — 1513, 23 — 1518, 24 — 1522, 25 — 1535, 26 — 1540. Notariusz kancelarii biskupiej dopisał poniżej: „Item quatuor alia volumina [...] qua ego Adam Przejrzałowicz vidi [...] et Rev. Nicolao Brzezino dedi”. Z wymienionych wyżej zachowały się księgi: 9, 11, 19, 20, 22, 25, 26 — MHDVL., XXIV, s. 128; tamże wykaz dalszych zachowanych ksiąg.

⁴⁸ Zob. np. w r. 1429: „Presentacio actorum et sigilli officialatus. Die XXVI m. Januarii d. Johannes de Slupowa archidiaconus Wladislaviensis omnia acta coram eo acticata, sigillum et alias omnes causas consistoriales, in manus hon. viri d. Stanislawi, rectoris ecclesie de Grabecow, ven. viri d. Sandiwogii, decani Cruschuicensis, vicarii in spiritualibus generalis et officialis Wladislaviensis, tradidit et dedit, prout causarum surrogato tradidit et dedit [...] — Ac. cons., 2(106), f. 90, (*Acta capitulorum* [...], t. 3, cz. 1, Kraków 1908, nr 495).

⁴⁹ Zob. przyp. 47.

⁵⁰ Zob. Inwentarz archiwum z r. 1728 (Rkp. Ossol., 5185 s. 179).

⁵¹ A. Liedtke, *Archiwa kościelne na Pomorzu, ich stan i potrzeby*, ZTNT XI, s. 127. Nie wiadomo dziś, co się stało z aktami oficjałów gdańskich z l. 1467—1479 oraz 1480—1500, które wykorzystywał do swych publikacji B. Ulanowski. W XIX w. były one we Włocławku. Można by sądzić, że podczas przewożenia akt między Krakowem i Włocławkiem zaginęły. Ulanowski niekiedy długo wypożyczone rzeczy przetrzymywał, materiały włocławskie zaś wypożyczał mu ks. S. Chodyński bez wiedzy biskupa i kapituły — zob. F. Stopniak, *Sprawa odzyskania akt konsystorza lubelskiego z pracowni Akademii Umiejętności w Krakowie*, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne, t. 6, 1963, s. 297, przyp. 13. Jednak akta te figurują w wykazie materiałów zwróconych do Włocławka przechowanym w Zakładzie Dokumentacji PAN w Krakowie, Teki Ulanowskiego, Komisja Prawnicza I, a i ks. Chodyński na zaginięcie ich się nie skarżył — zob. F. Stopniak, *loco cit.*

mym urzędzie, dwóch pierwszych składano w archiwum kapituły. Inwentarz tegoż archiwum z r. 1728 wykazuje, że akta oficjała włocławskiego tworzyły osobną serię jako *Acta consistorialia*, natomiast akta sufraganów były rozproszone w różnych działach archiwum głównie jednak umieszczone razem z aktami biskupów w dziale *Acta episcopalia*⁵².

Z biegiem czasu wykształcił się w ramach zarządu diecezją jeszcze jeden urząd, początkowo zupełnie poza prawem kanonicznym, później dopiero objęty jego przepisami, urząd związany najściślej z osobą biskupa, będący bezpośrednim organem jego władzy. Urzędem tym była *curia episcopalis*.

Geneza urzędu tkwi w średniowiecznym dworze biskupim. Wielcy panowie duchowni, podobnie jak i świeccy feudałowie, otaczali się własnymi dworami. Z biskupów posiadali je zarówno ci, którym udało się zdobyć na jakimś obszarze władztwo terytorialne⁵³, jak i ci którzy zadawali się prywatnym charakterem własności dóbr biskupstwa⁵⁴.

Dwory biskupie, zwłaszcza w przypadku biskupstw hojnie uposażonych, a do tych Włocławek należał, bywały bardzo liczne. Biskup Rozrażewski miewał stale wokół siebie około 200 osób, a jeszcze więcej zabierał ze sobą podróżując po Pomorzu. Podobno biskup bolał, że z tego powodu jest wielkim ciężarem dla klasztorów, w których się zatrzymywał⁵⁵. W końcu w. XVII, a więc w okresie niewątpliwego regresu gospodarczego i zmniejszenia się dochodów z biskupstwa, na liście stałych plac dworu biskupa Stanisława Dąbskiego znajdowały się 62 osoby dworzan i służby dworskiej; nie licząc 32-osobowego oddziału przybocznej rajtarii⁵⁶.

Skład dworu bywał rozmaity. Była tu młodź szlachecka szukająca ogłady, a więc pewna ilość świeckich, obok osób duchownych zaczynających swą karierę kościelną⁵⁷. Nieraz dwór nabierał bardzo świeckiego charakteru, a w czasach Odrodzenia stawał się przytułkiem dla osób podejrzewanych o herezję, co powodowało interwencje ze strony kapituł podczas synodów prowincjonalnych⁵⁸.

⁵² Inwentarz z r. 1728 (Rkp. Ossol., 5185, s. 55 i in.)

⁵³ J. Pfitzner, *Besiedlungs- Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte des Breslauer Bistumslandes*, Reichenberg 1926, s. 206 i n.

⁵⁴ M. Friedberg, *Klientela świecka biskupa krakowskiego w w. XII—XIV. Ze studiów nad organizacją społeczeństwa w Polsce średniowiecznej* [w:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. I Kraków 1938, s. 165.

⁵⁵ *Korespondencja Hieronima Rozrażewskiego*, t. 2, Toruń 1939—1947, Fontes TNT 31, s. XLVII.

⁵⁶ „Regestra expensarum episcopi Dąbski” — Gospodarcze (145). Kwartalne pensje dla dworu stanowiły kwotę 3322 złp. przy wydatkach ogólnych wynoszących na kwartał około 15.000 zł

⁵⁷ W formule świadków na dokumentach biskupich, zwłaszcza w XVI i XVII w. wymieniano zwykle nazwiska kilku, czasem kilkunastu osób z sakramentalnym zwrotem „aliique pluribus familiaribus nostris”. *Familiares* są określeniem najczęstszym. Spotyka się i inne: *curiensi, aulici, cubicularii* — Ac. ep., 2(19), f. 187, 201v, 209.

⁵⁸ W r. 1567 synod prowincjonalny postanowił: „(Episcopi) curias suas reformat, familiam scandalosam vel de haeresi suspectam a se ablegent alienentque, muneris officioque suo diligenter intendant, viros doctos, qui praestarent et exemplo vitae et verbo doctrinae, etiam externos theologos et iuristas in curiis suis servant.” — *Materiały do dziejów ustawodawstwa synodalnego w Polsce*, wyd. B. Ulański, Archiwum Komisji Prawniczej, t. I, Kraków 1895; s. 448.

Nie ominęły one i dworu włocławskiego, czy raczej trzeba by rzec — wólborskiego⁵⁹.

Wśród tych swoich dworzan znajdował biskup ludzi przydatnych do załatwiania różnorakich spraw związanych zarówno z zarządzaniem biskupstwem, jak i działalnością polityczną. Utrzymanie tych ludzi obciążało skarb biskupi, w sposób jednak bardzo różny. Na liście stałych plac dworu biskupiego, można to stwierdzić przynajmniej dla XVII w., znajdujemy przede wszystkim służbę dworską⁶⁰. Nie byli natomiast opłacani bezpośrednio ze skarbu owi liczni *familiares* biskupi. Ci służyli na dworze przede wszystkim w nadziei otrzymania wynagrodzenia — świeccy w dobrach stołu biskupiego, duchowni — w beneficjach kościelnych na terenie diecezji.

W dobrach biskupstwa włocławskiego było w pierwszej połowie XVI w. blisko 100 sołectw dziedzicznych, a liczba ta niewiele tylko spadła w wiekach następnych⁶¹. Otóż od drugiej połowy XIII w. — jak to stwierdził M. Friedberg dla biskupstwa krakowskiego — „Niektórzy z sołtysów (w dobrach biskupich) otrzymują rządy nad wsiami za jakieś usługi oddane biskupowi, inni znów nazwani są *fideles*, *famuli*, *servitores nostri*, a więc widocznie dobierani są z ludzi pozostających już poprzednio na służbie biskupa”⁶². Ten zwyczaj nadawania sołectw, w mniejszym stopniu również młynów, jako formy wynagrodzenia własnych dworzan, występował również w biskupstwie włocławskim i da się stwierdzić jeszcze w XVIII wieku. Oczywiście okazja do nadania dziedzicznego sołectwa nie przytrafiała się często, wystawiano jednak przywileje zezwalające na wykup sołectwa od dotychczasowych posiadaczy. Tego rodzaju przywileje musiały być potwierdzone przez kapitułę. Biskupi prosili o to w tzw. „punktach na kapitule”, wyraźnie wymieniając, że chodzi tu o przywileje dla ich domowników⁶³; kapituła zwykle nakazywała je opieczetować „*gratis, si quidem [...] privilegia sint domesticorum Aulae Il. Loci Ordinarii*”⁶⁴.

⁵⁹ Na synodzie w r. 1557 skarżono się, że biskup włocławski „*familiam seu servitores et paedagogos de haeresi suspectos in curia sua tolerat et fovet*” Ibid., s. 447. Miano tu na myśli m.in. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, któremu niedawno biskup Drohojowski nadał wójtostwo wólborskie.

⁶⁰ Lista plac dworu biskupa Madalińskiego obejmowała w r. 1682: 5 prałatów (w tym ks. pisarza), młodzi 9, pokojowych 7, służby nadwornej 6, w kuchni 11, trębaczy 2, rajtarów 39, pacholków 4, w stajni 6, forytarzy 9, mastalerzy 2 — Gospodarcze (352).

⁶¹ Por. L. Żytkowicz, *Studia nad gospodarstwem wiejskim w dobrach kościelnych XVI w.*, Warszawa 1962, s. 168—169.

⁶² M. Friedberg, *op. cit.*, s. 177.

⁶³ Zob. szereg oryginalnych listów biskupów do kapituły zawierających owe „*puncta*” z XVII i XVIII w. — w Arch. Diec. we Włocławku w osobnej teczce bez sygn.

⁶⁴ Tak w r. 1729 — Ac. cap., 15(232), f. 200v. Podobnie w r. 1718 kapituła pozwoliła przywieźć *gratis* pieczęć przy dokumencie na wójtostwo w Zwocinie dane „*gen. Josepho Hubiński notario et thesaurario curiae*” — Ac. cap., 14(230), f. 311. Na podkreśloną tu rolę sołectw w dobrach stołu biskupiego nie zwrócił uwagi L. Żytkowicz, *op. cit.*, ustęp „*Folwark sołtysi*”. Być może w tego rodzaju funkcji sołectw, jako „chleba dobrze biskupowi zaśluzonych” tkwi również powód ich utrzymania się do w. XVIII. Trzeba tu dodać, że nawet gdy w rzadkich wypadkach skupywał biskup wójtostwo, nie zawsze wcielał jego rolę do swych folwarków, a nieraz zostawiał je jako uposażenie jakiegoś swego urzędnika. Tak Zebrzydowski wykupił w Łagowie wójtostwo, na placu do niego należącym w mieście wystawił dom i oddał je zarządcy klucza piórkowskiego Obodowskiemu — *Korespondencja Zebrzydowskiego*, nr 623.

Możliwości wynagrodzenia służących mu osób duchownych różnymi beneficjami posiadał biskup w diecezji znaczne i szeroko z nich korzystał. Taki Zebrzydowski, znany z niechęci do wykładania grosza z własnej szkatuły, wielokrotnie zabiegał o beneficja dla osób ze swego dworu, obojętnie jakiego były stanu, również poza własną diecezją⁶⁵.

Wcześniej, jeszcze głęboko w średniowieczu, wykształciły się pewne urzędy dworskie. Część z nich związana była z pełnieniem dworskich posług około osoby biskupa, część — z zarządaniem diecezją i dobrami stołu biskupiego. Wszystkich urzędników na dworze da się w związku z tym podzielić na: 1) ściśle nadwornych, 2) skarbowo-gospodarczych, 3) sądowych. Osobno wymienić trzeba kanclerza wraz z kancelarią *curiae episcopalis*.

Najwyższy w hierarchii urzędników ściśle nadwornych był marszałek, *marescalcus curiae*, zwany również niekiedy *praefectus curiae*, niewątpliwie przełożony całego dworu biskupiego, w formule świadków na dokumentach biskupich wymieniany zawsze na pierwszym miejscu wśród osób świeckich. Urząd marszałka istniał już w pierwszych dziesiątkach lat w. XV, a następnie w wieku XVI—XVIII⁶⁶.

Inni urzędnicy nadworni to podkomorzy (*succamerarius*)⁶⁷, podstoli lub stolnik (*pincerna*)⁶⁸, podczaszy (*podcellator*)⁶⁹, krojczy (*incisor*)⁷⁰, kuchmistrz (*magister coquinae*)⁷¹, koniuszy (*stabuli praefectus*)⁷², niekiedy i *praefectus militiae curialis*⁷³ — wszystko najczęściej osoby świeckie. Służba ich polegała na dbaniu o zaspokajanie cielesnych potrzeb biskupa, o zaspokojenie duchownych

⁶⁵ Zebrzydowski wkrótce po objęciu Włocławka pisał do Stanisława Objęzińskiego, kanonika poznańskiego, o zwolnieniu kościoła w Wysokiej przez Jana Żdżarowskiego, swego kanclerza, który to kościół „conferre vellemus Petro Posnaniensi, nostro Medico” — *Korespondencja Zebrzydowskiego*, nr. 30. Por. też nr. 222.

⁶⁶ Marszałkiem dworu Jana Pelli był w r. 1428 Stanisław z Komorska — Dok., 256; Jakuba z Sienna w r. 1472 Andrzej Czastkowski — *Acta capitulorum* [...], t. 1, nr 1216; Drzewickiego w r. 1531 Janusz Jankowski — Ac. ep., 2(19), f. 221v; Zebrzydowskiego w r. 1548 Wojciech Piekarski, wojski łączycy — *Korespondencja Zebrzydowskiego*, nr 367; Drohojowskiego w r. 1555 Andrzej Jaktorowski — Dok., 548; Uchańskiego w r. 1561 Jan Cybulski — Ac. ep., 38(40), f. 221v; Rozrażewskiego w r. 1582 Jakub Belchecki — Ac. ep., 9(26), f. 9v; Gembickiego w r. 1615 Krzysztof Ilinieński — Dok., 663, 665; Wołuckiego w r. 1619 Stanisław Relski — Dok. 680; Łubieńskiego po r. 1631 Marcin Brzeziński — Ac. ep., 24(40a); Czartoryskiego w r. 1660 Jerzy Lesiewski — Dok., 747; Antoniego Krzysztofa Szembeka w l. 1721—1725 Józef Niełczewski — Ac. ep. 38(44), f. 73.

⁶⁷ Na dworze Zebrzydowskiego w r. 1549 Erazm z Kamieńca — Formularze (21), f. 113; Na dworze Uchańskiego w r. 1561 Mikołaj Jaśmiński — Ac. ep., 38(40), f. 221v.

⁶⁸ Na dworze Zebrzydowskiego w l. 1547—1550 Wojciech Golczewski — *Korespondencja Zebrzydowskiego*, nr 152, 290, 575; na dworze Uchańskiego w r. 1561 Ambroży Ruszkowski — Ac. ep., 38(40), f. 221v. Na dworze Gembickiego w r. 1615 Przecław Skotnicki — Dok. 663.

⁶⁹ Na dworze Gembickiego w r. 1615 Jan Rosnowski — Dok. 663.

⁷⁰ Na dworze Gembickiego w r. 1615 Wojciech Strubicz — Dok. 663, 665.

⁷¹ Na dworze Jana Pelli w r. 1428 Jakub z Przeczna — Dok., 256; — Uchańskiego w r. 1561 Feliks Ruszkowski — Ac. ep., 38(40), f. 221v; — Gembickiego w r. 1615 Filon Drogoszewski — Dok. 663, 665

⁷² Na dworze Gembickiego w r. 1615 Jan Rokicki — Dok. 663, 665; Łubieńskiego w r. 1641 Bonawentura Belęcki — Dok., 721; Krzysztofa Antoniego Szembeka w l. 1721 — 1715 Kazimierz Turski — Ac. ep., 38(44), f. 73; — Ostrowskiego w r. 1764 Marcin Podgórski — Dok. 846.

⁷³ Na dworze Ostrowskiego pojawia się z tym tytułem w r. 1764 Wojciech Szybicki — Dok., 846.

martwił się kapelan lub kapelani⁷⁴. Niektórzy biskupi trzymali również nadwornych medyków⁷⁵. Urzędy świeckie powoli zanikały. Jeszcze na dworach renesansowych można spotkać pełne ich komplety⁷⁶, w XVIII w. spotykamy się już tylko z niektórymi. Ostateczny kres położyły im konfiskaty dóbr biskupich w końcu XVIII w. Utrzymało się tylko wówczas stanowisko kapelana biskupiego.

Do urzędników skarbowo-gospodarczych zaliczyć trzeba podskarbiego i zarządcę dóbr stołu biskupiego. Olbrzymi dochód, jaki przynosiło biskupstwo, a następnie wydatkowanie uzyskanych sum, stwarzały potrzebę istnienia przy osobie biskupa urzędnika, który by sprawami tymi zawiadywał. Nie ulega wątpliwości, że urzędnikiem tym był początkowo przynajmniej podskarbi biskupi. Na dworze biskupów wrocławskich podskarbi, *thesaurarius*, występuje już w początkach XIV w., a w pierwszej połowie XVI spotyka się go jeszcze powszechnie⁷⁷.

Do obowiązków jego należało zbieranie dochodów z biskupstwa, opłacanie dworu i dokonywanie wszelkich innych wypłat na polecenie biskupa. W r. 1563 Piotr Tarnowski, starosta wrocławski, wpłacał sumy *ad thesaurum in manus Kurdwanowski, thesaurarii Wolboriensis*. Chodziło tu niewątpliwie o podskarbiego dworu biskupiego nazwanego wolborskim od głównej siedziby dworu — Wolborza⁷⁸. Podskarbiowie prowadzili też, zapewne już co najmniej w ciągu XV w. rejestry wydatków i dochodów biskupa. Stanowisko to piastowali często duchowni choć, jak się wydaje, podskarbi Łukasza Górki Stanisław Dąmbnicki duchownym nie był.

W wieku XVII i XVIII podskarbiowie zjawiają się rzadko na dworze. Zjawisko niewątpliwie interesujące, ponieważ nadal istniała potrzeba takiego urzędu. Jak się wydaje, ma to pewien związek z ówczesną organizacją centralnego zarządu dobrami biskupimi.

O organizacji administracji majątków biskupstwa wrocławskiego w XVI w. pisał już S. Inglot⁷⁹. Próbował on m. in. odtworzyć hierarchię urzędników administracyjnych, jednak od starostów w dół, podczas gdy nas interesuje głównie

⁷⁴ Kapelanem Jana Kropidły był w r. 1404 Mikołaj Bignusland — Formularze (21). f. 248; Jakuba Sienieńskiego w r. 1467 Mikołaj z Przedborza i Jan z Tarnowa — AGAD, Dok. perg., 1072; Drzewickiego w r. 1528 Jakub z Nowychstawów — Ac. ep., 2(19), f. 200; Dzierzgowskiego w r. 1543 Jan Łaski — Ac. ep., 3(20), f. 141; Zebrzydowskiego w l. 1546—1551 Adam Curecus, proboszcz kurzelowski i Stanisław Występski, proboszcz w Iwanowicach — *Korespondencja Zebrzydowskiego*, nr 19, 89, 109, 203, 357, 365.; Ostrowskiego w r. 1764 Józef Januszkiewicz — Dok. 846.

⁷⁵ Medykiem Zebrzydowskiego był Piotr z Poznania — por. przyp. 65; „fizykiem” Jana Karnkowskiego doktor medycyny Adam z Brzezin — Ac. ep., 3(20), s. 30.

⁷⁶ Na dworze Uchańskiego występują: marszałek, podkomorzy, kuchmistrz i podstoli — Ac. ep., 38(40), f. 221v.; na dworze Gembickiego — marszałek, krojczy stolnik, cześnik, kuchmistrz, koniuszy — Dok. 663.

⁷⁷ Podskarbiem biskupa Gerwarda był w r. 1318 Przybysław — Formularze (21), f. 254v.; podskarbiem Łukasza Górki w r. 1541 Stanisław Dąmbnicki a Mikołaja Dzierzgowskiego w r. 1543 Jakub Wierzbą, kanonik pułtusi — Ac. ep., 3(20), s. 103, 141. Na dworze Zebrzydowskiego funkcję podskarbiego pełnił Adrian Skaszewski, dziekan kruszewicki, człowiek według określenia samego biskupa *modestus et studiosus deque me optime meritis* — *Korespondencja Zebrzydowskiego*, nr 89.

⁷⁸ Gospodarcze (133).

⁷⁹ S. Inglot, *Stosunki społeczno-gospodarcze ludności w dobrach biskupstwa wrocławskiego w pierwszej połowie XVI w.*, Lwów 1927, s. 90—92.

sprawa istnienia na dworze biskupim centralnego organu zarządzającego całością dóbr. Problemu tego nie rozważa również inny badacz podobnych zagadnień L. Żytkowicz; w swoich studiach nad gospodarstwem w dobrach kościelnych w XVI w. ograniczył się on tylko do bliższego omówienia systemu dzierżaw⁸⁰.

Wiadome jest, że w diecezji wrocławskiej osobny urząd zarządcy dóbr stołu biskupiego, *officium oeconomiae*, ustanowił Stanisław Karnkowski przywilejem datowanym z Włocławka 16 VIII 1569 r.⁸¹ Ekonom dóbr miał odtąd stale zarządzać majątkiem wydzielonym dla seminarium duchownego, co roku objeżdżać wszystkie dobra biskupie, zdawać sprawę z ich stanu, troszczyć się o poprawę gospodarki. Do obowiązków ekonoma należało też sporządzanie co roku inwentarzy kluczów i wysłuchiwanie skarg poddanych. Swą władzę miał ekonom zachowywać i *sede vacante*. Kapituła powinna jego wybrać wówczas na administratora biskupstwa, jeśli zaś administratorem zostawał ktoś inny, ekonom miał nadal trzymać w swym ręku dobra stołu biskupiego, zapewniając wybranemu administratorowi godziwe utrzymanie.

Tak pomyślany urząd ekonoma przestawał być urzędem nadwornym biskupa a stawał się urzędem diecezjalnym. W tej postaci nie przyjął się jednak, zapewne wskutek oporu kapituły, której prawa w okresie sediswakancji wyraźnie naruszał⁸².

Karnkowski stwierdzał w swym przywileju, że powołuje urząd ekonoma *ad instar Ecclesiae Metropolitanae Gnesnensis*⁸³, nie czynił natomiast najmniejszych wzmianek, pozwalających sądzić, że podobny urząd był już wcześniej we Włocławku. Tymczasem posiadamy wyraźne dowody, że już wcześniej niektórzy biskupi wrocławscy powoływali generalnych ekonomów dla zarządu swymi dobrami.

Na dworze biskupa Zebrzydowskiego występuje w l. 1546 i 1547 Andrzej Morawiec *totius Episcopatus Oeconomus generalis*⁸⁴. Nie znamy dokładnego zakresu jego obowiązków, wiadomo jednak, że przez niego znosił się biskup ze starostami i zarządcami poszczególnych kluczy, on odbierał od nich pieniądze i przez niego posyłał biskup jakieś sumy pieniężne królowej Bonie⁸⁵. Morawiec był człowiekiem świeckim zależnym tylko od biskupa, określany przez tegoż często jako *famulus meus*⁸⁶. Nie był to więc urzędnik tego rodzaju, jakiego chciał

⁸⁰ L. Żytkowicz, *Studia nad gospodarstwem wiejskim w dobrach kościelnych XVI w.* Warszawa 1962, Wstęp, ustęp „System dzierżaw w dobrach kościelnych”.

⁸¹ Ac. ep., 6(24cz.), f. 3 i 138v. MHDVI., XVI, s. 38.

⁸² Karnkowski mianował pierwszym ekonomem Andrzeja Blinowskiego, administratora diecezji w l. 1565—1567, zmarłego w r. 1574 (Por. S. Chodyński, *Biskupi sufragani wrocławscy*, Włocławek 1906, s. 41. L. Żytkowicz we wstępie do wydanego przez siebie inwentarza dóbr biskupstwa z r. 1582, *Fontes TNT* 37, s. X, słusznie zauważył, że brak jakichkolwiek śladów działalności ekonoma na terenie biskupstwa).

⁸³ W archidiecezji gnieźnieńskiej istniał urząd generalnego ekonoma dóbr co najmniej od początków w. XVI. Takim ekonomem był za czasów arcybiskupów Andrzeja Róży Boryszewskiego i Jana Łaskiego Klemens Buszyński — L. Żytkowicz, *op. cit.*, s. 27. Por. też J. Topolski, *Rozwój latyfundium arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII w.*, Poznań 1955, s. 19 — uwagi tegoż o administracji dóbr arcybiskupstwa odnoszą się jednak przeważnie dopiero do w. XVIII.

⁸⁴ *Korespondencja Zebrzydowskiego*, nr 207.

⁸⁵ *Ibid.*, nr 111—114, 207, 208, 246, 307.

⁸⁶ *Ibid.*, nr 246.

później mieć Karnkowski. Trzeba postawić go raczej obok innych urzędników ściśle dworskich, niemniej był to człowiek skupiający w ręku administrację całością dóbr biskupstwa.

Czy poprzednicy Zebrzydowskiego również osobnych ekonomów generalnych powoływali — tego nie wiemy. Zapewne w pewnych okresach czasu zarząd całości dóbr nie był całkowicie zcentralizowany. Sprawy ważniejsze decydował sam biskup, a rozliczenia z zarządcami poszczególnych kluczy mógł prowadzić podskarbi nadworny⁸⁷. Mówiąc o decentralizacji zarządu dóbr stołu biskupiego trzeba zwrócić uwagę na niewątpliwie istniejące w XV i XVI w. pewne wydzielenie wszystkich majątków biskupich leżących na Pomorzu. Rozsiane od okolic Świecia na południu do wybrzeży morskich i Łeby na północy, dobra te miały przez cały ten okres swego odrębnego administratora. Za wyodrębnieniem więc archidiaconatu pomorskiego w ramach zarządu diecezją w osobny oficjalia generalny poszło tu i wyodrębnienie uposażenia. Jak stwierdzono to już powyżej, nieraz łączono nawet władzę kościelną oficjalia i wikariusza generalnego ze stanowiskiem administratora dóbr biskupich⁸⁸. Geneza pewnego wydzielenia Pomorza leżała niewątpliwie w tym, że aż do połowy w. XV terytorium to leżało w granicach odrębnego państwa.

Administratorowie dóbr biskupich na Pomorzu nazywani byli począwszy od przełomu XIV i XV w. włodarzami pomorskimi lub subkowskimi. Już w r. 1395 występuje *Conrat Krekerwicz, vloder czu Supkow*⁸⁹, w r. 1437 Mikołaj Czernecki, *wlodarius Pomeranie*⁹⁰, w r. 1482 *wladarius noster Pomeranie*⁹¹, w r. 1499 Jarand Świętosławski, *wladarius Sopkoviensis*⁹², a w r. 1514 z takimż tytułem Stanisław Zdżiszewski⁹³. Osobny *wladarius Sobkowiensis* był i za czasów Zebrzydowskiego niezależnie od istniejącego wówczas generalnego ekonoma dóbr⁹⁴.

Ta odrębna organizacja zarządu dóbr pomorskich utrzymywała się jeszcze za czasów biskupa Rozrażewskiego. Wkrótce po objęciu biskupstwa powierzył on administrację dóbr *tam in Prussia quam Pomerania* bliskiemu sobie Jerzemu Jehrokowi i uczynił go *praefectum omnium ipsorum bonorum*⁹⁵. Gdańszczanie wedle starego zwyczaju dawali nowemu administratorowi stary tytuł *wladarius Sobcoviensis*⁹⁶, choć sam biskup tak go już nie tytułował.

Owi włodarze biskupi na Pomorzu bywali czasem nazywani starostami sub-

⁸⁷ We wcześniejszym średniowieczu, w każdym razie przed w. XV, funkcje tę pełnił zapewne komornik lub podkomorzy biskupa, por. M. Friedberg, *op. cit.*, s. 167. Nie ma śladów by w XV, czy XVI w. zjawiający się czasem na dworze biskupim podkomorzy miał cokolwiek wspólnego z zarządem dobrami stołu biskupiego.

⁸⁸ Por. s. 25. Tamże, przyp. 31, wymienieni włodarze będący równocześnie oficjaliai.

⁸⁹ WAP Gdańsk 300 D/43/12.

⁹⁰ WAP Gdańsk 300 D/43/36.

⁹¹ WAP Gdańsk 300 D/44/141.

⁹² WAP Gdańsk 300 D/44/186.

⁹³ WAP Gdańsk 300 D/44/238.

⁹⁴ Dominik Kamieński, oficjał pomorski — WAP Gdańsk 300 CXXI/75. I z tym jednak znosił się biskup przez generalnego ekonoma — zob. *Korespondencja Zebrzydowskiego*, nr 208.

⁹⁵ *Korespondencja H. Rozrażewskiego*, t. 2, s. 21.

⁹⁶ *Ibid.*, s. 56.

kowskimi⁹⁷. Można też zwłaszcza w XVI w. spotkać w ich tytulaturze podwójne określenie: starosta subkowski i wódarz pomorski. Biskup Zebrzydowski tytułował Dominika Kamieńskiego *wladarius episcopatus mei Pomeraniae, capitaneus Sobcoviensis*⁹⁸.

Owi wódcze pomorscy administrowali wszystkimi dobrami stołu biskupiego leżącymi na Pomorzu Gdańskim i w okręgu lęborskim; byli oni też równocześnie poborcami dziesięcin biskupich na tym terenie. Swego wódcza posyłał Zebrzydowski do Lęborka w r. 1547 po odbiór zaległych dziesięcin⁹⁹. Starosta subkowski biskupa Wolskiego, Wawrzyniec Gradowski, załatwiał sprzedaż 3 wsi biskupich w Lęborskiem w r. 1564 — przez niego udzielał biskup intromisji nowemu nabywcy Weyherowi i na jego ręce wypłacał Weyher należność¹⁰⁰.

Pewnej centralizacji zarządu wszystkich dóbr biskupich na Pomorzu istniejącej do końca XVI w. można przeciwstawić większą ich decentralizację na pozostałych terenach¹⁰¹. Nie spotyka się tu instytucji wódcza analogicznej do wódcza subkowskiego czy pomorskiego. Poszczególnymi kluczami dóbr stołowych zarządzają tu urzędnicy z tytułem na przełomie XIV i XV w. *procurator*, później niemal zawsze starosta, *capitaneus*. Starostami zwano przede wszystkim administratorów tych kluczy, gdzie znajdowały się zamki biskupie, a więc był starosta włocławski, raciąski i wólborski, ale tytuł ten dawano również i zarządcom pozostałych kluczy. W XVI w. administrator klucza piórkowskiego Jan Obodowski zwany jest przez biskupa raz *capitaneus Pirkoviensis*, to znów *possessio-num Pirkoviensium mearum procurator*¹⁰².

Starostami zostawali często krewni biskupa. Za czasów Zebrzydowskiego starostą włocławskim był Jan Korczbok, dziekan gnieźnieński i scholastyk włocławski¹⁰³, raciąskim Mikołaj Zebrzydowski, brat biskupa¹⁰⁴, wólborskim również jeden z braci biskupa, stale jednak na miejscu nieobecny i zastępowany przez podstarościego¹⁰⁵.

Starostami bywali więc i duchowni i świeccy. Władza ich nie ograniczała się do administrowania powierzonymi im kluczami — sprawowali również sądy nad

⁹⁷ Np. Gdańszczanie w r. 1515 piszą o Stanisławie Zdziszewskim *hauptman von Sobkau* — WAP Gdańsk 300 D/44/238.

⁹⁸ *Korespondencja Zebrzydowskiego*, nr 156.

⁹⁹ *Ibid.*

¹⁰⁰ *Akt zbycia dóbr biskupich w Pomorsce*, s. 187.

¹⁰¹ Ślady istnienia urzędników zarządzających w tym okresie centralnie dochodami biskupstwa są bardzo nikle. W r. 1429 występuje w źródłach „Sandivogius decanus Cruschwicensis et canonicus vicariusque [...] domini Johannis [...] ep. Wl. in spiritualibus et temporalibus generalis ac officialis eiusdem dioecesis” — Dok. pap., 8—18, ale jest to wypadek raczej odosobniony. Częstsze są natomiast wiadomości o zarządcach poszczególnych kluczy. Już w r. 1399 za biskupa Mikołaja Kurowskiego pojawia się Mikołaj Sokołowski „procurator noster Lagowiensis” — Kopiarze (2), f. 405v. Termin *procurator* na oznaczenie administracyjno-gospodarczego urzędnika biskupiego znany był jeszcze w XVI w. Mandat Zygmunta Augusta z 28 VI 1549 r. zlecający biskupom włocławskim pieczę nad klasztorami na Pomorzu mówił o *factores aut loci capitaneos et procuratores* — *Korespondencja Zebrzydowskiego*, nr 831.

¹⁰² *Korespondencja Zebrzydowskiego*, nr 202, 319.

¹⁰³ *Ibid.* nr 49, 237—239.

¹⁰⁴ *Ibid.*, nr 32, 576.

¹⁰⁵ *Ibid.*, nr 245, 264 i in.

ludnością poddaną przyjmując apelacje od wyroków sądów miejskich i wiejskich ze wsi na prawie niemieckim ¹⁰⁶.

Tak więc w XV i XVI w. zarząd dóbr stołu biskupiego opierał się o instytucję starostów-administratorów poszczególnych kluczy, w wypadku dóbr pomorskich — o osobę włodarza subkowskiego. W pewnych okresach czasu władzę administracyjno-gospodarczą nadrzędną nad starostami sprawował ekonom biskupi, w innych, w ograniczonym zapewne do spraw finansowych zakresie — podskarbi dworu biskupiego.

W wiekach następnych XVII i XVIII schemat zarządu jest podobny. Występują jednak i pewne różnice. Urząd generalnego ekonoma w tej postaci, w jakiej chciał go mieć Stanisław Karnkowski, tj. w postaci urzędu diecezjalnego, nie utrzymał się mimo uzyskania potwierdzenia papieskiego. Już po śmierci pierwszego ekonoma — Blinowskiego biskup mianował dwóch ekonomów, to jest mianował właściwie jednego w osobie Wojciecha Gadomskiego archidiacona pomorskiego, a drugiego kanonika Mikołaja Kossa wskazał do wybrania kapitule. Gdy zaś ta odłożyła wybór do generalnej sesji — tymczasowo powierzył urząd ekonoma Łukaszowi Skaszyńskiemu *familiari* swemu ¹⁰⁷.

I na dworach następców Karnkowskiego podobni urzędnicy występują. Biskup Rozrażewski wkrótce po objęciu biskupstwa zastanawiał się, komu *oeconomiae curam* powierzyć. Mając do wyboru brata stryjcznego Jana, podkomorzego poznańskiego, i dalszego krewnego Jakuba Belcheckiego, którego już przyjął na marszałka swego dworu — skłaniał się do tego drugiego, sądząc, że będzie tańszy i bardziej mu powolny ¹⁰⁸. Ekonomem Lubieńskiego był kanonik wrocławski Raciborski ¹⁰⁹. Na dworze biskupa Gniewosza występuje w r. 1647 Wojciech Gniński, kantor poznański i wolborski, kanonik wrocławski, sekretarz JKM, *et Suae Cels. generalis oeconomus* ¹¹⁰. W r. 1671 biskup Czartoryski prosił kapitułę, by szybciej zezwoliła wyjechać z kapituły ekonomowi (był więc nim jeden z kanoników) ponieważ dobra wolborskie cierpią wobec jego i biskupa nieobecności od przemarszów wojsk ¹¹¹. Ekonomem biskupa Madalińskiego był w r. 1683 również kanonik wrocławski Kuczkowski ¹¹².

Urzędnik zwany ekonomem biskupim występuje i w pierwszej połowie w. XVIII. Na dworze biskupa Grabowskiego taką funkcję pełnił Piotr Sikorski z tytułem *oeconom* (lub *commissarius*) *bonorum mensae nostrae episcopalis* ¹¹³. W drugiej połowie tego stulecia nazwa komisarz staje się powszechna. Za Dembowskiego dobrami zawiaduje jego audytor i *iudex generalis* Cyprian Wolicki z tytułem *commissarius bonorum mensae episcopalis* ¹¹⁴. Biskup Ostrowski ma swego *ad causas saeculares bonorum plenipotentem* w osobie Antoniego Bocz-

¹⁰⁶ Por. zachowaną księgę sądu starościńskiego we Włocławku z l. 1786—1788 — Rkp. Ossol., 1989.

¹⁰⁷ MHDVI. XVI, 1898, s. 44.

¹⁰⁸ *Korespondencja H. Rozrażewskiego*, t. 1, s. 458.

¹⁰⁹ Ac. cap. 8(223), kapituła sierpniowa w r. 1636.

¹¹⁰ Ac. ep., 27(38b), f. 146v.

¹¹¹ Ac. cap., 11(226), f. 13.

¹¹² Ac. cap., 12(227), f. 56.

¹¹³ Dok., 817.

¹¹⁴ Ac. ep., 55(56), f. 1; *Gospodarcze* (375).

kowskiego, burgrabiego plockiego, zwanego również *causarum saecularium bona episcopatus Wladislaviensis transgentium generalis procurator* ¹¹⁵.

Jak się więc wydaje, ustalił się ostatecznie w XVII i XVIII w. zwyczaj mianowania osobnych urzędników dla zawiadywania dochodami biskupstwa ¹¹⁶. Wobec tego, że w tym okresie rzadko spotykamy się z osobnymi podskarbimi na dworze biskupim, można przyjąć, że ci generalni ekonomowie pełnili również dawne funkcje podskarbich, prowadząc centralną ewidencję dochodów i rozchodów ¹¹⁷.

Ekonomowi podlegali teraz, jak i w okresie poprzednim starostowie — zarządzcy poszczególnych kluczy. Mimo jednak pozornego podobieństwa różnice w gospodarzeniu dobrami stołu biskupiego w stosunku do w. XV i XVI były zasadnicze.

O ile poprzednio była to własna administracja użytkownika, teraz, ściśle biorąc już w ostatnich dwu dziesiątkach lat XVI w., systemem przeważającym staje się dzierżawa. Niewątpliwie zmieniła się także i rola generalnych ekonomów. Poprzednio musieli ściśle kontrolować gospodarkę administratorów i sprawdzać ich coroczne rozliczenia — teraz mogli się ograniczyć do załatwiania spraw związanych z wypuszczaniem w dzierżawę, odbieraniem dzierżaw oraz przyjmowaniem rocznych arend od dzierżawców. W tym świetle właśnie przejęcie dawnych funkcji podskarbich przez ekonomów staje się całkiem zrozumiałe.

Możliwości wydzierżawiania dóbr stołu biskupiego ograniczone były przez prawo kościelne. Pomijając dekrety wcześniejsze, wymienić tu trzeba postanowienie Pawła II z r. 1468, uznające wszelkie dzierżawy ponad lat 3 za bezprawne alienacje, i surową uchwałę synodu prowincjonalnego prowincji gnieźnieńskiej z r. 1532 zabraniającą w ogóle dzierżawy dóbr kościelnych, złagodzoną jednakże orzeczeniem, że biskup mógł wydzierżawiać dla słusznych przyczyn, to jest widząc w tym korzyść Kościoła. Również kapituły starały się ograniczyć swobodę biskupów w wydzierżawianiu dóbr stołu biskupiego ¹¹⁸.

We Włocławku pierwszy na szeroką skalę system dzierżawy wprowadził Rozrażewski, wypuszczając poszczególne klucze najczęściej na okres 3 lat ¹¹⁹. Około r. 1600 wszystkie klucze były w dzierżawie, jak to wynika z zachowanego zestawienia płynącej z dzierżaw arendy ¹²⁰. Podobnie i w końcu XVII w. wszystkie

¹¹⁵ Dok., 846; Ac. ep. 57(57), s. 301.

¹¹⁶ Podobnie i w arcybiskupstwie gnieźnieńskim w tym czasie działa nadal ekonom, czy komisarz generalny, który nawet w r. 1785 otrzymał działającą przy nim kolegiąlnie „Administrację” — Por. J. Topolski, *op. cit.*, s. 19.

¹¹⁷ Do nielicznych znanych podskarbich z w. XVII i XVIII należą: na dworze Tarnowskiego w r. 1601 Andrzej Łukomski, kanclerz poznański i w r. 1718 ur. Józef Hubiński równocześnie notariusz biskupa Szaniawskiego — Kopiarze (3); Ac. cap., 14(230), f. 311. W r. 1683 odszedł z dworu biskupiego, jak zanotowała nieznana z nazwiska osoba (ekonom generalny? marszałek?) prowadząca rachunki dworu biskupiego, „Ks. Ignacy Bogatko, który zawiadywał pokojową szkatułą i rejestra pieniędzy *expensarum* przy mnie zestawiał” — Gospodarcze (76).

¹¹⁸ Zob. hasło „Dzierżawa” w *Encyklopedii Kościelnej Nowodworskiego*, t. 4, s. 464 oraz L. Żytkowicz, *op. cit.*, s. 15 („System dzierżawy w dobrach kościelnych”).

¹¹⁹ Zob. kontrakty dzierżawne i kwity z oddanej arendy — Kopiarze (138, 96a).

¹²⁰ „Arendy roczne Biskupstwa Cuiawskiego” — Gospodarcze (w obwolucie: „Inwentarz kluczów pomorskich z r. 1674”).

dobra stołu biskupiego wydzierżawiano¹²¹. System dzierżawy choć nie tak wyłączenie utrzymał się i w w. XVIII. Dzierżawy bywały i teraz trzyletnie, choć nieraz i dłuższe¹²².

Obok powszechniejszej dzierżawy stosowano jednakże i w XVII i w XVIII w. system puszczania dóbr „do wiernych rąk”. W r. 1600 po śmierci Rozrażewskiego w ten sposób dała kapituła Falenty Stanisławowi Śmiecińskiemu, pisarzowi ziemskiemu warszawskiemu¹²³. Na początku w. XVIII Krzysztof Antoni Szembek wydzierżawił klucz komorski Janowi Rychłowskiemu, stolnikowi sieradzkiemu, jednak po kilku latach, mimo prośb tegoż, przeszedł na system *ad fideles manus*¹²⁴. Do systemu gospodarowania na własną rękę w kluczach pruskich przeszła administracja biskupia ostatecznie w drugiej połowie wieku XVIII, o czym świadczą licznie zachowane z tego okresu rachunki rozliczeniowe. Z zachowanych materiałów można wnosić, że za biskupa Szembeka tzw. Wolborszczyzną, tj. kluczem wolborskim i sąsiednimi, gospodarzył ekonom biskupi, a tylko części tych dóbr wydzierżawiano¹²⁵. W drugiej połowie XVIII w. ok. r. 1764, może w związku z faktem wracania do bezpośredniej administracji, znów występuje „starosta subkowski, komisarz dóbr pomorskich JWImci Ks. Ostrowskiego biskupa kujawskiego”¹²⁶.

Przedstawiono wyżej zarys organizacji administracji dóbr biskupich, wychodząc nieco poza zagadnienia związane z centralnym szczeblem tej administracji. Sprawy jednak takie, jak choćby forma gospodarowania: wydzierżawianie kluczy lub oddawanie w administrację do wiernych rąk — rzutuje w jakiś sposób na dokumentację aktową, która gromadziła się w rękach podskarbiego, czy generalnego ekonoma dóbr biskupich.

Można tu jeszcze dodać kilka uwag o kosztach utrzymania „góry” urzędników gospodarczych. Ekonomami dóbr stołu biskupiego byli z reguły duchowni, ale zdarzało się, że urząd ten powierzano osobom świeckim (Morawiec u biskupa Zebrzydowskiego, Skaszyński u Karnkowskiego, Boczkowski u Ostrowskiego). Miał tu więc biskup możliwości wynagrodzenia podobne jak w przypadku swych urzędników ściśle dworskich lub zgoda dworzan, beneficjami w diecezji lub nadaniami w dobrach biskupich. Wiadomo jednak, że ekonomowie mieli również pensje roczne. Rozrażewski spodziewał się pozyskać Belcheckiego na ekonoma za 500 fl. rocznego wynagrodzenia, a Stanisław Karnkowski pragnąc ugruntować urząd ekonoma wyznaczał mu roczne *salarium* z dziesięcin w wysokości 40 grzywien¹²⁷. Problem utrzymania administracji na niższym szczeblu, starostów i administratorów poszczególnych kluczy, zupełnie odpadał, gdy dobra były

¹²¹ Zestawienie czynszów z dzierżaw wpłaconych od 1 VII 1686 r. do 30 VI 1687 r. — Gospodarcze (145).

¹²² W r. 1740 ks. Sikorski, komisarz biskupi, wypuścił klucz ciechociński Wojciechowi Ratkowskiemu, wojskiemu dobrzyńskiemu, na lat 3 — Gospodarcze (bez sygn.), ale już w r. 1613 biskup Gembicki wydzierżawiał klucz komorski na lat 6 — Ac. cap., 6(220), f. 354v.

¹²³ Gospodarcze (w obwolucie: „Inwentarz kluczów pomorskich z r. 1674”)

¹²⁴ Gospodarcze (150), f. 9, 38. Biskup spodziewał się w ten sposób powiększenia dochodów z klucza rocznie z 1000 tynfów do 4000.

¹²⁵ Zob. s. 232.

¹²⁶ Gospodarcze (317) k.nlb. (na końcu inwentarza klucza wysińskiego).

¹²⁷ Korespondencja H. Rozrażewskiego, t. 1, s. 458; MHDVI., XVI, 1898, s. 44.

wydzierżawiane. W przeciwnym wypadku urzędnikom przydzielano dochód z jakiejś określonej części zarządzanych dóbr. Zebrzydowski dał swemu staroście piórkowskiemu wykupione wójtostwo łagowskie¹²⁸, Krzysztof Antoni Szembek puszczając Rychłowskiemu do wiernych rąk Komorsk ofiarował tytułem wynagrodzenia krescencję z Warlubia i Komorska¹²⁹. Starostowie z racji pełnienia obowiązków sędziów pobierali również opłaty sądowe.

Głównym urzędnikiem sądowym na dworze biskupim był już w XIV w. sędzia dworu, *iudex curiae*¹³⁰, częściej zwany audytorem, *auditor causarum curiae episcopalis*. Nie był to sędzia ściśle dworski, to znaczy jurysdykcja jego nie ograniczała się do dworu biskupiego¹³¹. Jak to już powiedziano na innym miejscu właściwym urzędnikiem sądowym biskupa był jego oficjał generalny. Jednak mimo istnienia tego odrębnego urzędu szereg spraw wpływało przed *forum* samego biskupa, na jego dwór. Były to zarówno sprawy czysto kościelne, jak i należące do sądownictwa patrymonialnego. Otóż audytorem wyřęczał się biskup właśnie w sprawowaniu sądownictwa na swym dworze bez względu na jego zakres. Gdy biskup osobiście sądził, audytor tylko przygotowywał sprawę, współuczestniczył w sądeniu — mógł jednak biskup upoważnić go do samodzielnego sprawowania sądów.

Upoważniali również biskupi inne osoby niż audytorów. Osoba upoważniona do sądenia w imieniu biskupa zwała się wówczas *iudex surrogatus*, *iudex subdelegatus*¹³², audytorów tytułowano *auditor et causarum curiae nostrae episcopalis iudex generalis*¹³³. Niektórzy biskupi włocławscy w XVIII w. całość spraw sądowych wpływających na ich dwór zostawiali do odsądenia swym audytorom¹³⁴. Ci sądzili jednak zawsze tylko jako urzędnicy *curiae episcopalis*, stanowiący *iudicium Rev. D. Episcopi*¹³⁵.

Istnienie audytorów na dworze biskupów włocławskich dokumentują zachowane od końca XV w. akta kancelarii tego dworu. Biskup Krzesław z Kurozwęk miał swego audytora w osobie Jerzego z Wiślicy, *decretorum doctoris*¹³⁶; równo-

¹²⁸ Korespondencja Zebrzydowskiego, nr 623.

¹²⁹ Gospodarcze (150), f. 38.

¹³⁰ M. Friedberg, *op. cit.*, s. 170.

¹³¹ H. Wyczawski, *op. cit.*, s. 56, wyraża pogląd, że pierwotnie był to tylko sędzia nadworny, który dopiero stopniowo poczęł zastępować biskupa w sprawach należących do *forum* biskupiego w zakresie kościelnym. M. Friedberg jednakże badając to zagadnienie w biskupstwie krakowskim stwierdził, że już w w. XIV zakres spraw od sędziów zależnych był czysto kościelny — M. Friedberg, *op. cit.*, s. 170—171. Por. też S. Chodyński, *Konsystorze w diecezji kujawsko-pomorskiej*, Dodatek II, s. 130—148.

¹³² Ac. ep., 23(64 cz.), f. 95v.: 31(40), f. 60, 69.

¹³³ Ac. ep., 65(61), s. 1.

¹³⁴ Biskup Dembowski w r. 1755 mianował swego audytora, jak sam to stwierdził „Z okazyj sprawy ks. Drożdżyńskiego odesłanej *ad iudicium meum* z nuncjatury, tudzież z innych przyczyn” — Ac. ep. 54(52 cz.), ale mianując go dał mu „[...] plenam et omnimodam potestatem auctoritatemque omnes et singulas causas, lites, controversias et questiones ad iudicium curiae nostrae devolutas spectantes, et advocatiales, beneficiales, testamentarias, decimarum, iniuriarum, matrimoniales, civiles, profanas et quae de iure et antiqua consuetudine ad *forum ecclesiasticum* et *ordinarium iurisdictionem* pertinent [...] puniendi.” — Ac. ep. 51(54), s. 402.

¹³⁵ W końcu w. XVI biskup Rozrażewski sądził najczęściej sam, wiele jednak spraw przychodzących z apelacji od wyroków starostów zostawiał urzędnikom. W aktach wówczas zapisywano: „*Iudicium Rev. D. Epi, exauditis partium controversiis, decreta vicecapitanei et officii proconsularis Wolboriensis in toto approbavit...*” — Ac. ep., 12(29) f. 31.

czesnym audytorem i kanclerzem na dworze Łukasza Górki był Marcin Schlapp, archidiakon poznański¹³⁷; audytorem Rozrażewskiego został dawny jego notariusz Jan Bieńkowski¹³⁸; Tarnowskiego — Jan Chociszewski, kanonik wrocławski¹³⁹, u Wołuckiego funkcje audytora sprawował notariusz kancelarii dworu Wojciech Brzyszewski, sądecki proboszcz¹⁴⁰. Łubieński miał swego sędziego subdelegata w osobie Sebastiana Grotowskiego¹⁴¹, Gniewosz — audytora Szymona Naruszewicza, doktora obojga praw i protonotariusza papieskiego¹⁴²; sędzią surrogatem Czartoryskiego był kanonik wrocławski i doktor obojga praw Stanisław Mogielnicki¹⁴³, audytorem i sędzią generalnym Antoniego Krzysztofa Szembeka — Bonawentura Heynigk¹⁴⁴, Dembowskiego — Cyprian Wolicki¹⁴⁵, Rybińskiego — Wojciech Skarszewski¹⁴⁶.

Czy audytor był na każdym dworze biskupim? Chyba nie. Dano już wyżej przykłady pełnienia tej funkcji równocześnie z kanclerstwem lub pisarstwem. Niekiedy więc kanclerz lub notariusz byli rzeczywistymi audytorami oczywiście wówczas bez prawa samodzielnego sądenia.

Dowodnie zdaje się o tym świadczyć następujący fakt. Przy objęciu rządów przez biskupa następowało tzw. *fundatio iurisdictionis* połączone z mianowaniem przez biskupa urzędników sądowych. Otóż niektóre z tych aktów wyraźnie audytora pomijają¹⁴⁷.

Stale natomiast występuje od XV do XVIII w. wśród urzędników sądowych instygator, zwany też *promotor* lub *procurator fiscalis*, z określeniem *curiae officii*. Instygator był publicznym oskarżycielem w sądzie biskupim w sprawach karnych jak również w tych, które były wnoszone z urzędu. Do jego obowiązków należało pilnowanie interesów biskupa w dobrach stołowych oraz karności wśród duchowieństwa w diecezji i występowanie na drogę sądową w wypadku ujawnienia przestępstw. Występował więc w imieniu urzędu, *officium*, biskupiego¹⁴⁸.

Najczęściej na dworze biskupim spotykamy się tylko z jednym instygatorem, niekiedy jednak bywało ich nawet 3 równocześnie. Wśród instygatorów biskupów

¹³⁶ *Acta capitulorum...*, t. III, cz. 1, s. 254, 270, 274.

¹³⁷ Ac. ep., 3(20), s. 123.

¹³⁸ Ac. ep., 14(32), f. 528.

¹³⁹ Kopiarze (3).

¹⁴⁰ Ac. ep., 21(37), f. 234.

¹⁴¹ Ac. ep., 23(64cz.), f. 95v.

¹⁴² Ac. ep., 27(38b), f. 13.

¹⁴³ Ac. ep., 31(40), f. 69.

¹⁴⁴ Ac. ep., 38(44), f. 215; Dok., 812.

¹⁴⁵ Ac. ep., 51(54), s. 402.

¹⁴⁶ Ac. ep., 65(61), s. 1. Informacje o kilku jeszcze innych audytorach podaje S. Chodyński, *op. cit.*, s. 139.

¹⁴⁷ Stanisław Szembek mianował w r. 1700 przy obejmowaniu biskupstwa instygatora i notariusza pomijając audytora — zob. jego *fundatio iurisdictionis* — Ac. ep., 36(41), f. 1. W XVIII w. wielu biskupów starało się w ogóle na dworze nie sądzić przerzucając cały ciężar sądownictwa na oficjałów. Stąd urzędników sądowych na dworze powoływali dopiero w razie ostatecznym. Notariusz biskupa Ostrowskiego w jego *fundatio iurisdictionis* podawał do wiadomości: „citationem vero officialistarum respective iudiciorum Curiae suae, si et in quantum necessarium, faciendam in posterum sibi reservavit” — Ac. ep., 57(57), s. 3.

¹⁴⁸ Z. Chodyński, *Instygator, Encyklopedia Kościelna Nowodworskiego*, t. 8, s. 212. O obowiązku obsadzania tego urzędu przypominał synod prowincjonalny w r. 1589.

włocławskich był w końcu XV w. Jan Łaski, dziekan włocławski, późniejszy prymas, który występuje obok jakiegoś Wojciecha również instygatora na dworze Krzesława z Kurozwęk¹⁴⁹. Drzewicki po objęciu rządów w diecezji mianował aż 3 instygatorów w osobach księży Macieja z Kalenia doktora praw, Macieja Ośnickiego i Dersława Żółtowskiego¹⁵⁰. Jednak zwyczaj mianowania większej liczby instygatorów zanikł. Biskup Rozrażewski miał swego instygatora w osobie jednego z notariuszy swej kancelarii Adama Przejrzałowicza¹⁵¹. Instygatorem Stanisława Szembeka był Jan Jodłowski, doktor filozofii¹⁵², Krzysztofa Antoniego Szembeka — ur. Józef Palecki¹⁵³. Byli więc instygatorami księży, ale również i osoby świeckie.

Wśród sądowych urzędników na dworze biskupim można jeszcze znaleźć asesorów. Tych jednak biskup powoływał w miarę potrzeby, ponieważ nie byli niezbędnym składnikiem sądu biskupiego. Dlatego bliżej tu się nimi nie będę zajmować.

Szczególną rolę na dworze biskupim odgrywał kanclerz. I takiego urzędu przy osobie biskupa nie przewidywało prawo kanoniczne, niemniej swych kanclerzy miewali polscy biskupi już w głębszym średniowieczu, a przy biskupach włocławskich jawią się oni nieprzerwanie od XV do XVIII w. Kanclerz był tą osobą, którą wyręczał się biskup przy załatwianiu swych ważniejszych spraw, tak związanych z zarządem diecezji, jak i publicznych¹⁵⁴. Na samym dworze brał udział w sądach tu odprawianych w zakresie zleconym mu przez biskupa, często piastując równocześnie funkcję audytora¹⁵⁵. Nade wszystko jednak kanclerz stał na czele kancelarii dworu biskupiego¹⁵⁶.

Dwór biskupi a szczególnie zespół urzędników dworskich był tym organem, który umożliwiał biskupowi bezpośrednie, osobiste niejako rządy w diecezji i w dobrach stołu biskupiego. Rządy te jednak byłyby niemożliwe, gdyby uzupełnieniem tego zespołu nie była kancelaria — *cancellaria curiae episcopalis* — grupa pisarzy z jednym przynajmniej publicznym notariuszem na czele, zwanym *notarius curiae*. Ta kancelaria była siłą biurową biskupa i niektórych jego urzędników a niekiedy działała jako właściwa część samego urzędu biskupiego.

Wspomniałem na początku rozważań o dworze biskupim o pewnych nie-

¹⁴⁹ *Acta capitulorum* [...], t. III, cz. 1, s. 251, 258.

¹⁵⁰ „[...] dans ipsis plenam et liberam potestatem ac omnimodam facultatem ad et contra quancunque ecclesiasticum et saecularem personam cuiusunque status et conditionis et [...] utriusque sexus, coram suo [...] tribunali aut officialibus eiusdem instigandi, agendi, procurandi et defendendi ac generaliter omnia et singula faciendi[...]” — Ac. ep. 2(19), f. 12.

¹⁵¹ *Korespondencja H. Rozrażewskiego*, t. 2, s. 453; zob. też Ac. ep. 14(32), f. 130.

¹⁵² Ac. ep., 36(41), f. 1.

¹⁵³ Ac. ep., 38(44), f. 5.

¹⁵⁴ Najwyraźniej to widać w czasach Rozrażewskiego — Kanclerz Gałczyński wizytował wówczas w imieniu biskupa niektóre parafie (*Visitationes archidiaconatus Pomeraniae H. Rozrażewski Vladislaviensis et Pomeraniae episcopo factae*, *Fontes TNT I—III*, s. 54, 62, 70), wysyłany był dla pertraktacji z arcybiskupem Karnkowskim i nuncjuszem Bolognietti — *Korespondencja H. Rozrażewskiego*, t. 1, s. 435, 446, 452. Późniejszy kanclerz Rozrażewskiego Sikorski pertraktował z nuncjuszem Aldobrandinim — *Ibid.*, t. 2, s. 340.

¹⁵⁵ Równoczesnym kanclerzem i audytorem Łukasza Górki był Marcin Schlapp, Dembowskiego — Cyprian Wolicki — Ac. ep., 51(54), s. 388, 402.

¹⁵⁶ O funkcjach kanclerza jako zwierzchnika kancelarii zob. rozdział następny.

wątpliwych zmianach, jakie dwór ten przechodził od XV do XVIII w. Pojęcie dworu, *curiae episcopalis*, było początkowo dosyć szerokie. Mieścili się w nim i dworzanie otaczający biskupa dla dodania splendoru jego osobie i urzędnicy ściśle dworscy, których funkcje wiązały się ze służbą biskupowi, i urzędnicy sądowi i administracyjni, przez czy przy pomocy których biskup sprawował swe sądownictwo i administrację diecezji oraz gospodarował w dobrach stołu biskupiego. Należała tu wreszcie kancelaria *curiae episcopalis*. Ponieważ rządząc diecezją i sprawując sądownictwo biskup musiał trzymać się prawa kanonicznego, również i urzędnicy, przy pomocy których to czynił, w jakiś sposób działali zgodnie z tym prawem. I choć samo prawo nic o nich długo nie mówiło, ograniczając się do żądania, by na czele kancelarii biskupa stał notariusz publiczny, przecież poczęły się zajmować tymi urzędnikami synody prowincjonalne¹⁵⁷, później i podręczniki sądownictwa kościelnego¹⁵⁸. Urzędnicy administracyjno-sądowi wraz z kancelarią, zaczęli więc tracić charakter dworsko-prywatny, stając się urzędnikami kościelnymi, a ta część dworu biskupiego, którą oni reprezentowali — urzędem kościelnym. Kiedy zaś w drugiej połowie XVIII w. po konfiskacie dóbr stołu biskupiego, zanikła niemal zupełnie owa ściśle dworska część dworu biskupiego — pozostała *curia episcopalis* już tylko jako urząd kościelny przy osobie biskupa. Stąd w XIX w. *curia episcopalis* to już nie dwór, ale *collectio earum personarum, penes quas residet rei iudicariae administrandae potestas*¹⁵⁹.

W całym omawianym tu okresie, od XV do XVIII w. dwór biskupi był określonym zespołem osób otaczających biskupa, a również konkretnym organem jego władzy, którego istotną częścią była *cancellaria curiae episcopalis*. Ta kancelaria będzie przedmiotem naszych dalszych rozważań w niniejszej pracy.

Wymieniając różnego rodzaju organa władzy biskupa w diecezji nie można pominąć instytucji s y n o d ó w d i e c e z j a l n y c h. Nie tylko dlatego, że biskup swą władzę ustawodawczą w diecezji wykonywał częściowo na synodach, że również odgrywały one pewną rolę w sądownictwie biskupim, ale i dlatego, że synody były pewnym ogniwem samorządu duchowieństwa diecezji w ramach feudalnej Rzeczypospolitej.

Władzę ustawodawczą w diecezji skupiał w swym ręku sam biskup, a ustawy, które zamierzał wydać dla duchowieństwa, przygotowywane były w jego kancelarii. Niemniej ogłaszanie tych ustaw na synodach zapewniało większą ich skuteczność i ułatwiało dotarcie do kleru całej diecezji. Poza tym na synodach załatwiano sprawy związane z utrzymaniem karności kościelnej u duchowień-

¹⁵⁷ W r. 1542 synod prowincjonalny postanawiał „ut D.D. Locorum Ordinarii in curiis et officiis suis servant doctos, Deum timentes, praesertim in officiis cancellariae suae ...qui vice illorum, qui alioquin negotiis publicis sunt occupati, et extirpationibus haeresum et executionibus decretorum synodaliū superintendere” — *Materiały do dziejów ustawodawstwa synodalnego w Polsce*, s. 399.

¹⁵⁸ Jakub Janidłowski w swym *Processus iudiciarius ad praxim fori spiritualis Regni Poloniae conscriptus* (wyd. w r. 1606, 1619, 1643), wyd. 1643, s. 11, wymienia przy biskupie kanclerza, asesorów i audytorów jako osoby „qui aliquando assident Episcopo iudicandi de causis aliquando vere iudicandi potestatem indulta sibi habent”.

¹⁵⁹ *Wikariusz generalny czyli officyał*, Przegląd Kościelny, red. W. Jaskulski 14, 1892, s. 398.

stwa, zajmowano się usunięciem przewinień wykrytych podczas wizytacji przez archidiaconów. Tu również wybierano pewnych urzędników sądowych tzw. sędziów synodalnych na okres do następnego synodu i egzaminatorów do egzaminowania wyświęcanych i obejmujących beneficja. Synod zajmował się również sprawą zebrania podatku przyznanego państwu od duchowieństwa na synodzie prowincjonalnym¹⁶⁰.

Synody według przepisów prawa kościelnego miały się zbierać w diecezjach co roku z wyjątkiem lat, w których (co trzy lata) zbierał się synod prowincjonalny. Po r. 1589 już tylko co lat 3, a prowincjonalny co lat 6. W praktyce wyglądało to różnie, w każdym razie rzeczywista liczba synodów była znacznie mniejsza. W diecezji włocławskiej odbyło się 46 synodów, z czego poza trzema dawniejszymi wszystkie w interesującym nas tu okresie po r. 1400, (ostatni w r. 1641)¹⁶¹.

Synod posiadał swych własnych urzędników mianowanych przez biskupa, którzy kierowali jego obradami. Między nimi był też sekretarz (*notarius*, *acturarius*) synodu. Zgodnie z powszechną praktyką zostawał nim ktoś z kancelarii biskupiej, jej kanclerz albo notariusz. Tak bywało z synodami prowincjonalnymi¹⁶², tak i z diecezjalnymi we Włocławku. Akta synodu z r. 1568 stwierdzają wyraźnie, że nad ich sporządzeniem czuwał kanclerz biskupi¹⁶³. Akta synodu duchowieństwa archidiaconatu pomorskiego w Subkowach w r. 1598 spisał notariusz kancelarii *curiae episcopalis* Adam Przejrzałowicz¹⁶⁴. Również wydawca statutów diecezjalnych włocławskich Z. Chodyński był zdania, że prowadzenie akt synodalnych obciążało kancelarię biskupią. O braku akt synodu z r. 1640 tak pisał: „Statuta huius synodi neque typis sunt expressa, neque in manuscripto extant, quum secretarius episcopalis, officii sui negligens, tum haec, tum alia ab episcopo gesta, scriptis mandare non curaret”¹⁶⁵.

Jeżeli teraz weźmie się pod uwagę, że jedyną postacią akt synodalnych do XVI w. były statuty wychodzące zawsze z kancelarii *curiae episcopalis* w postaci dokumentu biskupiego, że i w średniowieczu i później cała akcja przygotowania synodu i wystawienie dokumentów zwołujących synod pozostawała w gestii tejsze

¹⁶⁰ M. Morawski, *Synod diecezjalny w dawnej Polsce*, Ateneum Kapłańskie 39, 1937, s. 245 i n.

¹⁶¹ Według Z. Chodyńskiego, wydawcy statutów włocławskich — *Statuta synodalia dioecesis Wladislaviensis et Pomeraniae*, collegit et edidit Z. Chodyński, Varsaviae 1890, s. XVI—XXXVI. Zob. również S. Librowski, *Sprawa rzekomych synodów diecezji włocławskiej po 1641 roku*, [w:] *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, t. 2, 1962, z. 1—2, s. 345 i n.

¹⁶² Tak sekretarzem synodu prowincjonalnego warszawskiego w r. 1561 był Stanisław Borzymiński, *curiae et synodi notarius*. — *Materiały do dziejów ustawodawstwa synodalnego*, s. 465. Jednak w wypadku synodów prowincjonalnych nieraz sekretarzami ich wyznaczano i biskupów. Tak sekretarzem synodu z r. 1589 był biskup włocławski Rozrażewski. Wówczas sprawą dokumentacji obciążona była nie kancelaria arcybiskupia, a danego biskupa. W wypadku Rozrażewskiego jest to wyraźnie widoczne.

¹⁶³ „Ac fuit in ea quoque de rebus aliis per nos tractatum, quae sunt Actis huius nostrae Synodi perscriptae: curatum est enim a cancellario nostro, ut ordine singula scriberentur, quae gesta sunt” — *Statuta synodalia* [...] s. 40.

¹⁶⁴ Pod aktami synodu umieścił adnotację: „Acta sunt haec anno, mense, die, loco, praesentibus quibus supra, a me Adamo Przeczłowicz (!) coram Sua Illustrissima Dominatione Actorum Curiae et publico Notario” — *Ibid.*, s. 151.

¹⁶⁵ *Ibid.*, s. XXXV.

kancelarii — wypadnie chyba całość produkcji aktowej związanej z synodami zaliczyć do produkcji kancelarii *curiae episcopalis*. Statuty synodalne nie wytworzyły jednak, najpierw w kancelariach biskupów, później w archiwum kapituły jakiejś odrębnej serii akt. Fakt, że od początku XVI w. bywały z reguły drukowane, zapewne o tym przesądził. Stąd w aktach nielicznych tylko biskupów można napotkać materiał aktowy powstały na synodach.

Sędziowie synodalni wybierani na synodach posługiwali się również kancelarią biskupią i nie wytworzyli osobnych serii akt¹⁶⁶.

Inaczej z innymi urzędnikami wybranymi przez synod, czy raczej wyznaczanymi za zgodą synodu przez biskupa. Chodzi tu o urzędników powoływanych jednorazowo do wykonania określonego zadania. Do tych należeli kolektorzy zajmujący się zbieraniem podatku od duchowieństwa diecezji. Tak zwane *subsidiū charitativum*, dobrowolną ofiarę od duchowieństwa uchwalał zwykle synod prowincjonalny, zebranie zaś podatku przeprowadzano oddzielnie diecezjami właśnie przez wyznaczonych na synodach poborców. W diecezji wrocławskiej wybierano dla tego celu czasem dwie osoby, np. w r. 1589 Macieja Karskiego, dziekana kruszwickiego, i Pawła Cichrowskiego, kanoników wrocławskich¹⁶⁷, czasem tylko jednego generalnego poborcę, który jednak otrzymywał wówczas do pomocy tzw. *succollectores*.

Ci ostatni byli równocześnie taksatorami dochodów duchowieństwa. Tak 12 V 1612 r. biskup Gembicki wyznaczył generalnym poborcą Baltazara Miaskowskiego, archidiakona pomorskiego, a jego pomocnikami w dekanatach kujawskich Bartłomieja Gośniewskiego, archidiakona kruszwickiego, i Andrzeja Krąpieńskiego, oficjała i proboszcza bydgoskiego. Mieli oni zwołać duchowieństwo na 14 czerwca do Włocławka, na owym zgromadzeniu otaksować dochód aktualny poszczególnych beneficjów i według tego zebrać należne kwoty dla przekazania ich generalnemu poborcy¹⁶⁸.

W okresie „posynodalnym” diecezji wrocławskiej, tj. po r. 1641 pobór załatwiano przez urzędników wyznaczonych wprost przez biskupa. I teraz zwykle właściwy pobór poprzedzała taksacja. Tak jeszcze w r. 1776 biskup Ostrowski wyznaczał specjalną komisję z 7 osób, które miały się zjechać u oficjała we Włocławku i tam *revisionem omnium lustrationum decanaliū preficiant, quae adiūcienda connotent*, a to w związku z uchwalonym *subsidiū charitativum*¹⁶⁹.

Działalność komisji retaksacyjnych oraz poborców prowadziła do wytworzenia określonej dokumentacji. W poszczególnych diecezjach starano się od początku w. XVI (wyjątkowo wrocławska i krakowska wcześniej) o uzyskanie opisu wszystkich beneficjów wraz ze spisem przywilejów je fundujących i uposażających. W ten sposób uzyskiwano zabezpieczenie prawne stanu posiadania ale i podstawę dla rozłożenia podatków. Powstające wówczas tzw. *libri bene-*

¹⁶⁶ Mowa tu o sędziach synodalnych z okresu potrydenckiego — sędzili oni sprawy z apelacji do Stolicy Apostolskiej, *jako iudices in partibus*.

¹⁶⁷ Ac. ep., 17(5), f. 30.

¹⁶⁸ *Statuta synodalia* [...], s. 162.

¹⁶⁹ Ac. ep., 58(58), s. 176. Taksacji nie przeprowadzano jednak przy każdym poborze. Niekiedy wybierano *iuxta taxam veteram*, jak np. w r. 1643 — Ac. ep., 17(5), f. 64.

ficiorum stanowiły w latach późniejszych punkt wyjścia dla komisji retaksacyjnych, które na nich się opierając tworzyły swe *libri retaxationum*. Podobnego typu dokumentacja powstawała i w diecezji wrocławskiej. Nie ma jednak podstaw, by dokumentację tę zaliczyć do kancelarii *curiae episcopalis* poszczególnych biskupów. Przechowywana w archiwum kapituły stanowiła tam niewielką, szczególnie chronioną grupę akt dotyczących całej diecezji¹⁷⁰.

Należy omówić jeszcze jedną formę sprawowania władzy przez biskupa w diecezji i gospodarzenia w dobrach stołu biskupiego — przez komisje. Nie raz określone funkcje powierzano do wykonania pewnym osobom, które otrzymywały w tym celu na oznaczony przeciąg czasu zleconą od biskupa władzę. W działalności takich komisji, w których skład wchodziły często osoby mianowane częściowo przez biskupa, częściowo przez kapitułę, wyrażała się m. in. zasada współrzędów biskupa i kapituły w diecezji. O takich mieszanych komisjach mowa będzie na innym miejscu; tu ograniczę się do tych, które były zależne wyłącznie od biskupa. Niewątpliwie na czoło wysuwają się wśród nich te, przez które biskup przeprowadzał wizytację diecezji.

Wizytowanie własnej diecezji było prawem i obowiązkiem biskupa już we wcześniejszym średniowieczu, miały to być przy tym wizytacje częste, nawet coroczne. Jednak w XV i pierwszej połowie w. XVI biskupi polscy powszechnie obowiązek ten zaniedbywali. Ciężar wizytacji spoczywał wówczas na archidiaconach. Archidiaconi wizytowali z obowiązku wynikającego z ich własnego urzędu, a nie na zlecenie biskupa. Synody prowincjonalne problem wizytowania wielokrotnie w tym czasie poruszały przypominając o powinnościach w tym zakresie i archidiaconów i samych biskupów¹⁷¹.

W tym wcześniejszym, do soboru trydenckiego niemal trwającym okresie, wizytacje miały szczególny charakter. Składało się na nie stwierdzenie stanu materialnego kościoła oraz dyscypliny wśród duchowieństwa i wiernych, a następ-

¹⁷⁰ Według tradycji z końca XVI w. diecezja wrocławska miała posiadać swą *liber beneficiorum*, która jakoby zabrana przez Stanisława Karnkowskiego nie wróciła do Wrocławka. Wobec tego biskup Rozrażewski polecił w r. 1593 kapitule sporządzić *liber erectionum* w oparciu o złożone przez duchowieństwo dokumenty — Ac. ep., 13(31), f. 46. Powstała wówczas księga o 548 kartach „*Erectiones ecclesiarum et altarium dioecesis Wladislaviensis et Pomeraniae*”, dziś w dziale Kopiarze (12). — por. S. Librowski, *Archiwum diecezji wrocławskiej*, ZTNT 13, 1947, s. 85. *Libri retaxationum* spisano w diecezji wrocławskiej w r. 1527. Księga ta nie zaginęła, jak to podał S. Kutrzeba, *Historia źródeł dawnego prawa polskiego*, t. I, s. 37, ale znajduje się do dziś we Wrocławku, drukowana w MHDV1., XI; część zachowana obejmuje Kujawy. Fragmenty jej, z nazwiskami jednak osób dzierżących beneficja w r. 1597, wpisano do wizytacji kolegiaty kruszwickiej z r. 1597 — Arch. Archid. w Gnieźnie, E 1 (oraz w kopii — E 44). W XVI w. musiał być we Wrocławku jeszcze inny wykaz beneficjów skoro w r. 1597 wydawano w kancelarii odpisy „*ex registro proventuum omnium beneficiorum dioecesis nostrae in Archivio Ecclesiae Cathedralis asservato*” tekstów nieznanymi z zachowanych ksiąg — Ac. ep., 14(32), f. 371. Zachowały się również rejestry poborców z kilku lat z przełomu XVI i XVII w. wśród akt biskupa Rozrażewskiego — Ac. ep., 17(53); podaję o nich informacje na s. 153.

¹⁷¹ W r. 1510 przypominano obowiązek wizytowania przez archidiaconów co 3 lata; w r. 1532 synod „*admonitos voluit Rmos dnos Archiepiscopum et Episcopos huius provinciae, ut dioeceses suas non modo per archidiaconos sed etiam per se ipsos frequentius visitent*” — *Decretales summorum pontificum*, t. 1, s. 139, *Materiały do dziejów ustawodawstwa synodalnego w Polsce w XVI w.*, s. 383.

nie osądzenie wykrytych przewinień w ramach tzw. sądownictwa synodalnego. Sędziami synodalnymi byli tu wizytujący, a więc głównie archidiaconi, jednak już w XV w. biskup począł ich władzę w tym zakresie ograniczać, tak że w w. XVI sądownictwo skupiło się w rękach biskupa i jego zwykłych organów sądowych¹⁷². W związku z tym jeszcze w okresie przedtrydenckim wizytacja poczęła się ograniczać do zgromadzenia materiału opisowego, który dopiero w późniejszej fazie mógł być przez biskupa, czy jego urzędników w różny sposób wykorzystywany. Wizytacje tego okresu charakteryzuje i to, że były to wizytacje zawsze jakiejś części diecezji — nigdy całej.

Trudności w zmuszeniu biskupów do osobistego wizytowania skłaniały synody prowincjonalne jeszcze w okresie przed przyjęciem uchwał trydenckich do wydawania zezwoleń na przeprowadzanie wizytacji przez delegatów. Wyraźnie to stwierdził w r. 1561 synod warszawski: biskupi będą wizytować raz w roku *ipsi per se[...] vel per viros doctos*¹⁷³.

Taka też była praktyka i w diecezji włocławskiej. Poza wizytacjami własnymi archidiaconów, o których przypominały w r. 1487 ordynacje biskupa Piotra z Bnina¹⁷⁴, zlecali poszczególni biskupi wizytacje częściowe delegowanym księżom, członkom kapituły włocławskiej lub swym urzędnikom — oficjałom i wikariuszom *in spiritualibus* generalnym. Jest rzeczą charakterystyczną, że do układanego w połowie XVI w. we Włocławku formularza kancelaryjnego wpisano *Commissio ab ordinario canonicis, ut certas parrochiales (ecclesias) visitent*, przy czym posłużono się tu oryginalną delegacją biskupa Jana Karnkowskiego z 10 IV 1534 r. dla kanoników Stanisława Lipowca i Andrzeja Duchnickiego¹⁷⁵. Również i Andrzej Zebrzydowski przeprowadzał wizytacje posługując się osobami delegowanymi. W r. 1548, 14 września, polecił Janowi Wysockiemu swemu wikariuszowi i oficjałowi generalnemu włocławskiemu i kanonikowi Stanisławowi Szczawińskiemu zwizytować kościół katedralny i duchowieństwo w całym Włocławku¹⁷⁶.

Niewątpliwie tych biskupich wizytacji, sprawowanych przez delegowane komisje, było wówczas jeszcze mniej, niż wizytacji archidiaconalnych. Jest rzeczą charakterystyczną, że Zebrzydowski w r. 1548 kazał wizytatorom zapoznać się z treścią wizytacji poprzednich i wziąć w tym celu księgi wizytacyjne od archidiaconów¹⁷⁷.

Pewne zmiany w wizytowaniu diecezji zachodzą od czasów soboru tryden-

¹⁷² Zob. S. Zachorowski, *Sądy synodalne w Polsce*, Rozpr. Ak. Um., wyd. hist. fil., t. 54 Kraków 1911, s. 148; — o upadku sądów synodalnych mówi autor w § 5 swej rozprawy.

¹⁷³ *Decretales*, t. 1, s. 258.

¹⁷⁴ *Statuta synodalia* [...] s. 22.

¹⁷⁵ Formularze (21), f. 38v.

¹⁷⁶ W piśmie skierowanym do wizytatorów biskup polecał: „[...] receptis ad se visitationum libris a d. archidiaconis ecclesie nostre Wladislaviensis ac etiam collegiate Crusficiensis integre et ad plenum ac alias sufficienter in scriptis redactis, illos diligenter Fratres Vestre revidant, perlegant et practicent nec non clerum universum circa ecclesiam nostram per et infra civitatem nostram Wladislaviensem degentem, adhibitis vobis notariis et tabellionibus publicis, visitent, de moribusque conversatione, vita et honestate illorum diligenter investigent et inquirant ac in scriptis redigant” — Formularze (21), f. 44.

¹⁷⁷ Por. przyp. poprzedni.

kiego. Polegają one nie tylko na ostatecznym zaniechaniu sądownictwa synodalnego w dawnym stylu podczas wizytacji, ale i na tym, że teraz całość wizytacji w diecezji przechodzi w ręce biskupa, że wprawdzie obowiązek ten ciąży jeszcze na archidiaconach, ale wykonują go już nie automatycznie mocą własnego urzędu, a jedynie na polecenie albo za zgodą biskupa¹⁷⁸. Odbywają się i teraz wizytacje częstkowe, ale obok zarządzane są i wizytacje generalne diecezji. Wizytacje ma przeprowadzać biskup osobiście — przynajmniej wizytacje własnej katedry i kolegiat — pozostałe parafie mogą wizytować osoby delegowane przez biskupa¹⁷⁹. Według uchwał trydenckich mieli to być właśnie archidiaconi, w praktyce w diecezji wrocławskiej wizytowali i inni członkowie kapituł katedralnych, a czasem i osoby spoza kapituły¹⁸⁰.

W wyniku przeprowadzanych wizytacji powstawała obfita dokumentacja. Czy należy ją zaliczyć do kancelarii biskupiej? Odpowiedź na to pytanie spróbujemy dać w rozdziale następnym przy omawianiu zakresu spraw załatwianych przez tę kancelarię.

Kapituła katedralna była drugim obok biskupa czynnikiem współzarządzającym diecezją¹⁸¹. Jakkolwiek do każdorazowego biskupa należało również zwierzchnictwo nad kapitułą, jednak kapituła miała zastrzeżone przez prawodawstwo kościelne prawo ingerencji w poczynania biskupa w diecezji i w sposób zarządzania przezeń dobrami stołu biskupiego, w czasie zaś sediswakancji przejmowała całokształt władzy w diecezji. Poza tym kapituła miała swój własny, wydzielony zakres obowiązków związanych przede wszystkim ze służbą w katedrze. Posiadając własne uposażenie — częściowo podzielone między poszczególne prałatury i kanonie, częściowo wspólne, w skład którego wchodziły i dobra ziemskie — była również kapituła zwierzchnikiem patrymonialnym podanych w tych dobrach.

Kapituła działała jako korporacja, decydując o większości ważniejszych spraw jej dotyczących na dwóch (od początku XV w.) sesjach generalnych: na Trzech Króli i w oktawie Wniebowzięcia NMP. Oprócz tego odbywały się posiedzenia cotygodniowe. Działalność kolegialna kapituły znajdowała odbicie w dokumentacji prowadzonej przez notariusza kapituły, w tzw. *acta capituli*¹⁸².

W zakresie spraw nie związanych z zarządem diecezją działała również kapituła przez szereg urzędników, z których niektórzy — przede wszystkim prokurator kapituły, a w pewnych okresach czasu i ekonom (komisarz) dóbr oraz pre-

¹⁷⁸ Synod w r. 1589 postanowił: „Archidiaconi, qui oculi dicuntur episcopi [...] dioeceses, quisque pro parte sua, per se ipsos, assumpto notario, de consensu episcopi, iuxta decretum Concilii Tridentini, Sess. 24, de Reform. Cap. 3, visitent” — *Decretales*, t. 1, s. 139.

¹⁷⁹ Ten sam synod z r. 1589 za uchwałami trydenckimi stwierdzał: Visitent (episcopi) ecclesias cathedrales et collegiatis per se, inferiores per archidiaconos”.

¹⁸⁰ MHDVI., XVII, 1899, s. 5; XIX, 1900, s. 41; XXII, 1903, s. 3.

¹⁸¹ Zob. S. Librowski, *Kapituła katedralna Włocławska*, Warszawa 1949, s. 89 i n.

¹⁸² Zachowanych obecnie 27 ksiąg od r. 1437 do 1822 w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku. Notariusz kapituły prowadził też osobne *Libri institutionum, receptionum et installationum ad praelaturas et canonicatus cathedrales* — zachowane dziś dwie księgi: z l. 1578—1666 i 1725—1857. Od r. 1752 zaprowadzono w kancelarii osobną księgę z odpisami testamentów kanoników. Prowadzono też księgę, do której wpisywano instalacje biskupów.

fekt budowy kościoła katedralnego, zostawiali własną odrębną dokumentację¹⁸³. Również odrębną dokumentację wytwarzały komisje wybierane na kapitułach dla rewizji dóbr kapitulnych, kurii kanonickich czy wreszcie kodyfikacji statutów. Ponieważ jednak sprawozdanie ze swej działalności komisje składały na generalnych sesjach, dokumentacja ta była nieraz wciągana przez notariusza kapituły do protokołów z tych posiedzeń¹⁸⁴.

Miała tedy kapituła swą kancelarię w węższym rozumieniu, którą prowadził notariusz kapituły. W szerszym — kancelaria obejmowała również działalność urzędników kapituły i ich produkcję aktową. Wreszcie sporadycznie wytwarzały własne akta i komisje powoływane przez kapitułę. Wszystkie te akta składano w archiwum kapituły.

Przechodzimy teraz do rozważań nad bardziej tu nas interesującym współudziałem kapituły w zarządzie diecezji.

Kapituła przejmowała całkowicie zarząd diecezją i dobrami stołu biskupiego w okresie sediswakancji, tj. na wypadek śmierci biskupa lub jego przejścia na inne biskupstwo. Bezpośredni udział kapituły w rządach przejawiał się tu przede wszystkim w wyborze organów zarządu diecezją i dobrami *mensae episcopalis*.

Kapituła wybierała przede wszystkim administratora diecezji (wikariusza kapitulnego), który z kolei miał prawo mianować oficjałów generalnych i w ten sposób zapewniał normalne funkcjonowanie sądownictwa kościelnego¹⁸⁵. Administrator przejmował władzę po zmarłym biskupie w bardzo szerokim zakresie — do r. 1743 władza ta rozciągała się też na dobra stołu biskupiego, była więc władzą *in spiritualibus et in temporalibus*¹⁸⁶. Do r. 1743 administrator wypuszczał poszczególne klucze kanonikom, zwanym wówczas regentami, w zarząd — jeśli były już u kogoś w dzierżawie, dzierżawa pozostawała ważna i kanonicy sprawowali wówczas nad nimi tylko ogólną pieczę, jeżeli nie było dzierżawy — prowa-

¹⁸³ Po prokuratorach zostały *Libri calculationum capituli* — od r. 1522 i zapewne też pod ich kontrolą prowadzone *Libri refectio-num, consolationum et interessantiarum capituli* — od r. 1628. Być może również z ich inicjatywy sporządzono księgi zapisów różnych sum na rzecz kapituły — jedna z nich obejmuje okres od r. 1596 do 1757 druga podaje stan zapisów w r. 1715.

¹⁸⁴ Tak czyniono zwłaszcza w XV i XVI w. Zachowane *Libri revisionum bonorum praestimonialium* pochodzą z l. 1728—1777, *Liber revisionum curiarum capituli* — z l. 1763—1838. Statuty kapituły zachowały się w redakcji z czasów Krzesława z Kurozwęk — (186) i redakcji z czasów Rozrażewskiego — (187), te ostatnie w kopii z końca w. XVII — por. też *Statuty kapituły katedralnej wrocławskiej*, wyd. J. Fijałek, Kraków 1915, s. CXLIX.

¹⁸⁵ Ale jak to już na innym miejscu podkreślono (zob. przyp. 27) kapituła sama mogła mianować oficjała, mianowicie przed wyborem administratora. Administrator wybierany *sede vacante* przez kapitułę, to w prawie kościelnym wikariusz kapitulny. Zachowuję w pracy nazwę administrator, jako powszechnie w Polsce w okresie od XV—XVIII w. używaną. Sposób wyboru administratora określił już dokument z r. 1485 — MHDV1., XXV, 1912, s. 54, nr 571.

¹⁸⁶ Jednak niekiedy kapituła dodawała administratorowi do boku specjalną komisję dla zarządu dóbr. Tak w r. 1680 po śmierci biskupa Sarnowskiego wybrano dwóch ekonomów: Albinowskiego, archidiacona pomorskiego, i kanonika Gize, którzy mieli odbierać rachunki i sumy od regentów z potrąceniem ich pensji i za wiedzą administratora składać je do archiwum — Ac. cap., 11(226), f. 909v.

dzili własną administrację. Od r. 1743, tj. od zatwierdzenia nowego statutu kapitulnego z 11 I tego roku, administrator miał mieć władzę w sprawach kościelnych, a dobrami miało zarządzać 3 ekonomów, po jednym dla dóbr pomorskich, kujawskich i wolskich (wraz z kluczem piórkowskim) ¹⁸⁷.

I administrator, i regenci kluczów, i później owi trzej ekonomowie, musieli wyliczać się przed kapitułą — sami zostawali na pensjach wyznaczonych z góry przez kapitułę ¹⁸⁸.

I po administratorze i po regentach, później ekonomach, pozostała dokumentacja aktowa ich czynności urzędowych. Administrator miał swoją osobną kancelarię z własnymi notariuszami ¹⁸⁹. W kancelarii tej prowadzono jako główną serię akt rejestr czynności administratora, *acta administratoris*. Kancelaria ta i jej akta niewątpliwie w jakimś sensie wypełniają luki między kancelariami dwóch kolejnych biskupów ¹⁹⁰.

Obowiązkiem regentów, później ekonomów, zarządzających dobrami podczas sediswakancji było sporządzenie dokładnych inwentarzy wszystkich dóbr biskupich. Inwentarze te spełniały kilka zadań. Przede wszystkim stwierdzały stan dóbr w momencie odejścia biskupa z diecezji, a równocześnie stanowiły podstawę do przekazania tych dóbr nowemu biskupowi, dalej ułatwiały regentom wyliczenie się z własnej administracji w dobrach. Niewątpliwie znaczna większość zachowanych do dziś inwentarzy dóbr *mensae episcopalis* biskupstwa włocławskiego powstała właśnie w okresie sediswakancji ¹⁹¹. Niekiedy z braku czasu, czy z niedbalstwa, inwentarzy w tym okresie nie sporządzano, wówczas najczęściej nadrabiano to zaniedbanie w pierwszych latach rządów nowego biskupa.

Niekiedy sporządzenia inwentarzy w okresie sediswakancji domagali się biskupi — nominaci. Wyraźnie prosił o to kapitułę w styczniu r. 1610 Gembicki żądając, by uczyniono to w obecności jego człowieka ¹⁹², a na kapitule sierpniowej domagał się już ostatecznego zakończenia inwentarzy i przekazania ich sobie ¹⁹³. W r. 1673 Czartoryski spodziewając się przeniesienia do Gniezna zwró-

¹⁸⁷ *Statuty kapituły* [...], s. 203.

¹⁸⁸ Np. w r. 1609 wybierając administratorem Jana Wojciecha Grochowickiego wyznaczono mu *provisio* 12 fl. na tydzień a z klucza włocławskiego beczkę piwa tygodniowo i 2 łaszty owsa rocznie — Ac. cap., 6(220), f. 261. O pensjach regentów — zob. przyp. 186.

¹⁸⁹ Kiedy Karnkowski próbował ustanowić urząd ekonoma funkcjonującego również podczas sediswakancji, zastrzegł, że ten będzie zobowiązany „administratorem expensis honestis et necessariis cum eius notariis et cancellario in omnibus providere, prout eius conditio requirit et ius commune disponit” — MHDVI, XVI, 1898, s. 43.

¹⁹⁰ W Archiwum Diecezjalnym we Włocławku akta pozostałe po administratorach (od r. 1600) ułożono między aktami odpowiednich biskupów. Z uwagi na „wypełniający” charakter tych akt omówiono je i w niniejszej pracy (zob. „Przegląd zachowanych rejestrów” w Rozdziale 3), mimo że nie pochodzą z kancelarii *curiae episcopalis*.

¹⁹¹ Zwrócił na to uwagę już L. Żytkowicz, *op. cit.*, s. 29.

¹⁹² Przez Baltazara Miaskowskiego — „de revisione bonorum omnium episopatus Vladislaviensis per dominos capitulares praesente famulo, quem id Rev. Episcopus miserit, facienda Reverendi Domini per duos calvium regentes, ut videlicet quique clavem sibi in regimen commissam revideat” — Ac. cap., 6 (220), f. 272.

¹⁹³ [...] „ut Reverendi Domini, qui sede [...] vacante bona episcopalia inter se dividerant, inventaria [...] conscribi curent eaque Il. Domino una cum subscriptione sua et arendatorum modernorum reddant” — Ac. ep., 6(220), f. 288v.

cił się do kapituły o wysłanie rewizorów do kluczków dla spisania pełnego inwentarza obejmującego również sprzęty gospodarskie¹⁹⁴.

Z reguły jednak kapituła sama pamiętała o obowiązku spisywania inwentarzy. Do tego celu mianowano często i rewizorów, czy jak ich w XVIII w. zwano częściej, komisarzy, którzy nie byli regentami lub ekonomami dóbr. Tak w r. 1677 w momencie, gdy na biskupstwo przychodził Sarnowski, wyznaczono na kapitule sierpniowej według zwyczaju dwutygodniowy termin spisania inwentarzy dóbr dla przekazania ich w porządku nowemu biskupowi. Za kanonikami — komisarzami do spisu, którzy nie byli równocześnie regentami, miano uczynić instancję do prokuratora kapituły, by ich odpowiednio zaopatrzył¹⁹⁵. W r. 1615 po odejściu Gembickiego wprost wyznaczono deputatów do rewizji, po 2 do poszczególnych kluczy¹⁹⁶.

W wyniku więc gospodarowania kapituły w dobrach stołu biskupiego podczas sediswakancji pozostała seria inwentarzy poszczególnych kluczy z XVIII w. przeważnie całych kompleksów dóbr wolborskich, kujawskich lub pomorskich. W wielu wypadkach i nagłówki inwentarzy wskazują na okoliczności ich sporządzenia: „*Revisio bonorum clavis Raciążnensis ex commissio Rev. D. D. Petri Tylicki nominati Ep. Vl. et Pom. per Nicolaum Brzeziński, canonicum Vladislaviensem, a. D. 1604 in Iulio facta*”¹⁹⁷. „*Lustracja całej Wolborszczyzny in a. 1739 [...] po skończonej possessyi JOX. Imci Prymasa [...]*”¹⁹⁸, „*Inventaria bonorum episcopatus Vladislaviensis clavium Wolboriensium vacante sede episcopatus conscripta post obitum [...] Valentini Czapski Ep. Vl. et Pom. in a. D. 1751 per me Matheum Błędowski, decanum Vladislaviensem protunc eorundem bonorum commissarium a capitulo electum*”¹⁹⁹.

Przechodzimy do omówienia współudziału kapituły w zarządzeniu diecezją poza okresem sediswakancji. Współudział ten przejawiał się w udzielaniu rady biskupowi w różnych ogólnych sprawach kościelnych oraz w nadzorze jaki kapituła sprawowała nad dobrami stołu biskupiego. Pierwsza prerogatywa nie doprowadziła do wytworzenia jakichś odrębnych organów i odrębnej dokumentacji aktowej. Sprawy te znalazły odbicie w korespondencji biskupa z kapitułą (tzw. *puncta* biskupie kierowane na generalne kapituły)²⁰⁰ i w protokołach z posiedzeń kapituły. Inaczej z prerogatywą drugą.

Wszelkie alienacje dokonywane w dobrach stołu biskupiego i wszelkie zasadnicze w nich zmiany wymagały zgody kapituły. Stąd dokumenty z wszelkimi

¹⁹⁴ Ac. cap., 11(226), f. 64v. Czartoryski prosił również kanoników aby „inwentarz pozostający w kluczach, którego zimie przez wielkiej szkody przeganiać niepodobna, przezmować mi kazali” — f. 79.

¹⁹⁵ Ac. cap., 11(226), f. 196v.

¹⁹⁶ Ac. cap., 7(221), f. 46v.

¹⁹⁷ Gospodarcze, luźne z XVII w.

¹⁹⁸ Gospodarcze (153).

¹⁹⁹ Gospodarcze (155), drugi egzemplarz (374). Wszystkie te inwentarze znajdują się w dziale „Gospodarcze” razem z innymi aktami gospodarczymi, rewizjami dóbr odbywanymi przy innych okazjach oraz rachunkami i rozliczeniami administratorów z generalnym ekonomem dóbr biskupich.

²⁰⁰ Zachowane w oryginałach zwłaszcza z w. XVII i XVIII w Archiwum Diecezjalnym w osobnej obwolucie bez sygn.

nadaniami w posiadłościach biskupich przedkładane musiały być kapitule i pieczętowane jej pieczęcią²⁰¹. Z reguły kapituła wówczas wysyłała rewizorów dla opisanego przedmiotu nadania, w wyniku czego gromadziła się w archiwum kapituły seria rewizji wójtostw, młynów itp. w dobrach biskupich²⁰².

Dalej obowiązkiem kapituły było branie udziału we wszelkich rozgraniczeniach dóbr biskupich od sąsiednich. Dokonywano tego przez komisje dwuosobowe wybierane i w XVI i w XVIII w.²⁰³

Przed wszystkim jednak miała kapituła możliwość sprawowania nadzoru nad dobrami stołu biskupiego przez ich rewidowanie w trakcie urzędowania biskupa. Podkreślały to prawo mocno synody prowincjonalne zwłaszcza w w. XVI²⁰⁴. W praktyce rzadko dochodziło do przeprowadzenia rewizji wyłącznie z inicjatywy kapituły. Próby jednak tego rodzaju były. W r. 1550 za czasów Zebrzydowskiego kanonicy „*attendentes subditos Rev. D. Epi et Ecclesiae insolitis angariis, iniuriis et oppressionibus per factores affici et agravari, revisionem bonorum episcopalium faciendam decreverunt*”²⁰⁵. Następstw tej uchwały nie znamy. Częściej z inicjatywą rewizji wychodził sam biskup. Rozrażewski np. w propozycjach na kapitułę sierpniową w r. 1597 prosił o rewizorów do dóbr, na co otrzymał pozytywną odpowiedź, i rewizja doszła następnie do skutku²⁰⁶. Bez względu na źródło inicjatywy początkowo kapituła mianowała swobodnie delegatów do rewizji. Tak było jeszcze w r. 1620²⁰⁷. Ale już w r. 1626 kapituła wyznaczyła tylko jedną osobę, prosząc biskupa o mianowanie z grona kapituły drugiego rewizora²⁰⁸. Ten sposób wspólnego wyłaniania komisji lustracyjnej przez biskupa i kapitułę praktykowano i w drugiej połowie XVII w.²⁰⁹. Kiedy za biskupa Dembowskiego w r. 1759 wrócono po pewnej przerwie do generalnych rewizji dóbr, znów kapituła tylko mianowała rewizorów²¹⁰, ale w r. 1766 dla odmiany nazaczył ich biskup Ostrowski²¹¹.

²⁰¹ W związku z tym powstała seria rejestrów dokumentów pieczętowanych — Zob. odpowiedni ustęp w rozdziale następnym o sigilacji dokumentów w kancelarii *curiae episcopalis* i w kancelarii kapituły.

²⁰² W *acta capituli* wielokrotnie zanotowano uchwały o wysłaniu rewizorów. Same rewizje zachowały się głównie z w. XVIII. Przed kilku laty oprawiono je w Archiwum Diecezjalnym wspólnie z różnymi inwentarzami z XVIII w. (Dział: Gospodarcze, bez sygn.) Noszą adnotacje *ex decreto Ven. Capituli* i podpisy w rodzaju: „X Władysław Rychłowski, kanonik katedralny kujawski, do rewizyjnej *deputatus* mp.” Tytuły wyraźnie stwierdzają okoliczność rewizji: „Rewizja sześcioletnia w Wysinie po odebraniu przywileju od JOX. Imci Adama Stanisława na Grabowie Grabowskiego, natenczas biskupa kujawskiego, spisana na gruncie przeze mnie niżej podpisanego *et a Capitulo [...] delegato [...]*”

²⁰³ Ac. cap., 3(217), f. 54; 18(237), f. 188. Nie ma dziś w Archiwum Diecezjalnym śladów dokumentacji aktowej działalności tych komisji, z wyjątkiem pewnej liczby wypisów z różnych akt podkomorskich.

²⁰⁴ W r. 1554, 1557, 1577, 1607 — *Decretales [...]*, t. 1, s. 274.

²⁰⁵ Ac. cap., 4(218), s. 171.

²⁰⁶ Ac. cap., 6(220), f. 14v.

²⁰⁷ Ac. cap., 8(223), f. 13v.

²⁰⁸ Ac. cap., 3(223), f. 144.

²⁰⁹ Np. w r. 1680 — Ac. cap., 11(226), f. 294v.

²¹⁰ Ac. cap., 19(238), f. 69.

²¹¹ Ac. ep., 57(57), s. 85. Ale i teraz zdarzało się wspólne, przez biskupa i kapitułę, wyznaczanie komisji. W r. 1765 przeprowadzono pomiar wszystkich dóbr stołu biskupiego, a przy tej okazji rewizję uprawnień posiadaczy w dobrach i powinności poddanych — dwie osoby do tej czynności wyznaczył biskup, dwie kapituła. — Ac. cap., 20(239), s. 145.

W wyniku działalności komisji rewizyjnych powstała pewna ilość inwentarzy dóbr całego biskupstwa wrocławskiego, lub tylko pojedynczych kluczków z najstarszym zachowanym we fragmencie, z czasów biskupa Drzewickiego²¹².

Dobiegliśmy kresu rozważań nad organizacją władz na szczeblu centralnym w biskupstwie wrocławskim, dochodząc do następujących ustaleń:

Biskup jako zwierzchnik diecezji i beneficjum do swego urzędu przypisanego sprawował swoją władzę sam *in curia episcopali* mając przy sobie na dworze niewielkie grono urzędników gospodarczych i sądowych oraz osobną kancelarię. Kancelaria ta obsługiwała samego biskupa i jego urzędników, zwłaszcza sądowych, część jednak dokumentacji czynności urzędników zwłaszcza gospodarczych, powstała poza właściwą kancelarią. Posługiwał się też biskup sporadycznie powoływanymi komisjami, zwłaszcza dla przeprowadzenia wizytacji. I tych dokumentacja rodziła się poza kancelarią *curiae episcopalis*. Oddawana do tej kancelarii, zachowywała swą odrębność tworząc później w archiwum kapituły odrębną serię.

W trakcie sprawowania władzy przez danego biskupa mogły czasowo powstawać urzędy administratora (przy opuszczaniu przez biskupa diecezji na dłużej) i koadiutora. Akta działalności tych urzędów łączyły się z aktami kancelarii odpowiednich biskupów.

Sporadycznie zwoływany synód diecezjalny niekiedy wybierał urzędników dla wykonania określonych zadań, np. zebrania poboru, po których zostawała odrębna dokumentacja.

Stale działały odrębne od *curiae episcopalis* urzędy: oficjalaty generalne gdański i wrocławski; oba posiadały swe kancelarie i zostawiły po sobie obfitą dokumentację aktową. Odrębnie istniał również trzeci urząd — sufragania. Pozbawiony tak rozbudowanych kancelarii, jak oficjalaty i *curia episcopalis*, wytworzył jednak sobie właściwe akta.

Kapituła pełniąc służbę przy katedrze i gospodarząc beneficjum jej przypisanym współrzędziła równocześnie diecezję. Działała jako korporacja wspólnie, przez swych urzędników i delegowane komisje. Posiadała własną kancelarię, poza którą jednak powstawała dokumentacja działalności urzędników i komisji.

Rządziła kapituła w diecezji podczas sediswakancji przez wybór administratora, który następnie tworzył przy sobie własną kancelarię, i przez regentów, ekonomów dóbr biskupich, owocem działalności których były inwentarze dóbr stołu biskupiego.

Współrzędy w diecezji za życia biskupa wykonywała kapituła głównie przez powoływanie komisji, niekiedy wspólnie z biskupem, dla dokonywania generalnych lub cząstkowych rewizji dóbr biskupich, ale obok tego działając i jako ciało

²¹² Drukowany MHDVI., XII, 1894. Inwentarze te mieszczą się dziś w dziale „Gospodarcze” razem z inwentarzami sporządzanymi w okresie sediswakancji (por. przyp. 199). Starsze z l. 1534, 1567/68, 1582, 1598, 1604, 1607, 1610, 1623, 1631, 1642, 1644, 1674, 1685, są publikowane w Archiwum Kom. Hist. Ak. Um., t. X, Fontes TNT XXXVI—XXXVIII, oraz w MHDVI., XII, 1894, XXIV, 1910.

zbiorowe, tj. na swych posiedzeniach. Stąd powstawały tu i odrębne serie akt i równocześnie ten aspekt władzy kapituły znajdował odbicie w jej własnej kancelarii w *acta capituli*.

Tak więc na szczeblu centralnym zarządu diecezji działało szereg urzędów z własnymi kancelariami. Właściwą kancelarią biskupią była kancelaria *curiae episcopalis*. Ta właśnie kancelaria i narastające w niej akta będą przedmiotem rozważań w następnych rozdziałach niniejszej pracy.

Wszystkie akta wytworzone przez wyżej wymienione stale działające urzędy lub sporadycznie powoływane komisje (z wyjątkiem akt oficjalatu gdańskiego) składane były w archiwum kapituły wrocławskiej. Pewien wyjątek stanowią tu akta urzędu, czy instytucji, którą wymienialiśmy na pierwszym miejscu — *curiae episcopalis*. Akta te mianowicie po śmierci każdorazowego biskupa dzielono i tylko część ich, co prawda znaczna, szła do wspomnianego archiwum. Było to następstwem pewnej specyfiki urzędu biskupiego w Polsce przedrozbiorowej.

Biskup bywał w Polsce członkiem rady królewskiej a od momentu ostatecznego wykształcenia się sejmu — senatorem. Godność senatora zyskiwał przez sam fakt otrzymania biskupstwa. Ściślej rzecz biorąc do zajęcia przez biskupa właściwego krzesła w senacie wystarczała sama nominacja królewska. Dowodzi tego i przykład Uchańskiego w w. XVI, który przez 4 lata zasiadał w senacie nie będąc potwierdzony na biskupstwie przez papieża, i Gniewosza w w. XVII, który złożył przysięgę senatorską mimo braku bulli zatwierdzającej²¹³.

Do obowiązków biskupa-senatora należało służenie radą królowi, branie udziału w sejmach, częste uczestniczenie w różnego rodzaju komisjach powoływanych przez króla bądź sejm dla załatwiania konkretnych spraw państwowych, sprawowanie poselstw zagranicznych. Po roku 1573 musieli biskupi, jako senatorowie-rezydenci, co pewien czas przez dłuższy okres przy królu bawić. Był więc urząd biskupi w Polsce równocześnie i urzędem państwowym. Ten właśnie charakter urzędu biskupiego był jednym z momentów, na które powoływali się królowie polscy dla uzasadnienia prawa do nominacji biskupów²¹⁴.

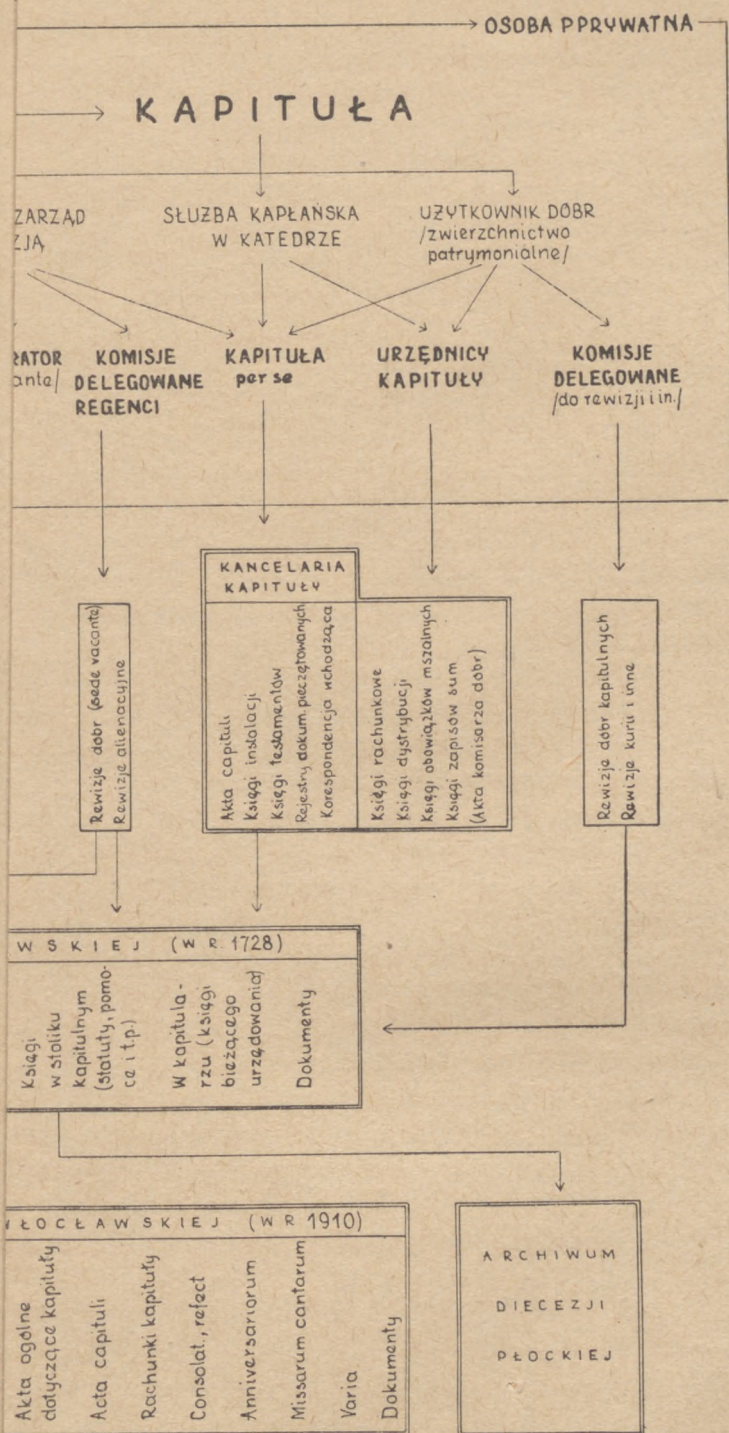
Działalność publiczna biskupów jako senatorów państwa wymagała prowadzenia ożywionej korespondencji, pisania memoriałów, not, a więc działania przez kancelarię. Otóż biskupowi — senatorowi służyła tu ta sama kancelaria *curiae episcopalis*, którą posługiwał się jako zwierzchnik diecezji.

Działał wreszcie biskup, jako osoba prywatna, członek jakiejś rodziny, najczęściej nią otoczony, właściciel czy współwłaściciel dóbr własnych. Kancelaria *curiae episcopalis* służyła biskupowi i w tym zakresie.

²¹³ T. Długosz, *Biskupi polscy XVII i XVIII w.*, s. 82.

²¹⁴ J. Grzywacz, *Nominacja biskupów w Polsce przedrozbiorowej*, s. 80. Odrębne zagadnienie stanowi traktowanie przez czynnik monarszy biskupstw jako pewnego rodzaju nagrody za wieloletnią służbę na rzecz króla i to najczęściej za służbę w kancelarii królewskiej. Biskupami zostawali dawni pisarze i sekretarze a często również, co szczególnie wyraźnie występuje u biskupów wrocławskich XV i początku XVI w., naczelnicy kancelarii, kanclerze lub podkanclerzowie. Problem ten zasługuje na zajęcie się nim osobno.

Tak więc w jednej i tej samej kancelarii skupiały się sprawy zarządu diecezją i dobrami biskupimi, sprawy załatwiane przez biskupa-senatora i wreszcie sprawy prywatne biskupa. Specyfika większości akt okresu księgi wpisów zadecydowała o tym, że w łonie samej kancelarii *curiae episcopalis* nie można wyróżnić kancelarii odrębnych odpowiadających owym różnym aspektom stanowiska biskupa, (choć w niektórych rodzajach akt było to możliwe — stąd podział spuścizny po każdym biskupie), trzeba natomiast traktować tę kancelarię jako pewną całość. Bliższe uzasadnienie tego stanowiska nastąpi w rozdziale następnym.

Zakres władzy:

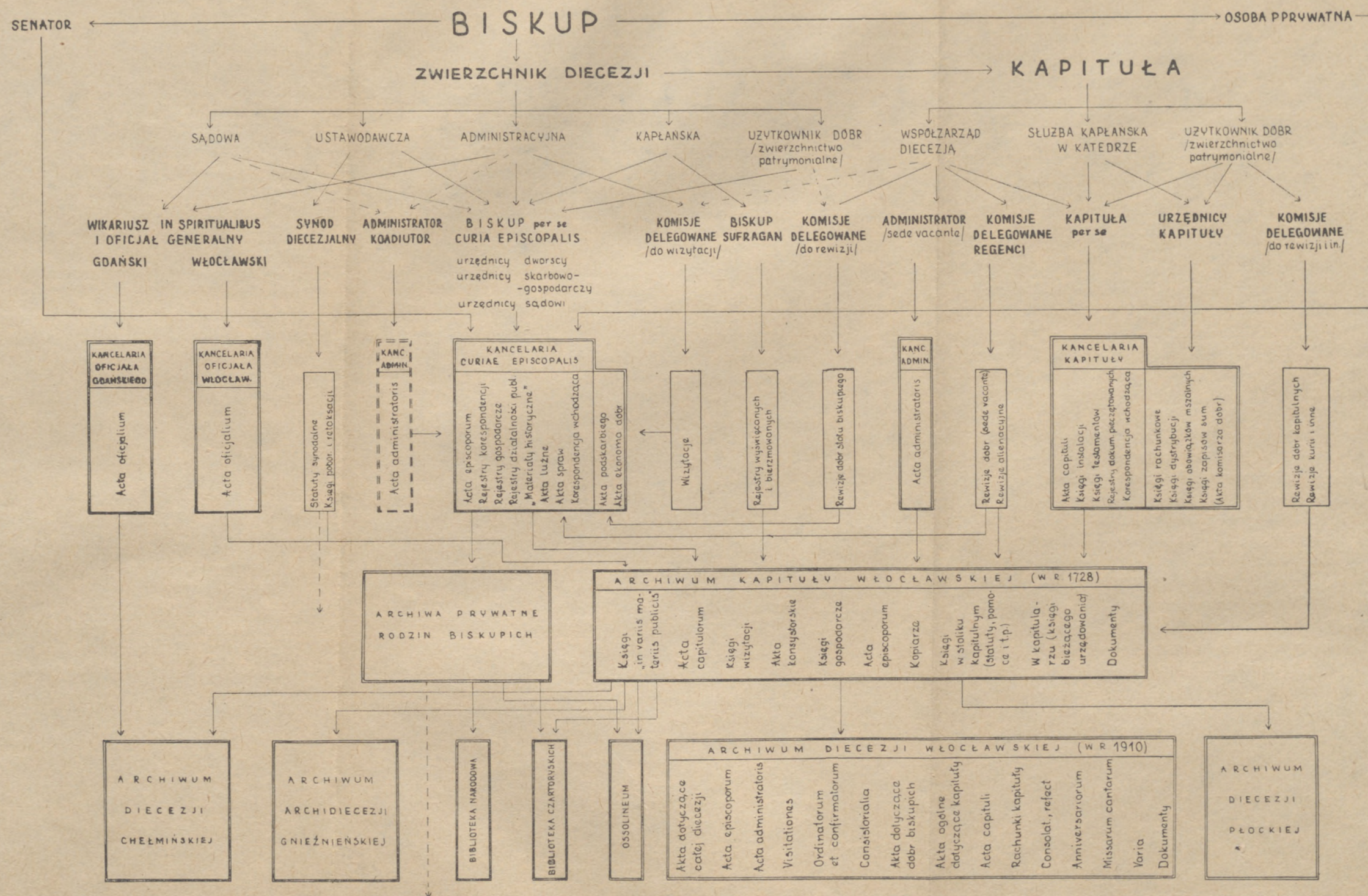
Organa władzy:

Kancelarie:

Akta:

Akta (XV-XVIII w.):

Akta (XX w.):

Rozdział II

KANCELARIA CURIAE EPISCOPALIS

Nazwa. — Charakter kancelarii: kancelarie poszczególnych biskupów a kancelaria biskupstwa. — Zakres spraw załatwianych w kancelarii: kancelaria a urzędnicy *curiae episcopalis*, kancelaria a komisje biskupie. — Miejsce i czas urzędowania. — Personel: kanclerz, notariusze; ich utrzymanie. — Produkcja aktowa kancelarii: pisma wychodzące, rejestry, pierwsze akta spraw. — Etapy pracy w kancelarii: uwierzytelnianie pism, pieczęcie, ekspedycje. — Udział kapituły w potwierdzaniu dokumentu biskupiego. — Język i pismo w kancelarii. — Pomoce kancelaryjne. — Kancelaria jako odbiorca akt.

Kancelaria biskupia wrocławska, podobnie jak i inne kancelarie biskupie w Polsce, wykształciła się jeszcze w głębokim średniowieczu. Około 1400 r. stopień jej zorganizowania był już dosyć wysoki, czego dowodem może być prowadzona w niej zapewne już wówczas rejestracja.

N a z w y *cancellaria* na oznaczenie grona notariuszy skupionych na dworze biskupim używano dosyć powszechnie w całym okresie od XV do XVIII w. Była to dla duchowieństwa *cancellaria Reverendissimi*¹, biskup mówił o niej *cancellaria nostra*², nazywano ją *cancellaria curialis*, *cancellaria curiae episcopalis*³. W drugiej połowie XVIII w. nazwa się nieco zmienia; jest to teraz „kancellaryja zadworna”, *cancellaria postcurialis*⁴.

Charakter kancelarii. Cechą może najbardziej charakterystyczną tej kancelarii jest jej ściśle związanie z osobą biskupa, może ściślej niż z urzędem biskupim. Tylko w pewnym sensie można mówić o kancelarii biskupów wrocławskich — właściwie są to kancelarie poszczególnych biskupów. Fakt ten podkreślają przerwy w funkcjonowaniu tej kancelarii w okresach sediswakancji oraz niemal kompletne zmiany jej personelu przy zmienianiu się biskupów na urzędzie.

Dosyć skomplikowana droga prowadząca do objęcia biskupstwa powodowała czasem nawet kilkuletnie przerwy w działalności urzędu biskupiego, a więc i w funkcjonowaniu kancelarii. Wprawdzie i biskupi nominaci organizowali sobie

¹ *Statuta synodalia dioecesis Wladislaviensis*, s. 148.

² *Ibid.*, s. 162.

³ *Ac. ep.* 53(55), s. 70.

⁴ *Ac. ep.*, 54(52 cz.), s. 70; Kopiarze (158), f. 193.

swe kancelarie jeszcze w okresie formalnej sediswakancji, ale nie były to kancelarie biskupie w pełnym tego słowa znaczeniu. Działał natomiast zawsze wówczas urząd administratora diecezji i jego to kancelaria, jak już o tym mówiono, wypełniała lukę między kancelariami dwóch kolejnych biskupów.

Niewiele osób otrzymujących biskupstwo włocławskie łączyło z tym przyjęcie sakry biskupiej⁵. Najczęściej przychodzili do Włocławka biskupi przemyscy, chełmscy, poznańscy, płoccy. A nawet jeżeli ktoś zostawał dopiero wówczas biskupem — był już z reguły człowiekiem znacznym, sprawującym funkcje publiczne. Wszyscy ci ludzie jeszcze przed przyjściem do Włocławka mieli własne kancelarie przy sobie, lub choćby tylko grupkę prywatnych pisarzy. W tych warunkach przy organizowaniu swej nowej kancelarii biskupiej brali zwykle przynajmniej część dawnego personelu kancelaryjnego z sobą a wraz z nim i swoje dotychczasowe akta traktując je często jako własność prywatną⁶. Podobnie zresztą postępowano przy przejściu z Włocławka do Gniezna lub Krakowa⁷. Za personelem szły pewne zwyczaje i umiejętności w prowadzeniu kancelarii. Był to niewątpliwie jeden z czynników upodabniający wszystkie kancelarie biskupie w Polsce⁸.

Personel kancelarii uzupełniano jednak i ludźmi miejscowymi. Z drugiej strony, często notariusze przybyli z obcego środowiska otrzymywali w nowej diecezji beneficja, wchodzili do kapituły, poznawali akta poprzednich biskupów, korzystali z formularzy i innych dzieł miejscowej biblioteki kapitulnej — jednym słowem przejmowali i pewne zwyczaje miejscowe. Stąd kancelaria każdego biskupstwa bywała wypadkową wpływów z zewnątrz, innych kancelarii, i tradycji miejscowych.

Na niektórych kancelariach swe piętno musieli wycisnąć i sami biskupi, którzy niekiedy, jak Drzewicki, bezpośrednio angażowali się w prace kancelarii; zwłaszcza ci, którzy byli dawnymi albo nawet równoczesnymi urzędnikami kancelarii królewskiej, dobrze się orientującymi w mechanizmie prowadzenia kancelarii⁹.

⁵ Trzeba tu jednak może przypomnieć osobę, która dla biskupstwa włocławskiego przyjęła w jednym dniu [w r. 1537] wszystkie święcenia — od najniższego do sakry biskupiej. Był to wojewoda poznański Łukasz Górka. — Por. W. Dworzaczek, *Łukasz Górka*, PSB VIII, s. 411.

⁶ Uchański wziął z Chełma na kanclerza Jana Piotrowskiego, Rozrażewski przywiózł sobie z Krakowa Gałczyńskiego — por. dalej ustęp o kanclerzach. Biskupi przychodzący do Włocławka po złożeniu kanclerstwa brali z sobą pisarzy kancelarii królewskiej. Tak uczynił Maciej Drzewicki, jak wskazuje na to w przygotowywanej do druku monografii o tym biskupie ks. H. Rybus. O zabieraniu przez biskupów akt do nowej diecezji będzie mowa w rozdziale ostatnim (zob. s. 238). Niekiedy zdarzało się nawet, że akta zaprowadzone w Poznaniu lub Płocku kontynuowano we Włocławku. Tak było z rejestrami bierzmowanych Krzysztofa Antoniego Szembeka (zob. s. 163) oraz z rachunkami dworu Bonawentury Madalińskiego (s. 230).

⁷ Zebrzydowski zabrał ze sobą do Krakowa niemal całą kancelarię z kanclerzem Żdźmowski, notariuszami Andrzejem Patrycem Nideckim i Wojciechem Pruszkowskim — Arch. Kons. w Krakowie, Ac. ep., 28, k. 1 v.; Tylicki — notariusza Błażeja Rosińskiego — 38, f. 564, który poprzednio służył Tarnowskiemu kolejno jako biskupowi poznańskiemu, włocławskiemu i arcybiskupowi gnieźnieńskiemu.

⁸ Niewątpliwie ciekawe byłoby prześledzenie kancelarii jednego biskupa przechodzącego kolejno np. z Przemyśla do Włocławka i Gniezna. Jak się wydaje tego rodzaju badania byłyby w przyszłości niezbędne jako uzupełnienie badań kancelarii pojedynczych biskupstw.

⁹ Nasuwa się tu problem wzajemnego rozgraniczenia kancelarii biskupiej i królewskiej

Zakres spraw załatwianych w kancelarii. Kancelaria *curiae episcopalis* była kancelarią dworską w tym sensie, że mieściła się na dworze biskupim i razem z tym dworem bawiła przy osobie biskupa. W pierwszym rzędzie załatwiała sprawy biskupa jako zwierzchnika diecezji. Obok tego jednak za jej pośrednictwem działał biskup jako polityk, mąż stanu, senator Rzeczypospolitej i osoba prywatna.

O tym, że można tu mówić tylko o jednej kancelarii, decyduje nie tylko fakt, że był to organizacyjnie jeden organ, ale i to, że różnorodne aspekty stanowiska biskupa znajdowały odbicie w tych samych aktach. Dadzą się wprowadzić wydzielić niektóre serie akt ściśle związane z urzędem kościelnym biskupa. Aktami takimi będą np. rejestry czynności biskupów (*acta episcoporum*), choć i w nich sporadycznie można znaleźć niekościelny materiał¹⁰. W niektórych innych rejestrach sprawy kościelne, zarządu dóbr, publiczne, państwowe i ściśle prywatne są całkowicie wymieszane. Najbardziej jaskrawy przykład stanowią rejestry korespondencji, do których wpisywano kopie wszystkich listów ekspediovanych z kancelarii bez względu na materię sprawy¹¹.

Niewątpliwie jednak w pierwszym rzędzie służyła kancelaria biskupowi jako rządca diecezji, stanowiąc jego siłę biurową przy sprawowaniu przezeń władzy w ramach prawa kościelnego i patrymonialnego nad poddanymi w dobrach biskupich. Stąd wychodziły akty ustawodawcze, dokumenty, wszelkie pisma urzędowe i korespondencja. Tu rejestrowano całą urzędową działalność biskupa.

Biskup jednak sprawując nawet osobiście swą władzę posługiwał się całą gromadką urzędników bawiącą przy nim na dworze. Wyróżniliśmy wśród nich w poprzednim rozdziale urzędników ściśle dworskich, sądowych i skarbowo-gospodarczych. Działalność pierwszych nie wymagała współpracy kancelarii. Inaczej z grupą drugą i trzecią.

Dobrze funkcjonującej kancelarii potrzebowało przede wszystkim sądownictwo biskupie, wykonywane *in curia* bądź z udziałem samego biskupa, bądź tylko przez jego urzędników sądowych: sędziów delegowanych i audytorów, sądownictwo tak w zakresie prawa kościelnego, jak i patrymonialnego. W związku z tym, że sądownictwo biskupie mieściło się w ramach prawa kanonicznego regulującego całokształt sądownictwa kościelnego, kancelaria biskupia musiała tu przestrzegać ogólnych przepisów tego prawa i upodobniała się pod tym wzglę-

w okresach (XV w.) kiedy biskup bywał równocześnie kanclerzem. Oczywiście kancelaria biskupia istniała wówczas odrębnie, jako kancelaria urzędu kościelnego. Natomiast w swej działalności publicznej mógł się wówczas biskup posługiwać notariuszami z kancelarii królewskiej. Jednym słowem, w takich wypadkach funkcje kancelarii biskupiej zacieśniały się do spraw kościelnych i dóbr biskupich. Ale mogło być i tak, że biskup używał notariuszy prowadzących jego kancelarię biskupią do funkcji związanych z urzędem kanclerskim. Np. w r. 1502 Krzesław z Kurozwęk posyłał swego sekretarza, znanego nam z rejestrów kancelarii biskupiej, Pawła z Łobżenicy, do Gdańska „in [...] d. Alexandri, Dei gracia regis Polonie [...] et Reipublice negociis” — WAP Gdańsk 300 D/44/196. Zagadnienie, bardzo interesujące, wymaga dalszych badań.

¹⁰ Np. w *acta episcoporum* Rozrażewskiego, Ac. ep., 11(28), f. 63v., wpisano takse bonorum Ponsdorfensium na Śląsku, stanowiących prywatną własność Rozrażewskich (inna rzecz, że zapisanych przez biskupa Kościółowi) — druk tej taksy w MHDVI., III, 1883.

¹¹ Por. o rejestrach korespondencji s. 212 i n.

dem do innych kościelnych kancelarii sądowych. Wchodziły tu w grę takie momenty, jak odpowiedni personel (notariusze publiczni), właściwy czas urzędowania itp. Zgodnie z ówczesnym charakterem kancelarii sądowych, niekiedy z siły biurowej biskupa-sędziego i jego urzędników sądowych, stawiała się sama urzędem — mianowicie wówczas, gdy jej personel samodzielnie załatwiał pewne etapy procesu sądowego lub przyjmował wpisy w sprawach niespornych¹².

Całość więc sądownictwa biskupiego *in curia* bez względu na to, czy sprawował je biskup osobiście, czy przez urzędników, obsługiwała kancelaria *curiae episcopalis* — rzecz ta rysuje się zupełnie prosto i wyraźnie. Mniej natomiast jasno przedstawia się sprawa stosunku tej kancelarii do działalności urzędników gospodarczych, takich jak podskarbi biskupi i ekonom dóbr stołu biskupiego. Działalność obydwu łączyła się z produkcją aktową, wymagała, zwłaszcza w wypadku ekonoma, jakiegoś skromnego choćby personelu kancelaryjnego. Czy w tym zakresie kancelaria *curiae* była również czynna? — Odpowiedź na to pytanie jest trudna z uwagi na bardzo niewielką ilość akt zachowanych, które możemy łączyć z działalnością tych urzędników¹³.

Co do podskarbiego — można przypuszczać, że zasadniczą dokumentację swych czynności polegającą na prowadzeniu rachunków przychodów i rozchodów biskupstwa prowadził sam. Natomiast załatwianie spraw należących do kompetencji ekonoma dóbr należało częściowo do kancelarii. Niezbite tego dowody mamy z początku w. XVIII z czasów Krzysztofa Antoniego Szembeka. Zachowany rejestr bieżących spraw gospodarczych zawierający korespondencję, kontrakty i umowy z dzierżawcami, osadnikami, pochodził z kancelarii *curiae episcopalis*¹⁴, a więc przez nią szedł całokształt spraw związanych z zarządem dóbr. Podobnie przez kancelarię Rozrażewskiego przechodziły ważniejsze sprawy gospodarcze, przynajmniej rejestrowano w niej te akta, które wymagały podpisu samego biskupa¹⁵.

Wiadomo jednak z drugiej strony, że niekiedy ekonomowie, czy plenipotenci biskupi posiadali daleko idące uprawnienia do samodzielnego gospodarzenia w dobrach stołu biskupiego, pozwalające im nawet samodzielnie wypuszczać dobra w dzierżawę. Można przypuszczać, że ci, działając nieraz i w oddaleniu od osoby biskupa, w ogóle z usług jego kancelarii nie korzystali. Podobnie mogło być w okresach, kiedy większość dóbr była wypuszczona w dzierżawę, a działalność ekonomów sprowadzała się do działalności podskarbiech. Zachowany z czasów biskupa Dąbskiego (koniec XVII w.) rejestr jego wydatków i przychodów

¹² P. Piasecki jednak w *Praxis episcopalis*, s. 350, mocno podkreśla różnicę między właściwymi urzędnikami a personelem kancelarii, stwierdzając, że „notarius minister iudicis [...] et iudex ipsum eligit vel mutat pro libitu”. Mimo to, rzeczywiście kancelaria biskupia załatwiała we własnym zakresie wiele spraw, przede wszystkim przyjmując samodzielnie wpisy do ksiąg. Świadczą o tym zapisy w rejestrach kancelarii dokonywane tylko *coram me notario publico* — Ac. ep. 1(107), f. 198, lub *coram actis praesentibus Il. ac. Rev. Domini* — Ac. ep. 13(30), f. 149v.

¹³ Zob. s. 230 i n.

¹⁴ Sporządzony został przez tych samych pisarzy i w podobny sposób jak współczesne inne rejestry kancelaryjne — zob. s. 165.

¹⁵ Zob. rejestr gospodarczy zawierający kontrakty biskupa z dzierżawcami — s. 150.

został spisany przez osobę, która osobiście odbierała raty dzierżawne od dzierżawców i sama wypłacała kwoty na służbę dworską i inne potrzeby biskupstwa¹⁶.

W rękach ekonomów, czasem może i podskarbich zbierały się w tych okresach czasu, gdy dóbr nie wypuszczano w dzierżawę, obfite rozliczenia z administratorami. Bywały to szczegółowe wyliczenia dochodów ze wsi i folwarków poszczególnych kluczy¹⁷.

Tak więc dokumentacja aktowa zarządzania dobrami biskupstwa w pewnych okresach czasu przechodziła przez kancelarię dworską, w innych gromadziła się w rękach urzędników skarbowo-gospodarczych. Materiał aktowy przez nich wytworzony lub w ich ręku narosły nie był traktowany jako akta urzędowe biskupstwa i stąd dostał się tylko we fragmentach do archiwum kapituły.

Biskup sprawował swoją władzę nie tylko przez określonych urzędników, jak już była o tym mowa w poprzednim rozdziale, ale i przez powoływane jednorzeczowo komisje. Niewątpliwie najciekawszą dokumentację aktową pozostawiły tu komisje wyznaczone dla przeprowadzenia wizytacji. Czy ta dokumentacja powstawała całkowicie poza kancelarią *curiae episcopalis* czy przy jej współudziale?

Wyniki wizytacji musiały być w każdym wypadku ujęte na piśmie i następnie przedłożone biskupowi. Już w czasach przedtrydenckich tak było, skoro archidiakoni posiadali własne księgi wizytacji, a mandat Zebrzydowskiego do wizytatorów wspomina o obowiązku przybrania sobie przez nich do boku notariuszy publicznych i zredagowania wizytacji na piśmie¹⁸. Również Rozrażewski przypominając w r. 1594 swym archidiakonom o obowiązku wizytacji pisał, że mają go wykonać „*assumpto notario publico per nos deputando*”¹⁹. Biskup Gniewosz zlecając w r. 1645 wizytację w archidiakonacie pomorskim Jerzemu Mollerowi, dziekanowi i proboszczowi miłobędzkiemu, kończył „komisję” dla niego słowami: „*finita eiusmodi visitatione actisque illius minus diligenter quam fideliter connotatis, illa Nobis statim curabit [...] transmitti*”²⁰.

A więc komisje wizytacyjne, w jakimkolwiek składzie były wyznaczane, musiały przybierać sobie notariusza publicznego dla spisania akt wizytacyjnych. Akta te następnie przesyłano biskupowi, czyli wpływały do jego kancelarii *curiae episcopalis*. Trafiały tu w postaci osobnych elaboratów. W wypadku, gdy były częścią jakiejś generalnej wizytacji czasem je wspólnie opracowano, czasem kopio-

¹⁶ Zob. s. 230.

¹⁷ Zob. s. 231 i n.

¹⁸ Zob. przyp. 176 do rozdz. 1. Już zresztą w formularzu wizytacyjnym z r. ok. 1453 czytamy: „[...] domini visitatores conscribant summam et punctatim per se vel notarios suos fideles omnes defectus[...]” — *Liber formularum ad ius Polonicum nec non canonicum spectantium*, ed. B. Ulanowski, Arch. Kom. Prawn., I, 1895, s. 255.

¹⁹ *Korespondencja H. Rozrażewskiego*, t. 2, s. 452.

²⁰ Ac. ep., 27(38b), f. 2. Podobnie w r. 1648 zlecenie dla Jana Schmaucha, kanonika chełmińskiego i archiprezbitera, i Stanisława Mystkowskiego, kanonika kruszwickiego, do odbycia wizytacji całej diecezji (biskup sam z uwagi na sprawy publiczne uczynić tego nie może) zawierało wyrazy: „*ac demum acta visitationis fideliter conscribendo vel conscribi mandando*” — f. 183 v. Podobnie i w XVIII w. — biskup Rybiński w r. 1779 w „*Methodus peragendae visitationis*”, p. 2, stwierdzał: „*Eliget sibi in tempore notarium clericum, qui exacte bona forma characteris et sine naevis scribat acta visitationis. Quodsi autem difficile forte fuerit cuivis visitatori habere ad manus eius modi clericum, potest committere hoc munus alicui ex curatis decanatus vel etiam ipsi decano*” — Ac. ep., 63(—), s. 112.

wano w jednej księdze tworząc większe całości. W tej też postaci najczęściej przechowywały się do naszych czasów. Natomiast oryginały wizytacji są bardzo rzadkie ²¹.

Olbrzymia zatem większość wizytacji powstała poza kancelarią *curiae episcopalis*. Ta ostatnia tylko przygotowywała pisma wstępne związane z rozpoczęciem wizytacji, formularze wizytacyjne dla ułatwienia pracy wizytatorom i ujednolicenia tekstów elaboratów wizytacyjnych, wreszcie niekiedy mogła brać udział w jakimś późniejszym sporządzaniu kopii z oryginalnych wizytacji. Tak bywało w wypadkach, gdy wizytacje przeprowadzały komisje, a jak było, gdy osobiście przeprowadzał je biskup?

Wydawałoby się, że wówczas ciężar obsłużenia wizytacji w sensie dostarczenia odpowiedniego notariusza i wykonania prac opisowych spocznie właśnie na kancelarii *curiae episcopalis*. Tak też niewątpliwie było — przykłady na to mamy choćby z czasów Rozrażewskiego. Bardzo jednak rzadko, nawet wówczas, wciągano wizytacje do ogólnych rejestrów kancelarii, częściej wpisując jej tekst do osobnej księgi ²². Wizytację bowiem i wówczas traktowano jako jakieś przedsięwzięcie specjalne wymagające osobnego notariusza. Widowym tego znakiem było tytułowanie się notariuszy kancelarii wyznaczonych do wizytacji. Tak np. Krzysztof Antoni Szembek rozpoczął w r. 1723 wizytację w katedrze wrocławskiej „praesente[...] J. Fr. Fahl, publico Sac. Auct. Ap. et causarum curiae nec non actorum visitationis Suae Il. Celsit. consituto notario” ²³.

W kancelarii *curiae episcopalis* spotykały się więc powstałe w niej, ale odrębnie od jej zwykłej działalności, akta wizytacji, z aktami będącymi wytworem komisji działających z dala od biskupa. I jeżeli nawet mogło się niekiedy zdarzyć, że jakiś kanonik wizytator nie przedstawił akt w kancelarii biskupiej i trafiły one następnie wprost do archiwum kapitułnego ²⁴, to jednak niewątpliwie wszystkie akta wizytacyjne jednego biskupa, bez względu na miejsce powstania i przechowywania — stanowią pewną organiczną całość ²⁵. Odrębnie natomiast trzeba traktować wizytacje przedtrydenckie (o ile się zachowały). Tam tylko wizytacje komisji delegowanych przez biskupa można łączyć z jego kancelarią. Akta wizytacyjne archidiakonów stanowiły część ich własnej kancelarii.

²¹ Por. uwagi St. Kujota o wizytacjach z czasów Rozrażewskiego we wstępie do wydawnictwa tychże — *Fontes TNT I—III*, Toruń 1897—1899. Przykładem takiej oryginalnej wizytacji zachowanej w archiwum kapituły wrocławskiej wśród *Varia* biskupa Szembeka jest *Visitatio decanatus Pucensis* z 13 VII 1732 r. z podpisem *Joannes Ernestus Weynreich, secretarius visitationis decanatus Pucensis*.

²² Niekiedy w rejestrach czynności biskupa, w których wspomniano o przeprowadzeniu wizytacji, odsyłano: „quarum (ecclesiarum) visitationes luculentissime descriptas videre est in visitationum libro” — *Ac. ep.* 12(29) f. 132.

²³ *Ac. ep.* 38(44), f. 108.

²⁴ Wspomina o takiej możliwości H. Wyczawski, *op. cit.*, s. 81.

²⁵ Z tego punktu widzenia wychodząc i łącząc wizytacje powstałe z upoważnienia biskupa z jego kancelarią należałoby omówić zachowane wizytacje w dalszych rozdziałach pracy. Akta wizytacyjne jednak pomijamy z uwagi na to, że znajduje się w chwili obecnej w druku obszerniejsze studium o nich pióra ks. Stanisława Librowskiego. Zresztą nie należy zapominać, że akta wizytacji, podobnie jak akta rewizji dóbr, przechowywano również w archiwum kapitułnym jako coś odrębnego od akt biskupich — jako akta całej diecezji.

Miejsce i czas urzędowania. — Kancelaria *curiae episcopalis*, inaczej niż to było z kancelariami takich urzędów i instytucji w diecezji, jak oficjalaty generalne i kapituła, była kancelarią ruchomą. Jej właściwe miejsce znajdowało się przy osobie biskupa, a że większość biskupów prowadziła tryb życia bardzo ruchliwy, stąd i kancelarie były ciągle w drodze. Dla przykładu kancelaria Zebrzydowskiego w latach 1546—1550 urzędowała kolejno w Krakowie, Wolborzu, Włocławku, Stolcembergu, Subkowach, Raciążu, Wolborzu, Krakowie, Wolborzu, Niesułkowie, Wolborzu, Włocławku, Piotrkowie, Wolborzu, Krakowie, Łagowie, Wolborzu, Radziejowie, Włocławku, Piotrkowie, Włocławku, Stolcembergu, Subkowach i Krakowie²⁶. Bardzo charakterystycznie ową ruchomość kancelarii podkreślają pewne zwroty w aktach sądowych. Biskup Rozrażewski przenosząc sprawę z konsystorza gdańskiego *in curiam* kazał pozwać oskarżonego *ut coram nobis, ubi tunc cum curia fuerimus [...] compareat*²⁷. Podobne zwroty spotykamy w *fundatio iurisdictionis* poszczególnych biskupów²⁸.

Biskupi włocławscy mieli stałe rezydencje, w których dłużej w pewnych okresach czasu przebywali. Należały tu zamki: raciański, włocławski i wolborski²⁹. Biskupi Gniewosz i Czapski rezydujący głównie w Gdańsku należą do wyjątków. Gdy od końca XVI w. dobra wraz z rezydencjami poczęto wydzierżawiać — wymawiali sobie w nich biskupi mieszkanie³⁰.

Urzędowali biskupi, a przynajmniej sprawowali sądy, zwykle w salach mogących pomieścić większą liczbę osób i tam pełniła kancelaria przynajmniej część swych czynności. Około r. 1500 była to w Wolborzu sala *domus maioris in medio curiae*³¹, w r. 1516 we Włocławku *stuba alba maior*, zapewne równoznaczna z „izbą wielką w starej kamienicy” według inwentarza z r. 1604³². Można się spodziewać, że przynajmniej w niektórych rezydencjach miewała kancelaria i jakieś osobne, własne, stałe pomieszczenie. W r. 1531 w styczniu urzędowała kancelaria w Piotrkowie *in stuba cancellariae curiae Rev. D. Ep. Wl.*³³. W zamku włocławskim mogła na przełomie XV i XVI w. tym stałym pomieszczeniem być *stubella superior* znana z zapisów w rejestrach kancelaryjnych³⁴.

Kancelaria towarzyszyła biskupowi wówczas, gdy opuszczał swoją diecezję

²⁶ Ac. ep., 4(22).

²⁷ Korespondencja H. Rozrażewskiego, t. 2, s. 144.

²⁸ Wyznaczał biskup: „[...] locum audiendarum causarum residentiam suam (ubi nunc et pro tempore cum curia sua constitutus fuerit)” — Ac. ep., 38(44) f. 5.

²⁹ Przegląd rezydencji biskupich dał S. Chodyński, *Zamki, pałace i rezydencje biskupów włocławskich*, MHDVI, XXIV, 1910. Praca orientuje dosyć dobrze w zagadnieniu, w szczegółach jednak niedokładna. Autor nie odróżnia np. w Wolborzu pierwotnego zamku (tuż obok miasta — miejsce po nim widoczne jeszcze na planach z pocz. XVIII w. — WAP Łódź. zb. kart., 241) od później wybudowanego opodal pałacu. Nie porusza bliżej sprawy rezydencji biskupów w Warszawie. Nieco światła na to rzucają dane „o gospodach biskupów kujawskich w Warszawie” z poł. XVII w. Ac. ep., 44(47), s. 58, 114.

³⁰ Tak zrobił w r. 1633 Łubieński wydzierżawiając Subkowy Janowi Wolfowi — Ac. ep., 25(40a), f. 84. Tu zresztą już w r. 1604 była jedna kamienica, zajmowana przez biskupa, druga przez starostę — MHDVI, XXIV, 1910, s. 52.

³¹ Ac. ep., 1(107), f. 178v.

³² Ac. ep., 2(19), f. 12; MHDVI, XXIV, 1910, s. 4.

³³ Ac. ep., 2(19), f. 216.

³⁴ Ac. ep., 1(107), f. 157.

i biskupstwo, choć wtedy ilość spraw przez nią załatwianych malała (iurydykcja biskupa ograniczała się do granic jego diecezji), a przynajmniej zmieniał się ich zakres. Skarżyli się w r. 1552 pisarze Zebrzydowskiego, niedawno z Włocławka przeniesionego do Krakowa, że z powodu pobytu z biskupem w Piotrkowie (a więc poza granicami diecezji), ciążą na nich jedynie obowiązki nie przynoszące żadnego profitu, podczas gdy wszelkie sprawy zyskowe (należy rozumieć z zakresu sądownictwa) idą do kancelarii oficjała³⁵. Kancelaria, choć zapewne w zmniejszonym składzie, nie opuszczała biskupa i w jego wojażach zagranicznych. W końcu XVIII w. Rybiński wystawiał dokumenty na wójtostwa nawet w odległym Paryżu³⁶.

Biskupi poczynali organizować swoje kancelarie w momencie otrzymania nominacji królewskiej. Biskup nominat, choć nie był jeszcze uprawniony do rządów w diecezji, stawał się jednak już dostojnikiem państwowym w nowej randze i potrzebował funkcjonującej przy sobie kancelarii³⁷. Oczywiście pełnego swego charakteru kancelaria ta nabierała dopiero w momencie faktycznego objęcia biskupstwa przez biskupa już potwierdzonego i dopiero wówczas ten mianował swoich urzędników a obok nich i notariusza kancelarii. Od tej pory kancelaria *curiae episcopalis* nabierała charakteru urzędowego w znaczeniu kościelnym. Kres funkcjonowaniu kancelarii kładła albo śmierć biskupa, albo jego przejście na inne biskupstwo.

Terminy funkcjonowania kancelarii biskupiej, jako kancelarii sądowej, określone były przepisami prawa kościelnego. Dniami sądowymi, tj. przeznaczonymi na procesy, były poniedziałki, środy i piątki³⁸, dni „audiencji” — jednak wiele tych dni przepadało, nie sądzono mianowicie w czasie ferii sądowych, to jest w dniu, w które nie urzędowały trybunały rzymskie (*festa Palatii*), podczas żniw i z okazji pewnych lokalnych wydarzeń³⁹. W kancelarii włocławskiej dosyć pilnie tych przepisów przestrzegano, zwłaszcza w XVI i tuż przed połową XVII w., kiedy skrupulatnie w rejestrach notowano odbywane i odraczane „audiencje”⁴⁰.

Inne przepisy prawa prowincjonalnego wskazywały właściwą porę dnia na odbywanie sądów. Tak np. synod łęczycki z r. 1527 nakazał sądzić wyłącznie do południa⁴¹, czego zresztą w kancelarii włocławskiej nie zawsze przestrzegano. Z połowy XVII w. mamy dowody, że sprawy załatwiano dwukrotnie w ciągu dnia: przed i po południu⁴².

³⁵ *Korespondencja Zebrzydowskiego*, nr 760.

³⁶ *Ac.*, ep., 63(—).

³⁷ Por. uwagi o biskupie Uchańskim, który zasiadł w senacie mimo braku potwierdzenia papieskiego — s. 53.

³⁸ Tzw. *prima iuris*, *secunda iuris*, *tertia iuris*.

³⁹ J. Janidłowski, *op. cit.*, s. 17.

⁴⁰ Np. „Die Mercurii XIII m. Julii audientia non fuit tenta ideo, quod fuit festum Palatii s. Margarethe” — *Ac.* ep., 3(21), s. 218. Niektórzy pisarze umieszczali też na początku rejestrów czynności biskupich spis *festa Palatii* i *festa mobilia* — np. w r. 1589. — *Ac.* ep., 11(28), f. 3.

⁴¹ Z powodu skandalu, do jakich dochodziło, gdy sądy odbywały się po obiedzie — zob. *Materiały do dziejów ustawodawstwa synodalnego w Polsce*, s. 371.

⁴² *Ac.* ep., 26(38a), f. 40a i in.

A więc kancelaria obsługiwała sądownictwo biskupie tylko w pewnych dniach. Natomiast wpisy w sprawach niespornych przyjmował notariusz kancelarii codziennie.

Oczywiście w prowadzeniu wszelkich innych spraw poza sądowymi kancelaria nie była krępowana jakimikolwiek przepisami. Działała permanentnie. Nasilenie w pracy kancelarii zależało od różnych czynników — przede wszystkim aktywności danego biskupa na polu kościelnym — lub politycznym. Zwiększona ilość dokumentów i pism wychodziła z kancelarii podczas kapituł generalnych (w okresie wcześniejszym), synodów, generalnych wizytacji. Korespondencję swoją biskupi załatwiali nieraz etapami, po kilka listów „przy odchodzącej poczcie”⁴³.

Personel kancelarii. Składu kancelarii *curiae episcopalis* nie normowały żadne przepisy kościelne. Jedynie jej charakter sądowy wymagał kierownictwa notariusza publicznego. Charakter dworski kancelarii podkreślał fakt, że jej ogólnym zwierzchnikiem bywał kanclerz dworu biskupiego. Tytułowali się kanclerze *cancellarius curiae Rev. D. Ep. Vl.* W XVIII w. sam urząd zwie się *cancellarius curiae episcopalis*⁴⁴. Ściśle rzecz biorąc, kanclerz nie wchodził w skład kancelarii. Właściwie był urzędnikiem dworskim, stojącym może najbliżej audytora, podczas gdy pisarze kancelarii byli tylko funkcjonariuszami, wykonawcami woli biskupa i jego urzędników. Tę różnicę mocno podkreślają podręczniki prawa kościelnego z przełomu XVI i XVII w.

Urzędu kanclerza nie znało prawo kościelne. Niemniej w XVI w. zajmowały się nim niektóre synody. W r. 1542 postanowiono, aby biskupi „in curiis et officiis suis servant viros doctos, Deum timentes, et praesertim in officiis cancellariae suae, unum ex praelatis vel canonicis ecclesiarum suarum cathedralium, qui vice illorum, qui alioquin negotiis publicis sunt occupati, et extirpationibus haeresum et executionibus decretorum synodaliū superintendere possint et valeant”⁴⁵. W r. 1554 kapituła krakowska skarżyła się na synodzie, że biskupi nie mają i nie chcą mieć przy sobie odpowiednich kanclerzy⁴⁶.

W świetle tych wypowiedzi urząd kanclerza wyrasta dosyć wysoko — kanclerz ma właściwie stać się prawą ręką biskupa w diecezji. W XVI w. bywało tak rzeczywiście i w diecezji wrocławskiej. Przede wszystkim kanclerze wyręczali biskupów w sądownictwie. Odbывało się to wówczas w ten sposób, że równocześnie bywali audytorami⁴⁷. Szereg spraw załatwiano jednak w kancelarii biskupiej i przed kanclerzami nie piastującymi urzędu audytora⁴⁸. Nabrali też

⁴³ W r. 1731 — Ac. ep., 44(47), s. 21.

⁴⁴ Ac. ep., 3(21), s. 14; 4(22), f. 5; 51(54), s. 388.

⁴⁵ *Materiały do dziejów ustawodawstwa synodalnego w Polsce*, s. 399.

⁴⁶ *Ibid.*, s. 418.

⁴⁷ Np. kanclerz Łukasza Górki Marcin Schlapp — zob. s. 41.

⁴⁸ Już w XVI w. kanclerze byli urzędnikami, przed którymi przyjmowano wpisy w kancelarii: w r. 1582: „coram Rev. D. Joanne Gałczyński, canonico Cracoviensi et Rev. D. cancellario — Ac. ep., 9(26), f. 9; w r. 1589: „Audientia [...] coram Rev. D. cancellario” — Ac. ep., 11(28), f. 230.

stopniowo prawa do samodzielnego załatwiania spraw sądowych. Wyraźnie to stwierdza akt nominacji Cypriana Wolickiego na kanclerza w r. 1755 ⁴⁹.

Wielu kanclerzy służyło biskupom bardzo wydatnie w rządzeniu diecezją. Takim był kanclerz Rozrażewskiego — Jan Gałczyński, późniejszy referendarz koronny, używany przezeń do wizytacji i wysyłany w najrozmaitszych poselstwach ⁵⁰.

Niewątpliwie jednak datujący się jeszcze z głębokiego średniowiecza urząd dworskiego kanclerza biskupiego powstał w związku z kancelarią. Jednak rola jego w kancelarii między XV—XVIII w. nie jest zupełnie jasna, gdyż właściwym kierownikiem kancelarii *curiae episcopalis* bywał jej notariusz ⁵¹.

W kancelarii biskupiej wrocławskiej w XV w. niekiedy sporządzano na polecenie kanclerza dokumenty ⁵². Kanclerze w XVI w. podpisywali pisma urzędowe wychodzące z kancelarii, takie jak instytucje kanoników ⁵³, akta synodalne ⁵⁴, rozporządzenia biskupa dla diecezji ⁵⁵. Niekiedy jednak tego samego rodzaju pisma podpisywał notariusz kancelarii. Cytowany już dekret nominacyjny kanclerza z połowy XVIII w. ⁵⁶ nic wyraźnego o roli kanclerza w kancelarii nie mówi.

Można chyba — za Wyczawskim — przyjąć, że rola kanclerza w kancelarii była różna w różnych okresach czasu. Niektórzy kanclerze redagowali na pewno samodzielnie szereg pism w imieniu biskupa, zwłaszcza związanych z zarządem diecezją. Zastępując też biskupa w załatwianiu wielu spraw, wchodzili w rolę zwierzchników kancelarii. Do nich też prawdopodobnie należało pieczętowanie dokumentów i pism urzędowych pieczęcią biskupa ⁵⁷.

Nie wiadomo, czy każdy z biskupów w. XV—XVIII miał swego kanclerza. Podane niżej zestawienie wskazywałoby, że urząd ten był na ogół stale obsadzany w XVI w. — dla pozostałych stuleci są duże luki. Część z nich może pochodzić z niedostatku źródeł czy kwerendy. Wydaje się jednak rzeczą pewną, że wielu biskupów urzędu tego nie obsadzało. Kanclerze, z racji swych funkcji na dworze, z reguły występują w rubryce świadków w rejestrach kancelaryjnych. Otóż

⁴⁹ Dodatki, nr 3.

⁵⁰ Fontes TNT I—III, s. 54, 62, 70; *Korespondencja H. Rozrażewskiego* t. 2, s. 112, 116, 193, 225.

⁵¹ Por. uwagi na ten temat H. Wyczawskiego, *op. cit.*, s. 54.

⁵² W r. 1438 na końcu dokumentu: „De mandato eiusdem Rev. D. Epi et eius cancellarii” — Ac. ep. 1(107), f. 297v.

⁵³ Na dokumencie Łukasza Górki dla Hieronima Makowieckiego z 1 VI 1542 r.: (—) „Martinus Schlappus, Rev. D. Ep. Wl. curiae cancellarius sst” — Ac. ep., 3(21), f. 67v.

⁵⁴ Pod tekstem statutów w r. 1568: „Stanislaus Crassinius IUD, scholasticus Gnesnensis et Rev. Paternitatis cancellarius” — *Statuta synodalia dioecesis Wladislaviensis*, s. 41.

⁵⁵ W r. 1582 — Ac. ep., 9(26), f. 40; w r. 1584 — f. 154; w r. 1589 — Ac. ep., 12(29), f. 71v.

⁵⁶ Dodatki, nr 3.

⁵⁷ W XVII w. w zakrystii katedry wrocławskiej wisiał obraz przedstawiający sąd ostateczny. W piekle smażyli się urzędnicy biskupi, żalący się w różny sposób, m. in.: „Cancellarius episcopi. O vae mihi! Utinam Reverendissimo meo aliis impedito, disciplinae Ecclesiasticae per Dioecessim invigilassem, iura, libertates ecclesiasticas diligentius defensassem, litibus et actionibus Episcopatus attendissem, Cancellariamque meam ac Curiam disciplinatum servassem, nec favore ductus, minutas scripsissem sigillassemque” — według *Quadrige Sacerdotum*, edito Vilnae, an. 1707 auctore Michaele Richalski, poenitentario et seniore Psalteristarum Ecclesiae Cathedralis Vladislaviensis” — *Decretales*, t. 1, s. 285.

szereg rejestrów tych urzędników w ogóle nie wymienia — np. z czasów Krzesława z Kurozwęk (w. XV) czy Łubieńskiego (w. XVII)⁵⁸. Jak się wydaje przy niektórych biskupach funkcje kanclerzy pełnili audytorowie. Rybiński, który również nie posiadał na dworze kanclerza, mianując audytorem Wojciecha Skarszewskiego, dał mu prawo podpisywania różnego rodzaju pism wychodzących z kancelarii⁵⁹.

Z biskupów włocławskich w XV w. miał swego kanclerza Władysław Oporowski⁶⁰ oraz, w osobie Pawła z Jezewa, kanonika wiślickiego i kurzelowskiego, Jakub Sienieński⁶¹. Listę kanclerzy z XVI w. rozpoczyna Aleksander z Mścina, doktor praw, dziekan pułtusi i kanonik włocławski — kanclerz Wincentego Przerembskiego⁶². U Drzewickiego urząd ten pełnił Feliks Naropiński, archidiacon łęczycki, kanonik gnieźnieński i włocławski⁶³. Kanclerzem Jana Karnkowskiego był Stanisław Dąbrowski, archidiacon kurzelowski, kanonik włocławski (redaktor znanego inwentarza dóbr biskupstwa z r. 1534)⁶⁴, Łukasza Górki — Marcin Schlapp IUD, archidiacon poznański⁶⁵; Dzierzgowskiego — Marcin Łącki IUD, scholastyk, później archidiacon pomorski⁶⁶; Zebrzydowskiego — Jan Żdżarowski, kanonik poznański⁶⁷. Drohojowski miał dwóch kanclerzy: krótko w r. 1551 Stanisława Karnkowskiego (późniejszego biskupa), wówczas już notariusza publicznego⁶⁸, a następnie Jana z Turowina, kanonika chełmskiego i kruszwickiego, usuniętego za herezję z Akademii Krakowskiej⁶⁹. Uchański miał kanclerza Jana Piotrowskiego, kanonika chełmskiego i włocławskiego i to już w r. 1558, a więc jeszcze przed ostatecznym przyjęciem go jako biskupa we Włocławku (1561)⁷⁰. Kanclerzem Stanisława Karnkowskiego był Stanisław Krasiński IUD, scholastyk gnieźnieński⁷¹. Rozrażewski miał kolejno dwóch kanclerzy: wspomnianego już Jana Gałczyńskiego, doktora teologii, kanonika krakowskiego i scholastyka włocławskiego⁷², a następnie Jana Sikorskiego IUD⁷³.

Z XVII i XVIII w. znamy znacznie mniej kanclerzy. Na dworze Tarnowskiego urząd ten sprawował Maciej Karski, kanclerz kapituły włocław-

⁵⁸ Ac. ep., 1(107), 25(40a).

⁵⁹ Ac. ep., 65(61), s. 1.

⁶⁰ Zob. przyp. 52.

⁶¹ AGAD, Dok. perg., 1072.

⁶² Ac. ep., 1(107), f. 272.

⁶³ Ac. ep., 2(19), f. 104v.

⁶⁴ Ac. ep., 3(20), s. 14, 16, 23.

⁶⁵ Ac. ep., 3(20), s. 95, 102, 113.

⁶⁶ Ac. ep., 3(20), s. 134, 143; Formularze (21), f. 206.

⁶⁷ Ac. ep., 4(22), f. 5 i in.; Formularze (21), f. 85v.; AGAD, Dok. perg., 6752; *Korespondencja Zebrzydowskiego*, nr 630 i in.

⁶⁸ Ac. ep., 3(20), s. 200; 1 XII wniesiono do ksiąg kancelarii biskupiej instrument notarialny Stanisława Karnkowskiego, *clerici dioecesis Plocensis, Sac. Auct. Ap. notarii publici* — s. 265.

⁶⁹ Ac. ep., 3(20), s. 251; Ac. cap., 4(218), s. 304, 324, 347, 406; por. S. Kot, *Andrzej Frycz Modrzewski*, Kraków 1923, s. 158, i tegoż *Jan Drohojowski*, PSB, t. 5, s. 380—382.

⁷⁰ Ac. cap., 4(218), s. 411; *Uchańska*, t. 2, s. 379.

⁷¹ *Statuta synodalia* [...], s. 41.

⁷² Ac. ep., 9(26), f. 9, 40, 94v. i in. *Korespondencja H. Rozrażewskiego*, t. 1, s. 435, 437, 446, 452.

⁷³ Ac. ep., 11(28), f. 230; 12(29), f. 71v.; 93, 238v.

skiej⁷⁴; u Pstrokońskiego — Stanisław Lubieński, prepozyt gnieźnieński i kanonik warszawski⁷⁵; u Gembickiego — Piotr Gembicki, dziekan włocławski, kanonik krakowski i gnieźnieński, a po nim Adam Trebnic, archidiakon pomorski i prepozyt kruszwicki⁷⁶; u Czartoryskiego — Stanisław Jacek Święcicki, biskup sufragan żmudzki i dziekan włocławski⁷⁷; u Dembowskiego w pierwszych latach jego biskupstwa — Cyprian Wolicki, kanonik płocki, pułtuski i kruszwicki⁷⁸.

Kancelarzami byli zawsze duchowni, w okresie wcześniejszym z reguły ze stopniami naukowymi. Biskupi powoływali na ten urząd osoby sobie bliskie, swoich zaufanych. Rzadko więc zostawał kanclerzem ktoś z miejscowego duchowieństwa, najczęściej byli to ludzie przybyli z biskupem z zewnątrz, a czasem, jak kanclerz Zebrzydowskiego Jan Żdżarowski, odchodzili później z nim do innej diecezji⁷⁹. Starali się też biskupi wprowadzać swych kanclerzy, często już posiadających kanonie w innych diecezjach, do kapituły włocławskiej. Chodziło tu zapewne nie tylko o zwiększenie dochodów swego urzędnika, ale i o posiadanie w kapitule człowieka zaufanego.

Mówiąc o urzędzie kanclerza biskupiego należy zwrócić uwagę na fakt przybierania niekiedy tytułu kanclerza przez notariusza *curiae episcopalis*⁸⁰. W kancelarii włocławskiej biskupa Rozrażewskiego notariusza Jana Begiela tytułowano w r. 1589 kanclerzem⁸¹. Podobnie Wojciech Suliński, podpisany pod dokumentem biskupa Dembowskiego w r. 1760 jako *actorum curiae [...] cancellarius*⁸² — był tylko notariuszem.

Właściwy personel kancelarii stanowili notariusze-pisarze. Prawo kościelne wymagało, by byli to notariusze publiczni⁸³, a przynajmniej by był nim ten z notariuszy, który stał na czele kancelarii. Wymagania Stolicy Apostolskiej szły tu tak daleko, że np. w połowie XVII w. biskupi włocławscy wysyłający pewne akta do Rzymu w postaci instrumentów notarialnych dodawali specjalne *attestatio*, że osoba sporządzająca te akta jest prawdziwym notariuszem⁸⁴. Wprawdzie dokumenty i pisma urzędowe wychodzące z kancelarii biskupiej nie musiały

⁷⁴ Kopiarze (3).

⁷⁵ Ac. ep. 20(36), s. 157.

⁷⁶ Dok. 670; 663.

⁷⁷ Ac. ep., 31(40) f. 108.

⁷⁸ Ac. ep., 51(54), s. 388.

⁷⁹ Przykładów wiele w wyżej podanym zestawieniu. Por. też przyp. 6 i 7.

⁸⁰ Por. H. Wyczawski, *op. cit.*, s. 54.

⁸¹ Ac. ep., 10(27), f. 485.

⁸² Wizytacja katedry włocławskiej z r. 1760, (197), s. 4.

⁸³ Por. I. Grabowski, *Notariusz w ustawodawstwie kościelnym*, Collectanea Theologica, 16, 1935, s. 585—636; tamże starsza literatura o notariuszach. Z nowszych prac: W. Padacz, *Notariusze w procesach beatyfikacyjnych*, Polonia Sacra, 9, 1957, z. 2—3, s. 313. Grabowski historię notariatu podał w sposób bardzo niejasny, natomiast interesująco o niej mówi Padacz. Wprowadzenie notariatu do Polski omówił S. Mikucki, *Początki notariatu publicznego w Polsce*, Przegląd Historyczny 37, 1937; notariat na Śląsku F. Luschek, *Notariatsurkunde und Notariat in Schlesien von den Anfängen bis zum Ende des 16 Jahrhunderts*, Weimar 1940.

⁸⁴ Np. 24 III 1647 r. „II. et Rev. D. D. Nicolaus Albertus de Olexow Gniewosz etc, legalitatem in duobus instrumentis Romam missis notario apostolico et curiae suae dedit tenoris sequentis: Significamus tenore praesentium Ven. Martinum Poddembski esse vere notarium Sac. Auct. Ap. publicum et legalem autenticamque personam ipsiusque scripturis et instrumentis in dubiam ubique adhibentis debere fidem. In quorum fidem [...]” Ac. ep., 27(38b), f. 154. Zob. też f. 234.

w każdym wypadku być sporządzane przez notariuszy publicznych — wystarczającym środkiem ich uwierzytelnienia była pieczęć biskupa, później podpis i pieczęć — za to wymagało obecności notariusza w kancelarii sądownictwo kościelne, a jego ręki akta sądowe⁸⁵.

Notariuszy publicznych rekrutował biskup do swej kancelarii często z tych, którzy wykonywali już zawód notariusza na terenie diecezji włocławskiej lub diecezji sąsiednich. Nad wszystkimi notariuszami publicznymi własnej diecezji miał biskup pewną kontrolę, mianowicie od r. 1420 wpisanie się notariusza do rejestrów kancelarii biskupiej było warunkiem dopuszczenia go do sprawowania notariatu w diecezji. W najstarszych zachowanych rejestrach włocławskich z końca XV i z XVI w. jest też sporo tego rodzaju wpisów⁸⁶. Biskup Jan Kropidło już w r. 1418 kazał wszystkim notariuszom diecezji włocławskiej stawić się na synodzie dla wylegitymowania się ze swych uprawnień⁸⁷, a formalny egzamin notariuszy urządził Rozrażewski w r. 1586 stosując się tu zresztą do uchwał soboru trydenckiego⁸⁸.

Biskup był zainteresowany w utrzymaniu liczby notariuszy w diecezji na pewnym poziomie z uwagi nie tylko na swą własną, ale na wszystkie kancelarie kościelne w obrębie diecezji działające. Utrzymanie tej liczby było łatwe, gdy miał pod ręką ludzi uprawnionych do kreowania notariuszy. Prawo takie zyskiwało szereg duchownych na terenie diecezji włocławskiej z Rzymu od *comites* i *vicecomites sacri palatii et aulae Lataerensis*. Należeli do nich w r. 1541 Jan Wysocki, oficjał włocławski, a w r. 1520 Feliks Naropiński, kanonik włocławski i kanclerz Drzewickiego, sam *vicecomes*⁸⁹; w r. 1536 Feliks Relski, kanonik włocławski⁹⁰. Z prawa mianowania notariuszy obficie korzystał kanclerz Rozrażewskiego Jan Sikorski⁹¹. Niekiedy kanonicy kapituły włocławskiej zyskiwali tytuły protonotariuszy papieskich, co też im dawało prawo mianowania pewnej liczby notariuszy⁹².

Niezbyt jasno przedstawia się sprawa uprawnień biskupów do mianowania notariuszy własną powagą. Przypisywał im to prawo Piasecki⁹³. Z Włocławka mamy przykład mianowania przez Rozrażewskiego notariuszem Wojciecha z Bydgoszczy wobec stwierdzonego braku notariuszy w diecezji⁹⁴. Jednak późniejsi biskupi nie poszli za jego śladem, raczej starali się w Rzymie o zyskanie

⁸⁵ P. Piasecki, *Praxis episcopalis*, s. 350—354.

⁸⁶ Ac. ep., 1(107), f. 181, 203v., 212, 269v.; 2(19), f. 45, 64v. i in.

⁸⁷ *Statuta synodalia* [...], s. 10.

⁸⁸ Okólnik biskupa w tej sprawie z 29 V 1586 — Ac. ep., 10(27), f. 138v.

⁸⁹ Formularze (21), f. 228; Ac. ep., 2(19).

⁹⁰ Z Chodyński, *Notariusze, Encyklopedia Kościelna Nowodworskiego*, 16, s. 417.

⁹¹ Ac. ep., 10(27), f. 216; 12(29), f. 60, 238, 230; 13(30), f. 78.

⁹² Protonotariat posiadali m. in. w r. 1636 Mateusz Judycki, kanonik kruszwicki i w r. 1659 Stefan Kazimierz Charbicki, prepozyt włocławski — Ac. ep., 24(40a), s. 411, 414; w r. 1644 Szymon Naruszewicz z prawem mianowania 4 notariuszy — Ac. ep., 26(38a), f. 148. Podobne problemy dla Małopolski w okresie nieco wcześniejszym omówił S. Mi-kucki, *Mianowanie notariuszy publicznych imperiali auctoritate w diecezji krakowskiej i lwowskiej w XIV w.*, Studia historyczne ku czci S. Kutrzeby, t. I, Kraków 1938.

⁹³ P. Piasecki, *op. cit.*, 351.

⁹⁴ Z. Chodyński, *op. cit.*, s. 419.

specjalnych dla tego celu uprawnień. Tak w r. 1650 biskup Gniewosz uzyskał z Rzymu prawo do mianowania 5 osób⁹⁵.

Od połowy XVII w. informacje dotyczące uzyskiwania notariatu nikną z akt biskupich. Być może czynnikiem nominującym stała się już w tym okresie nuncjatura. W każdym razie z drugiej połowy XVIII w. mamy ślady mianowania duchownych włocławskich notariuszami przez nuncjuszów w r. 1770 i 1796, przy czym w drugim wypadku mianowanym był regent kancelarii *curiae episcopalis* biskupa Rybińskiego⁹⁶.

Z grona notariuszy publicznych rekrutowali się więc pisarze kancelarii. Kim byli poza tym? Ilu ich było równocześnie w kancelarii? Jaka była wśród nich hierarchia? Odpowiedź na te pytania spróbujemy dać po przedłożeniu listy znanych pisarzy⁹⁷.

Z kancelarii Jana Kropidły znamy dwóch notariuszy. W l. 1404 i 1407 jako *notarius curie nostre* występuje Mikołaj de Schöneborn, kanonik opolski⁹⁸, w r. 1417 miejsce jego zajmuje Maciej Dobrowicz z Raciąża, *notarius curie domini*, znany i w r. 1422⁹⁹. Pisarzem kancelarii Władysława Oporowskiego był notariusz Henryk, kleryk diecezji paderbornskiej, który uwierzytlił dokument z 22 II 1441 r., oraz Jakub, notariusz publiczny z diecezji gnieźnieńskiej¹⁰⁰. Pisarzami kancelarii Jana Gruszczyńskiego byli zapewne dwaj notariusze publiczni wymienieni w dokumencie z 9 I 1455 r.: *Benedictus Thome de Lopyenno Gnesnensis, et Johannes des Iszdbicza Wladislaviensis dioecesis*¹⁰¹. Drugi z nich zapewne identyczny z Janem, biskupim notariuszem znanym z dokumentu z 28 II 1456 r.¹⁰². W kancelarii Jakuba Sienieńskiego występuje jako notariusz Piotr *de Lang*, pleban w Kościelcu¹⁰³.

Dokładniej znamy personel kancelarii Zbigniewa Oleśnickiego. W r. 1481 pracując w niej równocześnie Łukasz z Torunia, doktor praw i kanonik włocławski, Maciej z Łyszkowa, rektor kościoła *in Manka*, i Bartłomiej z Kruszwicy,

⁹⁵ Ac. ep., 27(38b), f. 231.

⁹⁶ Ac. ep., 68(—), s. 119. Wpisano tam też dopuszczenie regenta przez biskupa do wykonywania zawodu notariusza na terenie diecezji a podobne dopuszczenie dla Jana Widery na s. 354. Śladem działalności notariuszy publicznych na terenie Włocławka w XVIII w. jest też zachowana w Archiwum Diecezjalnym, księga (406), zawierająca „Acta Notariatus Publici Lucae Krajewski, ecclesiae Cathedralis Vladislaviensis vicarii, S. Auct. Ap. Notarii, inchoatae 1770, item Acta Protonotariatus publici Peril. Antonii Tempie, canonici ecclesiae Vl. et Smolescensis, S. Auct. Ap. protonotarii, inchoatae 1799.” Są też we Włocławku „Acta Notariatus Apostolici Josephi Dąbrowski” od r. 1768 do 1783, Dąbrowski miał prawo sprawowania notariatu w diecezjach poznańskiej, płockiej, kamienieckiej i gnieźnieńskiej — S. Chod-yński, *Biblioteka kapituły włocławskiej*, s. 99 (rkp. nr 85).

⁹⁷ Lista nie jest pełna zwłaszcza dla okresu, z którego brak rejestrów kancelarii biskupiej, tj. z XV w. Niestety w formule świadków większości dokumentów biskupich, wystawianych najczęściej na kapitule, wymieniani są z reguły tylko kanonicy, notariusz bardzo rzadko.

⁹⁸ Kopiarze (21), f. 248; AGAD, Dok. perg. 6557.

⁹⁹ Kopiarze (21), f. 260; *Acta capitulorum* [...], t. 3, cz. 1, s. 219. Na dokumencie z r. 1417 wymienieni są też wśród świadków „Stanisław Budzis de Caculkowo et Sulko z Sulkowa perpetui vicarii[...] Ecclesiae Vl. et publici notarii” — bez wskazania na ich związek z kancelarią biskupią.

¹⁰⁰ AGAD, Dok. perg., 6261; Ac. ep. 1(107), f. 297 v.

¹⁰¹ Dok. 301.

¹⁰² WAP Gdańsk, 300 D/43/66.

¹⁰³ WAP Gdańsk 300 D/44/74.

z tytułem *notarii publici et scribi domini*, a obok nich Wawrzyniec z Wawrzyńcowa, pleban *in Moderzes* tylko z tytułem *scriba*¹⁰⁴; w innym zaś dokumencie — Stanisław *de Mydlowycz notarius*¹⁰⁵. Z pierwszych lat rządów Oleśnickiego we Włocławku, z r. 1475, znany jest Bartłomiej Jana z Górki, notariusz publiczny *et facti huius modi coram (episcopo) scriba*¹⁰⁶. Nie był natomiast chyba stałym pracownikiem kancelarii Jan *de Birka* z poznańskiej diecezji, który uwierzytelił dokument biskupa z 13 V 1478 r. napisany *manu alterius*¹⁰⁷. W r. 1477 wysłał też biskup jakiegoś swego pisarza Macieja do Gdańska¹⁰⁸, ale nie wiadomo, czy był to pisarz jego kancelarii biskupiej, czy też jego kancelarii podkanclerskiej.

Krzysztof z Kurozwęk miał stale w kancelarii kilku pisarzy. W r. 1496 byli to: Jan Grochowicki, Wojciech z Gorzkowic i Andrzej *de Golye*, pleban w Ciechocinie — *notarii*¹⁰⁹. Wojciech i Andrzej bawią stale w kancelarii i w latach następnych, ten ostatni aż do śmierci biskupa¹¹⁰. Od r. 1497 aż do 1502 występuje stale w tejże kancelarii Paweł z Łobżenicy, kanonik łączycy i kruszwicki¹¹¹. W r. 1500 jest w niej Marcin, syn wójta z Łęczycy¹¹², a w r. 1502 pojawiają się Jan i Maciej *Bobrovis* z Raciąża¹¹³. Z tych wszystkich notariuszami publicznymi na pewno byli Paweł z Łobżenicy, Wojciech z Gorzkowic, Andrzej *de Golye* i Maciej *Bobrovis*. *Causarum coram Rev. Epo notarius* (lub *scriba*) podpisywał się tylko Paweł z Łobżenicy i Andrzej *de Golye*, innych zwano *notarii, scribae*.

Pisarzami w kancelarii Wincentego Przerembskiego byli Wincenty Golicki, Piotr Dolski, Mikołaj ze Skwierzyny, Piotr Miliński, Marcin z Pułtuska, Maciej Ośnicki. Z nich tylko Mikołaj ze Skwierzyny i Piotr Miliński występują sporadycznie¹¹⁴. Stała obecność pozostałych w kancelarii stwierdzają rejestry kancelaryjne¹¹⁵.

Z pisarzy Przerembskiego przeszedł do kancelarii nowego biskupa Drzewickiego Maciej Ośnicki, wkrótce i kanonik włocławski¹¹⁶. Kanonikiem włocławskim został i inny pisarz Drzewickiego — Feliks Relski¹¹⁷. Pracowali dalej

¹⁰⁴ Ac. ep., 1(107), f. 11.

¹⁰⁵ Ac. ep., 1(107), f. 3.

¹⁰⁶ Dok. (803).

¹⁰⁷ Kopiarz „Erectiones” (12), f. 178v.

¹⁰⁸ WAP Gdańsk, 300 D/44/107.

¹⁰⁹ Ac. ep., 1(107) f. 54v.

¹¹⁰ Ac. ep., 1(107), f. 198.

¹¹¹ Ac. ep., 1(10), f. 67v.; AGAD Dok. perg., 6752.

¹¹² Ac. ep., 1(107), f. 179.

¹¹³ Ac. ep., 1(107), f. 194, 195v.; AGAD Dok. perg., 6572.

¹¹⁴ Ac. ep., 1(107), f. 252v., 281; Dok., (810).

¹¹⁵ Ac. ep., 1(107), f. 233 — do końca księgi. Pewną trudność sprawia ustalenie nazwisk wszystkich notariuszy Przerembskiego wobec tego rodzaju sformułowań w aktach r. 1508: „presentibus [...] Vincencio Goliczeski, Nicolao Vielebnowski(s), Nicolao de Inowlodz, capellanus et notariis” — Ac. ep., 1(10), f. 253. Podobnie w tymże roku 24 VI obecni byli przy ogłoszeniu wyroku biskupiego „Jan Chelmski, Piotr Miliński i Jakub z Kalisza, pleban w Lubotyniu, capellani et notarii curiae” — S. Chod y ń s k i, *Konsystorze w diecezji kujawsko-pomorskiej*, Włocławek 1914, s. 39.

¹¹⁶ Występuje w rejestrach kancelarii zwłaszcza w l. 1516—1522, ale jeszcze i w r. 1527 — Ac. ep., 2(19), f. 15v. — 190v.

¹¹⁷ Ac. ep., 2(19), f. 2 — 193v.

w kancelarii: Aron Silnicki¹¹⁸, Jan Czarnocki¹¹⁹, Jan Wilkowski¹²⁰ (później scholastyk włocławski), *discreti* Jakub z Orzyszewa i Dersław Żółtowski¹²¹, Hieronim Gawroński, altarzysta katedry plockiej i *artium literarium baccalarius*¹²², Jerzy Wyrozembski¹²³, Stanisław Stempowski¹²⁴, *Damascenus* z Opoczna¹²⁵, Jan Baliński¹²⁶ — wszyscy notariusze publiczni¹²⁷.

Jan Karnkowski miał w kancelarii, jak się wydaje, tylko dwóch notariuszy publicznych, Tomasza Konopnickiego i Franciszka Jastrzebskiego¹²⁸. Nie wiadomo, czy w niej pracowali Mikołaj Górecki i Augustyn z Uniejowa, znani z pojedynczych aktów¹²⁹.

Akta Łukasza Górki prowadził Piotr Żyrnicki notariusz publiczny¹³⁰. Z innych pisarzy zatrudnionych w kancelarii znani są notariusze Adam Wilczyński i Andrzej z Poznania¹³¹.

Notariuszem Dzierzgowskiego był Łukasz Bylina, proboszcz w Chlewiskach, notariusz publiczny z diecezji plockiej¹³². Jako pisarz w kancelarii występuje też Wojciech Żabiński, również notariusz publiczny¹³³.

Z kancelarii Zebrzydowskiego znamy kilku pisarzy. W rejestrach kancelarii najczęściej wymieniani są: Wojciech Pruszkowski, Jan Żardecki i Stanisław *Grodnerus*¹³⁴, Andrzej Patrycy Nidecki, kanonik kruszwicki¹³⁵, raz nazwany *notarius secretus*¹³⁶. Pierwsi dwaj byli niewątpliwie notariuszami publicznymi¹³⁷. W swych listach biskup wymienia również jako swojego pisarza Tomasza Wysockiego oraz jako swych sekretarzy Wawrzyńca Kierskiego, kanonika włocławskiego i Stanisława Słomowskiego, kanonika gnieźnieńskiego¹³⁸.

Drohojowski posługiwał się w kancelarii jako pisarzami Stanisławem Linieckim a po nim Janem Pakoszewskim, notariuszami publicznymi¹³⁹. Poza nimi pracowali w kancelarii Andrzej Jaktorowski i Marek Wysocki jako *curiae no-*

¹¹⁸ Ac. ep., 2(19), f. 122v., 168v.

¹¹⁹ Ac. ep., 2(19), f. 84v., 90v.

¹²⁰ Ac. ep., 2(19), f. 144, 168v.

¹²¹ Ac. ep., 2(19), f. 58, 64, 71.

¹²² Ac. ep., 2(19), f. 176v., 193v.

¹²³ Ac. ep., 2(19), f. 177, 186.

¹²⁴ Ac. ep., 2(19), f. 195.

¹²⁵ Ac. ep., 2(19), f. 214.

¹²⁶ Ac. ep., 2(19), f. 218—224.

¹²⁷ Wśród świadków na dokumentach wychodzących z kancelarii Drzewickiego pojawiają i inni notariusze publiczni — nie ma jednak pewności, czy pracowali oni stale w kancelarii.

¹²⁸ Ac. ep., 2(19), f. 229; — Ac. ep., 3(20), s. 29; WAP Gdańsk 300 DCXXI/43.

¹²⁹ Ac. ep., 3(20), s. 26, 27.

¹³⁰ Ac. ep., 3(20), s. 67, 129; AGAD Dok. perg., 6752.

¹³¹ Ac. ep., 3(20), s. 108, 125.

¹³² Ac. ep., 3(20), f. 131 i in. AGAD, Dok. perg., 6572.

¹³³ Ac. ep., 3(20), s. 141, 142. Nie wiadomo, czy pracował w kancelarii Filip a *Maskolyn*, notariusz publiczny, który w r. 1544 sporządził akt wprowadzenia na probostwo w Chlewiskach Łukasza Byliny — s. 143.

¹³⁴ Ac. ep., 4(21), f. 1 i in.

¹³⁵ Ac. ep., 4(21), f. 37v., 68; Formularze (21), f. 64, 83.

¹³⁶ Formularze (21), f. 205.

¹³⁷ Na początku czystopisu rejestru kancelaryjnego (*acta episcoporum*) umieścili swe znaki i podpisy — Ac. ep., 4(21), f. 1v.

¹³⁸ *Korespondencja Zebrzydowskiego*, nr 156, 10, 80.

¹³⁹ Ac. ep., 3(20), s. 191, 251 i in.

tarii¹⁴⁰. Pakoszewski przeszedł następnie do kancelarii Uchańskiego i prowadził ją przez cały czas pobytu tegoż biskupa we Włocławku¹⁴¹.

Z pisarzy kancelarii Stanisława Karnkowskiego znany jest tylko Marcin Mirosz, notariusz publiczny i Piotr Pawłowski *curiae notarius*¹⁴².

Notariuszem kancelarii Rozrażewskiego był w pierwszych 10 latach jego biskupstwa Jan Begiel, *actorum curiae Suae Rev. Paternitatis notarius*, który dośłużył się na swym stanowisku kanonii kruszwickiej i kustodii u św. Michała na zamku krakowskim¹⁴³. Przy nim występują w kancelarii Andrzej Skibicki, notariusz publiczny, i Mikołaj Brzeziński¹⁴⁴. Po Begielu kancelarię prowadził Andrzej Poddembski¹⁴⁵, ale rychło na jej czele stanął Adam Przejrzałowicz, *artium et philosophiae baccalaureus* z diecezji krakowskiej, mianowany już we Włocławku notariuszem publicznym, tytułujący się *notarius et actarius*¹⁴⁶. Piszą wówczas w kancelarii Jan Bieńkowski, Henryk Kijewski, Tomasz Bucki, wkrótce kustosz u św. Michała na zamku, zaufany sługa biskupa¹⁴⁷, Przemysław Mojecki¹⁴⁸. Znany jest i niejaki Jan Grabowski, kanonik gnieźnieński, *intimus secretarius ac scriba Rev. [...] H. Rozrażewski*¹⁴⁹.

Personel kancelarii następnych biskupów znamy mniej dokładnie niż biskupów z w. XVI. Pisarze niezmiennie rzadko występują teraz jako świadkowie na dokumentach czy w rejestrach kancelaryjnych. Te ostatnie ograniczają się do podawania nazwiska jednego notariusza, określanego jako *notarius actorum curiae*.

Stąd właśnie wiadomo, że kancelarię biskupa Tarnowskiego prowadził Błażej Rosiński¹⁵⁰, Baranowskiego — Sebastian *Rostkovius*¹⁵¹, Pstrokońskiego — Jakub Nasierowski, późniejszy dziekan i proboszcz w Starogardzie¹⁵². Kierownikiem kancelarii u Gembickiego został w r. 1610 Błażej Rosiński, który w roku następnym upoważnił do pisania akt i wydawania dokumentów sądowych Jana Grzymałę *clericum, publicum et legalem notarium actuariumque*¹⁵³. Kiedy zaś ten z funkcji wkrótce zrezygnował, powierzono ją Wojciechowi Tylickiemu z diecezji chełmskiej, notariuszowi publicznemu¹⁵⁴. W ostatnich dwóch latach pobytu Gembickiego we Włocławku prowadził mu akta Jan Ługowski, również notariusz publiczny¹⁵⁵.

¹⁴⁰ Ac. ep., 3(20), s. 243.

¹⁴¹ Ac. ep., 4(22), f. 79; 5(23), f. 12.

¹⁴² Dok., 608; Ac. ep., 3(20), s. 413.

¹⁴³ Ac. ep., 9(26), f. 8 i in.; *Korespondencja H. Rozrażewskiego*, t. 2, s. 306, 311, 359; 9 V 1591 r. wspomina Rozrażewski Begiela już jako swojego dawnego sługę — s. 402.

¹⁴⁴ Ac. ep., 9(26), f. 209; 10(27), f. 198.

¹⁴⁵ Ac. ep., 13(30), f. 57v.

¹⁴⁶ Ac. ep., 13(30), f. 71, 135 i in.; Ac. cap. 6(220), f. 72.

¹⁴⁷ Ac. ep., 14(32), f. 100v.; *Korespondencja H. Rozrażewskiego*, t. 2, s. 493, 522, 524, 533, 549 i in.

¹⁴⁸ *Korespondencja H. Rozrażewskiego*, t. 2, s. 460 i in.

¹⁴⁹ Ac. ep. 19(63 cz.), f. 50.

¹⁵⁰ Ac. ep. 14(32), f. 667, 669; Dok., 634.

¹⁵¹ Ac. ep., 20(36), s. 108 i in.

¹⁵² Ac. ep., 20(36), s. 208 i in., 276.

¹⁵³ Ac. ep., 20(36), s. 242.

¹⁵⁴ Ac. ep., 20(36), s. 362.

¹⁵⁵ Ac. ep., 20(36), s. 517—713; Dok. 670.

Z kancelarii Wołuckiego znamy występujących tam kolejno kilka osób: notariuszy publicznych Jana Jankowskiego, od r. 1617 Stanisława *Zutrovia*, wkrótce proboszcza niesułkowskiego, i Wojciecha Chomętowskiego¹⁵⁶. W kancelarii Łubieńskiego prowadzili akta kolejno: *nobilis* Augustyn Grabowski, notariusz publiczny, Bartłomiej Rakowiecki przez biskupa *deputatus notarius* i Aleksander Magnuski, kanonik kruszwicki, później włocławski¹⁵⁷.

Kancelarię Gniewosza zaczął prowadzić Piotr Skibicki, kanonik włocławski i dziekan kruszwicki, późniejszy oficjał generalny włocławski, a po jego wyjeździe do Rzymu Marcin Poddembski, kanonik kruszwicki, notariusz publiczny¹⁵⁸. Rejestry kancelaryjne przez niego sporządzone należą do najbardziej wzorowych rejestrów włocławskich¹⁵⁹.

Z kancelarii Czartoryskiego znamy dwóch notariuszy: najpierw Łukasza Przewłockiego, a po nim Wojciecha Latosza¹⁶⁰. Obydwaj nie używali tytułów notariuszy publicznych. Sporadycznie natomiast zjawia się przy boku biskupa notariusz publiczny Augustyn Pszonka¹⁶¹.

Biskup Madaliński miał dwóch notariuszy publicznych w kancelarii: najpierw Jana Michtarowskiego, kanclerza kruszwickiego, a następnie Jerzego Antoniego Kunigk¹⁶², który służył potem i biskupowi Dąbskiemu. Notariuszem *curiae episcopalis* za Stanisława Szembeka był Franciszek Budziszewski IUD, poza nim w kancelarii pracowali notariusze publiczni Jan Lipczewski i Andrzej Sokołowski IUD, kanonik kruszwicki¹⁶³. Z kancelarii Szaniawskiego znany jest *generosus* Józef Hubiński, notariusz i równocześnie podskarbi biskupa¹⁶⁴.

Bardzo rozbudowaną kancelarię Krzysztofa Antoniego Szembeka prowadził Jan Franciszek Fahl¹⁶⁵, notariusz publiczny, wkrótce kustosz wolborski, kanonik u św. Michała na zamku krakowskim i proboszcz wejherowski. Przy nim występuje w kancelarii również notariusz publiczny Józef Palecki¹⁶⁶, a później *in absentia domini actuarii* Franciszek Misiecki, kanonik kruszwicki¹⁶⁷.

Z osób piszących w kancelarii biskupa Grabowskiego znamy tylko Jakuba Simonetti, sekretarza¹⁶⁸.

Pierwsze akta biskupowi Dembowskiemu, po jego nominacji do Włocławka w r. 1757, sporządzał w Jabłonie pod Warszawą notariusz Antoni Palczewski¹⁶⁹. Akta sądowe prowadził pod kierunkiem audytora Wolickiego (biskup sam się sądownictwem nie parał), przynajmniej od r. 1756 Józef Osiński *curiae*

¹⁵⁶ Ac. ep., 21(37), f. 2, 12v., 213 224v.; Dok. 680.

¹⁵⁷ Ac. ep., 23(40a), s. 95, 154, 511.

¹⁵⁸ Ac. ep., 26(38a), f. 16v., 46, 101, 126, 146, 157; 27(38b), f. 1, 234 i in.

¹⁵⁹ Por. s. 189.

¹⁶⁰ Ac. ep., 30(39), f. 6; 31(40), f. 69.

¹⁶¹ Dok., 754.

¹⁶² Dok., 672, 738.

¹⁶³ Ac. ep., 36(41), f. 1—2, 213 i in.

¹⁶⁴ Ac. cap., 13(230), f. 311.

¹⁶⁵ Ac. ep., 38(44), f. 5v.; 39(45), f. 44v.

¹⁶⁶ Ac. ep., 38(44), f. 1, 165v.

¹⁶⁷ Ac. ep., 39(45), f. 94.

¹⁶⁸ Dok. 817.

¹⁶⁹ Ac. ep., 51(54), s. 38 i in.

*episcopalis procurator uti et tanquam notarius assumptus*¹⁷⁰. Natomiast pozostałą kancelarią zawiadywał Wojciech Suliński, podpisujący się pod pismami urzędowymi biskupa raz *actorum curiae* [...] *cancellarius*, raz *curiae actuaris*¹⁷¹. Znałe jest nazwisko i jednego z sekretarzy biskupa, Milickiego¹⁷².

Biskup inflancki Ostrowski, zanim po śmierci Dembowskiego w r. 1763 objął diecezję wrocławską, współrządził nią już poprzednio jako koadiutor. Akta prowadził mu wówczas Teodor Słomiński, *substitutus notarius* (1760 r.)¹⁷³ Słomiński z tytułem sekretarza występuje w kancelarii i w latach późniejszych, a po nim zjawia się inny sekretarz M. Szajewski¹⁷⁴, natomiast notariuszem kancelarii biskupiej Ostrowskiego został po r. 1763 Marcin Troynarski z diecezji krakowskiej, kanonik sądecki, który rychło otrzymał od biskupa probostwo w Lubieniu i Bzowie, a w r. 1768 kanonię wrocławską¹⁷⁵; przy nim Józef Gamszkiewicz, proboszcz w Łagowie, jako *substitutus notarius*¹⁷⁶. Później spotykamy w kancelarii notariuszy publicznych Antoniego Opelewskiego (1771 r.)¹⁷⁷ i kanonika łowickiego Józefa Gembarth z tytułem *notarius actuaris actorum curiae*¹⁷⁸. Przejściowo zjawia się również w kancelarii (r. 1773) Franciszek Piechowski¹⁷⁹.

Z kancelarii Rybińskiego znamy na ogół tylko jej kierowników. Pierwszym był od r. 1777 do 1786 Ignacy Czyżewski *actorum curiae regens*¹⁸⁰. Przy nim zjawiają się sporadycznie: kanonik inflancki, Antoni Tempie, Francuz z pochodzenia, i kancjonator kolegiaty wolborskiej Marcin Piotrowski¹⁸¹. Stale pracował wówczas w kancelarii Mikołaj Socha Chomentowski, kapelan biskupi, później kanonik u św. Michała na zamku krakowskim, który w r. 1787 po Czyżewskim objął kierownictwo kancelarii, jako regent¹⁸². Chomentowskiego zmienił w 1791 r. Józef Grotowski, kanonik u św. Michała¹⁸³, a po nim w l. 1797/98 regentem był Jan Wierciński, kanonik kruszwicki, w r. 1802 Józef Hoppe, kapelan biskupi i wreszcie od 7 XI 1803 Fabian Sebastian Widera, notariusz publiczny¹⁸⁴.

Ostatni przed r. 1818 biskup wrocławski Malczewski miał regenta swej kancelarii w osobie Szymona Ratyńskiego a następnie Baltazara Dąbrowskiego¹⁸⁵.

Miedzy r. 1806—1815 rządy w diecezji sprawował administrator Lewiński. Nie zajmujemy się tu personelem kancelarii administratorów, jednak warto

¹⁷⁰ Ac. ep., 55(55), s. 1v.

¹⁷¹ Kopiarze (158), f. 16.

¹⁷² Ac. ep., 54(52 cz.), f. 29v.

¹⁷³ Wizytacja katedry wrocławskiej 1760, (197), s. 3.

¹⁷⁴ Dok. 846; Ac. ep., 57(57), s. 194.

¹⁷⁵ Ac. ep., 57(57), s. 98, i in. Ac. cap., 21(240), f. 137v.

¹⁷⁶ Ac. ep., 57(57), s. 55, 163 i in.

¹⁷⁷ Ac. ep., 61(59), *passim*.

¹⁷⁸ Ac. ep., 58(58), s. 190.

¹⁷⁹ Ac. ep., 58(58), s. 130.

¹⁸⁰ Ac. ep., 62(60), s. 17 i in.

¹⁸¹ Ac. ep., 62(60), s. 98.

¹⁸² Ac. ep., 62(60), s. 126; 65(61), s. 358.

¹⁸³ Ac. ep., 67(—), s. 5.

¹⁸⁴ Ac. ep., 69(—), s. 107.

¹⁸⁵ Ac. ep., 76(—), s. 2, 50.

zwrócić uwagę, że Lewiński miał w swej kancelarii: notariusza, sekretarza do załatwiania spraw w języku niemieckim, sekretarza do ekspedycji niemieckich i osobnego protokolistę¹⁸⁶.

Tytuły funkcjonariuszy kancelarii, jak to wynika z podanego zestawienia, były różne: *notarius noster*, *curiae nostrae notarius*, *notarius publicus causarumque coram Rev. D. Ep. scribe*, *curiae causarum utriusque fori notarius*, *Suae Il. Celsitudinis curiae actuarius*. W połowie XVI w. zjawia się też określenie *secretarius*, często używane w XVIII w. Również w w. XVIII zjawia się regent kancelarii. Jak te tytuły rozumieć i czy wiążą się one z jakąś hierarchizacją urzędników w kancelarii?

Przyjmuje się, że na czele kancelarii biskupiej stał zwykle jeden notariusz, jako notariusz *curiae episcopalis*¹⁸⁷. Czy tak było zawsze? Od r. 1481, gdy zjawiają się rejestry kancelaryjne, dużo liczniejsze ówczesne przekazy źródłowe w ogóle o kierowniku nie mówią. Formuła świadków czynności notowanych w rejestrach brzmi najczęściej: *notariis publicis et scribis domini et me N presentis scripti (actus huiusmodi) scribe*¹⁸⁸ — przy czym osobą spisującą jest raz jeden, raz drugi pisarz kancelarii. Niektórzy tytułują się *notarius publicus et actorum (episcopii) scribe*, ale i pod tym tytułem nie kryje się naczelnik kancelarii, bo czyniło tak (np. za Krzesława z Kurozwęk) równocześnie więcej osób. Podobnie było i za Drzewickiego, kiedy szereg pisarzy tytułowało się *notarii curiae*. Tak więc w tym okresie trudno jest mówić o notariuszu-kierowniku.

Dopiero od czasów Jana Karnkowskiego sytuacja się zmienia. Przynajmniej o tyle, że za niego i jego następców zwykle jeden z notariuszy wysuwa się na czoło innych dzięki znacznie liczniejszym wzmiankom o nim, niż o jego kolegach, i on wyłącznie używa tytułu *curiae notarius*.

W drugiej połowie XVI w., za czasów Rozrażewskiego jeden z notariuszy wyraźnie już jest naczelnikiem kancelarii. Taką rolę pełnił niewątpliwie Begiel, później Przejrzałowicz. Tylko oni występują z tytułem *actorum curiae* [...] *notarius* i tylko oni podpisują pisma wychodzące z kancelarii. Podobnie było i w XVII—XVIII w. Teraz właściwy notariusz kancelarii i jej kierownik zawsze podawał swoje nazwisko na wstępie głównego rejestru kancelaryjnego, jakim były *acta episcoporum* każdego biskupa. Jego też nazwisko figuruje wewnątrz rejestrów — jeżeli się coś działo przed innym pisarzem, skrupulatnie to wówczas zaznaczano¹⁸⁹. Wreszcie w XVIII w. w każdym wypadku gdy notariusz-kierownik kancelarii z niej się oddalał — zastępował go *notarius substitutus*¹⁹⁰. A więc pozostały personel kancelarii działał tylko z upoważnienia właściwego notariusza.

Stanowisko kierownicze notariusza w kancelarii podkreślił mocniej biskup

¹⁸⁶ Ac. ep., 74(66), f. 4v.

¹⁸⁷ H. Wyczawski, *op. cit.* s. 53.

¹⁸⁸ Ac. ep., 1(107), f. 3, 11.

¹⁸⁹ „Praesentibus [...] et me Francisco Misiecki, canonico Crusviensi et actus praesentis in absentia domini actuarii curiae notario” — Ac. ep., 39(45), f. 94.

¹⁹⁰ Ac. ep., 57(57), f. 163.

Rybiński dając mu w r. 1787 tytuł regenta. Ten tytuł dla kierownika kancelarii zachował i ostatni biskup włocławski przed r. 1818 — Malczewski.

Jakkolwiek więc niejasna jest sprawa kierownika kancelarii biskupiej na przełomie XV i XVI w. można dla całego okresu późniejszego stwierdzić istnienie takiego stanowiska z tytułem *notarius curiae* lub później „kancelaryi regent”.

Pozostali pracownicy kancelarii kryją się pod nazwami: *notarii*, *scribae*, *secretarii*. Pierwsze dwa terminy używane były jeszcze w XVI w. zamiennie, później *scriba* niknie ze źródeł. Określenie *secretarius* pojawiło się za czasów Zebrzydowskiego. *Notarius secretus* został nazwany Andrzej Patrycy, *secretarii* kilku jeszcze innych dworzan biskupa. O Patrycym wiemy, że załatwiał on osobistą korespondencję biskupa i temu może swój tytuł zawdzięcza. Pozostali sekretarze Zebrzydowskiego nie zostawili wyraźnych śladów swej pracy w kancelarii. Byli to po prostu dworzanie biskupa używani do załatwiania różnych spraw, nazwani tak zapewne przez analogię do sekretarzy królewskich, z których też nie każdy bezpośrednio w kancelarii pracował.

Natomiast sekretarze znani z przekazów XVIII w. pełnili, jak się wydaje, przy biskupie te obowiązki, jakie pełnił Nidecki przy Zebrzydowskim, to znaczy prowadzili korespondencję. Rzecz charakterystyczna — były to na ogół osoby świeckie. Dawano jednak teraz tytuły sekretarzy i notariuszom kancelarii¹⁹¹.

Tak więc w tytulaturze „sekretarz” można się doszukiwać śladu jakiegoś podziału funkcji między pisarzami kancelarii. Podziału takiego zresztą wymagał prawdopodobnie zakres czynności, które musiała kancelaria spełniać.

Kancelaria ta obsługiwała, jak już o tym była mowa, sądownictwo biskupie. W niej też skupiały się nici zarządu diecezją a czasem i dobrami stołu biskupiego oraz działalność polityczna biskupa. W związku z tym w kancelarii musiano prowadzić protokoły rozpraw sądowych i wydawać stronom żądane akta, przygotowywać pisma urzędowe biskupa do duchowieństwa i wiernych diecezji i załatwiać całą korespondencję biskupa w sprawach niekościelnych. Wystawiano w kancelarii dokumenty, prowadzono różnego rodzaju rejestry, wydawano z nich odpisy.

Otóż najłatwiej można było wydzielić z całokształtu prac w kancelarii właśnie prowadzenie korespondencji — ta bowiem mogła być załatwiana poza notariuszem *curiae episcopalis*. I rzeczywiście w XVI w. listy Zebrzydowskiego czy Rozrażewskiego pisali i rejestrowali stale ci sami pisarze, którzy zapewne już nie brali udziału w innych pracach kancelarii. Stąd Nidecki tak rzadko występuje wśród świadków przy czynnościach notowanych w *acta episcoporum*¹⁹².

W XVIII w. za takich biskupów, jak Dembowski czy Rybiński, rysuje się

¹⁹¹ Świeckimi byli sekretarz Ostrowskiego Teodor Słomiński i sekretarz Rybińskiego Szajewski. Ale Simonetti „sekretarz” Grabowskiego pisał w jego kancelarii dokumenty — Dok. 817.

¹⁹² Nigdy jednak nie doszło do wytworzenia się pojęcia *notarius privatus* biskupa w przeciwstawieniu do *notarius curiae*. Zbyt bliska osoby biskupa była tu cała kancelaria. Użytego raz w stosunku do Begiela określenia „Reverendissimi et curiae notarius” — *Korespondencja Rozrażewskiego*, t. 2, s. 224 — nie należy brać w sensie przeciwnym.

nico inny podział w łonie kancelarii. Sprawy administracyjne diecezji załatwiał *notarius curiae*, sądowe — przed audytorem — *notarius assumptus*¹⁹³.

Czy można mówić o innego rodzaju podziale czynności w łonie kancelarii, na ingrosatorów, rejestratorów itp.? Zapewne tak, choć wiele na ten temat informacji nie ma. W początkach XVI w. w okresie, o którym mówiliśmy, że trudno wówczas wyróżnić notariusza kierującego kancelarią, kiedy stale pracowało kilku notariuszy publicznych równolegle, każdy z nich prowadził własnoręcznie swój protokół. Zbierane z tych protokołów zapiski wpisywano dopiero do jednego czystopisu czynności biskupa, przy czym albo dokonywali tego notariusze własnoręcznie, albo robił to za nich ktoś inny¹⁹⁴. Odkąd wysunął się na czoło jeden *notarius curiae*, ten z braku czasu niejednokrotnie czystopisu własnoręcznie nie sporządzał posługując się innymi osobami. Wówczas jednak czystopis dokładnie sprawdzał. Notariusz kancelarii Rozrażewskiego Adam Przejrzałowicz prowadził duże partie protokołu własnoręcznie. Na czystopisach pisanych już przez kogo innego, można dostrzec wiele korektur jego ręką czynionych. On też dorobił do ksiąg czystopisów kilka indeksów.

Niekiedy dadzą się również wydzielić notariusze zajmujący się tylko sporządzaniem pism w kancelarii. Z rejestru czynności biskupich Jana Karnkowskiego niemal zupełnie nieznaną Franciszka Jastrzebskiego, kustosz kruszwicki, pisał w imieniu biskupa listy i sporządzał dla niego instrumenty notarialne¹⁹⁵. Byłby to także pewien dowód, że nie było wówczas jeszcze jednego notariusza *curiae episcopalis*. Później bowiem, przynajmniej od czasów Rozrażewskiego, podpisuje pisma wychodzące z kancelarii już tylko jej kierownik.

Liczebność personelu kancelarii biskupiej musiała być różna w różnych okresach czasu. Dla okresu wcześniejszego, w którym poszczególni notariusze pracowali na własny niejako rachunek, znamy sporo nazwisk. I tak np. w kancelarii Drzewickiego możemy naliczyć aż 12 notariuszy. Ale już za czasów Rozrażewskiego, mimo że ten prowadził kancelarię bardzo rozbudowaną, znamy ich mniej. Odtąd aż do końca XVIII w. liczba znanych nazwisk pisarzy maleje, mimo że ilość ich nie mogła się zmniejszać, a raczej zwiększać w związku z następującym w XVIII w. pewnym wzrostem biurokracji (przykładem może być duża kancelaria Antoniego Krzysztofa Szembeka). W każdym razie liczba 12 znanych pisarzy Drzewickiego jest tu jakąś górną granicą. Można sądzić, że najczęściej w kancelarii nie było jednocześnie zatrudnionych więcej jak 5—6 pisarzy¹⁹⁶.

Personel kancelarii stanowili w przeważającej liczbie duchowni. Wprawdzie

¹⁹³ Prowadzono odpowiednio dwa odrębne rejestry: ekspedytów kancelaryjnych i spraw sądowych — por. s. 166—167.

¹⁹⁴ Zob. s. 178.

¹⁹⁵ W rejestrze figuruje jego nazwisko tylko raz w związku z wpisaniem dwóch jego instrumentów — Ac. ep., 3(20), s. 24—25. W r. 1536 podpisywał zatwierdzenie przez biskupa pewnej ugody między Gdańskiem a proboszczem u św. Piotra i Pawła na przedmieściu gdańskim — WAP Gdańsk 300 D CXXXI/49.

¹⁹⁶ Nieco światła na to zagadnienie rzuca porównywanie rąk piszących rejestry kancelaryjne. Za Rozrażewskiego bywają rejestry pisane jedną ręką, ale obok i takie, które pisało na zmianę 4—5 osób.

w zestawieniu wyżej podanym spotyka się i osoby świeckie — jest ich jednak zdecydowana mniejszość. Inna rzecz, że nie wszyscy pisarze, przynajmniej w okresie wcześniejszym, trzymający beneficja kościelne, mieli pełne święcenia kapłańskie. Taki pisarz Zebrzydowskiego Nidecki, kanonik kruszwicki, księdzem został dopiero w wiele lat później¹⁹⁷. Jeśli chodzi o skład społeczny personelu — do XVI w. włącznie, duży procent stanowił element mieszczański. Rekrutowali się pisarze zarówno z diecezji wrocławskiej, jak i gnieźnieńskiej, poznańskiej, płockiej, a zwłaszcza może krakowskiej. W bardzo rozbudowanych kancelariach biskupów i oficjałów generalnych krakowskich rozpoczynało praktykę wielu notariuszy, którzy później rozchodzili się po całym kraju.

Przy dobieraniu składu kancelarii biskupi bacznie zwracali uwagę na przygotowanie pisarzy. Szukano tu z jednej strony osób umięjących prowadzić korespondencję w języku łacińskim i niemieckim, z drugiej takich, którzy potrafili biegle prowadzić kancelarię sądową. Na posiadanie pisarzy ze znajomością niemieckiego kładziono nacisk nie tylko w okresie po pierwszym rozbiórze, kiedy to było absolutnie konieczne, ale już w XV—XVI w., a to z uwagi na niemieckie miasta na Pomorzu, przede wszystkim Gdańsk¹⁹⁸.

Kierownikami kancelarii, *notarii curiae*, zostawali zwykle już doświadczeni notariusze. Doskonałym przykładem kariery takiego notariusza może być postać kanonika Troynarskiego, przez pewien czas kierownika kancelarii biskupa Ostrowskiego. Kształcił się on w szkołach pijarskich przez lat 13, następnie przez 4 lata na wydziale prawnym Akademii Krakowskiej. Aplikował w kancelarii konsystorza krakowskiego, słuchając jednocześnie teologii. Wówczas otrzymał pierwsze propozycje objęcia stanowisk w innych diecezjach: w przemyskiej proponowano mu urząd instygatora, w chełmskiej aktuariusza. Pozostał jednak w diecezji krakowskiej. Tu w r. 1749 promowano go na notariusza publicznego a następnie objął stanowisko notariusza w oficjalicie sądeckim. W Sączu przebywał czas dłuższy, został też kanonikiem w tamtejszej kolegiacie. Stanowisko notariusza wrocławskiej kancelarii Ostrowskiego objął po r. 1763. W r. 1768 z poręki biskupa otrzymał surrogatorię wrocławską i wszedł, nie bez pewnych trudności, do kapituły. Kancelarię *curiae episcopalis* wówczas opuścił, natomiast służył kapitule jako *procurator iurium*. Miał też probostwo w Lubieniu i Bzowie. W diecezji wrocławskiej też życia dokończył¹⁹⁹.

Niektórych notariuszy zabierali biskupi przechodząc z kancelarii do kancelarii. Taki Błażej Rosiński, początkowo notariusz w konsystorzu poznańskim, przeszedł następnie do kancelarii Jana Tarnowskiego, wówczas biskupa poznańskiego, z nim razem do Włocławka a później do Gniezna. Po śmierci protektora

¹⁹⁷ K. Morawski, *Andrzej Patrycy Nidecki*, Kraków 1892, s. 178.

¹⁹⁸ Rozrażewski natychmiast po otrzymaniu nominacji do Włocławka począł szukać pisarza „stilo Germanico atque phrasi bene versatum” — *Korespondencja H. Rozrażewskiego*, t. 1, s. 371.

¹⁹⁹ Po Troynarskim został we Włocławku zbiór materiałów składający się z kopiarusza jego korespondencji, mów na różne okazje, drobnych materiałów przydatnych notariuszowi, jak np. instrukcje do sporządzania opisów stanu diecezji, — wszystko współoprawne w jednej księdze — *Ac. ep.*, 59(402). Zawierają one materiał biograficzny pozwalający dokładnie przedstawić sylwetkę notariusza. Poza tym zostawił Troynarski kilka innych ksiąg, między innymi formularze przywiezione z diecezji krakowskiej — *por.* s. 113.

wrócił znów do Włocławka i był notariuszem kancelarii Gembickiego, by ostatecznie znaleźć się w Krakowie²⁰⁰.

Notariusza-kierownika swej kancelarii wyznaczał biskup w swym *fundatio iurisdictionis*, nieraz jednak i osobnym dokumentem. Nieliczne przykłady na to posiadamy tylko z XVII i XVIII w.²⁰¹. Niekiedy też w początkach wieku XVII odnotowywano w rejestrze czynności biskupich (*acta episcoporum*) przyjęście lub odejście nowego notariusza²⁰².

Kancelaria biskupia utrzymywała się sama. Wszystkie czynności związane ze sporządzaniem aktów dla stron były płatne według ściśle określonych taks kancelaryjnych. Pierwszą taką takse dla sądów kościelnych w Polsce ogłosił już arcybiskup Bodzanta w r. 1369²⁰³, później na przełomie XVI i XVII w. zamieszczało je także w ówczesnych podręcznikach prawa kościelnego²⁰⁴. W diecezji włocławskiej w r. 1778 biskup Rybiński w swym „Rozporządzeniu pasterskim” zamieścił szczegółową takse dla kancelarii własnej i swych oficjałów²⁰⁵.

Taksy bardzo szczegółowo określały opłatę winną pisarzom za różnego rodzaju usługi, przede wszystkim w zakresie procesu sądowego, ale obok tego i za wystawianie dokumentów z nadaniami beneficjów itp. Osobne opłaty były od samych pism, osobne od rejestrowania. Mamy przykłady, co prawda nie z kancelarii *curiae episcopalis* a kancelarii kapituły włocławskiej, że pewnych ważnych nawet dokumentów w kancelarii nie rejestrowano *ob non solutione ab eisdem notario*²⁰⁶. Taksy zastrzegały jednak, że pewne pisma kancelaria ma wydawać *gratis*. W tej sprawie wypowiadały się nawet synody²⁰⁷, a i w dekretach synodu trydenckiego można znaleźć uwagi na ten temat²⁰⁸.

Największe zyski od stron czerpała kancelaria podczas pobytu biskupa w diecezji. W diecezji krakowskiej był zwyczaj, że w wypadku, gdy biskup rezydował poza jej granicami, kancelaria oficjała generalnego, która prowadziła wówczas więcej spraw, dopuszczała pisarzy kancelarii *curiae* do udziału w swych zyskach²⁰⁹.

Za bieżącą pracę w kancelarii biskup całemu jej personelowi nie płacił stałego wynagrodzenia. Mamy jednak ślady z drugiej połowy XVII w., że jej kierownik otrzymywał specjalną pensję: w rachunkach biskupa Dąbskiego za

²⁰⁰ Ac. ep., 20(36), s. 243. Por. przyp. 7.

²⁰¹ Mianowanie Błażeja Rosińskiego w r. 1610 „in actorum notarium” — Ibid.; mianowanie Fabiana Widery w r. 1803 regentem kancelarii — Ac. ep., 69(—), f. nlb.

²⁰² Ac. ep., 20(36), s. 362. Zob. Dodatki, 1.

²⁰³ I. Grabowski, *op. cit.*, s. 628.

²⁰⁴ Obszerna taksa w *Processus iudiciarius* Janidłowskiego, s. 147, 159—162; zob. też P. Piasecki, *op. cit.*, s. 350, 583.

²⁰⁵ Ac. ep., 62(60), s. 137 i Dodatki — 4; zob. też taksy w formularzach z XVIII w. przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku — Formularze (365), s. 331; (362), s. 302. Niekiedy i zapiski w aktach dostarczają ułamkowych wiadomości o pobieranych opłatach. S. Chodyński przytacza tu przykłady z r. 1422 z najstarszej zachowanej księgi konsystorskiej we Włocławku — *Encyklopedia Kościelna Nowodworskiego*, t. 24, s. 463. Zob. też w XVII w. — Ac. ep., 28(65), s. 321—322.

²⁰⁶ W r. 1579 — Kopiarze (3), f. 413.

²⁰⁷ Np. synod włocławski w r. 1589 — *Statuta synodalia* [...], s. 127.

²⁰⁸ P. Piasecki, *op. cit.*, s. 583.

²⁰⁹ Zob. cytowany już na s. 62 list Zebrzydowskiego do archidiacona Gądkowskiego z 9 IV 1552 r. — *Korespondencja Zebrzydowskiego*, nr 760.

r. 1686/87, figuruje wśród pensji kwartalnych pozycja: „X. Pisarz tynfów 75”²¹⁰. Płacił też biskup za jakieś specjalne prace. Tenże Dąbski wynagrodził notariusza Kunigka za spisanie akt wizytacji kościoła katedralnego 140 tynfami²¹¹.

Kierownicy kancelarii *notarii curiae* a nawet zwykli pisarze, podobnie jak kanclerze, otrzymywali przy protekcji biskupa dochodowe beneficja w diecezji a nawet poza nią. Było to może ich najważniejsze źródło dochodu. Dzięki Zebrzydowskiemu dostał np. Nidecki kanonię kruszwicką i probostwo w Serocku²¹², kanonię włocławską lub kruszwicką dostawało od biskupa wielu pisarzy²¹³. Świeckim dawano wójtostwa w dobrach stołu biskupiego²¹⁴.

Produkcja aktowa kancelarii. — Wszystkie akta powstałe w kancelarii *curiae episcopalis* można podzielić na pisma wychodzące na zewnątrz i na rejestry w niej pozostawiane. Osobno trzeba wspomnieć o pojawiającym się w końcu XVIII w. nowym sposobie prowadzenia akt — według spraw. Wśród pism wychodzących z kancelarii wyróżniamy: 1) akta ustawodawcze, 2) dokumenty, 3) pisma urzędowe, 4) akta sądowe, 5) akta różne, 6) korespondencje, 7) mapy.

Podział wewnętrzny akt wychodzących wymaga pewnego komentarza. Akta ustawodawcze dają się łatwo odróżnić od innych. Przez dokumenty rozumiemy tu będziemy *privilegia*, utrwalające czynności prawne o charakterze wieczystym, wyróżniające się do końca XVIII w. swą postacią zewnętrzną i sposobem uwieczniania. Pisma urzędowe to wszystko to, co kancelaria produkowała w związku z zarządzeniem diecezją. Akta sądowe tworzą wyraźnie oddzielną grupę, podobnie korespondencja. Do grupy „różne” zaliczyliśmy akta, które, nie zmieściły się w pozostałych. Przeprowadzając ten podział nie braliśmy pod uwagę kryteriów zewnętrznych. Szereg pism urzędowych i sądowych wychodziło w XV w. z kancelarii w postaci identycznej, jak dokumenty. Dopiero w XVI w. zaznaczyły się tu większe różnice.

Ustawodawstwo biskupie obracało się w granicach prawa kościelnego i patrymonialnego. Stąd i dwa podstawowe rodzaje akt ustawodawczych: statuty i ordynacje dla duchowieństwa oraz ordynacje dla poddanych w dobrach biskupich.

Statutami określamy ordynacje biskupa wydane na synodach diecezjalnych. Ich treścią są różnorodne postanowienia regulujące życie kleru, wiernych i instytucji kościelnych w diecezji. Z diecezji włocławskiej znamy ich cały szereg poczynając od r. 1402²¹⁵. Forma zewnętrzna statutów przechodziła znaczne przeobrażenia. Statuty najstarsze, takie jak statut z r. 1402, miały postać doku-

²¹⁰ Gospodarze (145). Podobną pozycję spotykamy w rachunkach dworu biskupa Madańskiego o lat kilka wcześniejszych — Gospodarze (352).

²¹¹ Gospodarze (145).

²¹² *Korespondencja Zebrzydowskiego*, nr 453.

²¹³ Zob. podane wyżej zestawienie notariuszy kancelarii.

²¹⁴ „Toż wójtostwo (w Łączynie) dałem sekretarzowi memu Milickiemu” — zapisał w swoim diariuszu w r. 1754 biskup Dembowski — *Ac. ep.*, 54(52 cz.), f. 29v.

²¹⁵ Zebrał je i opublikował Z. Chodyński w cytowanej tu wielokrotnie publikacji *Statuta synodalia dioecesis Vladislaviensis*.

mentu średniowiecznego z rozwiniętymi formułami, jak *arenga* i *narratio* ²¹⁶. Już jednak statuty z r. 1516 wykazują skrócenie formuł, a właściwą treść ujmują w punkty ²¹⁷. Późniejsze statuty są już tylko częścią, zresztą najważniejszą, ogólnych akt synodu. W r. 1568 składały się one: a) z obszernego wstępu (pisanego z pewnym humanistycznym zacięciem), b) rodzaju diariusza z przebiegu synodu, c) konstytucji synodalnych, czyli właściwych statutów. Te podzielono na 3 części, każdą złożoną z szeregu paragrafów ²¹⁸. Podobną postać miały i akta późniejsze — często umieszczano w nich również okólniki biskupa zwołujące synod, czasem — tekst mowy biskupa na otwarciu synodu.

Niewiele statutów zachowało się w oryginale. Oryginał mógł być sporządzony w kilku egzemplarzach. Jednak obowiązek dokonania odpisów ciążył na duchowieństwie. Wszyscy proboszczowie musieli postarać się o teksty w ciągu pół roku od dnia zakończenia synodu. Od r. 1516 statuty drukowano i rozsyłano po diecezji, jeśli zaś tego nie czyniono, oficjałowie musieli kopie przesłać do poszczególnych dekanatów ²¹⁹. Ostatni statut synodalny wrocławski pochodzi z r. 1641.

Biskup zatwierdzał również statuty kapituły katedralnej wrocławskiej. Zrobił to Krzesław z Kurozwęk w r. 1500, a powtórnie Rozrażewski w r. 1599. Tekst tych statutów nie był jednak wygotowany w kancelarii biskupiej — czyniły to komisje kapitulne przedkładając gotowe statuty do zatwierdzenia.

Biskup wprowadzał natomiast od czasów soboru trydenckiego szereg przepisów dla kapituły, wydając osobne *ordynacje* ²²⁰. Wiele z nich ukazało się w następstwie przeprowadzonej wizytacji — nosiły wówczas nazwę dekretów reformacyjnych. Ordynacje wydawano nie tylko dla kapituły, ale i dla urzędów kościelnych i duchowieństwa całej diecezji. Treść ich była rozmaita, od rzeczy zasadniczych, do tak drobnych, jak ustalenie *menu* na cały tydzień dla duchowieństwa żywiącego się ze wspólnego stołu przy katedrze ²²¹.

Szereg tego rodzaju ordynacji zapoczątkował Rozrażewski ²²². Jedną z ostatnich było obszerne „Rozporządzenie pasterskie na Diecezję Kujawską i Pomorską” biskupa Rybińskiego z r. 1778 ²²³.

Ordynacje zwykłe czy dekrety wizytacyjne są spisem pewnych zaleceń, czy postulatów biskupa ujętych w szereg punktów, nieraz podzielonych na osobne rozdziały. Zachowały się tylko w kopiach. Wspomniana ordynacja Rybińskiego była wydana drukiem ²²⁴.

²¹⁶ Ibid., s. 1.

²¹⁷ Ibid., s. 28.

²¹⁸ Ibid., s. 38.

²¹⁹ Ibid., s. 28, 185.

²²⁰ Opublikowane przez J. Fijałkę z materiałów S. Chodyńskiego razem ze statutami kapituły: *Statuty kapituły katedralnej wrocławskiej*, Kraków 1915, s. 223—299.

²²¹ „Dispositio pro communi cleri Vladislaviensi a. 1738 od Xcia Imci Szembeka bpa na ówczas kujawskiego” — Ac. ep., 51(54), s. 145.

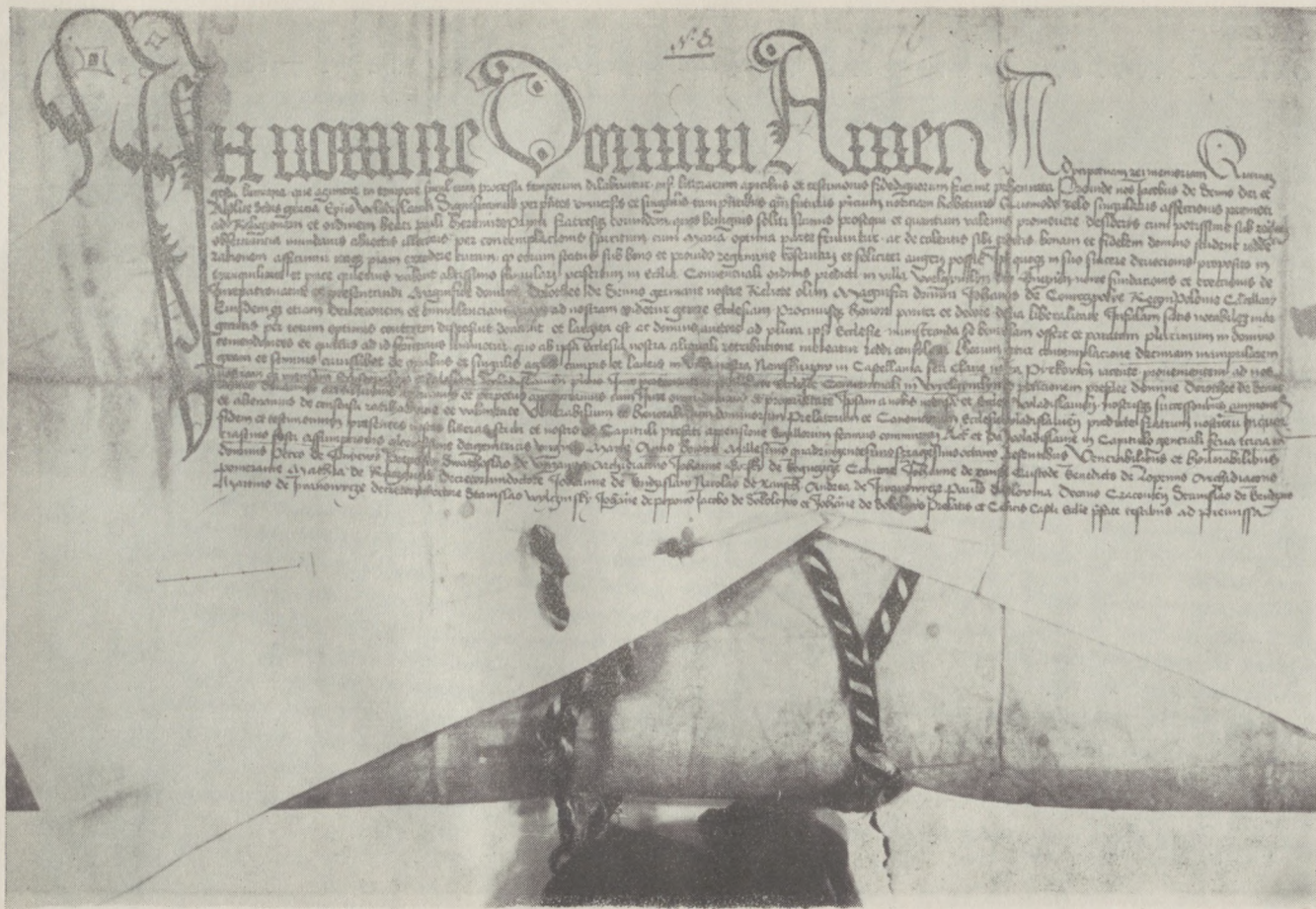
²²² M. in. również w następstwie wizytacji ustalił „Modus et ordo, qui in schola cathedralis Ecclesiae Vladislaviensis in lectionibus legendis observari debet” — Ac. ep. 10(27), f. 433v.

²²³ Ac. ep., 61(60b), f. 127.

²²⁴ Egzemplarze: Bibl. Narod. w Warszawie, XVIII, 2, 91, Bibl. Uniw. w Warszawie 4. g. 18. 6. 319.

Iohannes Dei gratia Episcopus Wladyslawensis. Universis et singulis fidei viris et christifidelibus
 salutem in domino sempiternam et domus spiritualibus uberius habundare. Sanctorum me-
 ritis christifideles regna celestia consequi non dubitantes. in hunc tamen propne qui ipso
 proxima per digna devotionis opera satisfaciunt sollicitate promereri. Nos igitur primo
 assidue omnes christifideles ad eadem regna studiose promouenda prope exhortationis assidue pro ne-
 ce et ad nos impientes. ut inter Capella in Galia provinciali sancte Marie in Civitate Wladyslawensis
 in honore sancti Olavi et beatarum Margarete et Barbare virginum coenae et dedicata congris
 honoribus a christifidelibus frequentetur. Vnde ne penitentibus confessi et coram qui eandem
 capellam et eius altare coferantur. devote visitaverint. et coram reliquis in et super obsequiis
 aliam in nostris repositis tua paternis et totidem Annemaria obsequiis carundem
 reliquiarum et uenerabilium passionis. Item et etiam qui in alia capella eius devotionis
 ut profectur venient filii tua paternis et totidem Annemaria promotione sanctae marie filio
 devoto orantur ac alia opera pietatis fecerint in eadem quocumque iussa san aliquid
 pro forma egerint. de omnipotenti dei misericordia et auctoris petri et pauli eius apostolorum
 ante cosum. Annadringua dies indulgentiarum. de immis eis penitentibus in domino relaxamus
 Datum in Villa nostra Golszemberg die decima mensis Septembris. Anno domini millesimo
 quadringentesimo octavo. nostro sigillo prius sub appenso

1. Dokument: 1423 — Jan Pella nadaje odpusty kaplicy przy kościele NMP w Gdańsku. WAP Gdańsk, 300 D/43/17

2. Dokument: 1468 — Jakub z Sienna nadaje dziesięciny kościołowi w Wielgomłynach. AGAD, Dok. perg., 1934

BON AVENTVRA
DE NIEZIŁSKO MADALIŃSKI DEI. S. APOSTOLICA SEDIS GR. A.
EPISCOPVS VLADISLAVIENSIS ET POMERANI.

Benauengura Episcopus
Wladislauensis, & Pomeranice

3. Dokument: 1689 — Bonawentura Madaliński nadaje Hermanowi Fische sołectwo we wsi Subkowy. WAP Gdańsk, 300 D/CXXI

Jako pan feudalny wydawał biskup również szereg rozporządzeń dla poddanych w miastach i wsiach stołu biskupiego. Regulował nimi sprawy porządkowe, gospodarcze, wysokość ciężarów, nawet ich życie osobiste. Tego rodzaju ordynacje wydawał już biskup Piotr z Bnina w końcu XV w. Ilość ich rośnie od czasów Rozrażewskiego. Noszą te rozporządzenia nazwy *ordinatio*, *decretum*, *edictum* ²²⁵.

Ordynacje wydawano z kancelarii w postaci dokumentu z nieco uproszczonymi tylko formułami wstępnymi i końcowymi. Niekiedy jednak ograniczano się do wypisania samych nakazów, w punktach pod odpowiednim nagłówkiem ²²⁶.

Dokument biskupi w ścisłym tego słowa znaczeniu był świadectwem czynności prawnych mieszczących się w ramach prawa kościelnego i patrymonialnego. Wystawienia dokumentu w kancelarii biskupiej wymagały tego rodzaju wydarzenia, jak nowe fundacje kościelne, erekcje nowych parafii, stanowisk kościelnych, kolegiów duchowieństwa, udzielanie duchowieństwu pewnych przywilejów. Obok tego występują dokumenty związane z dobrami kościelnymi w diecezji. Są wśród nich lokacyjne, nadania wójtostw, młynów, zezwolenia na ich wykup, a dalej dokumenty świadczące o przesunięciu własności w obrębie diecezji: nadania biskupa na rzecz kapituły lub innych instytucji kościelnych.

Wśród zachowanych dokumentów, które wyszły z kancelarii biskupiej włocławskiej, niewątpliwie przywileje na dobra są liczniejsze od ściśle kościelnych. Kancelaria ta w tym zakresie była bardzo czynna już w XIV w., z którego pochodzi zwłaszcza duża ilość dokumentów lokacyjnych ²²⁷. W wiekach następnych liczba tych przywilejów gwałtownie maleje, by wzrosnąć nieco znów w w. XVIII w związku z protegowanym przez niektórych biskupów osadnictwem olęderskim ²²⁸. Bardzo często spotyka się nadania lub zezwolenia na wykup wójtostw, sołectw i młynów ²²⁹. Te rodzaje dokumentów wymienionych wyżej napotkać można w kancelarii każdego biskupa, choć w różnych ilościach.

Dokument biskupi występuje w swej średniowiecznej postaci przez cały omawiany tu okres, zachowując wszystkie elementy pełnego protokołu i escha-

²²⁵ Zob. np. przywilej Piotra z Bnina z 1487 określający powinności we wsiach Chełmce i Kicko — Ac. ep. 1(107), f. 146; dekret Rozrażewskiego przeciwko sołtysom dzielącym sołectwa — Ac. ep. 10(27), f. 343; „decretum contra cmethones in Slawsko” z r. 1590 — Ac. ep. 12(29), f. 174; dekret z r. 1591 ograniczający cięcie borów w kluczu wolborskim — f. 467; *edict* przeciw furmanom w Wolborzu z r. 1598 — Ac. ep., 14(32), f. 507; „edictum ad cives Wolborienses de non propinanda noctu cerevisia” z r. 1607 — Ac. ep. 20(36); edykt dla tychże „de custodia habenda occasione ignium” z r. 1617 — Ac. ep., 21(37), f. 36v.; „ordynacja wójtostw w kluczu piórkowskim” z r. 1712 — Ac. ep., 42(46), s. 23; „ordynacja wytykania dziesięciny w kluczu piórkowskim” z r. 1731 — Gospodarcze (150).

²²⁶ W postaci dokumentu z rozwiniętymi formułami wyszły z kancelarii wymienione poprzednio ordynacje Piotra z Bnina. Bardziej skróconą postać mają formuły w edyktach z r. 1607 czy z r. 1712. Spisem pewnych punktów jest np. ordynacja z r. 1731.

²²⁷ 1342 — Dok., 152 (Kd. Pol., t. 2, nr CCLXXII); 1349 — Dok., 160 (t. 2, CCLXXXIX); 1351 — Dok., 166 (t. 2, nr CCXCIII); 1365 — Dok., 180, (t. 2, nr CCCIX); 1372 — Dok., 186 (t. 2, nr CCCXV) i in.

²²⁸ Dok., 812, 814, 815, 817 i in.

²²⁹ W r. 1437 — Dok., 269; w r. 1455 — Dok., 302; w r. 1461 — Dok., 312; w r. 1468 — Dok. 327 (Kd. pol. t. 2, nr CCCXX); 1492 — Dok., 375 (t. 2, nr CCCXXXIV), — podobnie szereg i w w. XVI—XVIII.

tokoku²³⁰. Jedyną formułą ulegającą skróceniu, a w XVIII w. niknącą z wielu (choć nie ze wszystkich) dokumentów jest formuła świadków²³¹. Z uwagi na układ wzajemny różnych części protokołu, występują dwa zasadnicze typy dokumentu: zaczynający się od inwokacji *In nomine Domini amen. Ad perpetuam rei memoriam*²³²; drugi — od wymieniania wystawcy, po którym umieszczono *promulgatio*²³³. Poczynając od w. XVI typ drugi staje się przeważający, choć pierwszego zupełnie nie wypiera. W szczegółach oczywiście są między dokumentami kancelarii różnych biskupów znaczne różnice.

Dokument biskupi posiada pewne cechy charakterystyczne odróżniające go od dokumentów innych wystawców. W większości wypadków na czynności prawne poświadczane dokumentem musiała wyrazić zgodę kapituła. Stąd właśnie w większości dokumentów zjawia się przy *dispositio* formuła *accedente consensu Peril. et adm. Rev. D. D. Praelatorum et Canonorum totiusque Capituli Ecclesiae nostrae Cathedralis Vladislaviensis* (r. 1665)²³⁴ albo *sub ratihibicione ven. fratrum nostrum Capituli Vladislaviensis* (r. 1505)²³⁵. W ślad za tym w korroboracji zaznaczono, że dokument ma być, czy został, opieczętowany dwoma pieczęciami — biskupa i kapituły²³⁶.

Istnieje jeszcze jeden rys charakterystyczny dokumentu biskupiego. Kancelaria biskupia wystawiała wiele transumptów. Obok jednak tej formy potwierdzenia stosowano powszechnie i inną. Mianowicie pisano formuły potwierdzające bezpośrednio na przedkładanym do potwierdzenia egzemplarzu. Umieszczano je pod zakładką, na marginesach i na odwrocie dokumentu. Postępowano tak już na przełomie XV i XVI w., a podobnie i w w. XVIII²³⁷. Te adnotacje należy umieć odróżnić od zapisek dorsalnych będących śladami rewizji dokumentów przez biskupa lub jego komisarzy, choć niekiedy i potwierdzanie mogło się odbywać właśnie przy okazji rewizji.

Zewnętrzna postać dokumentu nie zmieniła się wiele od XV do XVIII w. Do końca XVII w. był to z reguły pergamin z zakładką i pieczęciami przywieszonymi. Zakładka niknie w w. XVIII, pojawia się też w drugiej połowie tego wieku dokument papierowy z wyciskaną wprost na nim pieczęcią²³⁸. Większość dokumentów od połowy wieku XVI cechuje wyrzucenie nad tekst odrębnym pismem imienia wystawcy lub inwokacji.

²³⁰ Zob. np. dokument biskupa Andrzeja Wołłowicza z 20 IX 1820 r. — Kopiarze (158), f. 93.

²³¹ Nie mają np. świadków przywileje Rybińskiego z r. 1786 i 1788 — Ac. ep., 65(61), s. 238: 66(376); ma natomiast przywilej tegoż z r. 1781 — Dok., 867.

²³² Tak w większości dokumentów z XV w. powołanych w przyp. 229.

²³³ Sporadycznie w XV w. (np. w r. 1423 — WAP Gdańsk 300 D/43/17) często tylko w kancelarii Władysława Oporowskiego — WAP Gdańsk 300/43/33, 35, 36, 38. Od XVII w. tylko w bardziej uroczystych dokumentach — np. w r. 1614 przy dokumencie erekcyjnym kościoła św. Wita — Dok., 661.

²³⁴ Dok., 754.

²³⁵ Dok., 389.

²³⁶ Dok., 612 — przykładów dostarcza tu większość dokumentów powołanych w poprzednich przypisach.

²³⁷ AGAD Dok. perg., 6752; Dok. 548, 769, 812.

²³⁸ Np. Dok., 246, 867.

Stosunkowo niewiele dokumentów posiada postać instrumentu notarialnego, a te które są, pochodzą głównie z XV i początków XVI w.²³⁹

Kancelaria biskupia wystawiała olbrzymią ilość różnych pism urzędowych, przy pomocy których biskup rządził diecezją, sprawował swą władzę dyscyplinarną, i za pomocą których znosił się z Rzymem. Można wśród nich wyróżnić następujące: a) relacje o stanie diecezji, b) listy okólne, c) mandaty i komisje, d) różnego rodzaju akta personalne jak instytucje, *receptoriae*, *commendae*, *dimissoriae*, *testimoniales ordinandorum* itp.

Od czasów soboru trydenckiego ciążył na biskupach obowiązek *visitatio liminum*, odwiedzenia osobiście Rzymu dla złożenia sprawozdania o stanie swej diecezji. Miało się to odbywać co trzy lata — jednak w praktyce biskupi polscy dopełniali tego obowiązku znacznie rzadziej, a często wyręczali się zastępcami. Biskupi wrocławscy składali relacje o stanie własnej diecezji w latach: 1599, 1607, 1621, 1633, 1639, 1644, 1650, 1635, 1705, 1726, 1731, 1746, 1769²⁴⁰.

Na kancelarii biskupiej ciążyło więc przygotowanie tekstu relacji. Materiału dostarczały wizytacje, formę relacji brano z instrukcji papieskich, najpierw Urbana VIII (od r. 1627), później Benedykta XIV (od r. 1725)²⁴¹. Niekiedy odpisywano relację starą, np. relacja biskupa Czapskiego z r. 1746 jest kopią ze zmienionym tylko wstępem relacji Krzysztofa Szembeka z r. 1731.

Oryginały relacji spoczywają dziś w Archiwum Watykańskim, szereg kopii zachowało się w Archiwum Diecezjalnym we Wrocławku²⁴².

List okólny był najczęściej stosowanym środkiem do przekazania duchowieństwu, czasem i wiernym diecezji zarządzeń lub zaleceń biskupa i to już w początkach XV w.²⁴³ Zwano go przez długi okres czasu *processus*, termin polski „list okólny” pojawia się dopiero w drugiej połowie XVIII w.²⁴⁴; również w XVIII w. pojawia się na określenie niektórych listów okólnych *littera pastoralis*²⁴⁵.

Treść listów okólnych bywała rozmaita: zwoływano nimi synody, zarządzano nabożeństwa, publikowano jubileusze²⁴⁶. Wydawano je „z okazji nieszcześnieśmierci najjaśniejszego Ludwika XVI króla francuskiego” lub „z okoliczności nowej konstytucji na dniu 3 Maja przyjętej”²⁴⁷.

Istotną cechą listu okólnego był sposób jego rozsyłania po diecezji. Istniała w poszczególnych dekanatach ustalona kolejność, według której proboszczowie

²³⁹ Np. w r. 1438 — WAP Gdańsk 300 D/43/38; 1441 — AGAD Dok. perg., 6261;

²⁴⁰ T. Długosz, *Biskupia visitatio liminum*, Collect. Theolog., XIV. 1933, s. 244. Por. też L. Boratyński, *Najdawniejsze relacje biskupów polskich o stanie diecezji z archiwum kongregacji del Concilio w Rzymie*, Kraków 1916.

²⁴¹ T. Długosz, *op. cit.*, s. 273.

²⁴² Opublikowano je w MHDVL, VII(1887), VIII(1888) i IX(1889).

²⁴³ Jan Kropidło zwołując synod w 1417 r. polecał: „unus ad alium presentem literam iuxta ordinem ab olim tentum portet” — *Statuta synodalia* [...], s. 9.

²⁴⁴ Nazwa *processus* była powszechna w XVI—XVII w. — *Ibid.* s. XXV, 80, 181. Nazwy „List okólny” użyto w r. 1781, 1816 — *Ac. ep.*, 64(60a). f. 8; 76, s. 84, 139.

²⁴⁵ W r. 1753 — *Ac. ep.*, 51(54), s. 45.

²⁴⁶ Wiele listów okólnych zwołujących synody od r. 1417 do 1712 opublikował Z. Chodźński [w:] *Statuta synodalia dioecesis Vladislaviensis*.

²⁴⁷ *Ac. ep.*, 67(—), s. 32, 272.

przekazywali listy jeden drugiemu²⁴⁸. Stąd przy końcu każdego listu okólnego umieszczano formułę nakazującą plebanowi potwierdzić przeczytanie listu podpisem i przesłać ją sąsiadowi. Ostatni miał zawsze dostarczyć list z powrotem do kancelarii biskupiej.

Listy pasterskie przybijano też na drzwiach kościołów i polecano czytać je z ambony. W XVIII w. niektóre listy drukowano w ilości egzemplarzy odpowiadającej ilości parafii²⁴⁹. Również w XVIII w. i na początku XIX w. stosowano przysyłanie listów tylko do dziekanów, którzy we własnym zakresie musieli ich treść podać do wiadomości plebanów²⁵⁰.

Forma zewnętrzna listu okólnego niewiele odbiega od tradycyjnych dokumentów. Na początku umieszczony jest zwykle wystawca, po czym następuje bardzo rozwinięte *adresatio* połączone z *salutatio*. To ostatnie nieraz przybiera charakter błogosławieństwa pasterskiego. W *adresatio* wymienione są zwykle wszystkie rodzaje duchowieństwa, ewentualnie i wierni, do których zwraca się biskup w liście. To rozwinięte *adresatio*, obok formuły zalecającej obieg listu *via cursoria*, są najbardziej charakterystyczne dla tego rodzaju pism.

Niewiele listów okólnych zachowało się w oryginale. Najstarsze, zwykle bardziej związane niż późniejsze, pisano zapewne na pergaminie, później od XVI w. na papierze, często na kilku razem złożonych kartkach²⁵¹.

Znaczną grupę stanowią wśród pism wychodzących z kancelarii *mandaty*. Nazwą tą określamy pisma, w których biskup kieruje do jednej lub więcej osób konkretne polecenia²⁵². Mogą one dotyczyć zarówno spraw związanych z zarządzeniem diecezji, jak i stosunków z poddanymi w dobrach. Wspólną ich cechą jest zawarte w treści polecenie biskupa, wyrażone najczęściej terminem *mandamus* — polecamy, rozkazujemy²⁵³. Czasem również przez użycie czasownika w trybie rozkazującym, np. w r. 1418 pisał Jan Kropidło wprost do oficjała włocławskiego: *Domine officialis vadatis ad dominum regem in Wladislaviam et interrogetis eum [...]*²⁵⁴. Później mandat (po umieszczeniu w nagłówku wystawcy) zaczynało od grzecznościowego *adresatio* i *salutatio*, po którym dopiero następowało właściwe polecenie²⁵⁵.

Zwykle mandat kierowano do określonej osoby (jednej lub większej liczby) nieraz jednak pismo miało charakter bardziej ogólny, zwracał się w nim biskup „do wszystkich”²⁵⁶.

²⁴⁸ Por. przyp. 243.

²⁴⁹ Czynił tak biskup Dembowski — Ac. ep. 54(52 cz.), f. 60v.; por. też s. 102.

²⁵⁰ Ac. ep., 65(61), s. 25; 76(—), s. 84.

²⁵¹ Por. oryginalny *processus*, z 10 VII 1586 r. wszyty do Ac. ep., 18(18), f. 272; oraz z 12 V 1582 — Rkp. Czart., 331, nr 196.

²⁵² Niewątpliwie i list okólny mógł być mandatem, jeśli coś zlecał, np. stawienie się na synod, choć były również listy, które tylko coś oznajmiały. Jednak list okólny posiada tak charakterystyczne cechy, że wypadało go wyodrębnić.

²⁵³ Rkp. Ossol., 2731; MHDVI., v(1885), s. 13.

²⁵⁴ Bibl. Jagiell., 348, s. 200, (*Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, t. 1, s. 44).

²⁵⁵ Np. w r. 1510: „Vincentius Dei gratia Ep. Wl. honorabilibus viris rectori et vicariis ecclesie parrochialis in Bidgostia... mandamus...” — Ac. ep., 2(19), f. 128.

²⁵⁶ Np. w r. 1727 w mandacie Krzysztofa Antoniego Szembeka: „Ponieważ z inkwizycji należyte wywiezione pokazało się, że pracowitych [...] ze wsi [...] niewinnie prześladowano i niesłusznie o czarostwo i guślarstwo różnymi czasami pomawiano. Więc zakazujemy, aby się

Pismami w rodzaju mandatu posługiwali się biskupi wrocławscy często i stąd znane są równie dobrze z XV, jak z początków XIX w.²⁵⁷ Zachowały się wyłącznie w rejestrach. Można przypuszczać, że oryginały wychodziły z kancelarii w postaci pism papierowych, formą zbliżonych do właściwych dokumentów, choć bez ich wszystkich rozwiniętych formuł, przede wszystkim bez arengi, *narratio* i świadków.

Pewnego rodzaju odmianą mandatu, czy jego szczególnym przypadkiem, jest *commissio*, „komisja”. Można określić ten rodzaj pisma jako zlecenie wykonania pewnej czynności, przeprowadzenia pewnej sprawy, połączone z upoważnieniem do tego osoby będącej adresatem. Treść zlecenia może być rozmaita — przeprowadzenie wizytacji, rewidowanie dóbr, urządzenie miast²⁵⁸.

W kancelarii wrocławskiej „komisje” występują może mniej często niż inne mandaty, formą swoją zresztą są im bliskie. Termin *mandamus* zastępuje tylko tutaj wyraz *committimus* lub zwrot *committendum esse duximus committimusque*²⁵⁹.

Pisma, które określiliśmy jako *personalne* obejmują dosyć dużą grupę różnorodnych aktów. Ich cechą wspólną jest to, że dotyczą konkretnych osób. Posługując się nimi biskup regulował sprawy personalne duchowieństwa w swojej diecezji i załatwiał obsadzanie urzędów kościelnych.

Na czoło tych pism wysuwa się *institutio*, instytucja — dokument, którym biskup nadawał urząd kościelny *beneficium*. Zwano również taki dokument *collatio*. Używano także nazwy *provisio*, zwłaszcza jeżeli był to urząd, w którego obsadzeniu biskup nie musiał się liczyć z jakimś prawem patronatu (*collatio libera*). Niekiedy nadawano jakieś beneficjum bez instytucji na stałe *in commendam* — wówczas odpowiedni akt zwano *commendam*.

Ten typ pisma wykształcił się jeszcze w w. XIV²⁶⁰ i z niewielkimi tylko zmianami przetrwał do początku w. XIX. Zwraca się w nim wystawca nie do osoby nominowanej, a do tych, którzy mają ją przyjąć i uznać. A więc np. mianując proboszcza u św. Jana w Gdańsku zwraca się w *adresatio* do pozostałego duchowieństwa w Gdańsku²⁶¹, instytucując kanonika kruszwickiego — do kapituły kruszwickiej²⁶². Powołuje się zwykle biskup na opróżnienie stanowiska, na które nominuje, a następnie, jeżeli nie jest to *libera collatio*, na prezentę patrona beneficjum. Już w XIV w. biskup stwierdzał przeegzaminowanie kandydata ze znajomości zasad wiary. W okresie po soborze trydenckim umieszczano zaw-

żaden nie ważył co takowego uznawać i mówić przeciw tym ludziom pod winą 100 talarów i więzienia ciężkiego. A przytem zalecamy wszystkim, aby tych ludzi od wszelkiej podobnej napaści bronili i im protekcją dawali [...]”. Ac. ep., 39(45), f. 23 (MHDVI., V, 1885, s. 13).

²⁵⁷ Zob. przypis 254 i Ac. ep., 75(67), f. 78.

²⁵⁸ Formularze (21), f. 38v.; Ac. ep., 38(44), f. 43v.; 52(52 cz.), s. 103; 65(61), s. 406.

²⁵⁹ MHDVI., V, 1885, s. 13.

²⁶⁰ Zob. nominację proboszcza w Luzinie z r. 1349 — *Preussisches Urkundenbuch*, t. IV, nr 460.

²⁶¹ *Uchańsciana*, t. 2, s. 141.

²⁶² Ac. ep., 3(20), f. 29.

sze formułkę o złożeniu przez nominata przysięgi na wierność i posłuszeństwo Kościołowi ²⁶³.

Instytucja zawierała element mandatu — osoby wymienione w *adresatio* winny dopuścić nominata na beneficjum i wprowadzić go na nie. Stąd często na oryginale pisma nominującego znaleźć można zapiski o wykonaniu polecenia biskupiego, o egzekucji mandatu ²⁶⁴.

Nie zawierały wspomnianych wyżej wszystkich elementów nominacje własnych urzędników biskupa, takich jak oficjał czy kanclerz. Powoływał się wówczas biskup tylko na potrzebę powołania takiego urzędnika, swoje prawo do mianowania, ewentualnie wymieniał zalety kandydata. Niektóre pisma nominacyjne w XVIII w. przypominają ten sam rodzaj pism wystawianych w kancelarii królewskiej ²⁶⁵.

Każdy duchowny należał do określonej diecezji i tylko na jej terenie mógł wykonywać w pełni swe funkcje kapłańskie. Na straży tego stały postanowienia synodów, które również nakazywały wydawanie z kancelarii biskupich darmo odpowiednich pism w wypadku przechodzenia księży do obcych diecezji ²⁶⁶. Zwano takie pisma *litterae dimissoriae* lub *commendatae*. Miały one charakter świadectwa *testimonium*. Ich cechą charakterystyczną był zwrot *notum facimus et attestamur quod* [...] — biskup stwierdzał, że taki a taki duchowny odchodzi z jego diecezji do diecezji obcej i że on go zwalnia (*dimissus est ex dioecesi nostra*) ²⁶⁷.

Wystawiano dokumenty i o treści przeciwnej, tj. przyjmujące obcego duchownego do diecezji — zwano je wówczas *litterae receptoriae*.

Innym rodzajem świadectw wychodzących z kancelarii biskupiej były *litterae dimissoriae reverendae* — poświadczenia dla własnych kleryków, których ma wyświęcać obcy biskup.

Wreszcie do tej grupy personalnych pism można by zaliczyć nieco odmienny jednak charakterem list wierzytelnny, wystawiany wówczas, gdy biskup wysyłał kogoś w swoim imieniu do określonych pertraktacji.

Postać zewnętrzna wszystkich tego rodzaju pism była podobna: miały formę dokumentów albo papierowych, albo (wcześniej) pergaminowych z uproszczo-

²⁶³ „[...] et recepto iuxta formam S. Conc. Tridentini et bullae Pii IV ac constitutionum provincialium ab eodem super catholicae fidei professione tum quoque de oboedientia et reverentia S. R. Eccl. reverendissimis successoribus eius praestanda deque non alienandi dictae ecclesiae parochialis bonis quinimo alienatis proposse recuperandis solito corporali iuramento iuxta ius praestito” — Ac. ep., 36(41) f. 223.

²⁶⁴ Np. na odwrociu instytucji na probostwo brzeskie z 27 II 1579: „A. D. 1579 Martii 9, ego Albertus Vlauita, commendarius ecclesiae parochialis Brestensis Cuiaviensis, praesens mandatum fideliter executus sum, quia personem videlicet Rev. D. Paulum Czuchrowski et Thomam Matuszewski, canonicos Ecclesiae Cath. Vl., nomine totius capituli Vl. ad apprehendendum possessionem plebanatus Brestensis missos iuxta vim et formam mandati introduxi” — Dok., 604.

²⁶⁵ Zob. „Instrument na oficjalstwo kujawskie” z r. 1701 — Ac. ep., 47(49), f. 10 lub nominację na kanclerstwo z r. 1755 — Dodatki, nr 3.

²⁶⁶ *Decretales*, t. 1, s. 129—131.

²⁶⁷ Zob. świadectwo odejścia Jana Wendelinusa z klasztoru św. Brygidy w Gdańsku do diecezji kolońskiej z r. 1652 — Ac. ep. 27(386).

nymi formułami. Bardziej uroczystą formę miały „instytucje” — świadectwa i listy wierzytelne pisano zwięźle²⁶⁸.

Jako kancelaria sądowa prowadziła kancelaria *curiae episcopalis* bogatą dokumentację procesu sądowego w sposób, w jaki ją prowadziły wszystkie sądy kościelne²⁶⁹. Polegało to przede wszystkim na protokolowaniu czynności sądowych; dopiero z protokołu notariusza, na żądanie stron, wydawano wypisy. W związku z procesem sądowym jednak musiały wyjść pewne pisma z kancelarii na zewnątrz, bez których w ogóle proces nie mógł się odbyć. Pismami takimi były pozwy. *P o z e w*, *citatio*, mógł być zwykłym pozwem, albo tzw. *m o n i t o r i u m*, kierowanym do pozwanego, który nie zareagował na pierwszy pozew.

Pozwy i *monitoria* miały postać zbliżoną do poprzednio omawianych pism. Wychodziły z kancelarii z biskupem jako wystawcą, z rozbudowanym *adresatio*, przy czym osobą, do której biskup się zwracał był nie pozwany, a osoby trzecie, na których spoczywał obowiązek „udzielenia monitu”. Osoby te musiały następnie stwierdzić „egzekucję” monitu przez zrobienie odpowiedniej adnotacji *in dorso* lub u dołu pozwu, analogicznie, jak to czyniono przy niektórych omawianych wyżej pismach²⁷⁰.

W XV w. pozwy pisano na wąskich paskach papieru. Ich stała szerokość odpowiadała podstawie ówczesnego arkusza: 21—22 cm. Wysokość zależała od większej lub mniejszej objętości tekstu. Poza pieczęcią kancelarii biskupiej spotyka się na nich również pieczęcie egzekutorów²⁷¹.

Z reguły strony żądały wydania *w y r o k u*, *sententia*. Wychodził on z kancelarii w postaci dokumentu, nieraz instrumentu notarialnego. Właściwy tekst wyroku zaczynał się zawsze od tej samej formuły: „Christi nomine invocato, pro tribunali sedentes et solum Deum prae oculis habentes, in causa [...]”²⁷².

Poza wymienionymi, może najbardziej typowymi rodzajami dokumentów i pism urzędowych, kancelaria biskupia w miarę potrzeby sporządzała i inne związane zarówno z *officium ecclesiasticum* biskupa, jak i jego stanowiskiem

²⁶⁸ Zob. oryg. listu wierzytelnego Krzesława z Kurozwek dla Pawła z Łobżenicy wysłanego do Gdańska z r. 1502 — WAP Gdańsk 300 D/44/196 i podobny list z r. 1505 — 300 D/44/205 — obydwie na papierze w wyciśniętych na nim pieczęciami. Natomiast instytucja na probostwo brzeskie z r. 1579 jest pergaminem z zakładką i pieczęcią na pasku pergaminowym. — Dok. 606.

²⁶⁹ Przebieg przewodu sądowego przed forum biskupim przypominał ostatnio dosyć dokładnie H. Wyczawski, *op. cit.*, s. 125—137.

²⁷⁰ W Archiwum Diecezjalnym we Włocławku zachowało się 119 oryginalnych pozwów z l. 1423—1487 — Dok. pap., 1—119. Większość ich wyszła z kancelarii oficjałów włocławskich: Jana ze Słupowa (1423), Sędziwoja (1429), Mateusza (1429—1430), Bogusława (1429—1430), Świętosława z Wrzącej (1444, 1467), Macieja z Raciąża (1479), Mikołaja z Przywieczeryna (1487), niektóre jednak i z kancelarii biskupa Jana Szafrąncza (1429, 1430). Adresatami są tam stale proboszczowie i wikariusze w parafiach, z których pochodzą pozwani i oni notują na pozwie fakt egzekucji, np. „Ego Nicolaus vicarius in Potrkowo presens mandatum sum executus feria tertia post festum sancte Trinitatis” — Dok. pap., 22. W r. 1594 w *instrumentum citacionis contra* Danielem Konarski w *adresatio* wymieniony jest kler i notariusze publiczni całej diecezji — Ac. ep., 13(30), f. 160. Por. też oryginalny pozew z r. 1522 — WAP Gdańsk 300 D/44/297, oraz kopie pozwów z r. 1594 i 1597 — Ac. ep., 13(30), f. 160; 14(32), f. 142.

²⁷¹ Przykładów dostarczają wymienione w poprzednim przypisie oryginały pozwów z l. 1423—1487.

²⁷² W r. 1550 — MHDVI, V. 1885. Formuły tej używano począwszy od głębokiego średniowiecza.

publicznym w państwie. Można tu przytoczyć instrukcje dawane posłom biskupa na sejmiki pruski i radziejowski, a także specjalne memoriały przedkładane królowi, czy innym władzom, w końcu XVIII w. zwane notami. Przykładem mogą tu być opracowane w kancelarii Rozrażewskiego „Gravamina, que contra conditiones feudi ab Il. Ducibus Pomeraniae in districtibus Laumburgensi et Bittoviensi, tam contra superioritam Regni quam iurisdictionem et privilegia episcopatus Vladislaviensis et nobilitatis eorundem districtuum committuntur” z r. 1589²⁷³, lub „Nota do JP Bucholtz, ministra pruskiego, względem sprawy o kościół przywidzki” z r. 1786²⁷⁴.

Wreszcie jeszcze innego rodzaju akta musiała kancelaria sporządzać w tych okresach czasu, gdy biskup bardziej bezpośrednio zajmował się zarządem swego uposażenia lub gdy ekonom biskupi przy pomocy tej kancelarii zajmował się kontrolą całości dóbr stołu biskupiego. Przygotowywano więc w kancelarii kontrakty z dzierżawcami, nowymi osadnikami, zestawienia dochodów. Niekiedy pisarze kancelarii byli zapewne delegowani i do spisywania inwentarzy przy zmianach dzierżawców²⁷⁵.

Znaczną ilościowo pozycję wśród pism wychodzących z kancelarii biskupiej stanowiły wypisy z rejestrów kancelaryjnych, przede wszystkim z jej głównego rejestru *acta episcoporum*. Wydawano w postaci wypisów szereg akt sądowych, ale przede wszystkim poświadczenia jakichkolwiek zeznań złożonych *in curia* w sprawach niespornych. Wypis zaczynało zawsze od umieszczenia daty i miejsca samej czynności prawnej — kończono formułą stwierdzającą skąd wypis pochodzi, np. w r. 1597: „Extractum ex libro actorum Il. ac. Rev. in Christo Patris DD [...] Dei gratia Ep. Wl. et. Pom. sigilloque Suae Il. Dominationis communitum”²⁷⁶. Wychodziły wypisy z reguły na papierze. Formułę *extractum* umieszczano zawsze z prawej strony, pod tekstem zawierającym wypis, obok pieczęci²⁷⁷.

W omawianych dotychczas rodzajach produkcji aktowej kancelarii przeważały pisma wystawiane przez biskupa jako dzierżącego *officium ecclesiasticum* z przywiązaniem doń beneficjum. Korespondencja, do której obecnie przechodzimy, nosi charakter wybitnie mieszany — występuje w niej biskup i jako zwierzchnik diecezji i jako polityk i jako osoba prywatna. Listy poruszające sprawy z zakresu tych trzech aspektów osoby biskupa nie różnią się między sobą żadnymi cechami zewnętrznymi, wpisywane też były do tych samych rejestrów kancelaryjnych.

Listem, jako środkiem przekazywania wiadomości, posługiwali się biskupi wrocławscy jeszcze przed granicznym dla naszych rozważań rokiem 1400. W XV w. ilość produkowanych przez kancelarię listów była już bardzo duża, a wzrosła jeszcze w wieku następnym. Wydawca korespondencji Rozrażewskie-

²⁷³ Ac. ep., 10(27), f. 399—411.

²⁷⁴ Ac. ep., 65(61) s. 273.

²⁷⁵ Por. materiały tego rodzaju w rejestrach kancelarii z końca XVI i pocz. XVIII w. — Kopiarze (138, 96, 138); Gospodarcze (150).

²⁷⁶ Ac. cap., 6(220), f. 71v.—72.

²⁷⁷ Zob. oryg. wypis z akt Zebrzydowskiego z r. 1546 — WAP Gdańsk 300/CXXI/99.

HIERONIM COMES

à Radziszewski Dei et Africa Sedis q̄a Episcopus Wladisla-
wen et Comaromianus etc. Benedicere Venerabilibus, Honorari, Re-
ligiosis, Dignis, Abbatis, Prioribus, Prelatis, Praemonstratis, Regularibus,
Benedictinis, Cisterciensibus, ac cunctis Clericis, quibus in Christo
in Christo cohabitatis. Salutem in Domino. Venerabilis nra
sollicitudo, ad quam Dei benignitate vacati sumus, ratio, uti sue
id a nobis exigit, ut in ista super Dominicam quinquagesimae
collocati, nullum laborem intermitterent, ita in omnes dies
nobis creditur partes aciem mentis nrae intendamus, ut in quod
aut ab humano saluti hostis sit in hoc agro Dei supereminatur,
aut utique ex neglecta sacrorum Ceterum disciplina repperit,
quod magis in Episcopali officio exequenda vigilantiā possit velle mo-
do retinere, id tamen omni diligentia ac studio, non secus ac
superiores tribali infidelis solium extirpetur ac rutilat:
Benedicere cum non maior ovis, tanto sanguine Domini pre-
cio redemptorum, cura nobis esse debeat, quam ipse, qui ipsa
Benedicti partem sollicitudinis nrae Episcopali sustinet, quia
vix innocentia, ac officio Christianae pietatis alio prelatere, vix
bi salutis pabulo caritas pascere, atq; ad aeternas illas Pa-
tris celestis Sedes sanctificationis virtutum exemplis imitari et ad-
ducere debeat. Vis, d. Sacerdotes Dei in omnia sunt omnes, nros
in Vinis Dei cooperarios, per sanctae charitatis vigetia in Deo
obseruamus et ostendimus, ut cum in hoc peregrinatio nra
fidelis nullum illiusmodi possit esse munus, quam quod Rex
ipse Regis, et Dns Dominantium, Cōs Dei Dns filius, Deus et
Homo, suscepit ac nobis tradidit. Vultis nobilissimae huius
vocationis deesse esse memores, praefatissimamq; regem-
dationem ac Cōs lucrandarum animarum functionem vo-
litis demandatam, ita obire et exercere, ut in officio illo
Dei omnipotentis iudicio, non modo de vobis ipsius, sed de om-
nibus etiam. Dns fidei conceditis, excellentiam reddere possitis
rationem. Et quamvis non ignoramus, a Dns Dns Antio-
chiae fidei, qui vigilanti laetens laudem et antiquitatem esse, et
summo etiamnam studio tractat, praescriptis ac laudibus vobis
sepe fuisse rationes, quibus aduati non modo ipsi benigne ac lau-
dabiliter vivere, sed etiam vobis vix ac legitime deservi-
gere, quibus vobis commissis recte inuigilare possitis. Ne tamen et
nos, in hoc praescripto Episcopali nra vocationis primo lumine,
videamus hoc quidem in p̄a esse remissiores. Vos omnes, et
cunctosque vestram Nomen et Honorum, in Dns, exstima-
mus, quatinusmodum quidem J. d. n. r. n. et vortamus in

ipsi non poteritis, semper ad nos aut nostrum in spiritualibus
detractum recurrere debebitis. Et cum nec tam facile sit,
nec eandē observationem vni suae vni omnia alia competeret,
dico, quae ad idem vultu spectant officii, quaeque nascente vni
alio magis opportuno tempore suggerere vobis non emitem
illud ordium in praesentia omnes, quatenus in vobis nra paro-
chia seu Beneficia curata obstant, moribus diligenter volemus,
quibus etiam si tandem, et in vultu sentia obedientia pas-
cipimus, ut omnia fura, Privilegia, et Monumenta ad P̄as
et Beneficia sua quocumque modo obstantia, coram nobis, vbi
cunctis in Dns p̄a talia viderimus, nram fuerimus consueti-
tudinem, post p̄am huius notitiam die offerant et p̄sent,
de p̄a et condicione vobis eae, non de alijs etiam, quae ab
ipsis fuerint quaevis, nobis relatu. Quamam vni vobis
huc nrae omnes in vobis nra causamq; datus et
codici p̄sentis notum esse cupimus, volemus ut vnam eius
Exemplar vobis nra Cathedralis Wladislawen valis ap-
gatus, alia vero partem. Abbates ceterosque P̄as, par-
tem ad singulas per vobis nra P̄as, decipit
semper a vobis p̄sentis ita dēcantur, ut id ad quem v-
tunc aliquod ipsorum p̄sentis, vobis idem, seu officiali nra
sub Excommunicationis sententia, alijsq; p̄as, regere ac
ap̄as. Volumus inuicem et precipimus, ut vni quia de
p̄am in vobis nra omnes ad vobis datus, p̄sentis
denunciet. Hoc eadē vobis in vobis nra Cathedralis Wladislawen
Sabbato ante festum Sanctissime Trinitatis, huiusmodi p̄am
nobis dante, esse collatos. Ut qui p̄am danderent tem-
pore, et cum sufficiens p̄am vobis nra, p̄sentis vobis
et fide dignam, de vobis nra, p̄sentis vobis
alio componant. D. ex huc nra Wladislawen die
17. Nij. Anno 1700. D. LXXXV

Joannis Baptista
vici Corus

Spectabilis viri Amiri in Chr. Curie. Salute in dno et bonis semper
 successus. Hec edicta sunt nobis huiusmodi, quibus nobis requiritur de vobis
 Czochuganoy offerenti, quod subditi sui ecclesie recipiunt, Nos Comites bo
 morum, nos offerentes bona illa regunt nobis requiritur est, scribimus etiam
 Venerabili huiusmodi Johanni paragonem, vobis vobis in spiritibus Vladislavoy
 in omni parte nobis offerentibus sunt, ut alia in personis ipsos offerentibus, quod vo
 bis, in quibus nobis Amiri vobis de subditi, in illa de plura huiusmodi fuerit
 Et quod ecclesie recipiunt in subditi fuerit, vobis in personis de personis, aut
 recipiunt, aut nobis recipiunt de personis, Et huiusmodi sub huiusmodi bo
 nis Amiri regunt, probantibus subditi sunt, in quibus huiusmodi regunt
 nobis fuerit autem, et in quibus nobis in Amiri vobis huiusmodi, Et
 vobis Amiri vobis in personis offerentibus vobis in personis, parati ex personis
 nobis semper plura. Vos autem bene valete de personis Dat. V. huiusmodi 29
 Aprilis 1512

Mathias Drzewicki Episcopus Vladislavoy
 et Comitis huiusmodi. R. p.

8. List: Maciej Drzewicki do Rady m. Torunia w r. 1514 (własnoręcznie), po swej nominacji na biskupstwo
 wrocławskie. Arch. Tor., Dok., 2873

go, co prawda jednego z najczynniejszych biskupów włocławskich, potrafił zgromadzić z jednego tylko roku jego biskupstwa (1585) do 167 listów!²⁷⁸

Stosunkowo wcześniej ustalają się pewne cechy zewnętrzne listu odróżniające go od dokumentów i innych pism urzędowych. Wprawdzie w XV w. spotyka się jeszcze niekiedy zwykłe listy zaczynające się wymienieniem wystawcy, po którym następuje *adresatio*²⁷⁹, jak w mandatach i wielu innych pismach urzędowych, jednak już w XIV w. biskup Zbylut zaczynał swe listy zwrotem *cari amici*²⁸⁰. I tego rodzaju zwrot grzecznościowy w różnych postaciach stale rozpoczyna późniejsze listy. *Adresatio* natomiast umieszcza się w nich na odwrocie, a później na kopercie listu. Od połowy XVI w. zwrot grzecznościowy odrywa się od tekstu listu i coraz częściej pisany jest w formie nagłówka nad tekstem²⁸¹.

W końcu XV w. zjawia się drugi zwrot grzecznościowy (bardzo rzadki w okresie wcześniejszym) kończący list w formie pozdrowienia czy życzenia adresata: *benevalere optamus, optime valeatis*²⁸². W XVI w. najpierw sporadycznie a od połowy wieku stale, zaczęto używać dodatkowej formuły grzecznościowej: — przed podpisem biskupa w sposób wyodrębniony od tekstu listu umieszczano zwrot: *Vestrarum dominationum amicus*, lub inny, stosownie do godności adresata i stosunku łączącego go z wystawcą²⁸³. Te cechy zewnętrzne zatrzymał list biskupi do końca XVIII w.²⁸⁴

Momentem do pewnego stopnia rewolucyjnym w pracy każdej kancelarii jest zaprowadzenie w niej rejestrów. Wprowadzane jako czynność pomocnicza i usprawniająca działalność urzędu, urastało stopniowo rejestrowanie do zasadniczej pracy w każdej kancelarii, a to w miarę zdobywania sobie przez rejestr — księgę wpisów — coraz większej samodzielnej wartości dowodowej.

W kancelarii biskupiej poczęto spośród różnego rodzaju aktów wyżej scharakteryzowanych, rejestrować przede wszystkim dokumenty i pisma urzędowe. Do tych samych ksiąg wnoszono również, przynajmniej częściowo, zapisy z protokołów prowadzonych przez notariuszy kancelarii oraz notowano w nich ważniejsze czynności samego biskupa. W ten sposób powstała główna seria rejestrów kancelarii — rejestr czynności biskupa — tzw. *acta episcoporum*.

Zupełnie odrębnie zaprowadzono rejestrację korespondencji wychodzącej, a później i napływającej do kancelarii. Podejmowano też w pewnych okresach czasu osobną rejestrację niektórych materiałów gospodarczych. Wszystkie te rodzaje rejestrów zostaną omówione w następnych rozdziałach, jako istotny składnik akt narastających w kancelarii biskupiej.

Różnego rodzaju rejestry wraz z *acta episcoporum*, jako główną serią na czele, prowadzono w kancelarii biskupów włocławskich nieprzerwanie od początku

²⁷⁸ *Korespondencja H. Rozrażewskiego*, t. 2, s. XV—XIX.

²⁷⁹ WAP Gdańsk 300 D/43/57.

²⁸⁰ WAP Gdańsk 300 D/43/11.

²⁸¹ Tak już na listach Uchańskiego, a stale w XVII w. — zob. np. listy Łubieńskiego — WAP Gdańsk 300/D/CXX/83.

²⁸² W listach Krzesława z Kurozwęk, Macieja Drzewickiego WAP Gdańsk D/44/175, 243.

²⁸³ Już w r. 1338 — WAP Gdańsk 300 D/CXXI/55, stale od czasów Andrzeja Zebrzydowskiego i Jana Drohojowskiego — D/44/88 i 120.

²⁸⁴ Zob. List Ostrowskiego z r. 1763 — WAP Gdańsk 300 D/CXXI/134.

XV w. aż do początków w. XIX. Między seriami zachodziły pewne przesunięcia, np. w XVIII w. rejestr ekspedytów kancelaryjnych, jak o tym jeszcze będzie mowa, zaczął chwilami wysuwać się przed właściwe *acta episcoporum*. Jakkolwiek jednak było, księgi były główną postacią aktu w całym tym okresie.

W końcu XVIII w. pojawia się obok dawnego nowy sposób prowadzenia akt — według spraw. Niewątpliwie i w okresie księgi wpisów istniały pewne szczególne sytuacje, które prowadziły niekiedy do grupowania jakichś akt według określonej sprawy. Tak było np. gdy powoływano komisje do spełnienia konkretnego zadania. Wówczas akta danej komisji tworzyły pewną całość, którą czasem wpisywano do ksiąg kancelarii biskupa, czasem zostawiano w kancelarii w postaci luźnej²⁸⁵. Były to jednak sytuacje wyjątkowe.

Pierwsze wyraźne ślady prowadzenia akt w nowy sposób pochodzą z kancelarii biskupa Ostrowskiego z l. 1770—71. Mianowicie, gromadzono tam już akta sądowe dotyczące jednego procesu razem, a przynajmniej czyniono wyciągi ujmujące w jednym akcie różne etapy procesu²⁸⁶. Po przejściu Włocławka pod panowanie pruskie również kancelarie oficjałów generalnych prowadzono według wymagań nowych władz; gromadziły one akta w poszytach według spraw²⁸⁷. Posiadamy również z początku XIX w. w kancelarii biskupiej ślady gromadzenia razem akt dotyczących poszczególnych parafii. Ostatecznie akta spraw stały się główną postacią aktu dopiero w kancelarii biskupiej nowej diecezji włocławsko-kaliskiej. Jeszcze ostatni biskup diecezji kujawsko-pomorskiej Małczewski prowadził starą modą *acta episcopi*, mimo że w jego kancelarii część akt układano już według spraw²⁸⁸.

Mówiąc o rodzajach akt produkowanych przez kancelarię biskupią nie sposób pominąć map i planów. Występują one może w tej kancelarii nie zawsze ściśle w charakterze aktu. Czasem pełniły rolę pomocniczą, orientacyjną przy zarządzie diecezją — niemniej ich pojawienie się, i to wczesne, świadczy dobrze o poziomie urzędników i samej kancelarii.

Po raz pierwszy spotykamy mapy w końcu XVI w. w kancelarii Rozrażewskiego. Są to plany poszczególnych kluczy, które umieszczono w jednym z jego rejestrów gospodarczych. Darowując ten rejestr w testamencie kapitule, biskup tak go określił: „Item librum Clavium Episcopatus, topographice depictum et delineatum, cum summariis reddituum”²⁸⁹. Z tych planów zachował się do dziś jeden — klucza włocławskiego²⁹⁰. Można przypuszczać, że sam biskup był inicjatorem ich sporządzenia, wiadomo bowiem, że interesował się kartografią i no-

²⁸⁵ O takich aktach pisał w r. 1756 biskup Dembowski: „Przybył do mnie do Gulczewa IMKs. Iwański, archidiacon gnieźnieński, oficjał gdański i przywiózł mi od JMKs. scholastyka kujawskiego (Sikorskiego) *acta commissionis peractae* na Szołandzie, w kilku filurach papieru, obszerne, na których przejrzenie wolniejszego potrzeba czasu”. — Ac. ep., 54(52cz.) f. 68v.

²⁸⁶ Zob. s. 227.

²⁸⁷ Każdy poszyt posiadał nagłówek „Acta der Cujavischen Consisterial Gerichte [...] in Sache [...] — w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku zachowała się pewna ilość tych akt.

²⁸⁸ Zob. s. 229.

²⁸⁹ MHDV1., II, 1882, s. 14.

²⁹⁰ Kopiarze (138, 96 cz., 138). f. 1v. Mapa wielobarwna w skali ok. 1 : 200 000.

sił z zamiarem zakupu atlasu świata²⁹¹. Z okresu niewiele późniejszego, w każdym razie z pierwszej połowy XVII w., pochodzi ciekawa mapa całej diecezji, niewątpliwie dla potrzeb administracyjnych sporządzona. Umieszczono na niej wszystkie kościoły diecezji i zaznaczono podziały na dekanaty²⁹².

W XVIII w. posługiwano się planami już bardzo powszechnie w zarządzie dóbr stołu biskupiego. Z początku tego wieku zachował się w aktach Krzysztofa Antoniego Szembeka szkic łąk nad Montawą należących do Komorska oraz szkic terytorium położonego między biskupim Kaszczorkiem a miastem Toruniem²⁹³. W r. 1765 biskup i kapituła wybrali specjalną komisję, która miała się zająć sprowadzeniem geometry *ad dimensurationem omnium bonorum ad mensam Il. Loci Ordinarii quocunque titulo pertinentium*²⁹⁴. Kapituła już w tym czasie miała częściowo swoje dobra pomierzone i troszczyła się o właściwą konserwację map i planów złożonych w archiwum kapitulnym²⁹⁵.

Przedstawiony wyżej obraz wskazuje na dużą różnorodność produkcji aktowej kancelarii biskupiej: dokumenty, rozmaite pisma urzędowe, korespondencja. O pewnych różnicach zachodzących między nimi była już mowa. Tutaj chcielibyśmy zwrócić uwagę jeszcze na kilka cech wspólnych pism wychodzących z tej kancelarii.

Gdyby brać pod uwagę tylko cechy zewnętrzne, trzeba by stwierdzić, że początkowo wszelkie pisma, z wyjątkiem korespondencji, wychodziły z kancelarii w postaci dokumentu z wszelkimi tradycyjnie już w XV w. istniejącymi jego formułami. Od XVI w. tę postać dokumentu zatrzymują tylko *privilegia* — dokumenty wieczyste. Inne rodzaje pism „gubią” kolejno szereg formuł właściwych dokumentom. Zachowują jednak spośród nich niezmiennie dwie: wystawcę i formułę *datum*.

Wystawca wymieniany jest we wszelkich pismach urzędowych i dokumentach na pierwszym miejscu (w dokumentach tylko od czasu do czasu po *invocatio*). Forma w jakiej wystawca występuje zależna jest od aktualnego tytułowania się biskupów włocławskich²⁹⁶. W pierwszej połowie XV w. tytuł ten brzmi z reguły

²⁹¹ W r. 1585 pisał do brata Stanisława TJ: „A mappis orbis, in tabulas arte ponendis, non essem alienus, si praesertim hoc iusto aliquo pretio habere possit” — *Korespondencja H. Rozrażewskiego*, t. 2, s. 259.

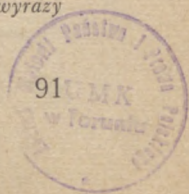
²⁹² Znany jest jej jeden egzemplarz przechowywany obecnie w Bibl. Gdańskiej PAN, sygn. Kart. C. II. 1093 — mapa jednobarwna w skali ok. 1 : 789473 — Zob. P. Groth, *Nieznana mapa diecezji włocławskiej*, *Zapiski Historyczne*, 25, 1960, s. 119.

²⁹³ *Gospodarcze* (150), f. 161v. Terytorium na wschód od Torunia w skali ok. 1 : 31.000.

²⁹⁴ *Ac. cap.*, 20(239), s. 145. Jednak już wówczas szereg dóbr było pomierzonych, jak świadczą o tym zachowane do dziś inwentarze pomiarowe: klucza ciechocińskiego z r. 1756 — *Gospodarcze* (—), oraz klucza wysińskiego z r. 1764 — *Gospodarcze* (317). Na końcu drugiego z tych inwentarzy adnotacja: „Ten inwentarz z wymiarem gruntów przeze mnie Michała Mirowskiego, geometrę JKM przysięgłego, jest udzielany i *ad archivum* w ręce IMP Lindnera, starosty subkowskiego, komisarza dóbr pomorskich JWI. Ostrowskiego, biskupa kujawskiego, oddany”. Biskupi Hoppenbruch koło Gdańska wymierzał geometra gdański Israel Petius już w r. 1645 — *Ac. ep.* 27(38b), f. 14v.

²⁹⁵ Na kapitule 11 IV 1765 r. uchwalono „ut notabili sumptu comparatae mampae (!) quorumcunque bonorum tube conserventur” — *Ac. cap.*, 20(239) s. 121. Kapituła sprowadzała geometrów w r. 1762 — *Ac. cap.*, 19(238), f. 215; 1767 — *Ac. cap.*, 21(240), f. 19v.; 1769 — f. 124, 126v.

²⁹⁶ Por. J. Fijałek, *O tytułowaniu się biskupów w wiekach średnich przez wyrazy Dei et Apostolice Sedis gratia*, *Przewodnik Nauk. i Lit.*, 21, 1893, s. 414.

tak: *Wladislaus Dei gracia episcopus Wladislaviensis* ²⁹⁷. Jednak równolegle pojawia się i nieco odmienny, podkreślający funkcję Rzymu w nadaniu biskupstwa. Już Henryk Legnicki w r. 1394 używał tytułu: *Henricus divina et Apostolice Sedis providencia episcopus Wladislaviensis* ²⁹⁸. Jakub z Sienna używał zwrotu, który od w. XVI powszechnie był stosowany: *Jacobus de Sienna Dei et Apostolice Sedis gracia episcopus Wladislaviensis* ²⁹⁹. Bezpośredni jednak jego następcy Zbigniew Oleśnicki i Piotr z Bnina a nawet jeszcze Krzesław z Kurozwęk tytułowali się na ogół bez wzmianki o Stolicy Apostolskiej ³⁰⁰. Częściej tytuł w postaci użytej przez Sienieńskiego występuje dopiero od Wincentego Przerembskiego ³⁰¹. W połowie XVI w. tytuł zmodyfikowano: *episcopus Wladislaviensis et Pomerniae* ³⁰². Natomiast w pojawiających się niekiedy już w XVI w. a częściej w w. XVIII pismach w języku polskim, tytuł brzmiał: „z Bożej i Stolicy Apostolskiej łaski Biskup Kujawski i Pomorski” ³⁰³. W drugiej połowie XVIII w. wreszcie zaznacza się dążność do uproszczenia i tej formuły. Nawet na tak ważnych pismach, jak listy pasterskie cały tytuł zastępuje się zwrotem „etc” — np. „Józef Rybiński etc” ³⁰⁴.

W XV w. i na początku XVI biskup w intytulacji wymieniany jest tylko z imienia, tak jeszcze Dzierzgowski ³⁰⁵ — choć już przed nim Łukasz Górka występował zawsze jako *Lucas comes a Gorka* ³⁰⁶. Natomiast biskupi Drohojowski, Wolski, Karnkowski ³⁰⁷ i następni, pisani są zawsze z nazwiskami. Biskupi z drugiej połowy XVII i XVIII w. piszą się podobnie tylko z dodatkiem wsi rodzinnej, np. Stanisław in Lubraniec Dąbski ³⁰⁸. Od połowy XVIII w. zaczyna się pewien nawrót do używania na pismach urzędowych samych imion. Rybiński występuje niekiedy tylko jako *Josephus etc.* ³⁰⁹

Jeszcze bardziej powszechną niż wystawca jest formuła określająca datę i miejsce wystawienia pisma — obejmuje ona bowiem również korespondencję, a więc absolutnie wszystkie pisma wychodzące z kancelarii.

W kancelarii biskupiej wytworzyły się przy określaniu daty pisma pewne zwyczaje odróżniające ją od innych kancelarii, zwłaszcza świeckich. Cechą charakterystyczną było tu bardzo wczesne datowanie przez wskazanie kolejnego dnia miesiąca (czasem i tygodnia), miesiąca i roku, a więc w sposób, który np. w kancelarii królewskiej przyjął się ostatecznie dopiero w XVII w. W kance-

²⁹⁷ W dokumentach Władysława Oporowskiego — WAP Gdańsk 300 D/43/33, AGAD Dok. perg., 6261 i in.

²⁹⁸ AGAD Dok. perg., 614; podobnie tytułował się już Maciej z Golańczy — Kd. Pol., t. 2, nr 252, 383.

²⁹⁹ AGAD Dok. perg., 1934.

³⁰⁰ Dok., 375, AGAD Dok. perg., 6752. Choć sporadycznie używają też tytułu: „Dei et Apostolicae Sedis gratia” — np. Krzesław w r. 1500 — Ac. ep. 1(107), f. 184v.

³⁰¹ Dok. 389, 400, 405; choć jeszcze Łukasz z Górki pisze się czasem tylko „episcopus Wladislaviensis” — Dok. 487.

³⁰² W związku ze znanym poleceniem synodu prowincjonalnego — por. s. 17.

³⁰³ MHDVI. V, 1885, s. 13.

³⁰⁴ Ac. ep., 67(—), s. 32.

³⁰⁵ AGAD Dok. perg., 3801.

³⁰⁶ Dok. 492, 495, 496.

³⁰⁷ Dok., 548, 578, 590, 595.

³⁰⁸ Dok., 787.

³⁰⁹ Ac. ep., 67(—), s. 3.

larii biskupiej wrocławskiej był on powszechny już w końcu wieku XIV³¹⁰. W XV w. tylko zupełnie wyjątkowo spotyka się datację przez podanie kolejnego dnia tygodnia, przed czy po określonym święcie³¹¹. Regułą stanowiło datowanie w sposób będący w użyciu po dziś dzień³¹².

W XV w. obok dnia miesiąca wymieniano często i dzień tygodnia, nigdy jednak nie określając go *feria secunda* itd., a starymi rzymskimi nazwami *dies Lunae* itd. Ten system datowania stosowano w rejestrach kancelaryjnych i później jeszcze, w w. XVI, XVII i XVIII³¹³.

Sama formuła zaczyna się od słów *actum et datum* (w. XV—XVI) — zwykle już tylko *datum* w w. XVII, a w XVIII również zamiast *datum* — *dabantur*³¹⁴. Następnie umieszczano określenie miejsca: *Vladislaviae, in castro nostro Raciążensi, Volboriae in pallatio nostro episcopali*, itd.; po czym, dzień, miesiąc i rok. W końcu w. XVIII poczęto niekiedy zwrot *datum, dabantur* opuszczać pisząc wprost: *Vladislaviae* [...] ³¹⁵.

We wszelkich dokumentach i pismach urzędowych umieszczano datę po corroboracji przed formułą świadków. W listach z reguły datacją kończył się właściwy tekst, po niej następował tylko podpis. W XVIII w. zwłaszcza w drugiej jego połowie, *datum* oderwało się od tekstu i umieszczane bywało osobno u dołu listu³¹⁶.

O samej organizacji pracy w kancelarii, przy wygotowywaniu pism i ich ekspedycji, nie zachowały się bezpośrednie wiadomości. Niewątpliwie znaczna część produkcji aktowej, mianowicie akta sądowe, dokumenty, cały szereg pism urzędowych, przygotowywana była przez personel kancelarii pod nadzorem notariusza *curiae episcopalis* z minimalnym udziałem samego biskupa i urzędników jego dworu. Można przypuszczać, że akta typowe, np. dokumenty z nadaniami w dobrach stołu biskupiego, albo instytucje na urzędy kościelne, przedkładano biskupowi do aprobaty w postaci gotowego czystopisu³¹⁷. Inaczej musiało być z aktami nietypowymi, np. z listem okólnym na określony temat. Wówczas koncept listu sporządzał ktoś z otoczenia biskupa, zwykle pewnie kanclerz, i dopiero po uzgodnieniu treści ostatecznej z biskupem oddawał koncept do kancelarii dla wygotowania czystopisów³¹⁸.

³¹⁰ W r. 1382: „octava die m. Aprilis” — Kopiarze (2), f. 404 v.; w r. 1393: „die septima m. Januarii” — Dok., 198 (Kd. pol., t. 2. nr CCCXXVIII).

³¹¹ Dostyc często w kancelarii Władysława Oporowskiego — WAP Gdańsk 300 D/43/35, 36 — (choć nie wyłącznie, np. w r. 1443: „Die Veneris duodecima m. Januarii” — AGAD, Dok. perg., 6629, 6261). Również w dokumentach Krzesława z Kurozwęk (równocześnie kierownika kancelarii królewskiej!) — AGAD, Dok. perg., 6752.

³¹² Jak się wydaje, przyjęcie się wczesne tego rodzaju datacji było uwarunkowane pracą w kancelarii biskupiej notariuszy publicznych. Przepisy bowiem, do których ci się musieli stosować, nakazywały również bardzo szczegółowe podawanie daty protokolowanej czynności prawnej z wymienieniem kolejnego dnia miesiąca.

³¹³ Por. s. 183—184.

³¹⁴ Bardzo często w kancelarii Ostrowskiego, Rybińskiego, zob. np. WAP Gdańsk 300 D/CXXI/139; Dok., 867.

³¹⁵ Np. w r. 1741 na dokumencie Grabowskiego — Dok., 817.

³¹⁶ Tak w listach Ostrowskiego i Rybińskiego — zob. przyp. 314 i rkp. Czart., 686, nr 410, 411.

³¹⁷ Kancelaria opierała się tu o gotowe formularze.

³¹⁸ Do archiwum kapitulnego we Wrocławku trafiała tylko znikoma część luźnych koncep-

Kierownik kancelarii sprawdzał pisma wychodzące z kancelarii³¹⁹. Jeżeli były to wypisy z rejestrów kancelarii lub kopie luźnych dokumentów, kolacjonował tekst i stwierdzał jego zgodność z oryginałami³²⁰.

Największy udział osobisty biskupa w pracach kancelarii da się zauważyć w załatwianiu korespondencji. Szereg biskupów wiele swych listów pisało osobiście. Czynił to na dużą skalę Drzewicki³²¹, poza tym Karnkowski³²², Rozrażewski³²³ a zapewne i niejednen z późniejszych biskupów. Nawet jednak tacy biskupi jak Drzewicki, którzy znani byli ze swej pracowitości i zamiłowania do własnoręcznego pisania, nie byli w stanie pisać swych wszystkich listów osobiście. Stąd zapewne najbardziej rozpowszechniony był zwyczaj dyktowania wezwanym z kancelarii pisarzom, którzy sporządzali najpierw koncept listu a po jego aprobacie przez biskupa — czystopis³²⁴.

Każde pismo wychodzące z kancelarii musiało zostać uwierzytelnione. Problem uwierzytelnienia wyglądał nieco odmiennie w wypadku dokumentów, pism urzędowych oraz korespondencji. Niemniej dla tego celu przy wszystkich trzech rodzajach pism używano, w różny tylko sposób, pieczęci oraz podpisu.

Do starań o swą pieczęć przystępował zwykle każdy biskup po otrzymaniu nominacji królewskiej, choć prawnie mógł jej używać dopiero od momentu uzyskania potwierdzenia papieskiego. W wyjątkowych jednak wypadkach posługiwali się biskupi swymi pieczęciami wcześniej, np. Uchański³²⁵. Zamawiano

tów — do dziś zachowało się trochę z kancelarii Szembeka dzięki ich wczesnemu opracowaniu — Ac. ep., 47(49). Można wśród nich spotkać niektóre z uwagami samego biskupa — np. f. 65.

³¹⁹ W wypadku, gdy na czystopisie trzeba było coś poprawić zawsze notariusz, który poprawki dokonywał, zostawiał swoją uwagę u dołu dokumentu: np. w r. 1505: „Petrus Dolski notarius correxat manu propria subscripsit” — WAP Gdańsk 300 D/44/212.

³²⁰ Np. w r. 1517: „Per me Mathiam Ośnicki notarium publicum ex actis Rev. D. Ep. Wl. extraditum, auscultatum, correctum et collacionatum et concordat cum actis” — Ac. ep., 4(22), f. 131 v. lub nieco wcześniej: „Collacionate et auscultate sunt presentes copie (dokumentów z l. 1404, 1479) per me Petrum Joannis de Dolsko auctoritate apostolica notarium publicum et concordant in toto cum suis originalibus” — Formularze (21), f. 248v. W kancelarii badano również autentyczność dokumentów przedkładanych do oblaty — zob. np. w r. 1502 — Ac. ep., 1(107), f. 194; oraz dokumentów przedkładanych jako dowody sądowe, np. w r. 1652 nie chciał instygator uznać pewnych dowodów *in forma parata* ponieważ nie są *autenticata et collationata* — Ac. ep., 27(38b), f. 310v.

³²¹ W życiorysie biskupa napisanym wkrótce po jego śmierci czytamy: „et erat si quisque laboris patientissimus, omnem scribendi laborem solus fere sustinebat atque manu sua epistolas prope omnes scribebat, neque unquam est fatigari visus” — H. Rybus, *op. cit.*, s. 232. Ręką Drzewickiego już jako biskupa włocławskiego pisane są m. in. listy: z 22 IV 1518 r. do m. Gdańska — WAP Gdańsk 300 D/44/243 lub z 29 IV tegoż roku do m. Torunia — Arch. Tor. Dok. 2873. Znajdujemy jego własnoręczne dopiski na potwierdzanych dokumentach — AGAD Dok. perg., 6752 oraz w rejestrach własnej kancelarii — zob. s. 135.

³²² Zob. np. jego listy do Kromera z l. 1575—1581 — listy pisane przez sekretarzy biskupa należą wśród nich do wyjątków — Rkp. Czart., 308.

³²³ Rozrażewski do r. 1581, tj. do momentu nominacji na biskupstwo włocławskie pisał większość swych listów osobiście, później raczej przez sekretarzy, czasem dopisuje własnoręcznie uzupełnienia — zob. np. *Korespondencja H. Rozrażewskiego*, t. 2, nr 546.

³²⁴ Może niekiedy pisano od razu czystopisy, jednak chyba częściej praktykowano sporządzanie konceptów. Zob. zachowane koncepty pism urzędowych i listów Krzysztofa Antoniego Szembeka — Ac. ep., 47(49). Również istniały ślady, że niekiedy rejestrowano w kancelarii nie oryginały listów lecz ich koncepty. Por. s. 218.

³²⁵ Zob. na jego liście do kapituły włocławskiej z 18 V 1560 r. — *Uchańska*, t. 1, s. 41.

pieczęcie często poza granicami kraju. Czynił tak Rozrażewski, który jedną pieczęć sprowadził sobie z Wrocławia, a drugą zamierzał kupić w Augsburgu³²⁶. Wiadomo też, że miał jakiś tłok pieczętny rytowany w Rzymie³²⁷. Po śmierci biskupa tłoki pieczętne niszczone. Nie wiemy jak to się działo w diecezji wrocławskiej — w sąsiedniej gnieźnieńskiej, obowiązek dopilnowania tego ciążył na kapitule, której urzędnicy zmarłego winni tłoki przekazać w opieczętowanym woreczku³²⁸.

Z reguły biskupi posiadali kilka pieczęci. Niektóre z nich nosiły nazwę *sigillum maius*³²⁹ i *sigillum minus*³³⁰. Nazwy te jednak występują rzadko, najczęściej w formułach koroboracyjnych występują określenia *sigillum nostrum*, „pieczęć zwykła”³³¹.

Biskup Rozrażewski miał aż 6 tłoków pieczętnych, z których jednak stale używano dwa: jeden do dokumentów, drugi do codziennych ekspedycji kancelaryjnych, przede wszystkim sądowych — pozostałe 4 miały spoczywać w skarbcu katedry³³². Obok jednej, dwóch czy nawet więcej pieczęci używanych do pism urzędowych, mieli biskupi również pieczęcie sygnetowe używane zwłaszcza do korespondencji. Z *contrasigillum* nie spotykamy się po r. 1400 w kancelarii wrocławskiej, choć nie obce jej było w w. XIV³³³.

Serię pieczęci biskupów wrocławskich rozpoczyna piękna pieczęć Jana Kropidły, owalna 55×80 mm spiczasto u góry i u dołu zakończona. Wyobrażenie napieczętne przedstawia biskupa wśród bogatej architektury gotyckiej siedzącego w majestacie pod baldachimem, nad którym umieszczono NMP z Dzieciątkiem, po bokach i u dołu po jednej tarczy herbowej. W otoku napis: *Sigillum johannis episcopi wladislaviensis*³³⁴. Tej pieczęci odpowiada niewątpliwie nazwa *sigillum maius* według określenia z r. 1417³³⁵. Pieczęć mniejsza biskupa była okrągła, średnicy 37 mm, miała pośrodku orła bez tarczy i w otoku napis: *sigill [...]* *aviensis*. Pieczęć sygnetowa okrągła miała identyczne wyobrażenie napieczętne, rozmiary 12 mm³³⁶.

Pieczęć większa Kropidły nie jest typowa dla XV w., raczej przypomina pie-

³²⁶ *Korespondencja H. Rozrażewskiego*, t. 1, s. 426, 449, 473; 2, s. 17.

³²⁷ Ac. ep., 14(32), f. 528.

³²⁸ Tak w r. 1422 i 1473 — *Acta capitulorum* [...], t. 1, nr 1583, 2093.

³²⁹ W r. 1417 — *Statuta synodalia* [...], s. 10.

³³⁰ Ac. ep., 51(54), s. 105/6. Kopiarze (158), f. 193.

³³¹ Ac. ep., 65(61), s. 238.

³³² 6 V 1598 r. wydał Rozrażewski rozporządzenie zaprotokołowane w jego aktach: „II. ac. Rev. Dominus ex aliis sex sigillis [...] argenteum Romae expressum ad signandas litteras missiles designavit, illud vero argenteum, quo antea eiusmodi litterae sigillabantur, ad expeditiones cancellariae iuridicas et consistoriales, ut pote: citationes, decreta, investituras et pleraque eiusmodi negotia, designavit designatque, decernendo ne in posterum unum pro altero et permixtim usurpetur, sed suis quodque iuxta modernam ordinationem applicetur usibus; et reliqua sigilla in thesauro reposita conservare mandavit” — Ac. ep. 14(32), f. 528.

³³³ Zob. pieczęć przy dokumencie biskupa Macieja z 12 II 1351 r. — Dok., 166 (Kd. pol., t. 2, nr CCXCIII).

³³⁴ Świetnie zachowana pieczęć przy dokumencie z 25 IX 1406 r. — AGAD Dok. perg., 6557, zob. też Arch. Diec. we Wrocławku, Dok. 214.

³³⁵ *Statuta synodalia* [...], s. 10.

³³⁶ Arch. Tor., Dok. 510, 755, 783 — por. B. Engel, *Die Mittelalterlichen Siegel der Fürsten, der Geistlichkeit u. des Polnischen Adels im Thorner Rathausarchiv*, Danzig 1902, s. 9.

częcie wcześniejsze. Za jego następców występuje bardziej jednolity typ — pieczęć okrągła z NMP trzymającą Dzieciątko (herb katedry włocławskiej) i tarczą z herbem biskupa u dołu. Tego rodzaju pieczęć miał już Jan Pella³³⁷, a szczególnie pięknym rytem odznaczała się podobna pieczęć Władysława Oporowskiego o średnicy 35 mm. Tarcza z herbem biskupa zajmuje tu już około połowy miejsca przeznaczonego na wyobrażenie napieczątne, po jej bokach dwaj aniołowie w charakterze trzymaczy. Napis: *S. Wladislai dei gra epi Wladislaiensis*³³⁸.

Okolo połowy XV w. wyobrażenie napieczątne znów się nieco zmienia: środek zajmuje popiersie biskupa z pastorałem i ewangelią w ręku, a tarcza herbowa umieszczona poniżej zmniejsza rozmiary. Takiej pieczęci używał Jan Gruszczyński. Jest to nadal pieczęć okrągła, o średnicy 35 mm z napisem: *S. Johannis dei [...] Wladi [...]*³³⁹. Znana jest również malutka pieczęć sygnetowa tegoż biskupa, ośmiokątna, 12×14 mm z herbem biskupa „Poraj” oraz infułą i pastorałem nad nim. W otoku napis: *S. Johannis [...]*³⁴⁰.

Podobne pieczęcie mają Jan Lutek z Brzezia³⁴¹ i Jakub Sienieński. Pieczęć tego ostatniego nieco większa rozmiarami — 38 mm, napis: *S. Jacobi dei gracia epi Wladislaiuen*. Jego pieczęć sygnetowa ośmiokątna 15×16 nie posiada pełnego napisu, tylko inicjały biskupa³⁴².

Od czasów Zbigniewa Oleśnickiego następują dalsze zmiany w wyobrażeniu napieczątym: tarcza z herbem biskupa wypełnia środek pieczęci, nad nią infuła z pastorałem. Napis już nie wokół krawędzi a na lekko sfaldowanych wstęgach. Utrzymuje się nadal ośmiokątna pieczęć sygnetowa³⁴³. Podobnych pieczęci używają następcy Zbigniewa. Pieczęć Piotra Bnina wyróżnia się tylko dwoma aniołami w charakterze trzymaczy w wyobrażeniu napieczątym³⁴⁴. Pieczęć Krzesława z Kurozwęk ma nieco inny układ wstęg z napisami, a jego pieczęć sygnetowa jest owalna a nie ośmiokątna³⁴⁵.

Na przełomie XV i XVI w. poprzedni typ pieczęci utrzymuje się nadal, ale zmienia się pismo w legendzie pieczęci. Przez cały w. XV była to minuskuła gotycka, obecnie pismo staje się majuskułne i przechodzi w kapitałę renesansową. Początkowo występują litery mieszane. Da się to zauważyć wyraźnie na pieczęciach Wincentego Przerembskiego (napis: *S PATRIS DOMINI VINCENCI dG EPI WLAD*)³⁴⁶ a jeszcze i na pieczęciach Macieja Drzewickiego.

Drzewicki miał 3 pieczęcie: większą o średnicy 32 mm, mniejszą 19 mm i sygnetową, owalną, 13×15 mm. Pierwsza typu opisywanego poprzednio, dru-

³³⁷ Dok., 245 (Kd. pol., t. 2, nr CCCLXXV).

³³⁸ AGAD Dok. perg., 6629, WAP Gdańsk 300 D/43/33.

³³⁹ Dok., 312 (Kd. pol., t. 2, nr CCCXVII); WAP Gdańsk 300 D/43/70, 72.

³⁴⁰ Arch. Tor., Dok. 1689, por. też B. Engel, *op. cit.*, s. 9.

³⁴¹ B. Engel, *op. cit.*, s. 9.

³⁴² WAP Gdańsk — 300 D/44/73, 81; AGAD Dok. perg. 1072, 1934.

³⁴³ Zob. pieczęcie Oleśnickiego WAP Gdańsk 300 D/44/97, 141.

³⁴⁴ WAP Gdańsk 300 D/44/158.

³⁴⁵ WAP Gdańsk 300 D/44/174, 175, por. też B. Engel, *op. cit.*, s. 9.

³⁴⁶ Dok., 405, WAP Gdańsk 300 D/44/266.

93

Spectabiles ac famati amici mei Cherissimi
 Venit ad nos Venerabilis dominus Iohannes
 Fürchtſchmicht Plebanus Ecclesie Prästencensis
 Retulitq; pensionem quandam ipsius Parrochie
 impositam, quæ se taliter gravari affirmat, ut etiam
 prænominata pensio sine incommodo suo et parrochie
 numerari non possit. Et cum nunc non solum gravandam
 pensionis sustineat, sed etiam decimas ex eo quod a nobis
 sunt prohibita toto biennio careere necesse habuit
 Supplicans ad nos venire summusq; petitionibus nos
 observavit, ut pro eo quo tandem a pensione liberari
 et decimas sibi hactenus detentas recuperare posset,
 intercederemus. Cum itaq; nostri sit officij et fidei in
 id vigilare ne Ecclesie et parrochie aliquid
 detrimenti capiant, moti non solum ipsius petitionibus
 sed ratione nostri officij hanc intercessionem pro hoc
 nostro pastore libenter suscepimus. Et cum nostra Spect.
 nobis antehac omnia presiterit, non dubitamus quin
 a nobis nunc et hanc pensionem liberationem et
 earum quæ illi hactenus per nostras sunt retenta
 sumus impetrari. Quod reliquum est hoc precamur
 ut Deus Optimus maximus nos omnes conservet
 cupimusq; nos nostræ fidei commendatos. Dato
 22 Octobris in Subkowitz Anno Dni M. D. XLVI

Iohannes Fürchtſchmicht
 Plebanus
 Andreas Zebrzydowski
 et P. ...

Nobilis, et Spectabilis Domini

et Amici Observandissimi.

P

Senatus de Amiciis duxerunt. A. Rector, et Spectabilis Dominatum
Venerabili, tamquam hominis sublimis, et qui in hac Urbe Gedanensis
capitalem daret locum, futuris Senator, nunc autem Conspectus Episcopi
pax, et qui praesentibus ab Episcopo portandis, mihi constabat, obtinenda
manens dubito.

Et Rectorum, Rectoribus, et Spectabilibus Dominatum, duxerunt. Castan-
diam monem Urbi, cui hancitatem Episcopalem, nunc mea postquam
substant, fructus vero illius, etiam ab Illustissimo Conspectu com-
mendatus, et sed, fons, et ea latere vobis, quibus illi a vicinitate
huc proxima affliguntur servitibus.

Conjunctione harum non immerito, sed Senatus Lindner Capitaneus
Subroventis de meo commisso, fuit, et enarrabit, capitaneusque
solum, et bonam habeo, quia a Episcopo, gravitatem illarum adeo
tunc, uttenisco, Auctoritate sua, avertent, tranquillitatemque, Tran-
tati sibi amica restituerit non designabuntur.

Cum autem Illustissimus Meus Conspectus, praeter temporalia, et omni-
rituales Curas, Ducasianas, meos humeris portandas imposuit, Dilecti-
sime Amici, praetermittere id non possum, quantam impingit sublimitas
et cura reparanda Capella Regalis in medietate fere Urbis Episcopum tunc
sistentis. Sed quippe temporum praesentium calamitatem, quam et
Urbi, et Ego, et plerique illius Provincia Incola, perpe-
sus sumus, molestus
epi nolo, sed tamen exultare putatam in Cordibus Animi Pastorales
functionis necessitatem agnosco.

Quapropter Nobilis, et Spectabilis Dominationes Vestras, Quorum
regimini hac Urbi cum Civibus commissa, recto, dignetur suppedita-

re Mihi hac in re, primum aliquam modicam, non tamen Virtus Meis
gravaminisum, sed pro reparanda Domo DEI, iuvandam. Ego pa-
riter non deo, ad portandam insimul hoc onus, etiam.

Hoc dum instantissime commendo, certificare possum, et Nobilis, et
Spectabilis Dominationes Vestras, quia me in Episcopum, tamquam
Urbi desideris pariter fidelem, et promptum invenire, Quorum
Ego cupio esse semper.

Amicis, et ad, etiam,
promptissimae.

Antoni Ostrowski C.P.
Gadulo, et Dilectissimus, etiam.

Dabantur Vroavia
et 27 Januarii A. 1763.

a

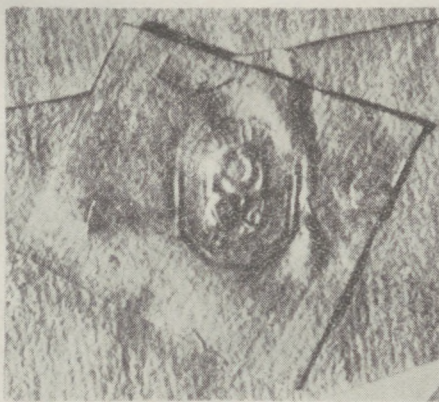

b

11. *a* — Pieczęć mniejsza Jana Kropidły. Arch. Tor., Dok. 1165; *b* — Pieczęć większa Władysława Oporowskiego. WAP Gdańsk, 300 D/43/35

c

d

11. *c* — Pieczęć większa Jana Gruszczyńskiego. WAP Gdańsk, 300 D/43/70; *d* — Pieczęć sygnetowa Jana Gruszczyńskiego. Arch. Tor., Dok. 1689

ga z popiersiem biskupa pośrodku, sygnetowa z herbem „Ciolek” i inicjałami MDE³⁴⁷.

Typ pieczęci okrągłej z dużą tarczą herbową i emblematami władzy biskupa nad nią, zapoczątkowany pieczęcią Oleśnickiego, utrzymał się do połowy w. XVI. Należy tu jeszcze pieczęć większa Jana Karnkowskiego, wyróżniająca się jednak obecnością w wyobrażeniu napieczętym dwóch aniołów-trzymaczy, o średnicy 36 mm, z napisem: *JOANNES K DEI GRACIA EPISCOPUS WLADISLAWIENSIS*³⁴⁸. Jego pieczęć mniejsza z maleńką tarczą herbową i napisem: *JOANNES D G EPUS WLADISLAW* liczyła tylko 21 mm średnicy³⁴⁹. Miał biskup i pieczęć sygnetową, owalną, 14×16, z inicjałami J. K.³⁵⁰. Podobną do większej pieczęci Karnkowskiego (tylko bez trzymaczy) posiadał Łukasz Górka, który kazał sobie wyryć w legendzie: *LUCAS A GORCA D G EPS WLADISLAVIEN*³⁵¹. Pieczęć większa Zebrzydowskiego, 40 mm, miała znów trzymaczy podobnych jak Karnkowskiego i napis: *ANDREAS ZEBRIDOWSKI DG EPUS WLADISLAWIENSIS*³⁵².

Zmiany w wyglądzie pieczęci zaznaczające się w połowie XVI w. polegają przede wszystkim na wprowadzeniu dla pieczęci mniejszych i większych kształtu owalnego dotychczas spotykanego tylko przy sygnetach, oraz na stylowej odmienności wyobrażenia napieczętego. Sama treść pozostaje ta sama: tarcza z herbem biskupa i nad nią emblematy biskupie: infuła i pastorał. Kształt tarczy natomiast staje się teraz nieregularny, a wkrótce przybiera również postać owalną — wokół pojawia się ornamentyka roślinna.

Już Łukasz Górka miał mniejszą pieczęć owalną, 21×23 mm, z napisem: *LUCAS COMES A GORCA DG EPS VLADISLAV*³⁵³. Podobną Mikołaj Dzierzgowski, 19×22 mm, z napisem: *NICO DZIERZGOWSKI EUS WLADI*³⁵⁴, a dalej Zebrzydowski, 23×27 mm, z napisem: *ANDREAS ZEBRIDOWSKI DG EPUS WLADISLAW*³⁵⁵.

Owalna jest też mniejsza pieczęć Uchańskiego, 22×28 mm z napisem *JACOBUS UCHANSKI DG EPS CUIAVIEN ET POM* i druga podobna z napisem: *IAC VCH D G EPS CVJ E POMER*³⁵⁶ oraz Mikołaja Wolskiego większa, 27×33 mm, z napisem: *NICOLAUS WOLSKI DG EPUS CUIAVIENSIS*³⁵⁷.

Odtąd nawet pieczęć większa w postaci okrągłej zjawia się tylko od czasu do czasu. Używał takiej jeszcze Stanisław Karnkowski, (dużej rozmiarami o średnicy 43 mm)³⁵⁸, ale liczne pieczęcie Rozrażewskiego są już tylko owalne. Naj-

³⁴⁷ Dok. 430, 450; Arch. Tor. Dok. 2939, 2009/2; WAP Gdańsk 300 D/44/245.

³⁴⁸ WAP Gdańsk 300 D/CXXI/44.

³⁴⁹ WAP Gdańsk 300 D/CXXI/46.

³⁵⁰ WAP Gdańsk 300 D/CXXI/36—39.

³⁵¹ Dok. 487, 496.

³⁵² WAP Gdańsk 300 D/44/318.

³⁵³ WAP Gdańsk 300 D/CXXI/60 i in.

³⁵⁴ WAP Gdańsk 300 D/CXXI/74 i in.

³⁵⁵ WAP Gdańsk 300 D/CXXI/87, 91.

³⁵⁶ *Uchańska*, t. 1, s. 41, t. 2, s. 142; WAP Gdańsk 300 D/CCXXI/126, 128.

³⁵⁷ Dok. 578.

³⁵⁸ Dok. 595.

częściej wśród nich spotykamy pieczęć mniejszą, 23×32 mm, z napisem *HIERONIMUS COMES A ROZRAZEW DG EPS VLADIS ET POMER*³⁵⁹. Jego większa pieczęć ma rozmiary 30×35 mm³⁶⁰. Następca Rozrażewskiego — Tarnowski miał znów pieczęć większą okrągłą 44 mm, z napisem *JOANNES TARNOWSKI D G EPS WLADISL ET POMRNAE*, tarczę herbową biskupa trzymając dwaj aniołowie³⁶¹.

Pieczęcie z pierwszej połowy XVII w. są na ogół większe niż szesnastowieczne. Owalna pieczęć Wawrzyńca Gembickiego ma 42×22 mm³⁶², okrągła, Pawła Wołuckiego — 50 mm³⁶³. Z pieczęci Łubieńskiego, większa okrągła — 42 mm, mniejsza owalna 27×34³⁶⁴.

Dalsze pieczęcie z XVII w. wykazują pewne zmiany w wyobrażeniu napiecznym. Jeszcze w pieczęciach Łubieńskiego nad tarczą herbową umieszczano infulę i pastorał. W pieczęciach dalszych biskupów miejsce to zajmuje płaski kapelus biskupi ze zwisającymi sznurami, które teraz wypełniają przestrzeń wokół ciągle owalnej tarczy herbowej.

Pierwszy używał takiej pieczęci Gniewosz — owalna, 28×33 mm, posiada napis: *NIC ALBERT GNIEWOSZ AB OLEXOW DG EPISC VLADISL ET POMERANIA (!)*³⁶⁵. Czartoryski miał podobną, 28×38 mm, z napisem: *CASIMIRUS FLORIANUS DUX CZARTORYSKI EPIS VLADISLAVIEN ET POM*³⁶⁶. Tylko rozmiarami różnią się od nich pieczęcie: Madałińskiego, 40×45 mm³⁶⁷ i Dąbskiego, 45×51 mm³⁶⁸. Niewiele też od nich odbiega pieczęć Stanisława Szembeka, 34×46 mm, z napisem: *STANISLAUS IN SŁUPOW SZEMBEK EPISCOPUS VLADISLAVIENSIS ET POMERANIAE*³⁶⁹.

W w. XVIII następuje jednakże częściowy nawrót do pieczęci okrągłej. Już Szaniawski miał w tym kształcie nie tylko pieczęć większą, o średnicy 50 mm, z napisem: *CONSTANTINUS FELICIANUS EPISCOPUS VLADISLAVIENSIS ET POMERANIAE*, ale i sygnetową, 17 mm, bez żadnego napisu, nawet bez inicjałów biskupa³⁷⁰. Okrągłe są też pieczęcie Krzysztofa Antoniego Szembeka. Większa, 56 mm, z napisem: *CHRISTOPHORUS ANTONIUS A SŁUPOW SZEMBEK DEI ET APOSTOLICAE SEDIS GRAT EPISCO VLAISLA ET POMERANIAE*, oraz mniejsza, 20 mm. Natomiast pieczęć sygnetowa, 12×15 mm, zachowała kształt lekko owalny³⁷¹.

Pieczęć owalna nie znika zupełnie i spośród pieczęci większych. Tenże Szem-

³⁵⁹ Rkp. Czart., 331, s. 674.

³⁶⁰ Dok. 612.

³⁶¹ Dok. 636.

³⁶² Dok. 661.

³⁶³ Dok. 680.

³⁶⁴ WAP Gdańsk 300 D/CXXI/83 i in.

³⁶⁵ *Puncta* biskupów do kapituły, bez sygn. przy liście z 20 IV 1643 r.

³⁶⁶ *Ibid.*; Dok. 769, 755; Ac. cap., 10(255) f. 179.

³⁶⁷ WAP Gdańsk 300 D/44/321.

³⁶⁸ Dok. 787, 784, 783.

³⁶⁹ Ac. cap., 14(230), f. 146v., Ac. ep., 47(49), f. 12.

³⁷⁰ *Puncta* biskupów do kapituły, bez sygn.

³⁷¹ Dok. 812, 815, Ac. cap. 17(235), s. 77.

bek posiadał drugą większą pieczęć owalną o wymiarach 45×58 mm³⁷². Podobnie w połowie XVIII w. wyjątkowo ładnej pieczęci owalnej, 39×48 mm, z napisem: *ANTONIUS SEBAST DEMBOWSKI EPISCOP CUIAVIENSIS ET POMERA* używał biskup Dembowski. Jego pieczęć mniejsza, lekko owalna, 25×27, nie nosiła żadnego napisu³⁷³.

Następcy Dembowskiego używali znów większej pieczęci okrągłej. Ostrowski, o średnicy 57, z napisem *ANTONIUS OSTROWSKI EPISCOPUS VLADISLAVIENSIS ET POMERANIAE*³⁷⁴, Rybiński o średnicy 58, z napisem: *JOSEPHUS RYBINSKI DEI ET APOSTOLICAE SEDIS GRATIA EPISCOPUS VLADISLAV ET POMERAN*³⁷⁵.

Cechą większości pieczęci z XVIII w. jest kurczenie się w wyobrażeniu napieczętnym tarczy z herbem biskupa kosztem owych sznurów spływających z kapelusza i dodawanych emblematów szlacheństwa w postaci korony, a nieraz i infuły z pastorałem, umieszczanych teraz poniżej kapelusza biskupiego.

Sposób opieczętowywania pism wychodzących z kancelarii był rozmaity — zależał od celu, dla którego pieczęć przystawiano i od rodzaju materiału pisarskiego. Do dokumentów i pism sporządzonych na pergaminie aż do XVIII w. włącznie, przywieszano pieczęcie i to z reguły na sznurze, rzadziej na paskach pergaminowych³⁷⁶. Pieczęcie wyciskane bywały w wosku, w XV i XVI w. w obszernych miseczkach woskowych. Na początku w. XVII (w r. 1614) pojawiają się puszki metalowe³⁷⁷, najczęściej z dosyć kiepskiej blachy, ale bywały i srebrne³⁷⁸ albo zgoła nie metalowe, a drewniane³⁷⁹.

Dokumenty, pisma urzędowe i korespondencje pisane na papierze w XVII i XVIII w. opieczętowywano wyciskając pieczęć w wosku, w opłatku lub laku, wprost na papierze. Na dokumenty w XVIII w. używano zwykle karty złożonej na pół — w środek wkładano opłatek, a odciskano pieczęć od strony zapisanej tekstem, umieszczając samą pieczęć poniżej tekstu³⁸⁰. Jeżeli pismo zostało sporządzone na jednej karcie, pieczęć wyciskano poniżej tekstu przez kawałek papieru — w tych wypadkach, gdy chodziło o uwierzytelnienie pisma³⁸¹. Natomiast tam, gdzie chodziło równocześnie o jego zamknięcie, a więc przede wszystkim w całej korespondencji, postępowano inaczej. List odpowiednio złożony nacinano, przez nacięcie przewlekano pasek papieru, którego obydwie końce zamykano pieczęcią³⁸². Niekiedy obywano się bez nacięć i paska, wprost na miej-

³⁷² Dok. 827.

³⁷³ *Puncta* biskupów do kapituły, bez sygn., — przy listach z 10 VIII 1753 r. 2 I 1754 r.

³⁷⁴ *Ibid.*, przy liście z 29 VI 1772 r.; Dok. 846.

³⁷⁵ Dok. 867.

³⁷⁶ W XV w. np. przywieszano na pasku pieczęcie w kancelarii Oporowskiego — WAP Gdańsk 300 D/43/36, 38; W XVI w. w kancelarii Karnkowskiego — Dok. 607, 608. Niemniej bardziej powszechnie spotyka się sznury różnokolorowe, których używano już w kancelarii w XIV w. — Dok. 152, 166.

³⁷⁷ Dok. 661.

³⁷⁸ Dla dokumentów ważniejszych, np. przy dokumencie publikującym bullę Benedykta XIV „cui sigillum Dambscianum episcopale in argentea capsula subappensum est” — Ac. cap. 17(235), s. 879.

³⁷⁹ WAP Gdańsk 300 D/44/321.

³⁸⁰ Zob. np. dokument Rybińskiego z 1 VI 1781v. — Dok. 867.

³⁸¹ Zob. np. list okólny Rozrażewskiego z 17 V 1582 r. — Rkp. Czart., 331, s. 673.

³⁸² Zob. np. listy z XV—XVI w. — WAP Gdańsk 300 D/44/151, 155, 158 i in.

scu złożenia łącząc papier pieczęcią³⁸³. Te sposoby stosowano powszechnie w XV i XVI w. W XVII w. pojawia się sporadycznie koperta³⁸⁴, by zapanować całkowicie w XVIII w. Wówczas pieczęć wyciskano na odwrocie koperty, w ten sposób ją zamykając³⁸⁵.

Do uwierzytelnienia dokumentów używano najczęściej pieczęci większej — różne pisma urzędowe pieczętowano pieczęcią mniejszą, do zamykania korespondencji służyła pieczęć sygnetowa³⁸⁶. Wszystkie więc pisma wystawiane przez biskupa, jako osobę dzierżącą urząd kościelny, wychodziły pod jego pieczęcią większą czy mniejszą. Ta właśnie pieczęć była *sigillum authenticum* według prawa kanonicznego, stanowiącą wystarczające świadectwo wiarygodności pism nią pieczętowanych. Jeżeli jakieś pismo mogło wyjść z kancelarii biskupiej bez jednej z tych dwóch pieczęci, to tylko w postaci instrumentu notarialnego.

W XVI w. pojawia się jednakże nowy środek uwierzytelniania pism wystawianych w kancelarii — podpis. Jego rola i znaczenie w 3 głównych grupach pism wychodzących z kancelarii — dokumentach, pismach urzędowych i korespondencji nie jest jednakowa.

Dokument biskupi długi okres czasu obywatł się zupełnie bez podpisu. Zwyczaj podpisywania przez wystawcę zjawił się dosyć nagle dopiero w kancelarii Jana Karnkowskiego i Łukasza Górki³⁸⁷. Biskup składał swój podpis z lewej strony pod zakładką, w miejscu, w którym w kancelarii królewskiej w tym czasie podpisywał się kanclerz, później sam monarcha. Odtąd w ten sam sposób podpisywano już wszystkie dalsze dokumenty biskupa aż do początku w. XIX. Podpis biskupa był jedynym podpisem składanym na dokumencie przed jego wyjściem z kancelarii³⁸⁸. W XVIII w. od czasu do czasu zjawia się obok podpisu wystawcy również podpis pisarza — na środku, poniżej podpisu biskupa³⁸⁹.

Podpis pod rozmaitymi pismami urzędowymi wychodzącymi z kancelarii zjawia się mniej więcej w tym samym czasie co i na dokumencie. Spotykamy go po raz pierwszy na akcie proskrypcyjnym Drzewickiego, którym wypędzał w r. 1526 szereg księży z Gdańska i okolicy³⁹⁰, a później już stale w kancelariach jego następców³⁹¹. Nie jest to jednak podpis wystawcy — biskupa, a notariusza

³⁸³ Np. w r. 1482 — WAP Gdańsk 300 D/44/141; tak postępowano jednak znacznie rzadziej niż w sposób podany poprzednio.

³⁸⁴ Kopert używano już niekiedy w kancelarii Lubieńskiego (1631—1639) — WAP Gdańsk 300 D/CXXI.

³⁸⁵ W postaci szcztkowej ten sposób zamykania kopert utrzymał się do XX w.

³⁸⁶ Dokumenty uwierzytelniano rzeczywiście tylko pieczęcią większą, choć poza tym nie było tu sztywnych reguł. Stąd można spotkać bardzo często i pieczęcie mniejsze, a nawet i większe zamykające listy, np. w r. 1482 — WAP Gdańsk 300 D/44/141 lub w r. 1639 — 300 D/CXXI/83.

³⁸⁷ Zob. dok. z r. 1532, 1540 — Formularze (21), f. 180, Dok. 487. Jednak jeszcze nie wszystkie dokumenty wyszły z kancelarii tych biskupów noszą ich podpisy. — zob. Dok. 492, 496.

³⁸⁸ W dokumentach wcześniejszych z XV i pocz. XVI w. można spotkać również podpis notariusza sporządzającego dokument, wówczas gdy wprowadzał do czystopisu jakieś poprawki, czy uzupełnienia — por. przyp. 319.

³⁸⁹ Np. w r. 1741 „(—) Jacobus Simonetti secretarius” — Dok. 817.

³⁹⁰ WAP Gdańsk 300 D/CXXI/1.

³⁹¹ W kancelarii Karnkowskiego — WAP Gdańsk 300/D/CXXI/49; Formularze (21), f. 39; w kancelarii Dzierzgowskiego — f. 136v.

curiae episcopalis, składany z prawej strony pod tekstem, obok pieczęci. Od tej pory notariusz stale aż do początków XIX w. swym podpisem uwierzytelnia wszystkie urzędowe pisma opuszczające kancelarię³⁹². W pewnych okresach czasu obok podpisu notariusza, z lewej strony pod tekstem, zjawia się drugi podpis — kanclerza. Tak było za czasów Rozrażewskiego, na którego listach okólnych, pozwach itp. pismach, składają podpisy kanclerze Gałczyński i Sikorski obok notariuszy Begiela i Przejrzałowicza³⁹³. Ale i wówczas nie była to sztywna reguła, znamy bowiem oryginały listów pasterskich Rozrażewskiego podpisanymi tylko przez notariusza³⁹⁴.

W XVIII w. ważniejsze pisma w rodzaju listów pasterskich podpisują również biskupi. Podpis składają pod tekstem z lewej strony, podobnie jak i na dokumentach. Ich podpis jednak nie ruguje podpisu notariusza, ten nadal zostaje na dawnym miejscu³⁹⁵.

Najwcześniej podpis pojawił się w korespondencji. Listy biskupów wrocławskich już w pierwszej połowie w. XV mają pod tekstem z lewej strony lub na środku imię i tytuł wystawcy — tak w listach Jana Kropidły, Władysława Oporowskiego i innych³⁹⁶. Nie są to jednak jeszcze podpisy w pełnym tego słowa znaczeniu, złożone bowiem były ręką piszącego list. Jeśli biskup pisał list osobiście, jest to jego podpis rzeczywisty, jeśli nie — imię biskupa wpisywała ręka notariusza. Ten stan rzeczy przetrwał do pierwszych dziesiątków lat XVI w. Przełom nastąpił dopiero za czasów Drzewickiego, Karnkowskiego i Zebrzydowskiego. Jeszcze niektóre ich listy podpisywali imieniem biskupa notariusze³⁹⁷, na innych jednak biskup składał podpis własnoręcznie³⁹⁸. W drugiej połowie wieku dość powszechny stał się zwyczaj kładzenia imienia i nazwiska biskupa wraz z tytułaturą ręką pisarza u dołu listu — biskup dopisywał natomiast własnoręcznie nad swoim nazwiskiem formułę grzecznościową, np. *frater additus*, poniżej *manu propria sst.* Wiele przykładów tego rodzaju dostarcza korespondencja Rozrażewskiego³⁹⁹. Później, w XVII i XVIII w. pełny osobisty podpis biskupa był już regułą.

Uwierzytelnienie dokumentu czy pisma kończyło poszczególne etapy pracy nad nim w kancelarii. Należało je jeszcze wciągnąć do rejestrów kancelaryjnych, jeśli tego nie zrobiono wcześniej na podstawie konceptu i przygotować do ekspedycji. Szereg pism i całą korespondencję ekspediowano z kancelarii w postaci zamkniętej. Trzeba było tedy jeszcze zaopatrzyć je w odpowiednie adresy. Umieszczano adresy zwykle po przeciwnej, niż pieczęć zamykająca, stronie złożonego pisma. Czyniono tak już w XV w.⁴⁰⁰ i później bez zmian aż do pojawienia się kopert, na które następnie przeszedł adres.

³⁹² Zob. jeszcze w r. 1820 (—) „Mathias Drozdowski secretarius cancellariae postcurialis” — Kopiarze (158), f. 193.

³⁹³ Ac. ep., 9(26) f. 152v.; 13(30) f. 193; 17(5), f. 139.

³⁹⁴ Rkp. Czart. 331, s. 673.

³⁹⁵ Rkp. Czart. 929, nr 1152.

³⁹⁶ Arch. Tor., Dok. 1165; WAP Gdańsk 300 D/43/55, 64, 72.

³⁹⁷ WAP Gdańsk 300 D/44/298, 299 i D/CXXI/88, 87.

³⁹⁸ WAP Gdańsk 300 D/44/296, 315; D/CXXI/92 — list pisany ręką Nideckiego.

³⁹⁹ Zob. Rkp. Czart., 331, s. 481, 580; 446, s. 585.

⁴⁰⁰ Zob. listy biskupów wrocławskich do Rady m. Torunia — Arch. Tor., Dok., 1166,

Przygotowywali pisma do ekspedycji często inni pisarze, niż ci, którzy sporządzali czystopisy. Z reguły i wówczas, gdy biskup sam list pisał, adres wypisywano w kancelarii ⁴⁰¹.

Gotowe dokumenty i wypisy z rejestrów kancelarii odbierały zainteresowane strony. Pisma przeznaczone do rozesłania po diecezji szły *via cursoria*, drogą okólną. Kancelaria biskupia dostarczała tu zwykle tylko oryginały pism do oficjałów i wikariuszy generalnych, których kancelarie sporządzały kopie rozsyłane do dekanatów. W XVIII w. ułatwiano sobie pracę drukując większą ilość egzemplarzy ⁴⁰². Samo przesyłanie pism i całej korespondencji odbywało się w różny sposób. Od czasów bardzo dawnych korzystano tu z przesyłek przez umyślnych posłańców, lub z „okazji”. W r. 1588 pisał Rozrażewski do Annibala z Kapui, że pragnął wysłać do niego swego domownika ale nawinął się *dominus auditor*, który zlecenia przyjął ⁴⁰³. Ten sam Rozrażewski w korespondencji ze swym bratankiem Wacławem w Czechach korzystał z poczty wiedeńskiej ⁴⁰⁴. W w. XVIII zaś, w okresie większej rozbudowy poczty posługiwano się nią już powszechnie ⁴⁰⁵, choć nieraz jeszcze pewnie przyszło odwoływać się do starych sposobów ⁴⁰⁶.

Udział kapituły w potwierdzaniu dokumentu biskupiego. Wspomniałem wyżej, że gotowe dokumenty z kancelarii biskupiej odbierały zainteresowane strony. Trzeba tu jednak zrobić pewne zastrzeżenie. Duża ilość czynności prawnych, których świadectwem był dokument biskupi wymagała potwierdzenia kapituły. W związku z tym i szereg dokumentów wędrował z kancelarii biskupiej do kancelarii kapituły i dopiero po opieczątowaniu pieczęcią kapituły zyskiwał pełną moc prawną. Miała więc i kancelaria kapituły swój współudział w wystawianiu dokumentów biskupich.

1551 i in. Przykładów różnego rodzaju dostarczają tu wszystkie cytowane wyżej listy biskupie.

⁴⁰¹ Zupełnym wyjątkiem jest tu Drzewicki, który niekiedy własnoręcznie adresował swoje listy — zob. WAP Gdańsk 300 D/CXXI/2.

⁴⁰² Por. 18 II 1756 r. Dembowski zanotował w swym diariuszu: „Wygotowałem processa do druku, jeden na ubłaganie gniewu Boskiego, na uproszenie pokoju i pomyślnych sejmów następującego sukcesów. Drugi przeciw gusłom i zabobonom, które się bardzo zagęścili”; a dn. 26 i 27 III „Tegoż dnia posłałem na ręce IMKs. Oficjała Bayera processa per dioecesis, które mi w tych dniach z drukarni warszawskiej, [...] Takież processa posłałem na ręce IMKs. surrogata Wybickiego do rozsyłania per dioecesis Pomeraniae” — Ac. ep., 54(52cz.), f. 60v., 62.

⁴⁰³ *Korespondencja H. Rozrażewskiego*, t. 2, s. 320.

⁴⁰⁴ *Ibid.*, s. 536.

⁴⁰⁵ Dn. 3 VIII 1758 r. zapisał Dembowski w swym diariuszu: „Pocztą warszawską posłałem puncta pro capitulo generali Vladislaviensi na ręce IMKs. archidiacona Wolickiego” — Ac. ep., 54(52cz.), f. 90.

⁴⁰⁶ Również kapituła włocławska miała stałych gońców, przez których przysyłała listy. Znany jest *cursor* kapituły w l. 1627, 1678 — Ac. cap., 8(223) f. 162; 11(226), f. 222v. Później korzystano też z poczty. W r. 1703 opłacano już stale poczmistrza toruńskiego (dla korespondencji z Gdańskiem) a w r. 1733 kapituła zwracała się do generalnego poczmistrza „ut cursores Varsaviensis et Thoruniensis dirigantur per Vladislaviam” — Ac. cap., 14(230), f. 9, 262, 422; 16(234), s. 257. Prośba nie odniosła skutku i jeszcze w r. 1774 proszono biskupa by interweniował w tej sprawie i sprawił, by „pro cursu postae Gostinio aut Covalia per Vladislaviam et Neschoviam Thorunium dirigendo” — Ac. cap. 22(241), f. 109. Stację pocztową jednakże urządzono we Włocławku dopiero w r. 1794 — Ac. cap., 24(243) s. 138.

W praktyce działo się tak, że kancelaria biskupia opieczętowany w niej dokument wydawała zainteresowanemu, który sam już troszczył się o uzyskanie zgody kapituły⁴⁰⁷. Biskup ze swej strony natomiast zwracał się osobno do kapituły, donosząc jej o wystawieniu dokumentów i prosząc o ich opieczętowanie. Ponieważ rzeczy te decydowano na generalnych kapitułach, często *puncta* biskupa na kapitułę zawierały takie właśnie żądania⁴⁰⁸. Kapituły generalne, niekiedy przelewały prawo sigilacji na kapituły tygodniowe, zwłaszcza gdy decydowano się dla takich czy innych względów na odłożenie pieczętowania.

Przedstawiony do sigilacji dokument czytany bywał lub referowany na kapitule przez notariusza kancelarii⁴⁰⁹. Po ustanowieniu w kapitule przez Rozrażewskiego kanclerstwa starano się obowiązek ten złożyć na kanclerza⁴¹⁰. Zebrani kanonicy podejmowali następnie uchwałę wyrażającą zgodę na natychmiastowe jego opieczętowanie lub uzależniając swą zgodę od pewnych warunków wstępnych. Czasami polecano poczekać na przybycie do Włocławka samego biskupa⁴¹¹, od którego spodziewano się pewnych wyjaśnień. Głównym jednak warunkiem wstępnym, przynajmniej od uchwalenia w r. 1590 specjalnego statutu kapituły, było przeprowadzenie rewizji dóbr, na które opiewał sigilowany dokument⁴¹². Wyznaczała kapituła wówczas dwóch kanoników, którzy na koszt obdarowanego jechali do właściwego wójtostwa, młyną lub gdzie było trzeba i spisywali odpowiedni inwentarz składany w archiwum kapituły⁴¹³. Wówczas dopiero przywieszano do dokumentu pieczęć kapituły i wydawano go zainteresowanemu⁴¹⁴.

Uchwałę o sigilacji notował zawsze notariusz kapituły w protokołach jej posiedzeń, inserując do nich równocześnie tekst dokumentu⁴¹⁵. Dopiero w XVI w.

⁴⁰⁷ Sam zwracał się z prośbą do kapituły: Np. w r. 1574 uczynił to szl. Jan Waszewski, który dostał wójtostwo w Lubotyniu — Ac. cap., 4(219) s. 520; a w r. 1629 ur. Andrzej Ruszkowski, chorąży inowrocławski, posiadający przywilej na wieś Opoczki — 8(223) f. 211v. W r. 1673 Czarotyrski w *puncta* na kapitułę prosił „aby wydane już privilegia pieczętowane były. Na insze zaś, które per rationem czasu nie mogły teraz być napisane, aby sigillandi stało decretum [...]” Ac. cap., 11(226), f. 65.

⁴⁰⁸ Por. przyp. poprzedni. Zob. też szereg listów biskupów w teczce *Puncta* biskupów na kapitułę bez sygn.

⁴⁰⁹ W r. 1541: „litteras pergamineas sigillo d. epi moderni designatas per nie eorum notarium coram eisdem recitatas et perlectas [...]” Ac. cap. 3(218), f. 56v.

⁴¹⁰ Odpowiednią uchwałę podjęto w r. 1672 — Ac. cap. 11(226), f. 26. Rzeczywiście później spotykamy się z referowaniem tego rodzaju spraw przez kanclerzy — zob. np. w r. 1714 — Ac. cap. 14(230) f. 221.

⁴¹¹ Np. w r. 1538 — Ac. cap., 2(216), f. 241v.

⁴¹² „Domini capitulares tractantes de privilegiis sigillandis cuique homini, cuiuscunque status et conditionis essent, ut nullum exnunc privilegium signaretur, nisi prius praemissa revisione, pro qua revisione, si qui volunt habere sigillatum privilegium, prius a ven. capitulo revisores obtinerent et eosdem providerent suis sumptibus et impensis” — Ac. cap. 5(219), s. 237 (*Statuty kapituły* [...], s. 178).

⁴¹³ Stąd w archiwum kapituły pewna ilość zachowanych takich rewizji, obecnie w Arch. Diec w Włocławku, w dziale Gospodarcze. Por. Rozdz. 1, przypis 202.

⁴¹⁴ Warunku tego na ogół przestrzegano pilnie. W r. 1603 na sierpniowej kapitule wstrzymano sigilację pewnych przywilejów z powodu *non praemissa revisione* — Ac. cap., 6(220) f. 120.

⁴¹⁵ Stąd już najstarsze *acta capitulorum* posiadają duży procent zapisów z tym związanych; we włocławskiej — Ac. cap. 1(215) s. 37 i in. W gnieźnieńskich wzmianki o sigilacji mamy już z r. 1410 — Arch. Archid. w Gnieźnie, Ac. cap., 1, f. 11 — zob. też f. 41 i in. Podobnie i w krakowskich — Arch. Kapit. w Krakowie, Ac. cap. 1b, f. 41. Formuła wpisu do akt

teksty dokumentów biskupich nikną z protokołów kapituły. Łączy się to z zaprowadzeniem odrębnej ich rejestracji. Przeznaczono na ten cel specjalne rejestry, lub wykorzystywano wolne miejsce w złożonych w archiwum kapituły rejestrach gospodarczych z kancelarii niektórych biskupów. Teraz w *acta capituli* pozostaje sama wzmianka o decyzji opieczętowania, często z odsyłaczem do właściwej książki rejestru z tekstem dokumentu ⁴¹⁶.

Dokumenty biskupie zyskały więc w kancelarii kapituły osobne księgi rejestracyjne. Istnieją ślady rejestrowania niektórych potwierdzanych przywilejów z l. 1530—1536, 1550 oraz 1603—1626 na pustych kartach rejestru gospodarczego pozostałego po biskupie Drzewickim ⁴¹⁷. Z kolei w l. 1579—1603 wykorzystywano dla tego celu kopiarz dokumentów przechowywanych w archiwum kapituły, sporządzony w r. 1551, mianowicie jego puste karty 413—494 ⁴¹⁸. Po r. 1603 też nie założono jeszcze osobnego rejestru — dokumenty teraz wpisywano do pozostałego po Rozrażewskim rejestrze rewidowanych przywilejów posiadaczy dóbr. Rejestr ten posiadał układ kluczami — otóż początkowo wykorzystywano miejsce wolne na końcu każdego klucza, później ostatnie kilkadziesiąt kart rejestru, pierwotnie puste. Wpisano tam już chronologicznie, w miarę napływu, przywileje Łubieńskiego i Gniewosza ⁴¹⁹. Z drugiej połowy XVII w. zachowały się tylko fragmenty rejestrów z przywilejami głównie Czartoryskiego i Madalińskiego ⁴²⁰. Wreszcie z w. XVIII pochodzą dwa odrębne rejestry: jeden dla lat 1697—1759, drugi 1759—1865, przeznaczone już wyłącznie na wpisy dokumentów pieczętowanych ⁴²¹.

Opieczętowanie dokumentu w kapitule łączyło się z pewnymi opłatami. Szły one na rzecz kapituły i jej kancelarii. W r. 1474 określano je na kopę groszy dla kapituły i 6 groszy dla jej notariusza ⁴²². W r. 1602 jednak postanowiono opłaty uzależnić od wartości przedmiotu nadania ⁴²³. Od tej pory opłaty szybko poczęły wzrastać. Ustalano je każdorazowo przy uchwalaniu sigilacji. W r. 1678 płacono za przywilej na wójtostwo w Dziewulinie fl. 300, w Żywocinie fl. 60, w Ło-

brzmiała w 1554 r.: „[...] litteras sen privilegium ven. d. Andree Frycz de Modrzew, SRM secretarii, super advocacia Wolboriensi ad trinam advitalitatem per Rev. D. Episcopum eidem [...] concessas sigillo maiori capitulari sigillaveruntur consenciendi eidem in ipsam trinam advitalitatem”; lub w r. 1576 „Domini capitulares decreverunt litteras sigillandi gen. d. Joanni Karnkowski donacionis ville Sitno mense episcopalis, in clave Ciechocinensi site, de unanimi consensu dominorum. Tenor privilegii donacionis [...]” — Ac. cap. 4(218) s. 288, 787.

⁴¹⁶ Np. w r. 1727 wpisano uchwałę o sigilacji 2 dokumentów z uwagą: „Vide utrumque in libro rubro pergamineo privilegiorum inscriptorum” — Ac. cap., 15(232), f. 85.

⁴¹⁷ Rkp. Ossol., 5209. Zob. s. 132—133.

⁴¹⁸ Kopiarze (3).

⁴¹⁹ Kopiarze (135), zwłaszcza karty od 333. O tym, że wpisów dokonywano tu z okazji sigilacji w kapitule świadczą m. in. takie zapiski: „Decretum sigillandi privilegii subditis in Schotland ad Dantiscum” (z 16 VIII 1644) — f. 380v. Zob. też s. 151.

⁴²⁰ Kopiarze (224 cz. 2).

⁴²¹ Kopiarze (64 cz. 2) i (158).

⁴²² Ac. cap. 1, f. 86 (*Statuty kapituły* [...] s. 11).

⁴²³ „Iuxta magnitudinem rei et negotii in privilegio” — Ac. cap. 6(221), f. 104. Zgodnie z rozporządzeniem Rozrażewskiego z r. 1599 (*Statuty kapituły* [...], s. 94), które nakazywało każdemu obdarowanemu „decimam partem summae inscriptae reponere [...] capitulo inter praesentes fratres aequo numero dividendam, et specialiter notario capitulari [...] duodecem grossos [...]”.

a

b

12. a — Pieczęć sygnetowa Wincentego Przerembskiego. WAP Gdańsk, 300 D/44; b — Pieczęć większa Macieja Drzewickiego. Arch. Tor., Dok., 2939.

c

d

12. *c* — Pieczęć mniejsza kapituły wrocławskiej. WAP Gdańsk, 300 D/43/35; *d* — Pieczęć większa kapituły wrocławskiej z XIII w. przy dokumencie z r. 1689. WAP Gdańsk 300 D/44/32

dzi fl. 30, w Wolborzu fl. 150⁴²⁴. W XVIII w. opłaty obliczano w dukatach. W r. 1728 wójtostwo we wsi Gazomia kosztowało 8 zł węg., a w Wolborzu 2⁴²⁵; w r. 1791 wójtostwo w Dzięwulinie 40, w Łodzi 10, a przywilej na rumunek w Rudawie — 3⁴²⁶. Osoby z otoczenia biskupa często kapituła zwalniała z opłat, czasem również z opłat dla notariusza⁴²⁷.

Pewien, prawdopodobnie niewielki procent dokumentów pieczętowanych unikał rejestracji. Niekiedy *quia illorum notario capituli copia ad describendum non est data* (r. 1603)⁴²⁸, niekiedy *ob non solutione ab eisdem notario*⁴²⁹.

Kapituła posiadała dwie pieczęcie: większą i mniejszą. Zgodnie ze statutem z r. 1500 do pieczętowania dokumentów biskupich używano pieczęci większej⁴³⁰. Niemniej w XV w. zdarzały się wypadki użycia w tym celu i pieczęci mniejszej⁴³¹.

Swoją pieczęć większą posiadała kapituła włocławska już w w. XIII⁴³². Tłok pieczętny wówczas dla niej sporządzony używany był nieprzerwanie aż do w. XVII. Pieczęć ta należy do piękniejszych gotyckich pieczęci polskiego duchowieństwa. Wydłużona elipsowato i ostro z obu stron zakończona posiada wymiary 40×62 mm. Wyobrażenie napieczętne przedstawia NMP z Dzieciątkiem w postaci siedzącej — herb kapituły, a poniżej trzy modlące się postacie. W otoku napis majuskułą gotycką: *MATER MISERICORDIE SALVA CAPITULUM WLADISLAVIEN ECCE*⁴³³. Pieczęć mniejsza przywieszana do niektórych dokumentów w w. XV była okrągła o średnicy 35 mm; również z herbem kapituły, NMP z Dzieciątkiem, wśród wyraźnych elementów architektury gotyckiej, z napisem: *Sigillum minus capituli Wladisl*⁴³⁴.

Od początku XVI w. używano do pieczętowania dokumentów już wyłącznie tylko pieczęci większej, ciągle tej samej. Dopiero w r. 1664 nakazano prokuratorowi kapituły sporządzić nową pieczęć większą⁴³⁵. Być może dotychczasowy tłok zaginął w okresie wojen szwedzkich, ponieważ w r. 1660 pieczętowano do-

⁴²⁴ Ac. cap., 11(226), f. 235v.

⁴²⁵ Ac. cap., 15(232), f. 148.

⁴²⁶ Ac. cap., 24(243), s. 7.

⁴²⁷ Np. w r. 1688: „Privilegium super scultetiam in Lodzia gen. Jacobo Zaborowski et consorti eius sigillatum gratis extradetur notario iniunctum” — Ac. cap., 12(227), f. 221; ale w r. 1749: „Approbatio privilegii super advocatiam Żywocin gratis declaratur salva pensione notario capitulari” — 18(237), f. 109v. Niekiedy płacono osobno kapitule, kanclerzowi i notariuszowi, np. w r. 1756: „ab approbatione capituli aureos 12 et seorsive Perill, Cancellario ab appositione sigilli aureas 1, ab ingrossatione secretario consueta consolatio” — f. 251. Przy uchwale o opieczętowaniu 4 dokumentów w r. 1729 zastrzeżono: „siquidem infra specificata privilegia sint domesticorum aulae Il. D. Loci Ordinarii, ideo praevis revisionibus decernendum sigillanda gratis” — 15(232), f. 200v.

⁴²⁸ Ac. cap., 6(220), f. 122v.

⁴²⁹ Kopiarze (3), f. 413 — Można napotkać tu dokumenty bez śladów pieczętowania w kapitule, np. nadanie wsi Opoczki dla Andrzeja Ruszkowskiego, chorążego inowrocławskiego — Dok. 697.

⁴³⁰ „Utque sigilla habeantur duo capitularia: maius, quo in perpetuis utantur decretis, et minus, quo literae missiles et processus capitulares signabantur” — *Statuty kapituły* [...], s. 10.

⁴³¹ W r. 1436 przy dokumencie Władysława Oporowskiego — WAP Gdańsk 300 D/43/35.

⁴³² Według M. Gumowskiego, *Sfragistyka*, Warszawa 1960, s. 214, od r. 1263.

⁴³³ Zob. pięknie zachowane egzemplarze: Dok. 91, 198, 203, 223, 302, 312 i in.

⁴³⁴ WAP Gdańsk 300 D/44/144.

⁴³⁵ Ac. cap., 10(225) f. 98.

kumenty pieczęcią mniejszą kapituły⁴³⁶. Nie była to jednak dawna pieczęć gotycka. Nowa pieczęć, owalna, o rozmiarach 32×35 mm, przedstawiała NMP z Dzieciątkiem stojącą na półksiężycu wśród rozchodzących się na wszystkie strony promieni, z napisem: *SIGILLUM VNBILIS CAPIT VLADISLAVIENSIS*⁴³⁷. Nie wiadomo, czy wówczas do skutku doszło sporządzenie nowej większej pieczęci, ponieważ odnalazł się w r. 1673 tłok stary i w r. 1689 znów jego użyto do pieczętowania⁴³⁸.

W drugiej połowie XVII w. posiadała kapituła pieczęć mniejszą z napisem: *Sigillum capituli cathedralis Vladislaviensis*, której używanie zawieszono w r. 1782 *ex rationibus optime visis*⁴³⁹. W r. 1791 sporządzono nową pieczęć większą w Warszawie, a starą złożono do skarbca. W r. 1802 również w Warszawie zamówiono nową pieczęć mniejszą⁴⁴⁰.

W XVII w. przywieszano pieczęcie w metalowych puszkach. Niekiedy znajdujemy ostrą gotycką pieczęć w okrągłej puszcze bardzo dużej rozmiarami — np. w r. 1689⁴⁴¹. Sporządzono jednak i specjalne ostrołukowe puszki wymiarami odpowiadające starej pieczęci⁴⁴². Pieczęć przywieszano z prawej strony pieczęci biskupa. W kancelarii biskupiej zostawiano na nią specjalnie miejsce, tak że razem obie pieczęcie wypadały pośrodku dokumentu.

Podpis przedstawiciela kapituły na dokumencie pojawił się wkrótce po podpisie biskupim. Stale już występuje od czasów S. Karnkowskiego⁴⁴³. Jest to zawsze podpis przewodniczącego na kapitule, która sigilację uchwaliła. Najpierw w postaci zwykłego podpisu, w XVII w. często w postaci zapisu: *Transiit per manus N praesidentis*⁴⁴⁴. Składano podpis z prawej strony pod tekstem dokumentu. Wyjątkowo tylko, w w. XVIII napotkać można podpis delegata kapituły pod podpisem biskupa⁴⁴⁵.

Językiem powszechnie używanym w kancelarii *curiae episcopalis* była łacina. Przede wszystkim w języku łacińskim wystawiano dokumenty. Dopiero w połowie XVIII w. można napotkać tu język polski. Będą to przywileje Dembowskiego, Ostrowskiego czy Rybińskiego, zawsze jednak występujące obok dokumentów łacińskich⁴⁴⁶.

Również wszystkie pisma urzędowe, *processa* i inne, sporządzano długo tylko w języku łacińskim. Dopiero wiek XVIII przyniósł tu zmiany⁴⁴⁷. Język polski

⁴³⁶ Dok. 747.

⁴³⁷ Zob. Ac. cap. 10(225) f. 26.

⁴³⁸ Dok. 769; WAP Gdańsk 300 D/44/321.

⁴³⁹ Ac. cap. 23(242), s. 76.

⁴⁴⁰ Ac. cap. 24(243), s. 4; 25(244), s. 81.

⁴⁴¹ WAP Gdańsk 300 D/44/321.

⁴⁴² Dok. 747.

⁴⁴³ Dok. 590, 607.

⁴⁴⁴ Dok. 665.

⁴⁴⁵ Zob. Kopiarze (158), f. 2v.

⁴⁴⁶ Wśród dokumentów Dembowskiego nadania wójtostw są w języku łacińskim, ale niektóre inne, np. w r. 1760 młyna — po polsku — *Ibid.*; u Ostrowskiego dokumenty na wójtostwa też jeszcze na ogół po łacinie, ale już u Rybińskiego po polsku — *Ibid.*

⁴⁴⁷ Ciekawa jednak rzecz. Już w r. 1628 synod wrocławski zezwalał dziekanom akta zgromadzeń duchowieństwa z terenu dekanatu „sive latino sive polonico idiomate

pojawiał się najpierw obok łacińskiego. Zachowywano np. pewne formuły łacińskie, a istotny tekst dawano po polsku⁴⁴⁸. Za czasów biskupa Rybińskiego już wszystkie listy pasterskie i okólniki do duchowieństwa pisano po polsku⁴⁴⁹. Natomiast dla akt personalnych, instytucji, świadectw itp. zachowano język łaciński.

Najkonsekwentniej używano łaciny w aktach sądowych. Tu tylko niekiedy wypowiedzi stron przytaczane w sądzie zapisywano w oryginalnym języku, a więc i często po polsku. Poza tym, bez względu na to, czy chodziło tu o sądownictwo kościelne, czy patrymonialne nad poddanymi, konsekwentnie pisano po łacinie. Pewnego wyłomu próbowano tu dokonać jedynie na początku w. XVII. Mianowicie w kancelarii Pstrokońskiego ok. r. 1609 wyroki w sprawach między poddanymi spisywano po polsku! Również pierwszy notariusz Piotra Gembickiego, Jan Grzymała w r. 1611 akta spraw przychodzących z apelacji od urzędu miejskiego w Wolborzu prowadził po polsku⁴⁵⁰. Następni jednak notariusze znów wrócili do łaciny. Natomiast dosyć wcześnie język polski wszedł do ordynacji, którymi biskup normował życie swych poddanych. Za Karnkowskiego w r. 1569 po polsku sporządzono akt wydzierżawiający pewne role mieszkańcom wsi Subkowy, a Rozrażewski po polsku nakazywał w r. 1587 nie rozdrabniać łąnów w kluczu wolborskim, lub w r. 1590 przestrzegać służby Bożej poddanym ze Sławska⁴⁵¹. Podobnie i późniejsi biskupi w stosunkach z poddanymi używali języka polskiego.

W korespondencji z duchownymi biskup przez długi czas posługiwał się tylko łaciną. Kiedy w r. 1548 Zebrzydowski ośmielił się napisać do biskupa poznańskiego Benedykta Izdbieńskiego po polsku, ten się obraził. Wprawdzie Zebrzydowski twierdził, że jako Polak do Polaka mógł śmiało pisać po polsku, jednak sam w swej dalszej korespondencji poza łacinę raczej nie wychodził⁴⁵². Dopiero w drugiej połowie XVII w. sytuacja się nieco zmieniła. Biskup Dąbski pisał do własnej kapituły po polsku, ta zaś zwracała się w tym języku do swego ordynariusza już w latach osiemdziesiątych⁴⁵³. W w. XVIII język polski jeszcze bardziej wyparł łacinę.

Natomiast korespondencję biskupa ze świeckimi prowadzono po polsku już

conscribere" — *Statuta synodalia*[...], s. 188. Wyjątkowo można napotkać język polski w pismach biskupich nawet już w XVI w.: zob. *Napominania potrzebne i zbawienne, których wszyscy Plebani w Kujawskim i Pomorskim Biskupstwie przy Świętości kościelnych sprawowaniu używać mają. Z rozkazanja JMKs. Stanisława Karnkowskiego Kujawskiego i Pomorskiego Biskupa dla nauki tak Plebanów jako i Duchowieństwa wszego i dla pożytku ludu pospolitego krótko Polskim językiem opisane*, w Krakowie w drukarni Mikołaja Szarfenbergera, roku Pańskiego 1569. (Przedrukowywane w r. 1570 i 1577).

⁴⁴⁸ Np. w r. 1730 — Ac. ep., 39(45), f. 161.

⁴⁴⁹ Np. Rkp. Czart., 929, nr 1152; Ac. ep., 67(—) s. 32; 65, s. 25. Niekiedy wychodziły też z kancelarii Rybińskiego pisma dwujęzyczne z tekstem łacińskim i polskim obok siebie — zob. dok. z 15 I 1799 r. bez sygn. w Arch. Diec. we Włocławku.

⁴⁵⁰ Ac. ep., 20(36), f. 178 i in; f. 316 i in.

⁴⁵¹ Kopiarze (135), f. 314; Ac. ep., 10(27), f. 187; 12(29), f. 174.

⁴⁵² Świadczy o tym cały zachowany rejestr jego korespondencji. Izdbieńskiemu tak biskup odpowiedział „Equidem cur R. Dtio V. Polonicas illas meas literas gravius acceperit, quam putarem quamque conveniebat, causam nullam video[...]. Quamobrem si ceteris id hominibus sua inter se lingua utentibus vitio non datur, haud intelligo, quomodo a R. Dtione V. hac parte reprehendi ego quoque iure queam, qui et Polonus scripsi Polona lingua et ad Polonum” — *Korespondencja Zebrzydowskiego*, nr 377.

⁴⁵³ Ac. cap. 13(228) f. 31 i in.

w XVI w. Czynił tak w tym czasie Rozrażewski, zresztą obok tego posługując się nadal łaciną⁴⁵⁴. Również po polsku w tym czasie sporządzano wszelkie umowy i kontrakty zawierane ze szlachtą⁴⁵⁵.

Sporadycznie możemy napotkać w korespondencji również język niemiecki oraz francuski. Po niemiecku niekiedy zwracali się biskupi w XV w. do władz miejskich w Gdańsku⁴⁵⁶, w tym też języku otrzymywali stamtąd niektóre akta. Po francusku pisał swe listy od czasu do czasu Rozrażewski, zresztą głównie w okresie przed objęciem biskupstwa włocławskiego⁴⁵⁷. Po raz drugi ten język pojawił się za Krzysztofa Antoniego Szembeka. Biskup w tym języku pisał do Augusta II, Flemminga i szeregu innych osób⁴⁵⁸. Między innymi po francusku też korespondowali biskupi w XVIII w. z władzami pruskimi.

Język rejestrów kancelaryjnych odpowiada językowi pism rejestrowanych. Rzecz jednak interesująca — przy wpisywaniu do *acta episcoporum* pewnych pism niemieckich dodawano obok przekład polski⁴⁵⁹.

Można jeszcze wspomnieć o próbie stosowania szyfrów w kancelarii. Nie wiemy, jak ta sprawa wyglądała za Drzewickiego, który używał szyfru pracując w kancelarii królewskiej⁴⁶⁰, pewne ślady wiodą tu jednak do kancelarii Rozrażewskiego⁴⁶¹.

Pismo używane w kancelarii. Interesujące jest tu przede wszystkim przejście od pisma gotyckiego, panującego wszechwładnie w XV w., do humanistycznego. Inaczej nieco rzecz ta wygląda w pismach wychodzących z kancelarii i inaczej w rejestrach kancelaryjnych.

Po raz pierwszy pismo humanistyczne pojawiło się stosunkowo wcześniej w korespondencji Zbigniewa Oleśnickiego. Niektóre jego listy, m. in. do m. Gdańska z r. 1475 pisał notariusz niewątpliwie już obeznany z nowym pismem, choć sposób stawiania niektórych liter wykazuje przyzwyczajenie do gotyku⁴⁶². Z następców Oleśnickiego dopiero Krzesław z Kurozwęk miał jednego z notariuszy piszących nową modą, choć też jeszcze z naleciałościami gotyckimi⁴⁶³. Wśród notariuszy Wincentego Przerembskiego wyróżnić możemy dwóch usiłujących pisać kursywą humanistyczną⁴⁶⁴. W swojej jednak zupełnie czystej

⁴⁵⁴ Zob. listy polskie Rozrażewskiego do Jana Spławskiego wojewody inowrocławskiego, podkanclerzego Tarnowskiego, Jana Rozrażewskiego, kasztelana poznańskiego i in. — *Korespondencja H. Rozrażewskiego*, t. 2, s. 389 i in. Również różnego rodzaju instrukcje dla wysyłanych przez tego biskupa posłów pisano po polsku — np. dla posła do arcybiskupa, dla posłów na sejmik malborski — *Ibid.* s. 380, 396.

⁴⁵⁵ Ac. ep. 13(30), f. 308; Rejestr gospodarczy Rozrażewskiego — Kopiarze (138, 96).

⁴⁵⁶ Zob. np. list Jakuba z Sienna i Mikołaja z Kutna, wojewody łęczyckiego, do m. Gdańska z r. 1472 — WAP Gdańsk 300 D/44/87.

⁴⁵⁷ *Korespondencja H. Rozrażewskiego*, t. 1—2.

⁴⁵⁸ Zob. rejestr korespondencji biskupa — Ac. ep. 40(42).

⁴⁵⁹ Np. w r. 1593 wpisano przekład polski listu brygidek gdańskich — Ac. ep. 13(30), f. 96.

⁴⁶⁰ Por. W. Pocięcha, *Najdawniejsze polskie szyfry dyplomatyczne*, Kalendarz IKK na rok 1936, Kraków 1935.

⁴⁶¹ Posyłał Rozrażewskiemu szyfry dla korespondencji Pawłowski, biskup ołuniecki w r. 1587 — *Korespondencja H. Rozrażewskiego*, t. 2, s. 294.

⁴⁶² WAP Gdańsk 300 D/43/99.

⁴⁶³ Zob. listy biskupa do Gdańska z l. 1496—1497 — WAP Gdańsk 300 D/44/175, 179.

⁴⁶⁴ Listy biskupa do Gdańska z l. 1508, 1512 — WAP Gdańsk 300 D/44/222, 231.

postaci zjawia się ten rodzaj pisma dopiero w kancelarii Drzewickiego. Wprawdzie sam biskup posługiwał się jeszcze drobną kursywą gotycką, jednak niektórzy jego notariusze używali do pisania listów i pism urzędowych już pięknego, czystego, kaligraficznego pisma humanistycznego⁴⁶⁵. Odtąd to pismo panuje już niepodzielnie w kancelarii wyparłszy równocześnie bastardę z dokumentów biskupich⁴⁶⁶.

Nieco dłużej utrzymała się kursywa gotycka w rejestrach kancelaryjnych. Nią pisano najstarsze zachowane rejestry Zbigniewa Oleśnickiego i Krzesława z Kurozwęk. Jeszcze i czystopis rejestrów Wincentego Przerembskiego sporządzono tym pismem. Ale w końcowej partii tego rejestru, w r. 1513 pojawia się i nowa ręka notariusza używającego już pisma humanistycznego⁴⁶⁷. *Acta episcopi* Drzewickiego jeszcze niemal całe napisano kursywą gotycką, jednak przynajmniej jeden z jego notariuszy biorący udział w sporządzaniu czystopisu, Dersław Żółtowski, pisał nową modą⁴⁶⁸. Przełom ostateczny nastąpił dopiero na Jana Karnkowskiego, a więc po r. 1531. Wpisy do jego rejestrów zaczęto piękną kursywą humanistyczną⁴⁶⁹. Wprawdzie dalsze partie pisano mniej staranną kursywą, niekiedy jeszcze z naleciałościami gotyckimi, niemniej kursywa gotycka w swej czystej postaci już do ksiąg kancelarii nie wróciła⁴⁷⁰.

Problem pomocy kancelaryjnych w kancelarii *curiae episcopalis* kryje w sobie 3 zagadnienia: 1) formularzy ułatwiających pracę własnej kancelarii, 2) indeksów do własnych ksiąg z rejestrami, 3) przygotowywania w kancelarii biskupiej formularzy dla innych kancelarii na terenie diecezji, również dla notariuszy komisji biskupich.

Zbieranie formularzy kancelaryjnych bywało w okresie, o którym mówimy, prywatnym niejako przedsięwzięciem notariuszy. Posiadanie własnego formularza ułatwiał notariuszowi pracę na każdym gruncie, a bywało nieraz warunkiem przyjęcia do kancelarii⁴⁷¹. Dlatego zbierano formuły aktów w okresie studiów czy aplikowania w kancelariach sądowych⁴⁷². Wielu notariuszy zajmowało

⁴⁶⁵ Miał u siebie notariuszy umiejących tak pisać, może z kancelarii królewskiej, już jako biskup przemyski — por. list z r. 1512 do m. Gdańska — WAP Gdańsk 300 D/44/226. Ale również pięknym pismem posługiwał się inny jego notariusz załatwiający korespondencję i wystawiający pisma urzędowe w l. 1514 i 1523 — 300 D/44/239 i Arch. Tor., Dok. 2939.

⁴⁶⁶ Por. pisma z kancelarii Jana Karnkowskiego — WAP Gdańsk 300 D/CXXI/36, 49.

⁴⁶⁷ Ac. ep., 1(107), f. 303.

⁴⁶⁸ Ac. ep., 2(19). Na k. 30v. zapiska zaczęta kursywą gotycką: „In nomine domini amen Mathias de Gorka” i dalszy jej ciąg nową ręką już kursywą humanistyczną. Tą samą ręką na k. 34v. podpis „Derslaus Zolthowski qui supra subscripsit”.

⁴⁶⁹ Ac. ep. 2(19) f. 225 i in.

⁴⁷⁰ W kancelariach wielu instytucji kościelnych przejście do nowego pisma nastąpiło jeszcze później. Notariusze oficjała generalnego wrocławskiego uczynili to dopiero w r. 1535. Akta kapituły krakowskiej do 18 VII 1540 pisał notariusz znający tylko kursywę gotycką — przejście nastąpiło nagle ze zmianą notariusza — Arch. Kapit. w Krakowie, Ac. cap., 3 f. 262v.—263. Niewątpliwie większa rotacja personelu kancelarii *curiae episcopalis* wpłynęła na wcześniejsze przyjęcie się w niej nowego pisma.

⁴⁷¹ W r. 1749 notariusz Troynarski, kandydat do kancelarii oficjałackiej w Saczu, pisał do tamtego oficjała: „Odebrałem dla siebie przestrożę [...] ażebym miał gotowy protokół do kreacji, własną ręką pisany i koncypowany. Unikając jakiejś przeszkody zakoncypowałem dwa miesiące i już przepisuję ad mundum” — Ac. ep., 59(402), f. 1. Chodziło tu oczywiście o wzór protokołu z formułami typowych aktów z zakresu sądownictwa kościelnego.

⁴⁷² Tenże Troynarski pisze o sobie, że aplikował w kancelarii oficjała krakowskiego, „zbie-

się tym i później w okresie swego zatrudnienia w kancelarii. Stąd formularz używany w jakiejś kancelarii nie musiał być pochodzenia miejscowego, mógł przyjść z notariuszem z daleka, by na nowym miejscu obrastać w nowe formuły.

Nas interesować będą tu formularze, którymi posługiwano się we wrocławskiej kancelarii *curiae episcopalis*, lub te, które w niej powstały.

Z XV w. znanych jest kilka formularzy określanych jako wrocławskie. Najgłośniejszy z nich, to formularz mieszczący się w rękopisie Biblioteki Jagiellońskiej nr 348. Jest to obszerny zbiór formuł sądowych i administracyjnych; na s. 150—160 rękopisu z l. 1418—1420, na s. 277—328 z l. 1374—1380, 1406, 1414, 1415—1418, na s. 329—401 z l. 1415—1421 i kilka ostatnich z l. 1428, 1429. Całość pisana jedną ręką z wyjątkiem kilku ostatnich zapisek ⁴⁷³.

Przeważają w całym formularzu akta, w których występuje „Sandivogius, decanus et canonicus Crusviciensis, vicarius in spiritualibus generalis Rev. in Chr. Patris et D. D. Johannis Dei gracia Ep. Wl., ac officialis eiusdem” (z tytułem generalnego wikariusza tylko w niektórych pismach), bądź jako wystawca szeregu dokumentów, bądź jako odbiorca, bądź wreszcie jako osoba, przed którą toczyła się akcja prawna. Są również pisma biskupa Jana Kropidły kierowane do oficjała lub duchowieństwa diecezji.

Wszystko wskazuje na to, że formularz powstał nie w kancelarii *curiae episcopalis* Jana Kropidły lecz w kancelarii konsystorskiej jego oficjała, wspomnianego wyżej Sędziwoja, zapewne w oparciu o dziś zaginione, ale prowadzone dowodnie od r. 1401 rejestry tej kancelarii ⁴⁷⁴. Zasadniczy zrąb formularza musiał powstać ok. r. 1420 (całość rękopisu przed r. 1430), na to godzą się dotychczasowi badacze formularza Helcel i Abraham. Warto tu dodać, że nieśmiałe próby kontynuacji formularza w l. 1428, 1429 wskazywałyby na jego powiązanie z osobą Sędziwoja. Ten bowiem po r. 1420 nie był oficjałem — zastąpił go Jan ze Słupowa, archidiakon wrocławski, ale wrócił na to stanowisko u nowego biskupa Jana Szafráńca właśnie na przełomie l. 1428/29 ⁴⁷⁵.

Z zachowanym w rękopisie Biblioteki Jagiellońskiej formularzem blisko jest związany inny formularz, dotychczas w literaturze nie opisany. Fragmenty jego

rając sobie oraz formularz z formulariów różnych i procesów spraw natenczas w sądach agituujących się” — *Encyklopedia Kościelna Nowodworskiego*, t. 16, s. 425. Nie inaczej zapewne zbierał w XV w. swój formularz w Krakowie Maciej z Raciąży — tyle tylko, że nadał mu później swój własny oryginalny układ (por. dalej).

⁴⁷³ Opis rękopisu dał Z. A. Helcel w *Starodawnych prawa polskiego pomnikach* I, Kraków 1856, s. XII—XVI, oraz W. Wisłocki, *Katalog rękopisów biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie*, t. I, Kraków. O samym formularzu pisali i niewielkie fragmenty z niego opublikowali W. Abraham, *Exhortatio visitationis synodalis z diecezji wrocławskiej z w. XIV*, Arch. Kom. Hist., V, Kraków 1889, s. 217; B. Ulanowski, *Praktyka w sprawach małżeńskich w sądach duchownych diecezji krakowskiej*, Ibid., s. 87. Ulanowski również zapowiedział wydanie całego formularza — „*Formulae ad ius canonicum spectantes ex actis Petri Wysz episcopi Cracoviensis (1392—1402) maxima parte depromptae*”, — Ibid., s. 267. Formularz został wykorzystany przez J. Szujskiego i A. Lewickiego do wydawnictwa *Codex epistolaris saec. XV*, t. I—III, Monumenta mediaevalis res gestas Poloniae illustrantia t. II, XII, XIV. Pisał o nim również J. Fijałek, który dopatrywał się w nim i pewnych akt kapitulnych — *Statuty kapituły wrocławskiej*, s. CLII, przyp. 2.

⁴⁷⁴ Por. s. 28.

⁴⁷⁵ Ac. cons., 1(105), 2(106). Zob. też J. Fijałek, *Ustalenie chronologii biskupów wrocławskich*, Kraków 1894, s. 97, 101.

zachowały się na 6 luźnych kartach formatu *in folio*, zapisanych przez dwie różne ręce pismem z początku w. XV. Przechowywano je w swoim czasie w Archiwum w Królewcu, dziś w Getyndze ⁴⁷⁶.

Karty te zawierają przeważnie formuły sądowe a także kilka pism biskupa Jana Kropidły i jego sufragana oraz generalnego wikariusza *in spiritualibus* Ulryka, bądź pisma do nich kierowane. Między aktami jest wzór dokumentu lokacyjnego na prawie średzkim z czasów biskupa Zbyluta (1364—1383) oraz prezenta Władysława Jagiełły dla kanonika włocławskiego Jaranda de B. Nad poszczególnymi dokumentami umieszczano nagłówki w rodzaju: *presentacionis forma, item alia*, itp. Tytuły wystawców i odbiorców pism skracano, imiona osób występujących w aktach zastępowano niekiedy literą N, nie wpisywano dat.

Biskup Kropidło rządził we Włocławku w l. 1384—1389 oraz 1402—1421. Bliżej pozwala nam datować fragmenty formularza osoba sufragana Kropidły, franciszkanina Ulryka, znanego również z poprzednio omawianego formularza pod r. 1414 (s. 285—286). Również prezentowany przez Jagiełłę Jarand, to znany skądinąd pod r. 1412 kanonik włocławski Jarand z Boczek ⁴⁷⁷.

Wydaje się więc, że formularz reprezentowany przez karty zachowane w Getyndze pochodzi z lat nieco wcześniejszych, niż formularz z Biblioteki Jagiellońskiej, choć z czasów tego samego biskupa. Wspomniałem, że pisany był 2 rękami. Jednak jedna pojedyncza karta zapisana odmiennym pismem, niż pozostałe, nie może być od nich odległa w czasie, ona to bowiem zawiera wspomnianą prezentę króla polskiego. Warto jeszcze dodać, że wśród formuł sądowych przeważają różnego typu *appellatio*. Zapiski te, jak się wydaje, są połączone ciągłą numeracją od 1—12, ręką tekstu.

Jako miejsce powstania formularza trzeba chyba wskazać kancelarię wikariusza generalnego Kropidły — Ulryka, albo kancelarię któregoś z oficjałów włocławskich poprzedzających wspomnianego poprzednio Sędziwoja. Niektóre bowiem formuły sądowe formularza wymieniają *dominum N canonicum et officialem Wladislaviensem*, a w jednej z nich oficjał występuje z własnym imieniem: Jakub.

Trzeci formularz jest późniejszy, ale trzeba go datować jeszcze na pierwszą połowę wieku XV. Zebrał go Maciej z Raciąża, kanonik, później wikariusz *in spiritualibus* i oficjał generalny we Włocławku, zapewne w okresie swoich studiów i wykładów na krakowskim uniwersytecie. Zawiera bowiem akta procesowe i administracyjne oraz listy przeważnie z kancelarii biskupiej krakowskiej Zbigniewa Oleśnickiego ⁴⁷⁸. Formularz ten miał zapewne cel raczej teoretyczno-

⁴⁷⁶ Staatliches Archivlager Gettingen, Ordensbriefarchiv, Undatierte Stücke des XV Jh., Schbl., LXX, Nr 72. Na owe fragmenty zwrócił mi łaskawie uwagę prof. M. Biskup, za co mu uprzejmie dziękuję.

⁴⁷⁷ J. Fijałek, *op cit.*, s. 102.

⁴⁷⁸ O formularzu tym pisali: S. Kutrzeba, *Historia źródeł*, t. 2, s. 167/168 i S. Kętrzyński, *Zarys nauki o dokumencie*, s. 309. Obaj autorzy nie powiedzieli wyraźnie, który z XV-wiecznych formularzy przypisali Maciejowi z Raciąża. Być może chodzi tu o jeden z dwu formularzy, które w końcu XIX i na początku XX w. miał w swojej bibliotece S. Chodyński we Włocławku. Formularze te opisał J. Szujski w przedmowie do *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, t. 1, Kraków 1876, s. LVIII—LIX. Pierwszy z nich zawiera różne dokumenty do stosunków polsko-czeskich i polsko-węgierskich z l. 1437, 1438, 1442, 1447,

-dydaktyczny, a nie praktyczny, kto wie jednak, czy oficjał nie uprzystępniał go swym notariuszom w kancelarii konsystorskiej. W każdym razie należy sądzić, że nie korzystano z niego w kancelarii biskupiej włocławskiej w XV w.

Fragment formularza włocławskiego zawiera również znajdujący się w Bibliotece w Upsali *Formularius pro novellis notariis in curia dominorum*. Jak można wnosić z tytułu, zebrano ten formularz z myślą o kancelariach biskupich a nie oficjałów. Rzeczywiście też używano go w kancelarii biskupiej warmińskiej. Jednak nieliczne akta włocławskie w nim zamieszczone pochodzą nie z kancelarii biskupiej a kancelarii Jana, sufragana Jana Kropidły w r. 1407⁴⁷⁹.

Z XVI w. zachował się we Włocławku obszerny formularz, włączony w XIX w. do serii *acta episcoporum*⁴⁸⁰. Nie posiada tytułu, pisany jest wieloma rękami, zawiera karty 1—370. Poprzednio było ich więcej, jednak sporą ilość wydarto. Trudno dokładnie stwierdzić, czy całość powstała od razu w postaci dzisiejszej. Niektóre partie, np. f. 1—13 lub f. 264—273 są wyraźnie odrębnymi wkładkami.

Formularz zawiera akta sądowe, wzory dokumentów pism urzędowych — biskupich i generalnych oficjałów włocławskich.

Zacząto formularz, jak się wydaje, w kancelarii oficjała Jana Wysockiego ok. r. 1543 od wpisania szeregu pism tego oficjała z tegoż roku. Dalsze partie zawierają również pisma i dokumenty biskupów. Po partii pism z lat 40-tych XVI w. następują inne z lat 30-tych, a jeszcze dalej z lat 50-tych, przeplatane starszymi. Nie ma jednak nigdzie aktu późniejszego niż z r. 1555. W pewnych partiach formularza znać próby gromadzenia materiału w układzie rzeczowym. Na przykład wiele starych dokumentów z XV w. wpisano na f. 250—274 (z wyjątkiem wszytej w środek wkładki f. 264—273); również osobna wkładka f. 13—20 mieści niemal wyłącznie *monitoria*, a f. 357—370 same akta sądowe.

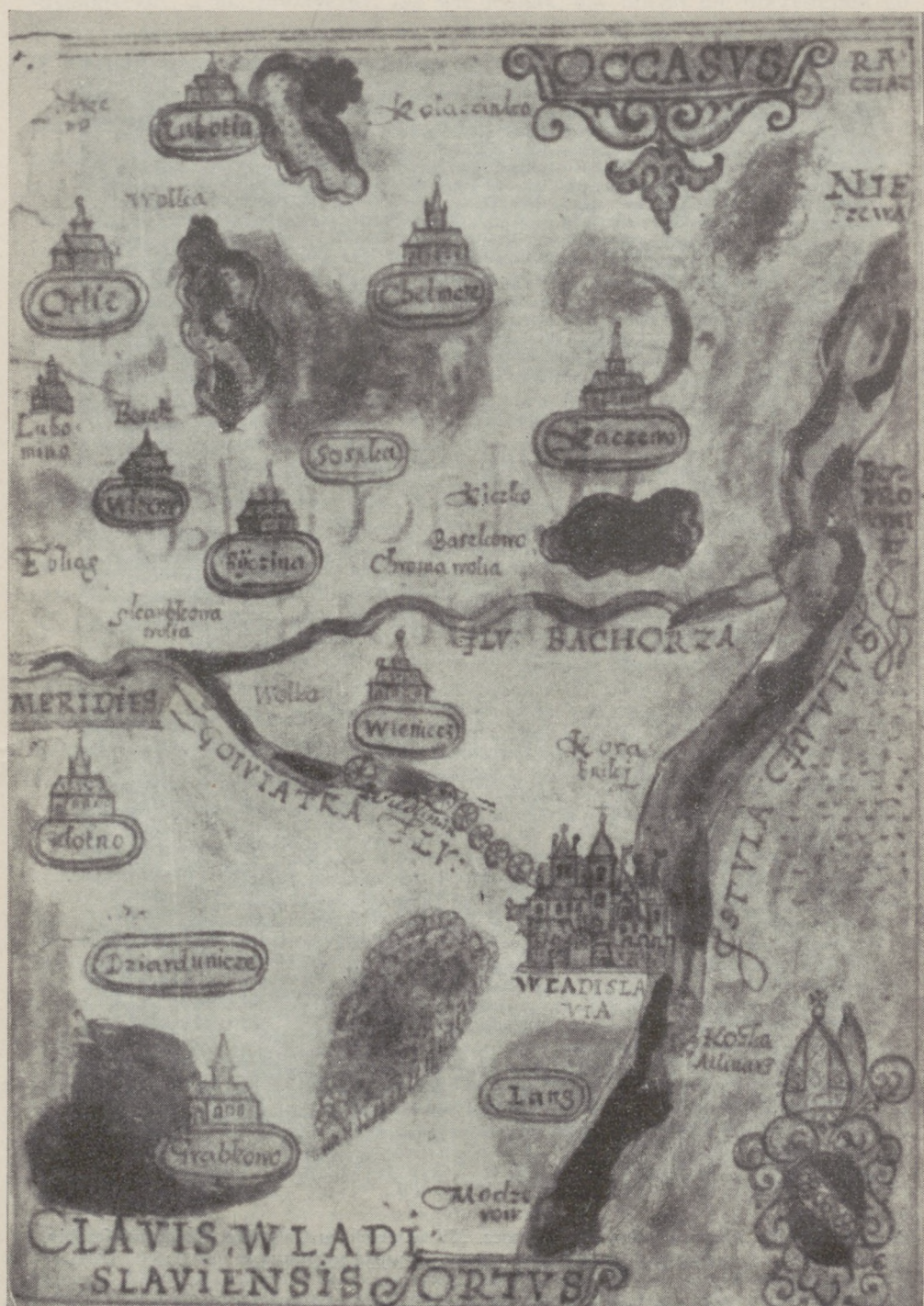
Wydaje się, że formularz zaczął w kancelarii oficjałackiej po r. 1543 kon-

a w części drugiej różne listy z l. 1447—1462. Ich treść wskazywałaby na związek z katedrą krakowską. Szujski przypuszczał, że formularz mógł zawędrować na Kujawy przez Jakuba z Sienna, który zanim został biskupem we Włocławku piastował godność prepozyta w kapitule krakowskiej (Szujski zakładał więc, że Chodyński wziął formularz z biblioteki kapituły włocławskiej). Formularz drugi noszący jakąś dawną sygnaturę 610.40 miał zawierać formuły prawa kanonicznego oraz listy różne z czasów soboru w Konstancji a także późniejsze. M. in. były tam listy do Macieja z Raciąża. Do okładki kodeksu przyklejona była kartka z fragmentem uchwały zjazdu piotrkowskiego z r. 1444, której jednak nie znalazł już w tym miejscu A. Lewicki, który korzystał z formularza wydając 2 tom *Codex epistolaris*, w r. 1891 (zob. przedmowa, s. XXVI). Z informacji podanych przez Szujskiego wynika, że drugi z formularzy mógł być właśnie formularzem Macieja z Raciąża. Obydwa formularze miał po Szujskim i Lewickim w rękę Ulanowski (w wykazie akt wziętych z Włocławka — Zakład Dokumentacji IH PAN w Krakowie, Teki Ulanowskiego, Kom. Prawn., 1 — „Formularz prawa polskiego z XV w., Formularz prawa kościelnego z XV w.”; zob. też Teki Ulanowskiego 13: „Formularz włocławski z XV w.”). Formularze te dostały się później ks. J. Fijałkowi, który je przekazał Akademii Umiejętności. Dziś znajdują się w Bibl. PAN w Krakowie, rkp. 3316 i 6641. Drugiego z nich nie mogłem zbadać, znajdował się bowiem w 1963 r. w renowacji.

⁴⁷⁹ A. Kolberg, *Ein preussisches Formelbuch des 15. Jahrh.*, Zeitschrift für die Geschichte und Alterthumskunde Ermlands, H. 27—29, 1887—1890, s. 321—322. Natomiast w samym Włocławku znajduje się dziś kodeks zawierający m. in. formularz powstały niewątpliwie w XV w. w kancelarii biskupiej warmińskiej — Bibl. Kapit. we Włocławku, rkp. 31, f. 260—323. Kiedy do Włocławka trafił nie wiadomo, w każdym razie należy wątpić, by z formularza korzystali notariusze włocławskiej kancelarii biskupiej.

⁴⁸⁰ Ac. ep., (21), obecnie przez archiwistę ks. Librowskiego wydzielony do działu formularzy.

[illegible][illegible]

14. Mapa klucza włocławskiego w rejestrze gospodarczym Hieronima Rozrażewskiego.
Kopiarze (138)

tynuowano w niej aż do r. 1555⁴⁸¹. Jest tylko rzeczą dziwną wpisywanie w tej kancelarii do formularza dużej ilości starych dokumentów biskupich z XV w. a nawet i starszych, i to dokumentów dotyczących dóbr stołu biskupiego.

Tak więc i tego formularza nie można powiązać wprost z wrocławską kancelarią *curiae episcopalis*. Dopiero z w. XVIII zachowało się kilka formularzy, niewątpliwie już w tej kancelarii używanych. Pierwszy z nich mieli w swym ręku pisarze kancelarii Krzysztofa Antoniego Szembeka, jak świadczy o tym kilka listów i dokumentów tego biskupa tam wpisanych. Formularz składa się ze zbioru formuł sądowych, pism urzędowych i listów pochodzących przeważnie z kancelarii biskupiej krakowskiej. W dalszej części wpisano również kilka pism kancelarii królewskiej, m. in. list Augusta II z Drezna z 13 IX 1727. Formularz musiał być używany w kancelarii jeszcze w w. XIX, jak świadczy o tym kilka dokumentów biskupa Walentego Macieja Bończy Tomaszewskiego dopisanych na ostatnich kartach⁴⁸².

Wspomniany już tu notariusz biskupa Ostrowskiego, Troynarski nie opuścił Włocławka po przejściu biskupa do Gniezna, ale jako kanonik wrocławski życie w tej diecezji dokończył. Zostały po nim we Włocławku jego książki a także formularze. Jest ich dziś 3. Pierwszy zawiera wypisy z podręczników prawa kościelnego oraz przykłady kilku procesów różnego rodzaju, m. in. z protokołów akt biskupa krakowskiego Szaniawskiego (w. XVIII), drugi zaś akta procesowe wypisane z akt konsystorza krakowskiego (XVII—XVIII w.)⁴⁸³. Trzeci, niewątpliwie najciekawszy, jest zbiorem nie formuł sądowych a pism wystawianych przez kancelarię biskupią⁴⁸⁴. Posiada układ alfabetyczny według nazw typów pism. Znaleźć w nim można cały wachlarz dokumentów, pism urzędowych, dotyczących dóbr itp. I ten oparty jest o akta biskupów krakowskich głównie z XVIII w.

Być może również dziełem Troynarskiego jest czwarty formularz⁴⁸⁵. Mieści on w sobie formuły procesowe z akt biskupich krakowskich do 1762 r. oraz wcześniejsze przykłady różnych pism urzędowych, w dalszej zaś części również listy do Ostrowskiego i od niego z l. 1764—1765, a również *procesus iudiciarius* o unieważnienie małżeństwa (z r. 1770). Byłby to więc formularz kontynuowany w samej kancelarii biskupiej we Włocławku. Na pochodzenie od Troynarskiego wskazywałyby akta krakowskie. W każdym razie później znalazł się w rękach audytora Garnysza, którego *ex libris* figuruje na odwrociu 1 karty⁴⁸⁶.

⁴⁸¹ Wszędzie pisma biskupów występują wśród pism oficjałów; częste są wzmianki o notariuszach konsystorza (kancelarii oficjała) wrocławskiego.

⁴⁸² Bibl. Kapit. we Włocławku, rkp. 537. Formularz ten ma zostać przekazany z Biblioteki do Archiwum Diecezjalnego, gdzie znajdują się już inne formularze.

⁴⁸³ Formularze (358), (359).

⁴⁸⁴ Formularze (366). Księga bardzo zniszczona ze śladami częstego użycia.

⁴⁸⁵ Formularze (359).

⁴⁸⁶ W Archiwum Diecezjalnym we Włocławku jest jeszcze kilka formularzy z XVIII w., nie ma jednak pewności, czy były one w którejś z kancelarii biskupich. Jeden z nich (368) jest zbiorem formuł pism administracyjnych i sądowych z kancelarii biskupiej oparty na wzorach krakowskich (XVII—XVIII w.). W następnych przeważają formuły sądowe. Z tych formularzy (364) oparty również o praktykę konsystorza krakowskiego, stanowił kiedyś własność notariusza konsystorza wrocławskiego Kaspra Sokołowskiego. O formularzu (363) opartym również o materiały krakowskie nic bliższego nie wiemy. Formularz (365) jest również formu-

Zbiory formuł wędrując wraz z notariuszami od kancelarii do kancelarii powodowały niewątpliwie niwelowanie lokalnych różnic, jakie między aktami produkowanymi przez kancelarie kościelne w różnych ośrodkach mogły się wytwarzać. W XVI i XVII w. taką samą rolę zaczęły odgrywać, zwłaszcza w zakresie akt procesowych, wydawane drukiem rozprawy prawnicze. Niektóre z nich zawierały również zbiory formuł prawnych. Taki *Processus iudiciarius ad praxim fori spiritualis regni Poloniae conscriptus* Jakuba Janidłowskiego, wydany po raz pierwszy w r. 1604, dawał przykłady wszystkich formuł, których znajomość potrzebna była do dokumentacji procesu przed sądem kościelnym⁴⁸⁷. Szereg różnych dzieł z zakresu prawa kościelnego posiadała biblioteka kapituły włocławskiej⁴⁸⁸. Notariusze biskupi niewątpliwie mieli nieraz możliwość z nich korzystać.

Problem sporządzania pomocy kancelaryjnych dla umożliwienia łatwej orientacji we własnych aktach narodził się w kancelarii biskupiej dosyć późno. Wpłynął na to fakt, że kwerendy w rejestrach poprzednich biskupów nie obciążały notariuszy biskupich, rejestry stare bowiem spoczywały w archiwum kapituły. Dopiero więc, gdy własne (jednej kancelarii) rejestry rozrosły się do większych rozmiarów i poczęły wypełniać szereg ksiąg, wówczas pomyślano o indeksach do nich. Takie indeksy sporządził do *acta episcoporum* Rozrażewskiego jego notariusz Przejrzalowicz⁴⁸⁹. Były to indeksy alfabetyczne, których hasła stanowiły pierwsze wyrazy nagłówków nad zapisami w księdze — rodzaj indeksów bardzo niedoskonały — niemniej sporządzano je bardzo starannie, nieraz uzupełniając brakujące nagłówki w tekstach⁴⁹⁰.

Kancelaria Rozrażewskiego pozostała jednak tu odosobniona. Inna rzecz, że przewyższa ona produkcją aktową i obszernością rejestrów nawet późniejsze kancelarie z XVIII w. Do rejestrów kancelaryjnych innych biskupów sporządzono indeksy dopiero w archiwum kapituły.

Przechodzimy do zagadnienia opracowywania w kancelarii *curiae episcopalis* formularzy nie dla użytku własnego a innych instytucji kościelnych na terenie diecezji. Na czoło wysuwają się tu formularze wizytacyjne. Wizytacje, jak o tym już była mowa⁴⁹¹, miały inny charakter w okresie wcześniejszym i inny począwszy od w. XVI. W w. XV wizytacja łączyła się z postępowaniem procesowym przeciwko osobom wykraczającym przeciwko normom prawnym. Istotną częścią wizytacji było zbieranie zeznań od tzw. świadków synodalnych.

larzem krakowskim, podobnie formularz (362), stanowiący kiedyś własność kanonika Nowickiego z Gidel. Niektóre z tych formularzy mogły znaleźć się we Włocławku znacznie później, w okresie gromadzenia w Archiwum starych rzeczy już po utworzeniu diecezji włocławsko-kaliskiej.

⁴⁸⁷ Zob. w wyd. z r. 1643: s. 39, 41, 44, 46, 48, 49 i in.

⁴⁸⁸ Już w katalogu biblioteki z r. 1580 widnieje szereg pozycji z zakresu prawa, obok rzeczy drukowanych również rękopisy z XV w., np. poz. 31 *Repertorium iuris, scriptum*, 36 *Liber sententiarum, scriptus*, i in. Wspomniane *Repertorium iuris* określił S. Chodźński jako rękopis powstały we Włocławku ok. 1477 r. — *Biblioteka kapituły włocławskiej*, s. 84. Dziś jeszcze jest we Włocławku kodeks mieszczący szereg rzeczy prawnych z XV w. ofiarowany kapitule przez Macieja z Raciąży — *Bibl. Kapit. we Włocławku*, rkp. 58.

⁴⁸⁹ Ac. ep. 9(26), 10(27), 11(28), 12(29), 13(30).

⁴⁹⁰ Zob. np. Ac. ep. 13/30, f. 150, 252v. 200v.

⁴⁹¹ Por. s. 45—47.

Otóż najstarsze formularze wizytacyjne noszą właśnie charakter zbioru pytań, według którego miało się toczyć dochodzenie. Dochodzenie to mogło dotyczyć osób świeckich na terenie wizytowanym — wówczas wiązało się ono wprost z sądownictwem synodalnym, albo tylko osób duchownych, gdy chodziło o samą wizytację. Ponieważ wizytacje wcześniejsze należały do obowiązków archidiaconów, im więc musiały być dostarczone potrzebne formularze. Wygotowywały te formularze zapewne kancelarie biskupie, rozsyłano je najczęściej za pośrednictwem kancelarii oficjałów i wikariuszy generalnych⁴⁹².

W diecezji wrocławskiej posługiwano się tego rodzaju formularzami od dawna. W opisanym poprzednio formularzu kancelarii konsystorskiej z roku ok. 1420 zamieszczono aż 2 różne formularze: jeden zapewne jeszcze z w. XIII⁴⁹³, drugi, obszerniejszy, z w. XIV⁴⁹⁴. Obydwa są zbiorem pytań dla świadków synodalnych. W XV w. używano jednak w diecezji wrocławskiej i odmiennego formularza już ściśle wizytacyjnego. Formularz ten wygotowany zapewne w kancelarii arcybiskupiej w Gnieźnie na początku w. XV, znany jest dziś z 3 przekazów. Pierwszy z rękopisu Biblioteki Uniwersyteckiej w Królewcu nr 1555, z jego części będącej formularzem konsystorza poznańskiego, nie miał raczej nic wspólnego z Włocławkiem⁴⁹⁵. Inaczej drugi i trzeci. Drugi pochodzi z rękopisu Biblioteki Kapituły Włocławskiej nr 172, który był z początkiem w. XVI własnością Michała z Krobina, nauczyciela w szkółce parafialnej w Kowalu koło Włocławka⁴⁹⁶. Trzeci, na który dotychczas nie zwrócono uwagi, znajduje się w rejestrze kancelarii biskupa wrocławskiego Zbigniewa Oleśnickiego, przed zapiskami z r. 1480⁴⁹⁷.

Formularz pochodzący z Gniezna, stosunkowo obszerny, składa się z przedmowy, roty przysięgi i 95 pytań. Trzy wymienione przekazy wykazują jednak

⁴⁹² T. Silnicki stwierdził, że jeden ze znanych formularzy z XV w. powstał w kancelarii arcybiskupów w Gnieźnie. Na jeden z przekazów tegoż formularza natrafiłem w aktach biskupa Zbigniewa Oleśnickiego. Inne przekazy starszych formularzy przechowywały się jednak w formularzach kancelarii konsystorskiej — Por. uwagi dalej w tekście.

⁴⁹³ Bibl. Jag., rkp. 348, s. 324. Wydany drukiem w *Codex epistolaris saec. XV*, Kraków 1876, I, s. 350. Czas jego powstania określił na XIII w. za dawniejszymi badaczami T. Silnicki, *Ordo visitationis z pocz. XV w. Z dziejów Kościoła w Polsce, studia i szkice historyczne*, Warszawa 1960, s. 483.

⁴⁹⁴ Bibl. Jag. rkp. 348, s. 325—328. Wydany drukiem przez W. Abrahama, *Exhortatio visitationis synodalis z diecezji wrocławskiej z w. XIV*, Arch. Kom. Hist., V, Kraków 1889, s. 217.

⁴⁹⁵ Bibl. Uniw. w Królewcu, rkp. 155, f. 275: „Ordo subscriptus per dominos visitatores seu nuncios synodales iste servatur”. Rękopis znany jest jako „Liber cancellariae Stanislai Ciołek”. Fragmenty wydrukował J. Caro, *Liber cancellariae Stanislai Ciołek*, Archiv für österreichische Geschichtsforschung, Wien 1871—1879, 52, s. 248; całość B. Ulanowski, *Liber formularum ad ius Polonicum nec non canonicum spectantium in codice Regiomontano asservatarum*, Arch. Kom. Prawn., I, Kraków 1895, s. 169.

⁴⁹⁶ Bibl. Kapit. we Włocławku, rkp. 172, f. 119—122. Opis tego rękopisu dali: W. Kętrzyński, *Monumenta Poloniae Historica*, V, Lwów 1888, s. 885; Z. Chodyński, *Statuta synodalia dioecesis Vladislaviensis*, Varsaviae 1890, s. XVIII nr 4; S. Chodyński, *Biblioteka kapituły wrocławskiej*, Włocławek 1949, s. 49. Formularz wizytacyjny z tego rękopisu wydali: B. Ulanowski, *Instrukcja dla wizytatorów synodalnych w prowincji gnieźnieńskiej*, Arch. Kom. Hist., V, Kraków 1889, s. 29 oraz Z. Chodyński w cytowanej wyżej publikacji, s. 26.

⁴⁹⁷ Ac. ep., 1(107), f. 1—lv. Zachowała się tylko jedna karta dwustronnie zapisana z końcową częścią formularza. Ta właśnie karta zaczyna zachowane do dziś akta biskupie we Włocławku.

między sobą pewne różnice. Powstawały one zapewne w ten sposób, że w kancelariach biskupich lub konsystorskich rozsyłając formularze do archidiakonów (najczęściej niewątpliwie równocześnie z napomnieniami do przeprowadzenia wizytacji), wprowadzano do nich za każdym razem drobne zmiany.

Od końca w. XVI kancelaria biskupia musiała przygotowywać innego typu formularze wizytacyjne, a to w związku z nowym charakterem wizytacji i zniknięciem sądów synodalnych. Pierwsza zetknęła się z tym problemem kancelaria Rozrażewskiego. Biskup starał się tu sam o wzory obce, prosząc bądź to Kromera o egzemplarz wizytacji diecezji warmińskiej, bądź przyjmując od nuncjusza Caligari wzory rzymskie⁴⁹⁸. W rezultacie powstał nowy formularz, będący w istocie schematem, według którego należało spisać akta wizytacji. Schemat taki otrzymywały komisje wyznaczone do wizytacji i na nim wzorowali się notariusze zatrudniani przez te komisje. Często teraz biskupi publikując okólniki zarządzający wizytację, równocześnie ogłaszali tego rodzaju przepisy. Znaleźć je można zarejestrowane w *acta episcoporum*⁴⁹⁹.

Nieraz kancelaria biskupia sporządzała formularze i w związku z innymi zarządzeniami biskupa niż generalna wizytacja. Na przykład w r. 1732 biskup Szembek zażądał dla siebie informacji o stanie seminariów wrocławskiego i jezuیتów gdańskich. Kancelaria rozesłała wówczas opracowany przez siebie formularz złożony z szeregu rubryk — według którego miano opracować odpowiedzi⁵⁰⁰, używała więc metod stosowanych powszechnie w XIX i XX w.

Kancelaria *curiae episcopalis* jako odbiorca akt. — Dość istotną cechą okresu księgi wpisów była dwoistość archiwum i kancelarii jednego urzędu. Urząd biskupi nie stanowił tu wyjątku. Wszelkie dokumenty, ważniejsze pisma urzędowe, akta sądowe, których odbiorcą był biskup wrocławski nie były zatrzymywane w kancelarii, ale składane w archiwum kapituły wrocławskiej mającym charakter archiwum ogólnodiecezjalnego⁵⁰¹.

Niemniej, znowu podobnie jak działo się i w innych kancelariach, w kancelariach biskupich gromadziły się pewne materiały i akta napływające z zewnątrz. Trzeba jednak wśród nich wyraźnie oddzielić akta, które znalazły się w kancelarii albo przypadkowo, albo których obecność łączyła się z działalnością publiczną biskupa, albo które personel kancelarii gromadził na polecenie swego zwierzchnika, często w wyniku jego rozległych zainteresowań historycz-

⁴⁹⁸ *Korespondencja H. Rozrażewskiego*, t. 1, s. 441; t. 2, s. 175.

⁴⁹⁹ Zob. np. „*Modus in visitationibus observandus et subeundus*” Szembeka z 1738 r. — *Ac. ep.*, 46(50), f. 58v. Niekiedy formularze wizytacyjne mieszczą się również w ogólnych zbiorach formuł kancelaryjnych, np. w formularzu używanym w kancelarii tegoż biskupa jest „*ordo visitationis ecclesiarum per episcopum*” — *Bibl. Kapit. we Wrocławku*, rkp. 537 (por. s. 113). Nie wiadomo, czy korzystano we Wrocławku z „*Methodus practica Rite obeundi Munus Visitatoris ex mandato Celsit. Ill. et Rev. D. Andreae Stanislai Kostka Załuski, Ep. Cracoviensis conscripta a. D. 1747*”, do którego dołączono schemat ułatwiający spisanie akt wizytacyjnych. Egzemplarz stanowiący własność S. Chodyńskiego znajduje się dziś w *Bibl. Kapit. we Wrocławku*, rkp. bez sygn. Szczegółowe zestawienie zachowanych formularzy wizytacyjnych publikuje S. Librowski w pracy o wizytacjach w diecezji wrocławskiej (w druku).

⁵⁰⁰ *Ac. ep.*, 47(49), f. 175.

⁵⁰¹ Por. dalej uwagi na s. 292 i in.

nych czy innych — od tych, które wystawione w innych kancelariach przechodziły do rąk biskupa niezależnie od woli i inicjatywy jego samego i jego personelu. Materiał pierwszego rodzaju, powstały przy większym lub mniejszym udziale kancelarii, należy postawić obok własnych akt kancelarii, jej rejestrów. Materiał drugiego rodzaju są to dopiero właściwe „akta wchodzące do kancelarii”.

Te akta wchodzące do kancelarii stanowiła przede wszystkim korespondencja kierowana do biskupa. Biskup sam dużo pisząc równie dużo odbierał. Jak jednak wyglądało przyjmowanie tej korespondencji, jej otwieranie, czytanie — wiemy niewiele. W pewnych okresach czasu na otrzymanych listach notowano datę wpływu⁵⁰², w innych tego nie czyniono⁵⁰³, czasami na odwrocie notowano materię sprawy⁵⁰⁴, zaliczano list do jakiejś grupy rzeczowej⁵⁰⁵ — ślady tych czynności jednak występują tak wyrywkowo, że pełnego obrazu wytworzyć sobie nie można. W każdym razie w żywych kancelariach biskupich wiązki z korespondencją odebraną musiały stanowić niepoślednią część akt narosłych.

Podane wyżej informacje o włocławskiej kancelarii biskupiej zarysowują już pewien jej obraz. Niewątpliwie szereg szczegółów na tym obrazie wystąpi wyraźnie dopiero wówczas, gdy przedstawimy bliżej całość zasobu aktowego w niej nagromadzonego.

⁵⁰² Na liście podkanclerzego Tarnowskiego do Rozrażewskiego z 7 III 1596 r. — „Redditae Volboriae 10 Martii anno quo supra” — Ac. ep. 14(32), f. 85 — przykłady takie można by mnożyć wielokrotnie.

⁵⁰³ Brak np. takich śladów na listach do biskupa Czartoryskiego — Rkp. Czart., 403, f. 58 i in.

⁵⁰⁴ Ac. ep., 47(49), f. 6v. i in.

⁵⁰⁵ Wyraźne ślady podziału korespondencji na *episcopalia*, *spiritualia*, *saecularia* i *publica* napotykamy w korespondencji zbieranej w kancelarii Antoniego Krzysztofa Szembeka — odpowiednie nagłówki stawiano na odwrocie listów — Ibid.

Rozdział III

AKTA NARASTAJĄCE W KANCELARII CURIAE EPISCOPALIS

Rodzaje akt narastających. — I. Akta własne: — A. Rejestry kancelaryjne: 1. początki rejestracji we Włocławku; 2. przegląd zachowanych rejestrów; 3. sposób ich prowadzenia i zawartość: a) rejestry czynności biskupich, b) rejestry korespondencji, c) rejestry gospodarcze, d) rejestry działalności publicznej, e) „materiały historyczne”. — B. Akta luźne. — C. Pierwsze akta spraw. — II. Akta wchodzące do kancelarii. — III. Akta gromadzone *in curia* poza właściwą kancelarią.

Od chwili, gdy kancelaria poczyną prowadzić dokumentację własnych czynności, gromadzą się w niej akta dwojakiego rodzaju: wytwarzane przez nią samą oraz akta obcych kancelarii, których jest odbiorcą. W wypadku kancelarii *curiae episcopalis* należy tu jeszcze wprowadzić pewne dodatkowe rozróżnienia. Akta własne kancelarii to będą przede wszystkim wszelakiego rodzaju rejestry kancelaryjne bądź luźne kopie materiałów wysyłanych na zewnątrz. Na przełomie XVIII i XIX w. również pierwsze akta spraw. Obok tego wpływały do kancelarii akta wytworzone przez powoływane *ad hoc* komisje biskupie, czy wspólne biskupie i kapitulne. Te jednak z reguły nie zostawały w kancelarii, a po wykorzystaniu oddawano je do archiwum kapituły. Do kancelarii wpływała też obfita korespondencja, której odbiorcą był biskup. Wreszcie wymienić tu trzeba jeszcze akta własne niektórych urzędników biskupich, takich jak podskarbi, czy ekonom dóbr. W swej działalności posługiwali się oni niekiedy personelem kancelarii biskupiej i ich działalność nieraz znajduje odzwierciedlenie w rejestrach tej kancelarii. Obok tego jednak prowadzili i własną dokumentację swych czynności poza kancelarią. Ta dokumentacja tylko czasami trafiała do właściwej kancelarii a później wraz z nią do archiwum kapituły. Tak więc narastające w kancelarii biskupiej akta wypadnie omówić według następującego schematu: 1) Akta własne kancelarii (rejestry kancelaryjne, akta luźne, pierwsze akta spraw), 2) akta wchodzące do kancelarii (akta kancelarii obcych, których odbiorcą był biskup), 3) akta wytwarzane *in curia* poza właściwą kancelarią.

I. AKTA WŁASNE

A. REJESTRY KANCELARYJNE

Rejestrami kancelaryjnymi określamy prowadzone w sposób ciągły zapisy o czynnościach własnych określonej władzy czy określonego urzędu, lub o czynnościach przed tą władzą czy urzędem działanych przez osoby trzecie. Zależnie od charakteru władzy różny charakter mogą mieć i rejestry. Jeżeli główną czynnością rejestrowaną będzie wystawianie dokumentów, rejestr staje się kopiarzem dokumentów wychodzących z kancelarii. Podobnie rejestr może być kopiarzem korespondencji wychodzącej, czasem również wchodzącej. W innych wypadkach, np. władzy sądowej, rejestr stanowi przede wszystkim wykaz spraw załatwianych przez sąd, lub przed sądem. Dają się dalej rejestry podzielić na ogólne, rejestrujące całokształt czynności danej władzy, i specjalne, poświęcone notowaniu spraw określonej materii (czasem określonego terytorium). Wreszcie, biorąc pod uwagę sposób prowadzenia, można wśród rejestrów wyróżnić brudnopisy (protokoły) i czystopisy (indukty). Ten podwójny sposób prowadzenia rejestrów praktykowano zwłaszcza w XVI i XVII wieku.

Rejestry kancelaryjne powstały w zasadzie w wyniku zainteresowania działającej władzy, wystawcy dokumentu. Wkrótce ich istnienie stało się przedmiotem interesu i ze strony odbiorców i osób władzy podległych. Było to następstwem faktu, że rejestry stały się wkrótce podstawą do uzyskiwania wierzytelnych odpisów przez strony. Zwłaszcza niektóre rodzaje rejestrów doszły do pełnej wartości dowodu. Teraz już nie tylko dokument był świadectwem zaistnienia nowej sytuacji prawnej, wystarczyło odpowiednią czynność zarejestrować we właściwej księdze.

W zasadzie w księgach rejestrów zapisywano aktualne czynności władzy-urzędu. W praktyce bardzo często notowano w nich różnego rodzaju materiały pomocnicze dla urzędu lub jego kancelarii. Często bywały to również materiały zbierane w wyniku zainteresowań osobistych władcy lub personelu kancelarii¹.

1. Początki rejestracji w kancelariach kościelnych we Włocławku

Na temat najstarszych rejestrów w kancelariach kościelnych wypowiedział się dotychczas najobszerniej S. Kętrzyński przy okazji swych badań nad genezą księgi wpisów w Polsce w ogóle². Kętrzyński pisał następująco o kancelarii włocławskiej i innych kancelariach kościelnych w Polsce: „Kancelaria biskupia włocławska zbiera przynajmniej od połowy XIV w. *transcripta*, szuka ich

¹ Por. ogólne uwagi o rejestrach kancelaryjnych: G. Seeliger, *Die Registerführung am deutschen Königshof bis 1493*, s. 223—228; Mitth. d. Inst. f. öst. Gesch. III Ergänzungsbd.; A. Wolff, *Metryka Mazowiecka, układ pierwotny. Sposób rejestracji*, Warszawa 1929; S. Kętrzyński, *Zarys nauki o dokumencie polskim wieków średnich*, Warszawa 1934, s. 415 i n.

² S. Kętrzyński, *op. cit.*, s. 404—407 i 456—461.

w swych archiwach, na ich podstawie wystawia potwierdzenia dawnych dokumentów. Nie wiadomo czy we wszystkich wypadkach chodzi tu o księgi i o jakie, czy kancelaryjne rejestry, czy odpisy dla celów gospodarczych. Bądź co bądź, na podstawie wzmianek od końca XIV w., urządzenia włocławskiej katedry muszą być pod tym względem udoskonalone, kancelaryjnie i organizacyjnie wyżej stojące. Że zaś możemy stwierdzić z samego początku XV w. istnienie w Poznaniu rejestrów kancelarii biskupiej, więc możemy śmiało przypuszczać, że takie księgi istniały i we Włocławku, w których robiono poszukiwania wpisów zrobionych. Łącząc to wszystko z wiadomościami o rejestracji dokumentów w l. 1318, 1320 i 1321 [wspomina tu Kętrzyński rejestrację w kancelarii kolektorii papieskiej], musimy przyjąć, że wielkie instytucje kościelne polskie jak Gniezno, Kraków, Poznań, Włocławek i Płock musiały posiadać swe księgi rejestracyjne już w XIV w., może już w pierwszej połowie tego wieku”³.

Przyjrzyjmy się przesłankom, które Kętrzyńskiego do takich wniosków doprowadziły. Stwierdził on przede wszystkim przechowywanie w skarbcu katedry włocławskiej odpisów pewnych przywilejów już w r. 1398. Wówczas to mianowicie, gdy Janusz sołtys wsi Brzeźno zagubił przywilej lokacyjny wsi z r. 1348 i prosił o potwierdzenie lokacji, w nowym dokumencie wystawca stwierdzał: „transcriptum huius privilegii in thesauraria ecclesie nostre inquiri diligenter fecimus, ipsius tenorem reperimus in hac verba [...]”. W r. 1412 również szukano tekstu pewnego dokumentu lokacyjnego „in thesauraria ecclesie nostre predictae et aliis in armariis nostris” — tym razem bez rezultatu. Do tych dwóch przykładów, przytoczonych przez Kętrzyńskiego, możemy dodać od siebie jeszcze trzeci podobny. W r. 1421 biskup Jan potwierdził na prośbę Jakuba, wójta wolborskiego, przywilej biskupa Macieja z r. 1352 „iuxta copiam [...] in thesauro ecclesie nostre reconditam”⁴.

Poprzednio Kętrzyński wskazał na niewątpliwe dowody prowadzenia rejestracji przez kolektorów świętopietrza (był między nimi i biskup włocławski Gerward) w pierwszej połowie XIV w. przyznając, że chodziło wówczas najprawdopodobniej o rejestrację w kancelarii kolektorskiej⁵. Ten chyba głównie moment, razem z wzmianką o odnalezieniu w r. 1398 w katedrze tekstu dokumentu z r. 1348, skłonił go do wyrażenia przypuszczenia o istnieniu ksiąg rejestracyjnych we Włocławku już w pierwszej połowie XIV w.

Tymczasem przytoczone przez Kętrzyńskiego przykłady mówią o *transcripta*, które, co zresztą autor również dopuszcza, mogą być luźnymi odpisami. Co więcej! Autor znalazł już dla końca XIII w. ślady przechowywania tym razem już niewątpliwie luźnych transkryptów w katedrze poznańskiej⁶. Jeżeli dodamy

³ Ibid., s. 406—407. Przed Kętrzyńskim już Ulanowski zwrócił uwagę, że kancelarie kościelne musiały posiadać swe księgi znacznie wcześniej, niż można by to wnosić ze stanu ich zachowania. Ulanowski zauważył w najstarszej księdze oficjałów krakowskich (nie sięgającej wstecz poza r. 1410) wzmianki o księgach starszych — B. Ulanowski, *Praktyka w sprawach małżeńskich w sądach duchownych diecezji krakowskiej w wieku XV*, Arch. Kom. Hist., V, 1889, s. 89.

⁴ Ac. ep., 1(107), f. 106 v.

⁵ S. Kętrzyński, *op. cit.*, s. 402—403.

⁶ Ibid., s. 405.

do tego i naszą informację o znalezieniu w r. 1421 we Włocławku kopii dokumentu z r. 1352 — będziemy mogli chyba powiedzieć, że da się na dotychczas przedstawionej podstawie źródłowej udowodnić tylko przechowywanie w skarbcu katedry włocławskiej na przełomie XIV i XV w. luźnych kopii dokumentów, sięgających wstecz do pierwszej połowy w. XIV. Wprawdzie sformułowania przytoczonych przykładów całkowicie nie wykluczają faktu, że owe *transcripta* i kopia mogły być do jakiegoś rejestru wciągnięte, niemniej wprost o tym nie mówią.

Jeżeli jednak nawet chodziłoby tu rzeczywiście o jakąś księgę rejestrową z dokumentami, to nie musiała to być księga kancelarii biskupiej. Kętrzyński nie wziął tu pod uwagę faktu, że przy katedrze istniała kapituła, której musiało nie mniej zależeć na posiadaniu odpisów przywilejów biskupa dotyczących dóbr, niż samemu biskupowi. Dokumenty, których szukano w r. 1398, 1412 i 1421 to były przecież przywileje tego rodzaju, które po opieczętowaniu w kancelarii biskupiej musiały zostać przedłożone kapitule i następnie drugi raz w jej kancelarii pieczętowane. Wiemy, że od chwili zaprowadzenia ksiąg protokołów kapituły teksty tych dokumentów były w nich umieszczane, później zaś nawet w osobnych rejestrach⁷. Niewątpliwie więc kapituła starała się już od bardzo dawna dysponować tekstami pieczętowanych u siebie przywilejów, początkowo może w postaci luźnych kopii, później rejestrując je w swoich *acta capitulorum*. Jeżeli więc owe przykłady miały świadczyć o wczesnym zaprowadzeniu rejestracji, to chyba równie dobrze w kancelarii kapituły, jak i w biskupiej.

Kętrzyński jednak stwierdza również, że z początkiem w. XV istniały rejestry kancelarii biskupiej w Poznaniu, co ma popierać tezę, że mogły istnieć i we Włocławku. Znow jednak przekaz źródłowy, który na poparcie swej tezy przytacza, wyraźnie o tym nie wspomina. Mowa w nim jedynie o *registris regalibus et ecclesie Poznaniensis*. A więc znowu równie dobrze mogły to być rejestry kapituły poznańskiej.

Tak więc, jak się wydaje, z rozważań Kętrzyńskiego wynika jedynie niezbyt fakt przechowywania w skarbcu katedry włocławskiej z początkiem XV w. odpisów dokumentów sięgających wstecz do pierwszej połowy w. XIV. Przesłanki o prowadzeniu rejestracji w tym czasie są bardzo nikłe i zdają się wskazywać bardziej w kierunku kancelarii kapituły niż biskupiej. Czy jednak pierwotna teza Kętrzyńskiego nie da się odbudować z innej strony?

Najstarsze rejestry kancelarii biskupiej we Włocławku zachowały się dopiero od r. 1480. Z kancelarii arcybiskupiej w Gnieźnie najstarszymi zachowanymi księgami są akta Wincentego Kota z lat 1440—1448, Jana Gruszczyńskiego 1465—1472 i Zbigniewa Oleśnickiego 1481—1483⁸. W Krakowie zachowała

⁷ Por. uwagi o sigilacji dokumentów biskupich w kancelarii kapituły — s. 103—104.

⁸ Akta tych trzech arcybiskupów złożone zostały w konsystorz gnieźnieńskim i tam przechowywano je wśród akt oficjalów. (Miał je w ręku Ulanowski — zob. *Acta capitulorum* [...], t. 2, s. VII. Korytkowski w swej monografii o arcybiskupach korzystał tylko z akt Zbigniewa Oleśnickiego). Są to jedyne dziś zachowane akta arcybiskupów (2 księgi pozostałe w Gnieźnie po Drzewickim właściwie nie należą do kancelarii arcybiskupiej — zob. s. 131). Akta późniejsze składane w Łowiczu i przewiezione później do Warszawy spłonęły podczas ostatniej wojny — por. *Rejestry wybranych zapisek z akt działalności arcybiskupów gnieź-*

się księga Jana Lutka od r. 1466⁹. Kancelaria biskupia w Poznaniu prowadziła rejestrację dowodnie od r. 1439, w Płocku od r. 1449¹⁰.

Tymczasem kancelarie oficjałów generalnych w tych diecezjach posiadały swoje księgi co najmniej już w latach: — włocławska 1401, gnieźnieńska 1404, krakowska 1410, poznańska 1404, płocka 1461¹¹.

W kancelariach kapituł prowadzono rejestry: we włocławskiej od r. 1401, w gnieźnieńskiej od 1408, w krakowskiej i płockiej od 1428¹².

Zestawienie powyższe opiera się na stanie zachowania ksiąg na przełomie XIX i XX w. Jedynie w wypadku ksiąg oficjałów włocławskich podaliśmy nie rok 1422, datę najstarszej zachowanej księgi, ale datę najstarszej księgi istniejącej jeszcze w końcu w. XVI. Podobnie przy kapitule włocławskiej podano datę 1401 — znaną z zaginionej dziś księgi.

Nasuwa się tu od razu uwaga, że i daty najstarszych zachowanych innych ksiąg mogą się nie pokrywać z najstarszymi rzeczywiście rejestrami kancelaryjnymi. Jeżeli, jak się obecnie okazało, oficjał włocławski posiadał swój rejestr już w r. 1401, a w tymże roku i kapituła włocławska, to można przypuścić, że i oficjałowie generalni i kapituły w innych diecezjach mieli je nieco wcześniej, niż to wskazują najstarsze zachowane rejestry¹³.

Uwaga druga. Łatwo zauważyć, że księgi kapituł i oficjałów zachowały się z samego początku XV w. Tymczasem najdawniejsza zachowana księga biskupia pochodzi dopiero z r. 1439. Otóż, jak się wydaje, fakt późniejszego zachowania się ksiąg kancelarii biskupiej nie może być w najmniejszym stopniu dowodem, że te księgi wprowadzono do nich później niż do kancelarii oficjałów. Trzeba tu po prostu przeciwstawić ciągłość kancelarii oficjałów nieciągłości kancelarii biskupiej.

Kancelarie oficjałów, podobnie zresztą i kapituł, nie miały przerw w urzędowaniu, przynajmniej przerw większych — akta przekazywali tu poprzednicy swoim następcom — zostawały one dalej w kancelarii. Inaczej rzecz się przedstawiała z aktami pozostałymi po biskupach. Zwyczaj czy obowiązek przekazywania ich do kancelarii oficjałów generalnych, lub w innych diecezjach, do skarbcza katedralnego (archiwum kapituły) musiał powstać dosyć późno, zapewne dopiero w w. XVI¹⁴. Zresztą w wypadku diecezji włocławskiej mamy nawet przykłady z XVIII w. niewypełniania tego obowiązku. W tej sytuacji nie może dziwić gorszy dziś stan zachowania ksiąg kancelarii biskupich niż innych kancelarii kościelnych.

nieńskich, wyd: H. Rybus, Archiwa, Muzea, Biblioteki Kościelne, t. 3, z. 1—2, s. 114 i in. Wspomniane akta trzech arcybiskupów noszą dziś w Arch. Archidiec. w Gnieźnie sygnatury: A 19, A 20, A 31 — mają jednak być wyłączone z akt oficjałów i tworzyć osobny zespół, w którym otrzymają kolejne numery: 1, 2, 3.

⁹ Arch. Konsyst. w Krakowie, Ac. ep., 1.

¹⁰ *Acta capitulorum* [...], t. II, s. VIII; t. III, s. V.

¹¹ S. Kętrzyński, *op. cit.*, s. 457; o najstarszych księgach oficjała włocławskiego zob. s. 28.

¹² S. Kętrzyński, *op. cit.*, s. 457; o prowadzeniu rejestracji w kancelarii kapituły włocławskiej już w r. 1401 — zob. s. 125.

¹³ Potwierdzają to spostrzeżenia Ulanowskiego, który w najstarszej zachowanej księdze konsystorza krakowskiego znalazł wzmianki o księgach dawniejszych — zob. przyp. 2.

¹⁴ Por. uwagi na ten temat na s. 237.

Tak więc brak niemal całkowity ksiąg kancelarii biskupiej z pierwszej połowy XV w. nie może być dowodem, że wówczas ich nie prowadzono. Jakże natomiast pozytywne argumenty wskazywałyby na ich istnienie?

Rejestry kancelarii biskupiej, tak jak je znamy z najstarszych zachowanych ksiąg, miały podwójny charakter: jako księgi sądu biskupiego rejestrowały czynności działane przez ten sąd i przed tym sądem oraz rejestrowały przynajmniej część dokumentów i pism urzędowych wychodzących z kancelarii biskupiej. Kętrzyński w swych badaniach nad genezą ksiąg wpisów zwracał większą uwagę na tę drugą ich funkcję, kto wie jednak czy pierwsza nie jest pierwotniejsza?

Acta officialium niewątpliwie miały charakter przede wszystkim ksiąg sądowych. Sądownictwo biskupie *in curia* nie różniło się w niczym od sądownictwa oficjałów: było to samo *forum* a i kancelaria sądowa musiała być przez notariusza publicznego prowadzona podobnie w obu wypadkach. Nie mamy dalej najmniejszego powodu przypuszczać, że biskup zaczął sędzić *in curia* dopiero w połowie w. XV — wszystko wskazuje, że sądy takie odbywały się i znacznie wcześniej. Wobec tego mamy pełne prawo przypuszczać, że kancelaria *curiae episcopalis* prowadziła rejestry przynajmniej równie dawno, jak kancelarie oficjałów¹⁵.

Istnieje i pewna bardziej bezpośrednia wskazówka, że kancelarie biskupie prowadziły swe księgi wpisów już w pierwszych dziesiątkach lat XV w. Arcybiskup Trąba w r. 1420 w statucie *De fide instrumentorum* stwierdzał, że każdy notariusz publiczny winien na terenie określonej diecezji uzyskać od swego biskupa, jego oficjała lub kapituły katedralnej, potwierdzenie prawa pełnienia swego zawodu. W tym celu każdy notariusz: „nomen, signum et manum suam a d m a t r i c a m i n s c r i b e t, q u e p o s t e a m u t a r i n o n p o s s e n t”¹⁶. Oczywiście do metryki jednej z trzech kancelarii: biskupa, oficjała lub kapituły. A więc arcybiskup zakładał, wydając wspomniany statut, istnienie rejestrów kancelaryjnych w kancelariach wymienionych przez siebie urzędów. Trzeba tu dalej podkreślić, że w praktyce właśnie do rejestrów kancelarii *curiae episcopalis* (obok rejestrów oficjałów) wpisywali się notariusze prosząc o dopuszczenie ich na terenie diecezji — na co wskazują liczne ślady w najstarszych zachowanych rejestrach z XV w.¹⁷

Tak więc, jak się wydaje, rejestracja znana była w kancelariach trzech głównych urzędów i instytucji kościelnych w diecezji: biskupa, oficjała i kapituły, od samego początku XV w. Nasuwa się teraz pytanie: czy tej daty nie można cofnąć dalej wstecz?

Najstarsze zachowane rejestry sądów świeckich sięgają nieco dalej wstecz

¹⁵ Kętrzyński potraktował pojawienie się ksiąg biskupich, jako fakt pewnego wyodrębnienia się nowej serii z ksiąg konsystorskich. Pisał mianowicie: „Przeprowadzano tu także już w w. XV pewne podziały rzeczowe. W Gnieźnie np. prowadzono od r. 1440 a w Poznaniu od r. 1439 osobne księgi sądu biskupiego i oficjałackiego[...]” (*op. cit.*, s. 458). Nie można się zgodzić z wynikającą z tych słów pośrednio tezą, że przed przytoczonymi datami prowadzono wyłącznie akta oficjałów i że biskupi wobec tego zdala od swych oficjałów w ogóle nie sędzili.

¹⁶ *Starodawne prawa polskiego pomniki*, t. 4, wyd. Z. Helcel, s. 205.

¹⁷ Por. np. w aktach Jana Lutka — Arch. Konsyst. w Krakowie, Ac. ep., 1, lub w aktach Krzesława z Kurozwęk, Ac. ep., 1(107).

niż kościelnych, bo r. 1374, a kancelarie miejskie prowadziły swe księgi jeszcze dawniej¹⁸. Czyżby istniało tu jakieś opóźnienie kancelarii kościelnych? Trudno w to uwierzyć, bowiem stopień zorganizowania sądownictwa kościelnego opartego o prawo kanoniczne, o rozwiniętą właśnie w XIV w. instytucję notariatu publicznego, nie wydaje się w żadnym wypadku niższy od sądownictwa świeckiego.

Posiadamy poza tym przykłady z terytoriów sąsiednich zaprowadzenia rejestracji w kancelariach biskupich znacznie wcześniej. W kancelarii biskupstwa sambijskiego prowadzono ją już w r. 1327, tj. wcześniej nawet niż w kancelarii wielkich mistrzów¹⁹.

Można więc przypuścić, że i w polskich kancelariach biskupich, konsystorskich i kapitulnych prowadzono jakąś rejestrację już w XIV w. Przeciw temu nie może przemawiać brak ksiąg z tego okresu. Zachowanie się ich lub zatracenie było w dużym stopniu kwestią przypadku, często wynikiem wczesnego oprawienia luźnych składek w księgi. Nie sądzę jednak, by można się całkowicie zgodzić z Kętrzyńskim i przyjąć, że tę rejestrację prowadzono na pewno już w pierwszej połowie XIV w.

Uderzający pozostanie jednak fakt nagłego pojawienia się w Polsce, właśnie na przełomie XIV i XV, od razu dużej ilości rejestrów w wielu kancelariach. Łączyć się to może jednak z tym, że właśnie w tym okresie rejestry sądowe zmieniają swój charakter, stają się bardziej pełne. Być może w takich kancelariach jak biskupie właśnie wówczas poczęto łączyć elementy protokołu sądowego i rejestracji wystawianych dokumentów. No i dopiero teraz zdobywają sobie wartość publicznego świadectwa, co może najbardziej bezpośrednio przyczyniło się do ich zachowania. Tak więc, choć początki rejestracji w kancelariach kościelnych można odnieść do czasów wcześniejszych, rejestr jako pełnoprawna księga wpisów narodził się w nich gdzieś na przełomie XIV i XV w. I data ta jest chyba i jakąś ogólną cezurą w dziejach kancelarii polskich²⁰.

Wracamy obecnie do kancelarii wrocławskiej. Sądzę, że mimo iż najstarsza księga kancelarii biskupiej pochodzi dopiero z r. 1480, prowadzono w niej rejestrację na pewno około r. 1420 a zapewne już około 1400. Trzeba tu również zwrócić uwagę na osoby ówczesnych biskupów. Na przełomie XIV i XV w. byli nimi dwaj książęta — Henryk Legnicki i Jan Opolski — którzy tu przyszli ze swoimi notariuszami ze Śląska. Kancelarie kościelne śląskie niewątpliwie należały wówczas do bardziej rozwiniętych²¹. Przedzielał zaś obu Ślązaków na

¹⁸ S. Kętrzyński, *op. cit.*, s. 449 i 455.

¹⁹ E. Weise, *Das Urkundenwesen der Bischöfe von Samland*. *Altpreussische Monatsschrift*, 59, 1922, s. 175.

²⁰ Na temat wprowadzenia księgi wpisów do kancelarii w Polsce wypowiadał się również W. Semkowicz w recenzji z cytowanej tu wielokrotnie pracy Kętrzyńskiego, *Zarys nauki o dokumencie*. Semkowicz uważał wniosek Kętrzyńskiego o wprowadzeniu rejestracji w kancelariach kościelnych już w pierwszej połowie XIV w. za przedwczesny; podkreślił też wpływ ksiąg inbreviatur notariuszy publicznych na zaprowadzenie rejestracji. — W. Semkowicz, *Uwagi o początkach dokumentu polskiego*, Kw. Hist., 49, 1935, s. 52. Na wyrażną zmianę charakteru rejestrów ok. r. 1400 zwracał uwagę S. Kutrzeba, *Historia źródeł dawnego prawa polskiego*, t. 1, s. 132.

²¹ Świadczą o tym choćby liczne formularze śląskie z XIV i XV w., niektóre używane niewątpliwie w kancelarii biskupiej wrocławskiej, inne w innych instytucjach kościelnych. Por. *Das Formelbuch des Dommhearns Arnold von Protzan*, wyd. W. Wattenbach, Codex

biskupstwie Mikołaj Kurowski, protonotariusz kancelarii królewskiej, który w niej rozwinął taką działalność, że usunął w cień ówczesnego kanclerza Zaklikę i podkanclerzego Klemensa z Moskorzewa²². Przypuszczam więc, że gdyby w r. 1398 i 1412 wypadło szukać przywilejów nie z połowy XIV w. a wystawionych przez aktualnych biskupów — szukano by ich już *in registris nostris*, a nie w postaci transkryptów w skarbcu. Natomiast fakt poszukiwania dokumentów z l. 1348 i 1352 właśnie w tej postaci świadczy moim zdaniem, że do połowy XIV w. jeszcze ich nie rejestrowano, a raczej składano w skarbcu luźne kopie.

Trzeba tu wyjaśnić jeszcze jedno zagadnienie. Wspomniałem, że rejestrowanie czy składanie owych dokumentów z l. 1348 i 1352 mogło być również wynikiem działalności kancelarii kapituły, a nie koniecznie biskupiej. Jak tedy przedstawiają się najstarsze wrocławskie *acta capitulorum*?

Zachowały się one poczynając od r. 1437. Jest to data dość późna, bo np. kapituła gnieźnieńska posiada swoje akta od r. 1408. Fakt pojawienia się tych ksiąg dopiero w latach trzydziestych zwykło się wiązać z napadem Krzyżaków na Wrocław w r. 1431, podczas którego mieli oni wywieźć lub częściowo zniszczyć najstarsze archiwum w katedrze²³. Jednak z napadu tego ocalała jedna księga, nazwana w r. 1437 *metrica antiqua*, jak się wydaje, będąca właśnie księgą kancelarii kapituły sprzed r. 1431.

O księdze tej posiadamy kilka wzmianek. Z zapiski z r. 1437 wiemy, że były do niej wpisane jakieś postanowienia kapituły sprzed napadu Krzyżaków, tj. sprzed r. 1431²⁴. Na początku wieku XVI miał ją jeszcze w rękę biskup Drzewicki. Na 4 karcie księgi, do której wpisano różne materiały historyczne i dokumenty przechowywane wówczas w archiwum kapituły, umieszczono krótkie zapiski odsyłające do różnych dokumentów wpisanych do akt kapituły. Na pierwszym miejscu: „A. D. 1403 Rev. D. Johannes ep. Wl. prout antiqua metrica ecclesie in asseribus querciniis ligata testatur, dederat quibusdam Johanni et Stephano de Cosczol, choralistis Gnesnensibus, (lekcja niepewna, może być również: „dioecesis Gnesnensis”) loca deserta in districtu Wolboriensis, Strupino et Transseuech, et in Mazouia villam Trzebessowicz ad tempora vite ipsorum”. Obok zaś tąż ręką druga zapiska zapewne również z tego samego źródła: „A. D. 1401 Nicolaus ep. Wl. donavit in Comorsko molandinum(s)

Diplomaticus Silesiae V, 1862; J. Klapper, *Ein schlesisches Formelbuch des 14 Jahrhunderts*, Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens, 60, 1926. Por. też o formularzach śląskich: K. Wutke, *Über schlesische Formelbücher des Mittelalters*, Quellen und Darstellungen zur schlesischen Geschichte, 26, 1919, s. 42 i n.; ostatnio również o niektórych formularzach wcześniejszych pisał D. Třeštk, *Formularze czeskie XIII w.*, Studia Źródłoznawcze, VII, 1962, s. 53.

²² S. Kętrzyński, *op. cit.*, s. 377.

²³ Por. S. Librowski, *Kapituła katedralna wrocławska*. Warszawa 1949, s. 142. Librowski wiąże żądanie kapituły z r. 1730 wysunięte na sejmie: „Archiwum erekcji kościołów pomorskich i kujawskich, w dawnych niepokojach zabrane do Królewca, aby[...] powrócone było” z zachowaniem się w XVIII w. tradycji o rozgrabieniu archiwum w r. 1431. — *Archiwum Diecezji wrocławskiej*, ZTNT XIII, 1949, s. 86.

²⁴ „Deinceps autem de solvendis provisionibus per dnos prelatos et canonicos volunt inniti statuto edito adhuc [ante] devastacionem terre Cuiaviensis, cuius tenor habetur in matrica antiqua” — *Acta capitulorum* [...], t. 1. nr 1140, s. 231.

perpetue cuidam Petro, sibi ac mense episcopali reservavit tributū singulis annis tres lastas siliginis". Następne zapiski pokrewnej treści odsyłają do obecnie zachowanej najstarszej księgi kapituły z l. 1437—1518²⁵.

Otóż nie ma chyba wątpliwości, że księga określana *antiqua metrica* była to pierwsza księga akt kapitułnych zaginiona następnie w XVI w.²⁶ Świadczy o tym i charakter zapisek: statut kapituły, dwa nadania biskupie wpisane niewątpliwie przy okazji sigilacji w kancelarii kapituły. Księgę prowadzono zapewne do r. 1437, w którym rozpoczęto następną, zachowaną do dziś. Daty zaczęcia pierwszej nie znamy — w każdym razie musiało to nastąpić przed r. 1402. Jeżeli weźmiemy pod uwagę, że zachowana dzisiaj najstarsza księga zmieściła zapiski od r. 1437 do 1518, księga doprowadzona do r. 1437 mogła sięgać wstecz do ostatnich lat XIV w.

Tak więc i druga, obok oficjalackiej, duża kancelaria kościelna w obrębie diecezji włocławskiej posiadała swoje księgi co najmniej od samego początku w. XV. Umacnia nas to jeszcze bardziej w przekonaniu, że księgi takie posiadała już wówczas kancelaria biskupia.

Całe dotychczasowe rozważania o początkach rejestracji w kancelariach kościelnych włocławskich dotyczyły ich zasadniczych ksiąg wpisów, jakimi były *acta episcoporum*, *acta oficialium*, *acta capituli*. Istniała jednak i inna seria kancelaryjnych ksiąg rejestrowych — rejestry korespondencji. Wyśledzić początki tego rodzaju rejestrów jest niezmiernie trudno. Ponieważ nie miały charakteru urzędowych ksiąg kancelarii, nie składano ich na ogół, przynajmniej w odleglejszych czasach, w archiwach. Dlatego zachowały się z czasów bardzo późnych — dopiero z w. XVI.

Wprowadzenie rejestrów korespondencji w kancelariach biskupich nie mogło nastąpić chyba dużo wcześniej niż w innych kancelariach polskich. Niestety i o tych innych nie wiele wiemy. Nie wiadomo nawet dokładnie, kiedy nastąpiło to w kancelarii królewskiej. Jedno jest pewne, że nie stało się to przez wydzielenie nowej serii z uprzednio prowadzonych ksiąg wpisów²⁷.

W kancelarii królewskiej polskiej prowadził rejestr ekspedytów kancelaryjnych na początku w. XVI Maciej Drzewicki, jako podkanclerzy, później kanclerz. Wiadomo o tym z czterech zachowanych ksiąg jego rejestrów²⁸. Podobne

²⁵ To jest do księgi Ac. cap., 1(215). Przytoczone zapiski znajdują się w rejestrze materiałów historycznych Drzewickiego — Kopiarze (4), f. 4, opisanym na s. 133.

²⁶ Tego mniemania był już Fijałek, który wszelako znał o starej metryce tylko wzmiankę z r. 1437 — *Statuty kapituły* [...], s. CLII. O tym, że zaginęła już w w. XVI świadczy fakt wypisania na obecnie najstarszej księdze kapituły ręką z XVI w. tytułu: „Primus liber Metricae Capituli Wladislaviensis ab a. D. 1435 [błędnie, w rzeczywistości od 1437] usque ad a. D. 1558”; liczbę 1558 przekreślono i dodano zgodnie z prawdą: 1518 — Ac. cap., 1(215), f. 1.

²⁷ Problemem tym nikt się dotychczas nie zajmował. Ostatnie badania I. Sułkowskiej nad Metryką Koronną z XV w., *Księgi polskiej kancelarii koronnej w drugiej połowie XV w.*, Studia Źródłoznawcze, t. 6, 1961, s. 82, wykazały tylko, że materiałów w rodzaju listów zawierały księgi Metryki zawsze minimalną ilość. Niewątpliwie powstanie odrębnej serii *libri legationum* wpłynęło jeszcze bardziej na „oczyszczenie” Metryki z listów. Ale sama ta seria nie nabrała nigdy charakteru ekspedytów kancelaryjnych.

²⁸ Rkp. Czart., 252, 253; Bibl. Jagiel., 38; Arch. Archidiec. w Gnieźnie, Ms. 56. — Por. s. 131.

rejstry prowadził Drzewicki i jako biskup włocławski. Czy były jakieś próby rejestrowania korespondencji przed Drzewickim? Chyba tak. Przykłady prowadzenia takiej rejestracji miały kancelarie polskie blisko; w kancelarii wielkich mistrzów rejestrowano korespondencję odrębnie od dokumentów na pewno już od r. 1389!²⁹ O rejestracji tego rodzaju materiału mogą również świadczyć niektóre formularze z XV w. zawierające sporą ilość różnych listów. Problem wymaga dopiero przebadania. Jeśli chodzi o kancelarię biskupią włocławską, można obecnie stwierdzić, że regułą stało się w niej prowadzenie rejestrów korespondencji nie wcześniej jak w w. XVI.

Pozostaje jeszcze trzeci rodzaj własnych rejestrów kancelarii biskupiej — gospodarcze. Rozumiemy przez nie takie księgi, do których wpisywano albo bieżące sprawy związane z administracją dóbr biskupich, albo w których jednorazowo rejestrowano uprawnienia posiadaczy dóbr, wójtów, sołtysów, młynarzy. Rejstry te nigdy jednak nie wytworzyły jakiegś zdecydowanie jednorodnej serii. Dlatego też nie będziemy osobno omawiać ich początków.

2. Przegląd rejestrów kancelarii poszczególnych biskupów³⁰

Podane zestawienie zachowanych rejestrów obejmuje nie tylko wyróżnione wyżej trzy ich typy: właściwy rejestr czynności biskupich (*acta episcoporum*), rejstry korespondencji i rejstry gospodarcze, ale również różnego rodzaju materiał luźny zbierany w kancelarii, tak wytworzony przez nią samą, jak i uzyskany na obcym gruncie, z inicjatywy jednak odbiorcy. A więc wyciągi z akt obcych, materiały gromadzone na polecenie biskupa lub z inicjatywy personelu kancelarii. Znajdą się wśród nich i akta publiczne a to w związku z funkcjami publicznymi sprawowanymi przez biskupów. Właściwa klasyfikacja tych akt nastąpi w dalszym ciągu niniejszego rozdziału.

Zbigniew Oleśnicki (1473—1481)³¹

Rejestr czynności biskupich — Mieści się w księdze oprawionej (XVII, XVIII w.?) w skórę; Ac. ep., 1(107), k. nlb. 1, 1—309; pisanej

²⁹ K. Forstreuter, *Zur Frage der Registerführung in der zentralen Deutschordenskanzlei*, *Archivalische Zeitschrift*, 52, 1956, s. 49—61.

³⁰ W przeglądzie nie umieszczono pełnego archiwalnego opisu zachowanych ksiąg rejestrów. Ponieważ jednak jedyny drukowany inwentarz dawnego archiwum kapitulnego we Włocławku (większość rejestrów zachowała się w tym archiwum) z r. 1910 nie podaje żadnych bliższych danych o wymienianych jednostkach, niezbędne wydaje się podanie na tym miejscu choć opisu częściowego. Składają się nań: 1) określenie rodzaju rejestru, 2) sygnatura, 3) skrócony opis zewnętrzny księgi, 4) tytuł, 5) zawartość. Przyjęcie takich a nie innych określeń rodzajów rejestrów uzasadnione zostało w dalszej części rozdziału. Jeżeli jedna księga mieści kilka rejestrów, później oprawionych razem, jej opis zewnętrzny podawano zawsze przy rejestrze pierwszym. Zawartość omawiano bliżej jedynie w wypadku rejestrów nietypowych. Wszystkie rejstry, przy których nie ma określenia „protokół”, są czystopisami. Ilość kart (stron) każdej księgi podawano według foliacji (paginacji) aktualnej w l. 1961—1962. Przy prowadzonej obecnie w Arch. Diec. w Włocławku inwentaryzacji foliacja dawna bywa nieraz usuwana.

³¹ W archiwum kapitulnym we Włocławku przechowywano w XVIII w. pewien rejestr

kilkunastu rękami; na ostatnich kartkach indeks do całej księgi, tylko ważniejszych spraw, w porządku wpisów, sporządzony w poł. XVI w., później uzupełniany³². Rejestr kancelarii Oleśnickiego na k. 1—11. Dalsze zawierają rejestry kancelarii następnych biskupów.

Brak tytułu oryginalnego. W r. 1727 kanonik Sienicki w archiwum kapitulnym zanotował na k. 1 nlb.: „Acta consistorialia Il. ol. Creslai Kurozwanski, Ep. Vl. et Pom. ab. a. D. 1419”. Następnie w XIX w. ks. S. Chodyński przekreślił 1419 i dopisał ołówkiem: „1479 (recte 1480)”.

Karty 1—11 mieszczą końcowy fragment rejestru prowadzonego w kancelarii Oleśnickiego. Pierwsza zapiska to koniec *ordo visitationis*³³, dalej wpisano, zgodnie z zamieszczonym nagłówkiem: „Hic acticate sunt depositiones inquisitionis super heretica pravitate secte hussitarum in aliquot foliis continautive de A. D. 1480”, protokoły śledztwa z oskarżenia o herezję³⁴. Pierwsza zapiska z 20 I, ostatnia z 8 X 1480 r., datowane z różnych miejscowości diecezji wrocławskiej, najczęściej z Chełmiec i Raciąża.

Na k. 10—11 pod nagłówkiem: „Secuntur acta anni presentis Domini MCCCCLXXX primi, indictione XIII, pontificatus D. Sixti pape quarti anno nono”, wpisano bieżące zapiski z r. 1481: 9 I, II, 6 VII, 9 VII. Dalej następują w księdze karty puste, 12—42, dopiero od k. 43 poczynają się wpisy za biskupa Krzesława z Kurozwęk.

Nie ulega wątpliwości, że mamy tu do czynienia z końcowym fragmentem rejestru czynności biskupich prowadzonego przez kancelarię Oleśnickiego. Wcześniejsze partie musiały zaginąć, nic jednak nie wskazuje, że ich w ogóle nie było. Można z dużym stopniem prawdopodobieństwa przyjąć, że zachowane zapiski zostały wciągnięte do nowego czystopisu rejestru z okazji przejścia Zbigniewa Oleśnickiego do Gniezna w drugiej połowie 1481 r. Czystopis ten zawierał zapewne wszystkie zapiski z r. 1480 uszeregowane w jakiś określony sposób (stąd zebrane razem protokoły śledztwa w sprawach o herezję), do których dopisano (*secuntur acta anni presentis*) sprawy z pierwszej połowy r. 1481. Rejestr ten, a może i nieznane wcześniejsze, zapewne w postaci luźnych składek, dostały się dopiero do rąk personelu kancelarii Krzesława z Kurozwęk, i to zapewne nie zaraz po objęciu przezeń Włocławka, i oprawione w księgę były w kancelarii tej kontynuowane.

pochodzący być może z czasów poprzedników Oleśnickiego. Datacja jego jest jednak tak trudna, że nie zdecydowałem się umieścić go na konkretnym miejscu w szeregu innych rejestrów — zostanie omówiony osobno (zob. s. 223). Po Zbigniewie Oleśnickim został również rejestr prowadzony w jego kancelarii arcybiskupiej w Gnieźnie, oprawny razem z aktami tamtejszego konsystorza, pod nagłówkiem „Incipiunt feliciter acta sub tempus regiminis et primi ingressus in dioecesis sancte Gnesnensis Ecclesie Rev. in Chr. Patris D. Sbignei de Olesnycha Dei gracia eiusdem sancte Sedis Archiepiscopi sub anno salutis LXXXII supra millesimum quadringentesimum, prima die Januarii, in Squernyewice” — Arch. Archidiec. w Gnieźnie, A. 31. Por. przyp. 8.

³² Ręką z XVI w. znaną z kopiarza dokumentów archiwum kapitulnego z r. 1551 [może ręką kanonika Piotra Piotrowskiego] — Kopiarze (3).

³³ Zob. s. 115.

³⁴ Publikowane w MHDVI., IV, 1884, s. 3—26 i przez B. Ulanowskiego, *Acta capitulorum* [...], t. 3 cz. 1, Kraków 1908, s. 234—246. Ulanowski opublikował w tymże wydawnictwie większą ilość wybranych zapisek z omawianej tu księgi.

Taka geneza księgi, w której przechował się fragment rejestru Oleśnickiego wydaje się najbardziej prawdopodobna. Należy w ogóle wykluczyć możliwość rozpoczęcia księgi wpisaniem zachowanych brudnopisów z czasów Oleśnickiego przez pisarzy Krzesława, ręce bowiem zapisek z l. 1480/81 i pisarzy kancelarii Krzesława są całkowicie odmienne³⁵. Długie pozostawanie rejestrów w postaci luźnych składek tłumaczyłoby rychłe zaginięcie części tych rejestrów³⁶. Natomiast za stworzeniem bardzo wcześnie z pozostałych fragmentów z l. 1480/81 i ze składek, na których następnie wpisywano czystopis rejestrów w kancelarii Krzesława z Kurozwęk, fizycznej jednostki — księgi, przemawia fakt, że zaczynając wpisy w r. 1496 na k. 43 księgi, pozostawiono poprzednie 32 k. puste. A więc rejestrację w kancelarii Krzesława rozpoczęto chyba już w zszytej księdze, a puste strony miały służyć na późniejsze uzupełnienie zapisek z końca roku 1494, roku 1495 i początku 1496³⁷. Gdyby przyjąć odmienne przypuszczenie i zakładać późniejszą oprawę składek — trudno byłoby wytłumaczyć obecność tak znacznej ilości kart pustych³⁸.

Rejestry czynności biskupich dwóch biskupów dzielących Krzesława z Kurozwęk od Zbigniewa Oleśnickiego, Andrzeja Oporowskiego (1481—1483) i Piotra z Bnina Moszyńskiego (1484—1494) nie zachowały się — pierwszego z nich być może nie istniały w ogóle. Oporowski ani razu za życia nie był w swojej diecezji³⁹.

Krzesław z Kurozwęk (1494—1503)

Rejestr czynności biskupich mieści się w poprzednio opisaney księdze Ac. ep., 1(107), na k. 43—200.

Obejmuje zapiski od 29 IX 1496 do 6 III 1503 r. Pierwsza zapiska (wykaz wyświęconych) nie jest poprzedzona jakimś nagłówkiem odnoszącym się do całości rejestru. Jak już poprzednio zwróciłem na to uwagę, czystopis rejestru zaczęto prowadzić od pewnego momentu pozostawiając na później uzupełnienie wcześ-

³⁵ Fragment *ordo visitationis* i wszystkie zapiski z kancelarii Oleśnickiego pisane są dwiema rękami. Rejestr Krzesława pisze kilka rąk zupełnie innych.

³⁶ Zachowany rejestr zaczynał się w poł. XVI w. tak jak dziś od karty z końcowym fragmentem *ordo visitationis*. Świadczy o tym notatka ręką XVI w., zapewne identyczną z ręką indeksu księgi (por. przyp. 32) umieszczona u góry karty: „Acta Rev. Creslai Episcopi 1479 vide rejestrum” (Sienicki w XVIII w. odczytał wadliwie cyfrę 7 w podanej dacie. Stąd w jego nagłówku księgi fałszywa data 1419.)

³⁷ Krzesław z Kurozwęk objął biskupstwo 15 XI 1494 r., ingres do katedry odbył 4 I 1495 r. — zapiski zaczynają się od 29 IX 1496.

³⁸ Należy podkreślić, że cała księga składa się z kart papierowych identycznego rodzaju i o identycznych znakach wodnych. Brak śladów jakiegokolwiek sygnowania poszczególnych składek. W owym czasie we Włocławku prowadzono już nieraz rejestrację w gotowych oprawionych księgach w kancelarii kapituły. W r. 1518 (rok zakończenia księgi zaczętej jeszcze w r. 1437) na kapitule styczniowej kanonicy „decreverunt debere emi unam rosam papiri et dandam introligari eandem ad scribendum acta capituli nec non et registrum proventuum mense eiusdem, et commiserunt hoc ipsum negotium ven. d. Nicolao Labiski, archidiacono Pomeranie, procuratori ipsorum [...]” — Ac. cap., 1 (215), s. 260.

³⁹ Zob. J. Fijałek, *Ustalenie chronologii biskupów włocławskich* Kraków 1894, s. 65—66.

niejszych zapissek. Inaczej całość zaczęto by niewątpliwie od choćby takiego nagłówka, jaki umieszczono na czele roku 1497: „Acta coram Rev. in Chr. Patre et D. D. Creslao, Dei et Ap. Sedis gratia Ep. Wl. et Regni Polonie Cancellario, anno Christi millesimo quadrigentesimo nonagesimo septimo currente, indictione quinta decima, pontificatus vero Sanct. D. nostri D. Alexandrii pape sexti anno quinto”.

Wincenty Przerembski (1503—1513)

Rejestr czynności biskupich mieści się w poprzednio opisanej księdze, Ac. ep., 1(107), na k. 202—303.

Na k. 202 nagłówek: „Secuntur acta coram Rev. in Chr. Patre et D. D. Vincencio, Dei et Ap. sedis gratia Ep. Wl., a. D. millesimo quingentesimo quarto, indictione septima, pontificatus Sanct. in Chr. Patris et D. nostri D. Julii, Divina providencia pape secundi, anno ipsius primo, die vero Martis decima nona mensis Martii, feliciter incipiunt”.

Pierwsze dwie strony po nagłówku zostawiono puste, dalej następują zapiski od 1 VI 1503 do 19 IX 1513 r.

Maciej Drzewicki (1513—1531)

Rejestr czynności biskupich mieści się w księdze oprawionej (w XVIII w.?) w skórę, Ac. ep., 2(19); k. nlb. 2, 1—252; pisanej wielu rękami; na kartach końcowych alfabetyczny indeks ważniejszych rzeczy oraz na 2 kartach doszytych *sepius occurencium rerum* — oba sporządzone znacznie później. Rejestr Drzewickiego na k. 1—224, na dalszych jego następcy.

Na k. 1 nlb. umieszczono pięknym pismem humanistycznym cytat z Ewangelii ś. Łukasza, rozdz. 3. Na k. 2 nlb.: „Acta acticata coram Rev. in Chr. Patre et D. D. Mathia, Dei gracia Ep. Wl. de a. D. millesimo quingentesimo decimo sexto, die vero inferius annotata, indictione quarta, pontificatus Sanct. in Chr. Patris et D. D. Leonis, Divina providencia pape decimi, anno ipsius quarto, incipiunt feliciter”, później dopisano „ab. a. 1516 ad a. 1533”.

Rejestr ten obejmuje zapiski od 18 III 1516 do 4 IX 1531 r. Po wpisie z tej daty umieszczono notatkę o przeniesieniu biskupa do Gniezna i o objęciu diecezji przez Jana Karnkowskiego. Uderza późne rozpoczęcie rejestru czynności biskupich Drzewickiego: został biskupem w r. 1513, rejestr obejmuje okres od marca 1516. Wiąże się to z faktem, że choć biskup objął Włocławek przez swego przedstawiciela stosunkowo wcześniej, zjechał do swej diecezji dopiero na dobre po odbytych w l. 1514/1515 podróżach dyplomatycznych na Węgry, do Wiednia i do Wenecji⁴⁰.

Rejestr spraw pruskich. — Arch. Archidiec. w Gnieźnie, Ms 56a. Poszyt oprawny w miękki pergamin z wytłoczonymi ornamentami i napisem na oprawie ręką XIX w.: „Synod Łęczycki 1527”; k. 1—111 dzisiejszej foliacji;

⁴⁰ W. Pociecha, *Maciej Drzewicki*, PSB V, s. 410.

bez indeksu; pisany kilku rękami, większość tekstu ręką Drzewickiego; na k. 1 stampilia Karnkowskiego⁴¹.

Brak nagłówka. Na odwrociu k. 1, na której wpisano list Zygmunta I do Janusza Latańskiego, kasztelana gnieźnieńskiego i starosty inowrocławskiego z Wilna 27 IX 1[...] dopisano ręką z końca XVI w.(?): „Feuda Brandenburgen. et R. Poloniae.”

Od k. 2 poczynając następują wpisy grupy aktów odnoszących się do zawarcia pokoju z Albrechtem i nadania mu Prus w lenno, od k. 19 uchwały synodu łęczyckiego 1527. Dalej do k. 72 w układzie chronologicznym mieszczą się wpisy różnych dokumentów dokonywane sukcesywnie. Można wśród nich wyróżnić: a) dotyczące interesów biskupstwa włocławskiego na Pomorzu (np. mandaty Zygmunta I do Gdańska, do szlachty pomorskiej), b) dotyczące interesów Kościoła zagrożonych przez protestantyzm (np. edykt Ferdynanda przeciw anabaptystom i luteranom z 20 VIII 1527), c) korespondencję panujących (kilka listów Zygmunta I i do niego od Sulejmana, Karola V, papieża), d) własne przywileje Drzewickiego głównie dotyczące zamiany dóbr biskupich i zatwierdzenie tej zamiany przez Zygmunta I. Ta część rejestru kończy się na k. 72 wpisem listu Zygmunta I nominującego Drzewickiego arcybiskupem z 12 VI 1531 r.

Od k. 73 następują wpisy aktów związanych z nadaniem Drzewickiemu arcybiskupstwa a dalej rejestr prowadzony w sposób podobny jak we Włocławku.

Rejestr jest więc w gruncie rzeczy kopiażem materiałów bardzo różnego rodzaju (z pewną przewagą tematyki pruskiej). Niewątpliwie wpisywał tu Drzewicki akta uznane przez siebie za „ważniejsze”, których treść chciał mieć sam pod ręką, a może i przekazać potomnym.

Rejestr korespondencji. — Bibl. Jagiel., rkp. 38. Księga oprawna w pergamin ze starego kodeksu, na oprawie napis ręką XVI w.: „Exempla litterarum Drzewiczky R. Polo. Cancellarii”; k. 1 nlb. 1—234 dzisiejszej foliacji, 1 nlb.; pisany kilku rękami, głównie samego Drzewickiego; bez indeksu.

Brak nagłówka. Na k. 1 nlb. ręką XIX w.: „Drzewicki Mathiae Exempla literarum cancellariae Sigismundi I 1514—1516 et 1491—1510.

Księga mieści na k. 1—132 rejestr ekspedytów kancelarii królewskiej prowadzony własnoręcznie przez Drzewickiego od 18 I 1514 do 3 III 1516, oraz na k. 154—234 dokonane przez pisarzy Drzewickiego wpisy materiałów typu, jaki zawierają libri legationum, z całego okresu pobytu Drzewickiego w kancelarii królewskiej⁴².

⁴¹ Opis tej książki dał J. Korytkowski, który jej zawartość wykorzystał w pracy *Arcybiskupi gnieźnieńscy prymasowie i metropolici polscy*, t. 2, Poznań 1888, s. 740—741.

⁴² Po Macieju Drzewickim pozostały 4 rejestry prowadzonych przez niego własnoręcznie ekspedytów kancelaryjnych: 1) od 11 VI 1510 do 19 VII 1511 — Rkp. Czart., 252, 2) od 3 VII 1511 do 20 X 1512 — rkp. Czart., 253, 3) od 20 X 1512 do 13 I 1514 — Arch. Archid. w Gnieźnie, Ms 56, 4) od 18 I 1514 do 3 III 1516 — Bibl. Jagiel., rkp. 38 (omawiany wyżej). Trzy z rejestrów, przechowywane w Krakowie, znano od dawna. Wykorzystywał je m. in. T. Wierzbowski przygotowując wydawnictwo *Matricularum Regni Poloniae Summaria* (zob. t. III, s. I—II). Na rejestr znajdujący się w Gnieźnie zwrócił mi łaskawie uwagę ks. H. Rybus, za co mu uprzejmie dziękuję. Na losy tego rejestru rzuca światło notatka na odwrociu jego okładki: „Hic Liber ex Archivo Consistorii Lovicensis extraditus, quia concernit magis res historicas et diplomaticas, quam diaecesanas, proinde traditur in Bibliotheca

Karty środkowe 140—146 użytkował Drzewicki na prowadzenie rejestru wychodzących z jego włocławskiej kancelarii biskupiej listów (są wśród nich i nieliczne dokumenty). Rejestr zaczyna się nagłówkiem: „1516 Maii 17 Wladislavie 1516” — kończy się wpisem z 28 VIII 1516 r.

Rejestr gospodarczy. — Rkp. Ossol. 5209⁴³. Księga oprawiona na początku XVII w. w skórę z wytłoczoną głową Chrystusa i napisem wokół: „Jesus Christus filius Dei vivi Salvator mundi rex regum et dominus do[minorum]”⁴⁴; k. nlb. 1,1—214 (według pierwotnej foliacji 1—273)⁴⁵; pisana wielu rękami; na kartach 265, 266 indeks częściowy zaczęty jeszcze w kancelarii Drzewickiego⁴⁶.

Na k. 1 nlb. „Mathia Drevecio episcopante in Ecclesia Wladislaviensi regestrum advocatiarum in Episcopatu consistentium confectum est a. D. 1517, anno Episcopatus 4”⁴⁷.

Karty 1—210 mieszczą zasadniczą część rejestru powstałą w kancelarii Drzewickiego. Wpisano tu dokumenty własne biskupów, bądź kapituły (rzadziej innych wystawców) na dobra biskupie i kapitulne, przede wszystkim na sołectwa i wójtostwa, w układzie: 1) klucz wólborski i niesułkowski, 2) włocławski i raciański, 3) klucze pomorskie, 4) klucz piórkowski, 5) przywileje sołtysie i młynarzy różnych kluczy. W obrębie poszczególnych działów starano się również, choć niekonsekwentnie, gromadzić razem dokumenty dotyczące jednej wsi⁴⁸.

Do rejestracji dokumentów przystąpiono wkrótce po przyjeździe Drzewickiego do Włocławka. Nagłówek wyżej przytoczony mówi tu o roku 1517, ale pracę zaczęto już w roku poprzednim⁴⁹. Nie wiadomo na pewno jaki materiał stał się podstawą rejestracji. Można tylko przypuszczać, że punktem wyjścia stało się sprawdzenie uprawnień aktualnych posiadaczy w dobrach biskupich połączone z generalną rewizją przywilejów. Odbywanie takich rewizji w biskupstwie włocławskim mamy poświadczone dla końca XVI w. — powstały wówczas

Ecclesiae Metr. Gnesnensi asservandus, a. D. 1622”. O zabranii przez Drzewickiego ksiąg kanclerskich do Włocławka i używaniu tam ich jako kopiariusza swej korespondencji wspominał już W. Pocięcha, *W sprawie wydawnictwa Aktów Tomicjanów*, Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej, 3, Kórnik 1939—1946, s. 30.

⁴³ Księga ta była własnością archiwum kapituły jeszcze w XIX w. i figuruje w inwentarzu wydrukowanym w r. 1910, MHDVI., XXIV: „132. Privilegia (!) super bona episcopalia variis personis concessa, ab a. 1227—1636”. Z początkiem w. XX już jej we Włocławku nie było. W tymże inwentarzu ks. S. Chodyński wyjaśnił w przypisie „Księga ta wypożyczona do Krakowa śp. ks. Polkowskiemu, z powrotem w drodze zaginęła”. MHDVI., XXIV, 1910, s. 128. Opis księgi dał Fr. Piekosiński, *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. II, Kraków 1886, s. IX.

⁴⁴ Na odwrociu okładki pięknym pismem humanistycznym umieszczono szereg maksym zawierających nakazy poszanowania dóbr kościelnych.

⁴⁵ Po k. 197 następują k. 265—273, a następnie 247—255. Są więc braki w pierwotnym stanie i niewielkie zmiany (zapewne przy oprawie) w stosunku do pierwotnego układu.

⁴⁶ Później uzupełniony. To *Regestrum privilegiorum* — zawiera działy: 1 — *Scultetiae*, 2 — *molendina*, 3 — *minerae*, 4 — *tabernae*, 5 — *exemptiones advocatiarum*, 6 — *controversiones*, 7 — *onera*.

⁴⁷ Pod tytułem drobna kursywą notatka kwalifikująca się do rejestru czynności biskupich: „A. D. 1518 Junii die 29[...] in Volborz” — zeznanie dotyczące roli za mostem wólborskim.

⁴⁸ Tak np. wpisano obok siebie 4 dokumenty dotyczące Łodzi na k. 34—37, zdarzają się jednak, choć rzadziej, i dokumenty dotyczące określonej jednostki osadniczej — rozproszone.

⁴⁹ Na górze k. 47 nadpisano czerwonym atramentem ręką często w księdze spotykaną: „Regestratio facta episcopante Mathia Drevecio a. D. 1516 Maii 20 die”.

podobnego rodzaju rejestry⁵⁰ — luźne wzmianki o nich mamy jednak już i z pierwszej połowy tego wieku a nawet z w XV⁵¹. Zarejestrowane zostały więc dokumenty, znajdujące się w rękach miast, wójtów, sołtysów i młynarzy biskupich.

Rejestr sporządzono w ten sposób, by w każdej jego części poświęconej określonej grupie dokumentów pozostał szereg kart pustych. Na nich to wpisano kilka nowych przywilejów samego Drzewickiego, a następnie miejsca te wypełniano, już po jego przejściu do Gniezna, w kancelarii kapituły włocławskiej przywilejami wystawianymi przez jego następców w l. 1534, 1535, 1536, 1550, 1603—1626 przy okazji ich potwierdzenia przez kapitułę⁵². Przywileje te mieszczą się głównie na końcu właściwego rejestru Drzewickiego, na k. 124—210.

Ostatnie karty księgi (od 211), w której umieszczono rejestr gospodarczy, wypełniono w kancelarii Drzewickiego wpisami różnego rodzaju materiałów, najczęściej o charakterze publicznym, dokonany niewątpliwie na polecenie samego biskupa, który wskazał na rzeczy go interesujące. Znalazł się tutaj tekst traktatu zawartego między Zygmuntem Starym a książętami Jerzym i Barnimem w r. 1526 w Gdańsku; traktat z Erykiem pomorskim w sprawie Łęborka i Bytowa z r. 1455; indult Aleksandra VI dla Gdańska z r. 1498 i akt zastawu Kruszwicy i Gembic Piotrowi z Oporowa z r. 1435. Nie ma podstaw, by przypuszczać, że tę część księgi złączono z pozostałą dopiero przy oprawie. Zapewne wykorzystano w kancelarii dla tych notatek niezapisaną część oprawionej już księgi z rejestrem.

Rejestr materiałów historycznych. — Kopiarze (4). Księga oprawiona w skórę w XVIII w.; k. nlb. 4, 1—225 (dawnej foliacji I—CCXXXI, 1—292); pisana wielu rękami; na k. 223—225 indeks sporządzony w XVIII w.

Brak oryginalnego tytułu. W XVIII w. archiwista Sienicki dopisał na k. 2 nlb.: „Liber in quo sunt varia privilegia tam a Regibus Poloniae, quam Ducibus Cujaviae, inserta est etiam in principio et in fine chronologia Episcoporum Vladislaviensium”.

K. 4 nlb. mieści wyniki poszukiwań przywilejów w aktach kapituły z odesłaniem do numerów kart, m. in. do *matrica antiqua ecclesie* (dokumenty z r. 1401, 1403). Na odwrociu znajdują się współczesne uwagi wymieniające wsie biskupie na Pomorzu i ich dzierżawców.

Na k. 1—9 kilka dokumentów różnych wystawców od r. 1521 do 1526 (własny Drzewickiego), również 2 listy Zygmunta I do Hadriana XVI z r. 1522 w sprawie biskupstwa płockiego dla Albrechta Hohenzollerna.

Karty 9—16 zawierają kopię żywotów biskupów włocławskich pióra Długosza; kontynuację na k. 17—19 wpisał własnoręcznie Drzewicki podając infor-

⁵⁰ Zob. s. 150—151.

⁵¹ Zob. s. 221. Istnieją wyraźne ślady przeprowadzania rewizji przez Drzewickiego w postaci własnoręcznych dopisków biskupa na dokumentach. Np. u dołu dokumentu Przemybskiego z r. 1505 dla wsi Rokiciny, określającego wysokość czynszu, dodał Drzewicki 21 VII 1519 w Wolborzu uwagę, że podnosi czynsze z racji zwiększenia się areалу uprawnego wsi — Dok., 389.

⁵² Por. s. 104.

macje i o sobie samym⁵³. Na k. 20 dopisano później życiorys Jana Karnkowskiego.

Dalsza część kopiarza, k. 20v—200, mieści przywileje różnych wystawców dla biskupstwa i kapituły wrocławskiej ułożone, niezbyt jednak konsekwentnie, w porządku: 1) klucz wrocławski, 2) ogólne biskupstwa, 3) klucz ciechociński, 4) wrocławski, 5) raciański, 6) chełmski, 7) klucze pomorskie.

W ostatniej części kopiarza (od k. 201) znów *varia*: wykazy sum zapłaconych przez kler diecezji tytułem podatku w r. 1524, inwentarz sprzętów kościelnych katedry wrocławskiej z r. 1516 uzupełniony własnoręcznie przez Drzewickiego a kontynuowany po r. 1538 (dary Jana Karnowskiego), wreszcie dopisywane sukcesywnie życiorysy dalszych biskupów: Górki, Dierzgowskiego, Zebrzydowskiego, Drohojowskiego, Uchańskiego i Wolskiego. Zamiar wpisu życiorysu Stanisława Karnowskiego sygnalizuje tylko nagłówek. Życiorysy następców aż do Wołuckiego wpisała jedna ręka, natomiast inna życiorys Lipskiego i Łubieńskiego⁵⁴.

Rejestr powstał w swym zasadniczym zrębie w kancelarii Drzewickiego wkrótce po rejestrze gospodarczym omówionym poprzednio a przed r. 1529⁵⁵. Główna jego zawartość to przywileje i inne materiały przechowywane w archiwum kapitulnym we Wrocławku⁵⁶. Celem wszakże przy sporządzaniu tego rejestru było nie utrwalenie zawartości tego archiwum, a dostarczenie biskupowi niezbędnych informacji o dziejach i aktualnym stanie diecezji. Stąd materiał archiwalny uzupełniano wyciągami z akt kapitulnych, stąd też obok przywilejów wpisywano i inny materiał historyczny. Kopiarz przygotowano tak, by można go było na-

⁵³ Drzewicki pisał o sobie w trzeciej osobie, niekiedy jednak przechodził do pierwszej, np.: „A. D. 1524 Julii 24 ego Mathias episcopus[...] ecclesiam Wladislaviensem antecastrensem[...] consecravi”.

⁵⁴ Podługoszowe życiorysy biskupów z tego kopiarza, tylko jednak do Mikołaja Wolskiego, opublikowano w MHDVI, X, s. 34—52. W XVI w. Marcin Bylina sporządził kopię życiorysów do Zebrzydowskiego włącznie. Kopia ta, fragment większej całości (k. 42—64), znajdowała się w Bibl. Kapit. we Wrocławku do niedawna — S. Chod yń s k i, *Biblioteka kapituły wrocławskiej*, s. 103.

⁵⁵ Na k. 39 kopiarza ręka współczesna umieściła odsyłacz do rejestru gospodarczego: „Nota limitum inter Ga[l]kow et Maczow est inserta in alio Registro privilegiorum fol. 30”. Na k. 104—113 wpisano jedną ręką szereg starych przywilejów dla klucza raciańskiego, następujący po nich dokument z r. 1529 pisała ręka odmienna. Pewne partie kopiarza zakończono wcześniej. Na k. 81 kończy się szereg wpisów dawnych przywilejów wpisaniem notatki, odmienną ręką, z 2 IX 1521 r. Wreszcie pewną wskazówkę daje i zapis na wewnętrznej stronie tylnej okładki księgi. Umieszczono tam początek „Prophecia Caroli Christiani Imperatoris, quae reperta est Vienne in libro vetustissimo scripto estque in coronatione eiusdem moderni Imperatoris recitata[.]”.

Mowa niewątpliwie o koronacji Karola V, która odbyła się w Akwizgranie w r. 1520.

⁵⁶ W celu sporządzenia rejestru Drzewicki wypożyczył z archiwum kapituły potrzebne dokumenty. Trzymał je później, aż do chwili odejścia do Gniezna, w swojej kancelarii, jak świadczy o tym następująca zapiska w aktach kapituły: „(31 VIII 1531) Rev. in Chr. Pater D. et D. Mathias Dei gracia Ep. Wl., electus Gnesnensis, demonstrata cista, quam, antequam prefati domini prelati et canonici convenerant, in capitolium Wladislaviensem inferri mandavit, dixit in ea contineri omnia et singula privilegia episcopatus ecclesie cathedralis Wladislaviensis alias Cuiaviensis, quam et apperiri Sua Rev. Paternitas iussit. Et apperta per Ven. D. Petrum Piotrowski, canonicum Wladislaviensem et ven. capituli Wladislaviensis procuratorem generalem. Et postquam inventum est ita esse ut ipse D. Episcopus dixit referentibusque suprascriptis dominis prelati et canonicis Sue Rev. Paternitati gratiarum actionibus, eandem cistam ipse Rev. D. Episcopus viceversa claudere iussit et clausa per me Andream ipsius ven. capituli tractatum coram eis scribam” — Ac. cap., 2(216), f. 155v.

stępnie uzupełniać. Stąd dużo pustego miejsca, które w kancelarii Drzewickiego wykorzystywano niekiedy dla bieżącej rejestracji przywilejów wystawianych przez biskupa. Oba rejestry były w kancelarii w ciągłym użyciu, korzystał też z nich stale sam Drzewicki. Świadczą o tym liczne uwagi i notatki na marginesie przy poszczególnych wpisach, robione również ręką biskupa ⁵⁷.

Po śmierci Drzewickiego kapituła rejestrowała w kopiarzu niektóre ważniejsze dokumenty, których była sama, albo biskupstwo, odbiorcą. Wpisywano tam również materiał ważny dla historii diecezji, życiorysy następnych biskupów itp.

Jan Karnkowski (1531—1537)

Rejestr czynności biskupich 1 mieści się w księdze zawierającej rejestr czynności Drzewickiego, Ac. ep., 2(19) na k. 225—251.

Zaczyna się notą o przejściu Drzewickiego do Gniezna „[...] et in eius locum Rev. quoque D. et D. Joannes Carnkowski eadem gracia Episcopus Premisliensis est suffectus et similiter de ipsa sua ecclesia Premisliensi ad ecclesiam Wladislaviensem [...] est translatus. Quare ab eodem die [4 VIII] [...]”. Następuje kilka zapisek z grudnia i stycznia 1531/32 roku pięknym pismem humanistycznym.

Dopiero na k. 227 umieszczono właściwy nagłówek rozpoczynający prowadzenie akt pod nowym biskupem: „Acta actorum coram Rev. in Chr. Patre et D. D. Joanne Carnkowski, Dei et Ap. Sedis gracia Ep. Wl., ad a. D. millesimum quingentesimum trigesimum secundum, indictione quinta pontificatus Sanct. in Chr. Patris et D. nostri D. Clementis, Divina Providencia Pape septimi, anno octavo, felici sidere auspicantur”.

Zapiski obejmują okres od 4 IV 1532 do 30 IV 1533 r.

Rejestr czynności biskupich 2 mieści się w księdze oprawionej w XVIII w. w półskórek — Ac. ep., 3 (20) k. nlb. 2, stron 1—324; pisanej wielu rękami; na karcie ostatniej niepełny indeks według alfabetu. Rejestr Karnkowskiego jedną ręką na s. 1—36, na dalszych rejestry jego następców.

Na k. 1 nlb. ręką osiemnastowieczną: „Acta Illustrimorum olim Joannis Karnkowski, Lucae Gorka, Joannis Drojowski, Episcoporum Vladislaviensium et Pomeraniae ab a. D. 1533”. Na karcie następnej oryginalny nagłówek rejestru Karnkowskiego: „Acta causarum coram Rev. in Chr. Patris et D. D. Joanni de Carnkow, Dei gracia Ep. Wl. a. D. millesimi quingentesimi tricesimi tercii, cuius indictio sexta, pontificatus Sanct. in Chr. Patris et D. nostri D. Clementis, Divina Providencia Pape septimi annus nonus feliciter continuantur [...]”.

Objemuje zapiski od 30 IV 1533 do 12 XII 1537 r., ostatnie wniesione „Cracovie decumbente Rev. D. J. Carnkowski Ep. Vl. in egritudine” — biskup przeleżał 3 ostatnie lata swego życia w Krakowie sparaliżowany.

⁵⁷ Np. na k. 146 przy dokumencie z r. 1241 zawierającym ugodę między Samborem a biskupem kujawskim wypisano na marginesie nazwy 13 wsi z uwagą: „ville quas nunc episcopi non tenent”. Drzewicki pewne dokumenty własnoręcznie wpisał do kopiarza.

Łukasz Górka (1538—1542)

Rejestr czynności biskupich mieści się w księdze z rejestrem 2 czynności Karnkowskiego, Ac. ep., 3(20), na s. 44—130, niemal cały prowadzony jedną ręką.

Na s. 44 umieszczono zapiskę o przyjęciu Górki we Włocławku wśród olbrzymiego zbiegowiska szlachty i mieszkańców całych Kujaw: „A. D. millesimo quingentesimo tricesimo octavo, die Martis quinta Novembris, hora ferme vespere[...]. Sub cuius quidem felici regimine acta eiusdem anni auspicantur in hunc modum”.

Obejmuje zapiski od 14 XI 1538 do połowy 1542 r. Na s. 130 zanotowano wiadomość o zachorowaniu biskupa 12 X we Wronkach na progu zamierzonej podróży do Gdańska i jego śmierci w Szamotułach.

Mikołaj Dzierzgowski (1543—1546)

Rejestr czynności biskupich mieści się w księdze z rejestrem 2 czynności Karnkowskiego, Ac. ep. 3(20), na s. 131—190, prowadzony (większość zapisek) jedną ręką.

Nagłówek rozpoczynający nowy rejestr po uprzednio wpisanej zapisce z 28 VI 1543 r., na s. 132: „Acta causarum variarumque actionum coram Rev. in Chr. Patre et D. D. Nicolao Dzierzgowski, Dei gratia Ep. Wl. et Pom., episcopus sui anno primo, continuandum a. D. millesimum quingentesimum quadragessimum tertium, indictionem primam, pontificatus Sanct. in Chr. Patris et D. nostri D. Pauli, Divina Providencia Pape tercii annum nonum, foelici omine auspicantur”.

Obejmuje zapiski od 28 VIII 1543 do 29 IV 1546 r. Pod ostatnią datą zapiska o przeniesieniu Dzierzgowskiego do Gniezna bullą z 14 II tegoż roku.

Z dużym prawdopodobieństwem można przyjąć prowadzenie w kancelarii Dzierzgowskiego rejestru korespondencji wychodzącej. Wiadomo na pewno, że rejestr taki prowadzili jego pisarze później po przejściu do Gniezna w kancelarii arcybiskupiej⁵⁸.

Andrzej Zebrzydowski (1546—1551)

Rejestr czynności biskupich. — Ac. ep., 4(22). Księga oprawiona w XVI w. w skórę z wytłoczonym herbem Radwan i napisem: „Acta actorum coram Rev. in Chr. Patre D. Andrea Zebrzydowski, Dei gracia Ep. Wl. ad a. D. MDXLVI”; k. nlb. 1, 1—91; bez indeksu. Rejestr czynności Zebrzy-

⁵⁸ Rejestr ten dziś nie istnieje. Przed wojną w Bibliotece Narodowej, poprzednio Cesarzkiej Bibliotece Publicznej w Petersburgu (Lat. F. IV. 60). Opis dał J. Korzeniowski, *Zapiski z rękopisów Cesarzkiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu*, Kraków 1910, s. 98/99. Obejmował korespondencję wychodzącą prymasa od 6 XII 1551 do 18 IX 1556 r. Końca i początku brakowało. Na tym to w znacznej mierze źródło oparł W. Pocięcha swój opublikowany już po ostatniej wojnie szkic, *Arcybiskup Mikołaj Dzierzgowski*, Nasza Przeszłość, t. II, Kraków 1947.

dowskiego, pisany 2 rękami, na k. 1—74, na dalszych rejestr czynności Uchańskiego.

Na odwrociu k. 1 nlb., dodanej przy późniejszych robotach introligatorskich, naklejono fragment pierwotnej karty ze znakiem i podpisem dwóch notariuszy Zebrzydowskiego. Na k. 1 wypisano dekanaty diecezji, dopiero na k. 2 nagłówek: „Acta actorum coram Rev. in Christo Patre et D. D. Andrea Zebrzydowski, Dei gratia Ep. Wl. ad a. D. MDXLVI”.

Obejmuje zapiski od 2 VI 1546 do 2 IV 1551 r. Pod ostatnią zapiską dopisano: „Finis actorum in episcopatu Wladislaviensi”. Notatka ta znalazła się w księdze zapewne w związku z tym, że czystopis wykończono już w nowej, krakowskiej kancelarii Zebrzydowskiego. Do archiwum kapitulnego we Włocławku księga ta wróciła być może dopiero po śmierci biskupa. Następca Zebrzydowskiego, Drohojowski nie znalazł we Włocławku akt poprzednika, w związku z czym kazał swemu notariuszowi wpisać do księgi z rejestrami Karnkowskiego, Górki i Dzierzowskiego odpowiednią adnotację⁵⁹.

Rejestr korespondencji wychodzącej. — Rkp. Bibl. Jagiel., 65. Księga oprawna w pergamin; stron 1—731; pisana jedną ręką⁶⁰.

Brak pełniejszego nagłówka zapowiadającego treść rejestru, na s. 1 jedynie: *Liber primus*.

Obejmuje korespondencję wychodzącą Zebrzydowskiego od początku objęcia przezeń biskupstwa włocławskiego (pierwszy list z 27 V 1546 r.) do chwili nominacji na biskupstwo krakowskie w r. 1550, podzieloną na 16 ksiąg (razem 560 listów). Dalej następuje „Andreae Patricii Nidecki Andreae Zebrzydovii, designati Cracoviensis Episcopi nomine epistolarum liber I” (Listów 56) od 31 XII 1550 do 4 IV 1551 r., oraz „Adreae Patricii Andreae Zebrzydowski, Cracoviensis Episcopi nomine epistolarum liber” (listów 197, od 10 IV 1551 do 2 VIII 1553 r.).

Tak więc rejestr zaczęty w włocławskiej kancelarii biskupiej Zebrzydowskiego kontynuowany był następnie w krakowskiej.

Jan Drohojowski (1551—1557)

Rejestr czynności biskupich mieści się w księdze z rejestrami Karnkowskiego, Górki i Dzierzowskiego, Ac. ep., 3(20), na s. 191—293, prowadzony dwoma rękami.

⁵⁹ Ac. ep., 3(20), s. 191: „Summa diligentia adhibita est in perquirendis actis Rev. in Chr. Patris et D. Andreae Zebrzydowski, Ep. Wl., qui proxime et immediate post Rev. in Christo Patrem D. Nicolaum Dzierzowski, Ep. Wl., cuius acta in ultima parte istius paginae finita sunt, in Ep. Wl. creatus eique successerat, nec tamen illa reperiri poteratur. (—) Stanislaus Lieniczki actorum coram Rev. in Chr. Patre et D. Joanne, Dei gratia Ep. Vl, notarius, ex mandato Suae Rev. Domini m. p. sst”. Poniżej dopisano znacznie później: „Sunt in separato libro descripta acta Rev. A. Zebrzydowski sed videntur esse manca”.

⁶⁰ Dokładny jej opis podał W. Wisłocki, który też jej zawartość opublikował: *Andrzeja na Więcborku Zebrzydowskiego Biskupa włocławskiego i krakowskiego korespondencja z lat 1546—1553 z przydaniem Synodów r. 1547 i 1551, jako też innych dokumentów współczesnych*, Kraków 1878. *Acta historica Res Gestas Poloniae Illustrantia*, t. I. Wisłocki dowodzi w przedmowie, s. VI—VII, że rejestr zachował się nie w oryginale, a we wczesnej kopii z końca w. XVI. Świadczą o tym pewne opuszczenia: po liście z IX 1549 r. następuje od razu list z 19 XI 1549 r.

Na s. 191 nagłówek: „Acta causarum variarumque actionum coram Rev. in Chr. Patre et D. D. Joanne Drojowski, Dei gracia Ep. Wl. et Pom., episcopatus sui anno primo, continuando a. D. millesimum quingentesimum quinquagesimum primum, indictionem nonam, pontificatusque Sanct. in. Chr. Patris et D. D. Julii tercii feliciter moderni anno secundo, felici omine auspicantur”.

Obejmuje zapiski od 6 VII 1551 do 5 VI 1555 r. Brak akt w czystopisie od połowy 1555 r. może się wiązać z podjętą przez biskupa w początkach 1556 r. podróżą do Niemiec (odwoził Zofię Jagiellonkę do Wolfenbüttel) i prowadzonym później przeciw niemu śledztwu przez nuncjusza Lippomano z racji podejrzeń o herezję⁶¹. Być może jednak nie wykończono po prostu rejestru w czystopisie.

Jakub Uchański (1557—1562)

Rejestr czynności biskupich. — Ac. ep., 5(23). Księga oprawiona w XIX w. w półskórek⁶²; k. nlb. 2, 1—123, nlb. 2; bez indeksu.

Na k. 2 nlb.⁶³ „Acta actorum Rev. in Chr. Patris et D. D. Iacobi Uchański, Dei gratia Ep. Cuiaviensis et Pom., ad a. D. MDLIX”.

Zapiski zaczynają się 14 VII 1559 r., po kilku wpisach we Włocławku dalsze od 11 X w Gdańsku i później już nieprzerwanie do 4 X 1560 r. Następuje teraz przerwa w aktach przez resztę r. 1560 i pierwszą połowę 1561. Dalsze akta zaczynają się dopiero 1 X 1561 r. i wpisano je pod nowym nagłówkiem: „Acta actorum coram Rev. in Chr. Patre et D. D. Jacobo Uchanski, Dei et Ap. Sedis gratia Ep. Wl. et Pom. a. D. millesimo quingentesimo sexagesimo primo, post translationem ad sedem episcopalem cepta”. Ostatnia zapiska z 20 III 1562 r.

Brak rejestru z l. 1557—1558 łatwo wytłumaczyć faktem, że Uchański nominowany 23 IX 1557 r. objął rządy w diecezji dopiero w dwa lata później⁶⁴. Trudniej zrozumieć brak akt biskupich z końca 1560 i początku 1561 r.⁶⁵ Wpisanie akt późniejszych pod nowym nagłówkiem z pełną tytulaturą biskupa wiąże się z wystawieniem w czerwcu 1561 r. bulli prekonizującej ostatecznie Uchańskiego na stolicę włocławską.

Akta Uchańskiego 1 X 1561 — 20 III 1562 r. zostały wpisane po raz drugi do księgi zawierającej rejestr czynności Andrzeja Zebrzydowskiego, Ac. ep.,

⁶¹ S. Kot, *Jan Drohojowski*, PSB, t. 5, s. 381. Śledztwo skończyło się wprawdzie wiosną 1556 r. dosyć pomyślnie dla Drohojowskiego, ale i później biskup zajęty był poza diecezją uczestnicząc w synodzie łowickim i sejmie w Warszawie.

⁶² Na wewnętrznej stronie oprawy ręką XIX w.: „1559—1562 (sprawy czysto małżeńskie)”, a obok ręką L. Żytkowicza: „Bynajmniej”. Jest to jedyna księga z czystopisem rejestru czynności biskupich, której poszczególne składki są w sposób wyraźny poznaczone: „A, B, C, D...”

⁶³ Na poprzedniej k. 1 nlb. uwaga pozostająca nie bez związku z ówczesną niepewną sytuacją Uchańskiego *Speramus in Te Domine, Domine Deus noster*. Na jej odwróciu wykaz dekanatów diecezji.

⁶⁴ T. Wierzbowski, *Jakub Uchański arcybiskup gnieźnieński* (1502—1581), Warszawa 1895, s. 166.

⁶⁵ Może zaginęły, a może biskup, podkreśliwszy przez fakt rozpoczęcia wykonywania jurysdykcji swe prawa do diecezji, wołał jednak do chwili ostatecznego wyjaśnienia sprawy w Rzymie, wstrzymać się od dalszego jej sprawowania.

4(22), k. 78—90⁶⁶. Jedyny to tego rodzaju wypadek i wyjaśnić się w sposób całkowicie pewny nie da. Można jednak przypuszczać, że jest to następstwo faktu nieuznawania przez kapitułę Uchańskiego za prawowitego biskupa aż do sierpnia 1561 r. Konsekwentnie nie uznawano legalności i jego akt z okresu 1559—1561. Otóż być może w związku z tym, po przejściu Uchańskiego do Gniezna, kapituła poleciła jego „legalne” akta, tj. akta z końca 1561 r. i początku następnego, przepisać na puste karty księgi jednego z poprzedników, mianowicie Zebrzydowskiego. Księga ta zawierająca rejestr czynności biskupich sporządzony, jak już o tym mówiono, w postaci ostatecznej w Krakowie, mogła wówczas akurat nadejść do Włocławka, wydana przez spadkobierców zmarłego w r. 1560 biskupa krakowskiego⁶⁷.

Brak śladu prowadzenia innych rejestrów niż wymienione w kancelarii kujawskiej Uchańskiego. Wiadomo jednak, że biskup interesował się dokumentacją aktową dotyczącą jego biskupstwa. Między innymi zwracał się do ks. Albrechta o kopie przywilejów tyczących wsi stołu biskupiego z archiwum królewskiego⁶⁸.

Mikołaj Wolski (1562—1567)

Żadne rejestry pochodzące z kancelarii tego biskupa nie zachowały się. W księdze mieszczącej rejestr czynności biskupa Drohojowskiego, Ac. ep., 3(23), s. 294, znajduje się notatka ręką szesnastowieczną: „Acta Rev. D. D. Uchanski et Wolski sic desiderantur sed D. Uchanski sunt in separato libro”. Akta te zaginęłyby więc już w XVI w. — najprawdopodobniej nigdy ich do archiwum kapituły nie przekazano. To przypuszczenie zdaje się potwierdzać druga notatka na końcu rejestru Uchańskiego, Ac. ep., 5(23), k. 108; „Successit Rev. Wolski sed eius acta desiderantur [...]”, umieszczona tam zapewne za czasów Rozrażewskiego.

Stanisław Karnkowski (1567—1581)

Również i rejestry kancelarii włocławskiej Karnkowskiego zapewne nigdy do archiwum kapituły nie trafiły. I jeżeli brak rejestrów jego poprzednika można by jeszcze tłumaczyć niedostatkami kancelarii (może czystopisu nigdy nie było?), to tłumaczenia tego nie można stosować w wypadku Karnkowskiego. Biskup

⁶⁶ Na fakt podwójnej rejestracji części akt Uchańskiego zwrócił uwagę ks. Z. Chodyński, *Uchańsciana*, t. II, Warszawa 1885, s. 375, który też w obu księgach poczynił odsyłające adnotacje Ac. ep., 4(22), k. 78 i Ac. ep., 5(23), k. 95. Słusznie też Chodyński przypuszczał, że wpisanie przez notariusza daty „1562” w Ac. ep., 4(22), k. 78 przy pierwszej zapisce z października 1561 r. jest zwykłą omyłką.

⁶⁷ Mniej chyba prawdopodobne byłoby przypuszczenie, że to sami notariusze Uchańskiego zaczęli po nadejściu bulli papieskiej prowadzić rejestr w księdze jednego z poprzedników. Wówczas te późniejsze akta mogły się znaleźć w dotychczasowym rejestrze Uchańskiego dopiero później, wpisane tam może dlatego, by wszystkie akta tego biskupa znalazły się w jednej księdze. Słabym poparciem dla tego przypuszczenia jest fakt, że w Ac. ep. 5(23) zapiski z okresu po prekonizacji wniesione zostały inną ręką niż poprzednie.

⁶⁸ *Uchańsciana*, t. I, Warszawa 1884, s. 40.

był przecież sam wykwalifikowanym pracownikiem kancelaryjnym⁶⁹, a dokumentacja jego ożywionej działalności kościelnej i publicznej podczas zasiadania we Włocławku musiała być obfita⁷⁰.

Wydaje się, że rejestry swych czynności zabrał Karnkowski ze sobą do Gniezna, skąd nigdy już do Włocławka nie wrócił. Istnieją pewne okoliczności, które zdają się to przypuszczenie potwierdzać. Wkrótce po otrzymaniu nominacji na arcybiskupstwo polecił nowy prymas sporządzić panegiryczny opis swej działalności na biskupstwie kujawskim i przekazał go swemu następcy Rozrażewskiemu. Przy tej okazji wspomniano w owym opisie o przekazaniu nowemu biskupowi również księgi wizytacji diecezji i księgi z żywotami biskupów włocławskich, nie wspomniano natomiast o innych aktach⁷¹.

O tym, że rejestry Karnkowskiego nie wróciły do Włocławka po śmierci prymasa wiemy ze wzmianek w rejestrach innych biskupów. Cytowana wyżej notatka o braku akt Wolskiego, Ac. ep., 5(23), k. 108, informuje również: „[...] similiter et Rev. D. Karnkowski iuniori, ex parte siquidem nonnulla tamen post acta Rev. D. Droiovii et quidem non suo loco sunt inserta”. Rzeczywiście na wskazanym miejscu, Ac. ep., 3(20), s. 295—329, wpisano tylko akta związane z wyborem i objęciem biskupstwa włocławskiego przez Karnkowskiego i kilka przywilejów biskupa z l. 1567—1572. Kończy te wpisy uwaga: „Haec acta manca esse imperfecta sed fortassis in separato libro sunt continuata, qui tamen desieratur”. Jak się wydaje, wszystkich tych wpisów dokonano dopiero w kancelarii Rozrażewskiego, wówczas kiedy przy zakładaniu rejestrów gospodarczych miano tam w ręku również szereg przywilejów Karnkowskiego⁷².

Pozostały również pewne ślady wpisów akt Karnkowskiego do rejestru czynności biskupich Uchańskiego. Umieszczono mianowicie tam, Ac. ep., 5(23), k. 110, jeden dokument Karnkowskiego z r. 1569 i rozpoczęto wpis, być może również po nim pozostałej, kopii konstytucji Zygmunta I dla Gdańska z r. 1526 w transumpcie Zygmunta Augusta.

Tak więc zostawiony przez Karnkowskiego opis jego czynności na biskupstwie stanowi pewnego rodzaju materiał zastępczy w stosunku do niezachowanych rejestrów czynności. Tak też go traktowano w archiwum kapituły, gdzie został umieszczony w serii *acta episcoporum*. Z tej racji i na tym miejscu wypada podać bliższe o nim dane.

Mieści się w księdze, Ac. ep., 7(24 cz.), oprawionej w płótno w poł. XX w.; k. 1—200 wcześniejszej foliacji, k. 1—173 późniejszej;⁷³ pisanej jedną ręką, bez indeksu.

⁶⁹ Jako *secretarius maior* w kancelarii koronnej.

⁷⁰ Obfitą była później dokumentacja działalności Karnkowskiego w Gnieźnie. Rejestr jego czynności arcybiskupich wypełniał 5 ksiąg — zob. *Rejestry wybranych zapisek z akt działalności arcybiskupów gnieźnieńskich*, wyd. ks. H. Rybus, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne, t. 3, zes. 1—2, s. 198—217.

⁷¹ To „ratio rerum” Karnkowskiego wydrukowane jest w MHDVI. X, 1890, s. 4—19; ostatnie zdania dotyczą księgi wizytacji i księgi z żywotami biskupów: „Utrumque librum Reverendissimo successori suo dari iussit”.

⁷² Por. s. 150. Przemawia za tym i fakt, że pomiędzy przywilejami Karnkowskiego umieszczono jeden Uchańskiego (dla młyna w Poćwiardówce) z r. 1567; na marginesie uwaga: *Non suo loco hoc privilegium est insertum* ręką ówczesną.

⁷³ Przy oprawie w poł. XX w. wydzielono z księgi k. 10—164 (8—137), 174—186

Na k. 1: „Ratio rerum in episcopatu Wladislaviensi per Rev. in Chr. Patrem et D. D. Stanislaum Karnkowski, Dei gratia Archiepiscopum Gnesnensem etc. dum ecclesiae Wladislaviensi praecesset gestarum Rev. D. Hieronymo Rozrażewski nominato, post ipsius translationem, Wladislaviensi episcopo, a. D. 1581 die XX⁷⁴ exhibita”.

Zawiera opis osiągnięć Karnkowskiego we Włocławku (k. 1—9), oraz ważniejsze dokumenty wystawione przez niego, jak przywilej na urząd ekonoma dóbr, fundację seminarium i szpitala we Włocławku, dotacje pewnych wsi kapituły (k. 138v.—146v.), akta synodu prowincjonalnego gnieźnieńskiego 1578 (od k. 187).

Rejestr korespondencji. — Rkp. Czart., 311. Księga oprawiona w XIX w. w półskórek; s. 1—276; pisana jedną ręką z końca XVI w.; doszyte 6 k. z indeksem Ł. Gołębiowskiego.

Brak nagłówka oryginalnego; po pierwszych 4 k. pustych na następnej dopisano: „Epistolarum volumen”.

Obejmuje 105 listów różnych osób do Stanisława Karnkowskiego oraz 24 listy własne biskupa, również kilka listów osób trzecich między sobą — z l. 1567—1577.

Zachowany rękopis nie jest oryginalnym rejestrem prowadzonym w kancelarii Karnkowskiego. Powstanie jego może się natomiast wiązać z przygotowywaniem korespondencji biskupa do druku. Jak wiadomo w r. 1578 wyszły jego „*Illustrium virorum epistolae in tres libros digestae*”, mieszczące jednak blisko 100 listów więcej niż omawiany tu rękopis. Układ korespondencji w publikacji i w rękopisie jest podobny, w rękopisie brak jednak wyraźnego podziału na 3 księgi i nagłówków owe części zaczynających: „*Epistolarum liber primus*” itd. Nie jest więc rękopis kopią z egzemplarza drukowanego. Opublikowane 3 księgi listów Karnkowskiego oraz zachowany rękopis świadczą niezbić o prowadzeniu w kancelarii biskupiej włocławskiej w l. 1567—1577 rejestru korespondencji wychodzącej. Z takiego bowiem tylko rejestru mógł biskup zaczerpnąć tekst swych własnych 76 listów, które w r. 1578 opublikował. Natomiast jest rzeczą wątpliwą, czy w tej kancelarii prowadzono rejestr korespondencji wchodzącej. Listy różnych osób do Karnkowskiego, wpisane do rkp. Czart. 311 oraz opublikowane, przechowywano w oryginałach i z oryginałów je skopiowano⁷⁵.

(148—160). Ta zapewne księga wymieniona jest w testamencie Rozrażewskiego wśród rzeczy zapisanych kapituły jako „*Farraginem Fragmentorum a Reverendissimo Domino Archiepiscopo Karnkowski relictam in viridi pargameno*”. — MHDVI. II, 1882, s. 15.

⁷⁴ Miesiąc pominięto. Przekazanie nastąpiło między czerwcem (nominacja Rozrażewskiego) a listopadem (prekonizacja) najprawdopodobniej w sierpniu — może 20 tego miesiąca, kiedy Rozrażewski bawił u nowego prymasa w Karnkowie — *Korespondencja H. Rozrażewskiego*, t. 1, s. 384.

⁷⁵ Korespondencja Karnkowskiego wychodziła drukiem dwukrotnie: *Epistolae Illustrium virorum in tres libros digestae, opera Rev. Domini D. Stanislai Carncovii Episcopi Vladislaviensis et Pomeraniae in lucem editae*. Cracoviae MDLXXVIII. Wydawnictwo obejmuje 209 listów, najwięcej listów Hozjusza i do niego kierowanych. Powtórna edycja w 2 t. J. Długossii *Hist. Pol. libri XII*, Lipsiae 1713, pt. *Epistolae familiarium a magnis Viris, Summis Pontificibus, Imperatoribus et Regibus [...] ad Stanislaum Karnkowski missae*. W Zakładzie Dokumentacji PAN w Krakowie, Teki Ulanowskiego 87, zachował się również wśród materiałów po Kuntzem „Kopiarz listów Stanisława Karnkowskiego”, rękopis sporządzony w XIX

Poza właściwymi rejestrami kancelaria Karnkowskiego musiała niewątpliwie gromadzić sporo akt związanych z ożywioną w okresie wrocławskim działalnością publiczną biskupa. Z działalnością tą wiąże się ściśle jego zainteresowania historyczne, zwłaszcza historią dla niego najnowszą, tj. czasami obu Zygmunatów. Wytworzony, lub tylko nazbierany w kancelarii, w związku z tym materiał powędrował niewątpliwie z Karnkowskim do Gniezna, niektóre jednak jego fragmenty, jak się zdaje, pozostały we Wrocławku, lub też zostały w testamencie legowane przez prymasa kapitulę wrocławską⁷⁶.

Inwentarz z r. 1728 wykazywał istnienie w archiwum kapitulnym (dziś ich tam nie ma) we Wrocławku 2 t o m ó w: czternastego i piętnastego trzeciej redakcji T o m i c j a n ó w⁷⁷. Trudno łączyć ich obecność na tym miejscu z osobą inną niż Karnkowski. Biskup już w pierwszych latach zasiadania na wrocławskim biskupstwie utrzymywał kontakt z autorem Tomicjanów Stanisławem Górskim korzystając z materiałów przez niego zebranych⁷⁸. Znał też dobrze ofiarowany przez Górskiego senatowi polskiemu 8 IX 1567 r. pełny zwód trzeciej redakcji tego zbioru. Stwierdził to sam w przedmowie do swoich *Epistolae illustrium virorum* (r. 1578), a powtórnie w opracowanym dla Stefana Batorego (zapewne w r. 1576) *Compendium* historii polskiej za obu Zygmunatów⁷⁹. Wreszcie wia-

w. i zawierający 107 listów własnych Karnkowskiego, 16 listów do niego, 18 listów osób trzecich oraz 16 pism innego rodzaju, m. in. „Ratio rerum” w biskupstwie wrocławskim. Listy zaczynają się nominacją Karnkowskiego na arcybiskupa z 19 IV 1581, kończą listem z 25 II 1593. Można przypuszczać, że kopia Kuntze’go opiera się na rejestrze korespondencji wychodzącej prowadzonym w kancelarii arcybiskupiej Karnkowskiego.

⁷⁶ To drugie przypuszczenie jest bardziej prawdopodobne, ponieważ inwentarz ksiąg kapituły z r. 1593 materiałów tego rodzaju nie wymienia, brak ich również wśród archiwaliów legowanych przez następcę Karnkowskiego — Rozrażewskiego kapitulę — Por. MHDVI, II, 1882, s. 14—15.

⁷⁷ „Libri duo in folio manu scripti videlicet in compactura pergameni albi veteri (!) in partibus deaurata, continens formam 14-tum Epistolarum, Legationum, Responsorum et Rerum gestarum sub Sigismundo primo Rege Poloniae, annorum 1532 et 1533. Secundus liber in compactura veteri pergameni scriptus continens formam 15-tum scilicet continuationem earundem expeditionum publicarum legationum, responsorum et rerum gestarum in a. D. 1534 sub eodem Rege Sigismundo primo”. — Inwentarz z r. 1728 (MHDVI, XXVI, 1947, s. 39). Mogą to być tylko t. XIV i XV trzeciej redakcji Tomicjanów, ponieważ tylko w tej redakcji tomy o tej numeracji zawierają materiał z l. 1532/1533 i 1534.

⁷⁸ Świadczy o tym doskonale list Górskiego do Hozjusza pisany z Krakowa 30 IV 1569: „Librum quem mitti sibi a me poscit Rev. Dominatio Vestra non habeo. Nam eum una cum ceteris libris rebusque feudi actionesque Prussie Rev. D. Episcopo Cuiaviensi ad initium conventus huius transmissi. Ab hoc itaque Rev. Domino poscat Rev. Dominatio Vestra eum librum suis libris communicari. In quo et feudum defuncti ducis Prussie et privilegia immunitatis, formam traditi vexilli ac iuramenti et ceremonias ac solemnitates illius actus, una cum epistola Cricii ad Baronem Burgii, nuncii apostolici, inveniet. Insuper actiones regis defuncti cum Gdanensibus super religione ac heresi a. D. 1525 et 1526 et ordinationes civitatum ac militaris ordinis in Prussia ex eisdem libris cognoscet. Alios libros similes de eodem materia non habeo. Apud Dominum Cuiaviensem omnes sunt [...]” — Rkp. Czart., 403, k. 353. W. Zakrzewski, *Stanisław Górski i jego prace historyczne*, RAU wyd. hist. fil., t. 52, Kraków 1909, s. 307, przyjmuje w ogóle duży wpływ Górskiego na Stanisława Karnkowskiego. Wynikiem tego wpływu miało być również i zbieranie przez Karnkowskiego własnej korespondencji i napisanie przezeń dziejów bezkrólewia. Rzeczywiście Tomicjana mogły zachęcić Karnkowskiego do własnych samodzielnych prób w dziedzinie historiografii, jeżeli istotnie jego pióra jest wydrukowany przez A. Przeździeckiego (*Jagiellonki Polskie*, t. III, Cracoviae 1868, s. 361—392): *Fragmentum commentarii rerum sub interregno a morte Sigismundi Augusti regis usque ad coronationem Stephani primi in Polonia gestarum*.

⁷⁹ W przedmowie do *Epistolae illustrium virorum* wspomina biskup, że znajomość Tomicjanów przydała mu się bardzo przy wykonywaniu funkcji publicznych podczas pierwszego bez-

domo, że już jako prymas zgromadził w swym ręku całość zwodu senackiego, zwanego dziś zwodem Karnkowskiego⁸⁰.

Byłoby rzeczą interesującą stwierdzenie, czy przechowywane w ciągu w. XVIII we Włocławku tomy Tomicjanów były oryginałami ze zwodu Karnkowskiego. Na zachowanym do dziś w Bibliotece Czartoryskich oryginale t. XIV brak adnotacji archiwisty włocławskiego z r. 1728⁸¹. Oryginał t. XV nie zachował się, jednak jego dokładny opis również adnotacji takiej nie wykazuje⁸². Jak się wydaje, zachowany dziś egzemplarz t. XIV jest identyczny z tym, który według Janockiego⁸³ znajdował się w bibliotece Stanisława Augusta, natomiast nie istniejący dziś t. XV jest tym, który przechowywany był w XVIII w. według tegoż Janockiego w Bibliotece Załuskich. Otóż należy chyba wykluczyć możliwość, by te właśnie egzemplarze pochodziły z Włocławka. Pomijając już fakt braku sygnatury archiwum we Włocławku z r. 1728, należy podkreślić, że tomy włocławskie wymienia jeszcze na miejscu wizytacja katedry z r. 1760⁸⁴, a Czacki, który sporo rzeczy publicznych wywiózł z Włocławka, buszował tam dopiero w r. 1801.

Wypada wreszcie podkreślić, że Karnkowski jako biskup kujawski nie posiadał w swym ręku wszystkich tomów oryginalnych zwodu nazwanego później jego imieniem. Między innymi t. XV, o który tu chodzi, był najpierw w rękach Tomickich, a Karnkowski pozyskał go dopiero jako arcybiskup gnieźnieński⁸⁵. Ponieważ jednak, jak już to wyżej powiedziano, znał dobrze cały zwód i potrafił go dokładnie w swym *Compendium* (r. 1576) opisać, nasuwa się tu przypuszczenie, że brak pewnych oryginalnych tomów zastępował w tym okresie kopiami. Można więc przyjąć następującą hipotezę. Zwód senacki po podarowaniu go

królewia i drugiego. Na podstawie Tomicjanów też niewątpliwie sporządził Karnkowski i to wbrew temu co pisał W. Zakrzewski, (*Stanisław Górski i jego prace historyczne*, s. 290, przyp. 1,) chyba w r. 1576, *Rerum gestarum Prudentissimi atque Felicissimi Poloniae Regis Sigismundi I ex commentariis actionum regiarum in gratiam Serenissimae Principis Stephani, Dei gratia Regni Poloniae, Magni Duci Lithuaniae etc. a Rev. D. Stanislao Karnkowski, Ep. Vl. collectorum Compendium*. W pracy tej dał streszczenie 24 pierwszych tomów zbioru; 30 tomów wymienił we wstępie do swych *Epistolae*. Por. *Janociana sive clarorum atque illustrium Poloniae auctorum maecenatumque memoriae miscellae*, vol. III, Varsoviae 1819, s. 144.

⁸⁰ J. Korzeniowski, *Zapiski z rękopisów Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu i innych bibliotek petersburskich*, s. 139—140; przypuszczał istnienie dwóch odrębnych zwodów trzeciej redakcji: 1) dziś całkiem zaginionego zwodu senackiego i 2) zachowanego w znacznym stopniu zwodu Karnkowskiego. Za identycznością obu zwodów wypowiedzieli się W. Zakrzewski, *op. cit.*, s. 190 przyp. 1, i W. Pociecha, *W sprawie wydawnictwa Aktów Tomicjanów*, Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej, zesz. 3, Kórnik 1939—1946, s. 27, przyp. 42. Jak się wydaje zagadnienia tego nie można uznać w chwili obecnej za całkowicie rozstrzygnięte.

⁸¹ Rkp. Czart., 271; przechowywany tamże inny egzemplarz tego tomu (rkp. 270) jest dużo późniejszą kopią.

⁸² J. Korzeniowski, *op. cit.*, s. 132.

⁸³ *Janociana*, t. III, s. 145.

⁸⁴ Wizytacja z r. 1760, (197).

⁸⁵ Tomy zaliczane do zwodu Karnkowskiego, również t. XV, znaczone są stampilią z napisem w otoku „Stanislaus Karnkowski Archiepiscopus Gnesnensis”. (J. Korzeniowski, *op. cit.*, s. 139). Znaczna ilość tomów tego zwodu (ale nie wszystkie), m. in. również t. XV, posiadały na kartach tytułowych małą pieczęć w laku z literami J. T. [Jan Tomicki] oraz podpis Andrzeja Tomickiego, syna Jana. J. Korzeniowski, *op. cit.*, s. 111, twierdził na tej podstawie, że cały zwód został zakupiony przez prymasa (a więc po r. 1581) od Andrzeja Tomickiego.

przez Górskiego senatowi dostał się w ręce kilku senatorów, przede wszystkim Jana Tomickiego, kasztelana gnieźnieńskiego, oraz Karnkowskiego, biskupa kujawskiego. Karnkowski jednak postarał się o skopiowanie tych samych tomów, które wówczas go ominęły. Już jako prymas wykupił od Tomickich resztę oryginałów zwodu senackiego. Niepotrzebne mu wówczas kopie podarował, może dopiero zapisał w testamencie, różnym instytucjom kościelnym, z którymi był związany, m.in. kapitule wrocławskiej⁸⁶. Przechowywane w XVIII w. we Wrocławku tomy Tomicjanów byłyby więc kopiami odpowiednich tomów zwodu senackiego, zwanego później zwodem Karnkowskiego⁸⁷.

Wiele wskazuje na to, że z osobą Karnkowskiego należy łączyć obecność w archiwum kapituły we Wrocławku w r. 1728 czterech dalszych rękopisów, wykazanych w dziale *Libri manu scripti in variis materiis publicis* inwentarza tego archiwum, jako pozycje 2, 3, 4 i 6. Z nich zachował się rkp. nr 4, dziś w dziale *Varia* (bez sygn.) Archiwum Diecezjalnego we Wrocławku⁸⁸.

Jest to księga oprawiona w jasny pergamin, k. 1—175, pisana poza kilku fragmentami jedną ręką (z różną jednak starannością), bez indeksu.

Brak karty tytułowej. Na licu okładki ks. Sienicki napisał w r. 1728: „Liber Decretorum SRM Assessorialium ab. a. 1537”, a na odwrocie okładki: „In hoc libro inscripta sunt diplomata homagiorum ducum Prusiae et palatini Moldaviae tempore Sigismundi Augusti regis a. D. 1550”.

Od k. 1 zaczyna się tekst pisany ręką z w. XVI z wyraźnymi nagłówkami od *Puncta in iudiciis SRM tum terrestribus et castrensibus observanda*. Karty do 91 mieszczą *decreta SRM* lub *decreta iudicii assessorialis* z l. 1539—1540, między którymi wpisano także pojedyncze dekrety z l. 1519—1538. Od k. 92v. dwa dekrety przeciw luteranom z r. 1550 i z 4 II 1535, dalej krótki opis osoby i panowania Zygmunta I. Następuje (k. 96—117) kilka konstytucji sejmowych, ordynacji i innych aktów z ostatnich sejmów Zygmunta I i pierwszych Zygmunta Augusta (m. in. z l. 1544, 1550, 1551, 1555, 1559). Od k. 117 trzy przywileje z czasów sejmu lubelskiego 1569: z 24 III (projekt unii z Litwą), z 5 III (wcielenie Podlasia i Wołynia), i drugi z tegoż dnia (zabezpieczający przywileje Podlasian). Na k. 126—144v.: „Decreta Regiae Mtis criminalia conventus gene-

⁸⁶ Jest rzeczą interesującą, że w Archiwum w Heilsbergu za czasów biskupa Adama Stanisława Grabowskiego (poprzednio biskupa wrocławskiego) była jedna kopia t. I. Tomicjanów, z której w r. 1748 wykonano kopię stanowiącą własność Andrzeja Załuskiego, biskupa płockiego, później J. A. Załuskiego, który zanotował „post Karnkowski — Tomicki 1510—1512 (et 1462)”. Według J. Korzeniowskiego, *op. cit.*, s. 137 musiała to być jednak kopia tomu ze zwodu poprzednich redakcji, może zwodu Sapieżyńskiego.

⁸⁷ Hipoteza może nader krucha, ale chyba jedynie możliwa do przyjęcia przy założeniu, że zwód Karnkowskiego jest identyczny ze zwodem senackim. Natomiast inaczej sprawa wyglądałaby w wypadku przyjęcia tezy Korzeniowskiego o odrębności tych dwóch zwodów. Wówczas tomy wrocławskie można by śmiało przyjąć za egzemplarze zwodu senackiego. Wypada tu jeszcze podkreślić, że wnioskując z opisu archiwisty z r. 1728 były to już wówczas rękopisy stare: *in compactura pargameni albi veteri, in compactura veteri pargameni*.

⁸⁸ W dziale rękopisów Biblioteki Kapitulnej we Wrocławku znajduje się również (bez sygn.) rękopis nr 5 według inwentarza z r. 1728, „Liber in folio in compactura alba veteri pargamenea continens varia decreta Tribunalis Regni in a. 1578 lata”. Księga ta jednak nie pochodzi z kancelarii biskupiej. Stanowiła ona niewątpliwą własność kanoników kapituły wrocławskiej, którzy byli deputatami duchownymi do trybunału w r. 1578 i w kilku latach następnych.

ralis Regni Lubl. a. 1569" (razem 9 dekretów 1—29 IV). Po kilku kartach, pustych, od k. 155, grupa akt związanych ze stosunkiem Prus Książęcych do Korony (z r. 1550 a następnie z l. 1568—1569; również nie datowana relacja z obrad senatu nad prawem apelacji mieszkańców Prus do króla polskiego). Wśród nich wpisano ceremoniał hołdu wojewody mołdawskiego z czasów Kazimierza Jagiellończyka i list do Mechmeda paszy [sylistryjskiego]. Na k. 168—170 „Monomachia Parysowa z Menelausem” — fragment 3 księgi Iliady w przekładzie Jana Kochanowskiego. Wreszcie na ostatnich kartach 171—175 niezmiernie szczegółowa relacja z 2 dni obrad sejmowych: 14—16 III 1569, podczas których ostatecznie zmuszono reprezentantów Prus do zajęcia miejsc w sejmie polskim. Między streszczeniami przemówień strony polskiej i pruskiej wpisano (k. 174) konkluzje obrad z 1 III głównie dotyczące sprawy przyłączenia Podlasia i Wołynia⁸⁹.

W kodeksie dadzą się wyróżnić wyraźnie 3 części: 1) kopie różnych aktów zrobione niewątpliwie z ksiąg dekretów królewskich, do r. 1540, 2) różne akty publiczne z l. 1544—1559, 3) akty wciągnięte już podczas sejmu lubelskiego 1569 r., dotyczące spraw pruskich (z małymi tylko wyjątkami), do których wówczas dodano i wcześniejsze rzeczy w tej samej materii. Niemniej całość musiała powstać, sądząc z ręki pisarza przeważającej w całym rękopisie, w czasie stosunkowo krótkim. Aktem najpóźniej datowanym w całym rękopisie jest dekret królewski z 29 IV 1569 r., zresztą niedokończony. Data ta wskazywałaby, że rękopis nie powstał wcześniej niż wiosną 1569 r. Kto wie jednak, czy nie pisano go (przynajmniej jego część trzecią) na bieżąco podczas pierwszych miesięcy tego roku?

Zawartość rękopisu przemawia dosyć mocno za tym, że został sporządzony dla użytku Karnkowskiego. Są w nim również materiały niewątpliwie pochodzące od Stanisława Górskiego, które tenże przesłał biskupowi właśnie na sejm lubelski 1569 r. Można więc przypuścić, że rękopis jest dziełem jednego z pisarzy Karnkowskiego, który polecił w nim wpisać pewne akta otrzymane z Krako-

⁸⁹ Przy konkluzjach nie podano daty, wiadomo jednak z diariusza opublikowanego przez M. Kojalowicza, *Dnevnik lublińskiego sejma 1569 g.*, Petersburg 1869, s. 125, że należy je odnieść do 1 III. Co do datowania umieszczonej w rękopisie relacji z obrad nad zuniowaniem ostatecznym Prus: z tegoż diariusza wiadomo, że rozstrzygającymi były dni 14—17 III: „14 Martii. Poniedziałek. Panowie IM Rady mieli sprawę z Prus, aby z nimi siadali i radzili, czego się oni zbraniali [...]”. Tymczasem relacja z naszego rękopisu zaczyna się: „13 Martii. Gdy panom pruskim, także i posłom od KJM kazano, aby panowie między pany a posłowie między posły zasiedli, oni taką rzecz do KJM uczynili [...]”. Czyżby podanie daty 13-go (niedziela) było tu zwykłą pomyłką? Kończy się relacja konkluzją królewską wypowiedzianą słowami któregoś z pieczętarzy, o której wiemy, że miała miejsce 17 III. Niektóre oświadczenia stron zamieszczone w rękopisie drukuje G. Lengnich, *Geschichte der Preussischen Lande königlich Polnischen Anteils II*, Documenta, s. 185 i n. Dokładny opis całego rękopisu dał W. Budka, który na jego podstawie wydał *Monomachie Parisowā z Menelausem*. Według Budki dokumenty w rękopisie s. 234—250 drukowane są u S. Kutrzeby i W. Semkowicza, *Akty Unii Polskiej z Litwą*, Kraków 1932, nr 112, 97, 96; s. 309—317 — u M. Dogiela, *Codex Diplomaticus Regni Poloniae et M. D. Lithuaniae*, t. IV, nr 234, 231, 232, 233; s. 342—350 — tamże nr 249, 250, (w przekładzie łacińskim). — *Monomachia Parisowa z Menelausem* przekładania Jana Kochanowskiego, z rkp. wyd. i wstępem opatrzył W. Budka, Kraków 1926, s. 11.

wa od Górskiego oraz akta wzięte z kancelarii królewskiej podczas trwania sejmu⁹⁰.

Pozostałe 3 rękopisy obecne jeszcze we Włocławku w r. 1728 — zaginęły. Pierwszy to „*Protocollon variarum publicarum Regni expeditionum et transactionum sub Rege Sigismundo Augusto*”. Kto wie, czy nie był to brulion rejestru spraw załatwianych przez Karnkowskiego jako wielkiego sekretarza w l. 1563—1567, a więc bezpośrednio przed objęciem przez niego biskupstwa włocławskiego. Fakt zabrania takiego rejestru przez nowego biskupa ze sobą nie byłby rzeczą dziwną⁹¹, raczej już mogłoby dziwić pozostawienie go we Włocławku po przejściu Karnkowskiego do Gniezna. Może jednak, jako nieprzydatny w kancelarii, wcześniej został oddany do archiwum kapituły.

Drugi rękopis, to „*Liber manu scriptus in folio sine principio et fine absque compactura continens varias publicas expeditiones, item privilegia ecclesiae cathedralis Cracoviensis; sejm piotrkowski in a. 1537 sub Augusta primo et obitum eius et Regis Augusti, qui die septima Julii a. D. 1572 desiit vivere w Knyżynie na Podlasiu; item transactiones interegni post obitum praefati Sigismundi — deinde, electionem Stephani, principis Transylvaniae in Regem Poloniae*”. Jak się wydaje, w pierwszej swej części rękopis zawiera materiały, które mógł biskup razem z innymi otrzymać od Stanisława Górskiego — dalsza obejmuje akta publiczne zebrane być może w kancelarii Karnkowskiego podczas bezkrólewia.

Trzeci rękopis nosił tytuł „*Liber in folio manu scriptus continens res gestas tempore interregni et electionis Henrici et Stephani, regum Poloniae*”. Karnkowski podejrzewany jest dziś przez historyków o napisanie dziejów obu bezkrólewia. Pozostałością tej pracy miał być fragment publikowany w *Jagiellonkach* Przędzieckiego. Może tu chodzi właśnie o egzemplarz tego dzieła?

Hieronim Rozrazewski (1581—1600)

Rejestr czynności biskupich, protokół. — Ac. ep., 7(25). Księga oprawiona w XIX w. w półskórek; k. 1—287; pisana wielu rękami; bez indeksu.

Brak karty tytułowej⁹² i pierwszych kart z zapisami; pierwsza cała zapiska

⁹⁰ W przytoczonym (zob. przyp. 78) liście Górskiego do Hozjusza wyraźnie jest mowa, że w księdze posłanej Karnkowskiemu są tego rodzaju materiały pruskie, co i w opisanym tu rękopisie. Do ustalenia dokładnej daty powstania rękopisu nie może również pomóc obecność w nim *Monomachii* Kochanowskiego, skoro ta według historyków literatury (*Bibliografia literatury polskiej okresu Odrodzenia*, oprac. K. Budzyk, R. Pollak, S. Stupkiewicz (Warszawa 1954, s. 227) „powstała prawdopodobnie ok. 1577 r. względnie już w okresie padewskim”. W Budka we wstępie do cytowanego w poprzednim przypisie wydawnictwa tejże *Monomachii* określił jako daty *ab quo i ad quem* powstania rękopisu: koniec r. 1569 — początek 1586. Jakkolwiek jednak rzecz się przedstawiała, wydaje się, że Karnkowski miał nasz rękopis w okresie opracowania swojego dziełka *De iure Provinciali terrarum Maiorumque Civitatum Prussiae*, wydanego w Krakowie w r. 1574.

⁹¹ Czynił tak już Drzewicki (zob. s. 131). W Metryce Koronnej nie ma ksiąg prowadzonych przez Karnkowskiego. *Matricularum Regni Poloniae Summaria*, V, cz. 1 Warszawa 1919, s. V—VIII, cz. 2 Warszawa 1961, s. VII—XII, XV.

⁹² Tytuł brzmiał pewnie: „*Protocollon actionum [...]*” Takiego określenia rejestru użył notariusz Biegel sporządzając z niego wypis. — Ac. Cap., 5(219), s. 141.

z 20 VI 1582 r., ostatnia z 3 IV 1599 r. Początek prowadzony porządnie, podobnie do czystopisu, dopiero od k. 33 bardziej pośpiesznie i od tej karty zapiski przekreślane. Na karcie ostatniej notatka: „Beneficia in ecclesia cath. Vladislaviensi et circa eandem in a. D. 1592 a mense Julio usque ad Februarium vaccantia”, a poniżej toż w l. 1593, 1594, 1595, 1596 z dopisanymi obok nazwiskami osób, którym się owe beneficja dostały.

Rejestr czynności biskupich 1. — Ac. ep., 9(26). Księga oprawiona w XVI w. w skórę; k. nlb. 3, 1—404; pisana kilku rękami; na końcowych kartach indeks alfabetyczny niektórych spraw, dorobiony później.

Na k. 3 nlb.: „Acta omnium iudiciorum et causarum Il. ac Rev. in Chr. Patris et D. D. Hieronymi comitis a Rozdrażow, Dei gratia Ep. Wl. et Pom. a. D. 1582”⁹³. Poniżej wymalowany herb Rozrażewskich.

Na pierwszych kartach wpisano informację o objęciu diecezji przez Rozrażewskiego, dalej schemat diecezji włocławskiej⁹⁴; k. 9—333 obejmują zapisy spraw bieżących od 13 IV 1582 do 4 I 1586 r., z przerwą na przełomie 1582/1583 r. w okresie poselstwa Rozrażewskiego do cesarza. Ostatnie karty zajmują wpisy różnych materiałów dotyczących kościoła na Pomorzu i na Śląsku — *Inscriptiones variae Zamoscii factae*.

Rejestr czynności biskupich 2. — Ac. ep., 10(27). Księga oprawiona w skórę w XVI w. (ze śladami późniejszych robót introligatorskich); k. nlb. 1, 1—536⁹⁵; pisana, z wyjątkiem kilku wpisów, jedną ręką; na kartach końcowych indeks alfabetyczny ręką z XVI w. (uzupełniony ręką, którą dopisek na k. 520).

Brak nagłówka. Zaczyna się wpisem uposażenia prepozytury św. Michała na zamku krakowskim. Od k. 8v. wpisy spraw bieżących od 7 I 1586 do 22 IX 1589 r. Między innymi również całość akt sprawy toczony przed Rozrażewskim jako komisarzem mianowanym przez nuncjusza Bolognetti 1 III 1585 r., i zaczętej jeszcze w r. 1585 o wydanie przez opata oliwskiego Kacpra Geszkau klasztoru kartuskiego. W aktach przytoczono szereg dokumentów z XIII, XIV i XV w. Z ostatniego roku 1589 nie wpisano wszystkich akt bieżących, mianowicie opuszczono sądowe, których wpisem rozpoczęto księgę następną.

Rejestr czynności biskupich 3. — Ac. ep., 11(28). Księga oprawiona w pergamin, k. nlb. 3, lb. 3 nlb. 1, 1—492, nlb. 15; pisana 4 rękami; na kartach końcowych nlb. indeks alfabetyczny (każda litera na osobnej stronie) 2 rękami, zaczęty ręką indeksu książki poprzedniej.

Brak nagłówka oryginalnego. Na k. 2 nlb. ręką archiwisty z r. 1728: „Acto-

⁹³ Z wszystkich ksiąg zawierających rejestry czynności biskupich Rozrażewskiego nagłówek ma tylko księga pierwsza. Traktowano go zapewne jako nagłówek całości. Podobnie postępowano nieraz w XVI w. przy prowadzeniu ksiąg inskrypcji Metryki Koronnej. W r. 1574 po koronacji Henryka Walezego rozpoczęto nowy rejestr w kancelarii większej pod nowym nagłówkiem, księga następna, zawierająca dalszy ciąg rejestru tej kancelarii za Henryka, nagłówek nie posiada. — Por. AGAD, MK 107, 109.

⁹⁴ Drukowany w MHDVI, I, 1881, s. 20—24.

⁹⁵ Dwie karty foliowano: 477; pomyłkę usunięto przez sklejenie 2 kart razem, jeszcze przed ich zapisaniem. Dowód, że czystopis rejestru wpisywano do księgi z góry pofoliowanej.

rum Il. olim Rozrażewski, Ep. Vl. et Pom., voluminis secundi pars secunda". Na k. 3 nlb. wypisano *Festa Palatii i Festa mobilia*.

Obejmuje zapiski od 10 V 1589 do 1 IX 1594 r. Znaczną część rejestru zajmują wpisane razem na k. 311—464 akta sprawy Rozrażewskiego z Krzysztofem Klińskim, koadiutorem opactwa pelplińskiego, „cum inscriptis iuribus ac munimentis unde quaque collectis licet non suo ordine ad futuram rei memoriam dumtaxat”.

Rejestr czynności biskupich 4. — Ac. ep., 12(29). Księga oprawiona w skórę; k. nlb. 4, 1—471, nlb. 8; pisana jedną ręką z wyjątkiem kilku wtrętów; na kartach ostatnich nlb. indeks w kolejności wpisów przez Pawła Jastrzębowski, archidiakona pomorskiego, dalej indeks alfabetyczny ręką księgi, uzupełniony przez kierownika kancelarii, notariusza Przejrzałowicza.

Brak nagłówka oryginalnego. Na k. 1. nlb. archiwista z r. 1728 r. dopisał: „Acta Il. Hieronimi Rozrażewski, Ep. Vl. et Pom.”

Rejestr rozpoczęto od wpisania akt synodu włocławskiego z 22 IX 1589 r., (których rejestrację zapowiedziano w ostatniej zapisce rejestru 2) poprzedzając je aktami synodu prowincjonalnego z r. 1578. Dalej zapiski sądowe z 30 VIII 1589 r. i ciągle od 24 X tego roku. Obok spraw sądowych materiał bardzo różnorodny, m. in. katalog książek biblioteki kapitulnej spisany 30 VIII 1590 r. (k. 206v.). K. 310—313 zostawiono puste, później na nich zapisano informację o wyjeździe wiosną 1592 r. biskupa do Wiednia oraz deklarację sejmu z 25 IV 1576 r. w sprawie praw arcybiskupa gnieźnieńskiego do koronacji królów polskich. Od k. 388 szereg dokumentów opactwa pelplińskiego i olińskiego bez podania okazji z jakiej je wpisano. Ostatnie wpisy: dekret ochraniający lasy klucza wolborskiego z 19 IX 1591 r., przy którym dopisek: „cuius decreti vigore in Vladislaviensem et Racziąnsensem (claves) voluit et mandavit extendi 28 V 1584”; oraz wizytacja szpitala wolborskiego.

Rejestr obejmuje więc lata te same, co rejestr poprzedni; ma, jak się wydaje, w stosunku do tamtego charakter uzupełniający.

Rejestr czynności biskupich 5. — Ac. ep., 13(30). Księga oprawiona w pergamin: k. nlb. 2, 1—434 (foliacja czerwonym atramentem, starsza foliacja czarnym: 1—424); pisana kilkoma rękami; na k. 428—434 jedną z rąk rejestru indeks; na k. 2 nlb. barwny herb biskupa.

Brak nagłówka oryginalnego. Na k. 2 nlb. archiwista z r. 1728 dopisał: „Volumen quartum actorum Rozrażevianorum [...]”.

Na k. 1 dopisana później ordynacja dla szpitala wolborskiego (patrz koniec rejestru poprzedniego), dalej zapiski od 17 XI 1591 do początku r. 1596, z przerwą w pierwszej połowie 1592 r. (poselstwo do Wiednia).

Rejestr czynności biskupich 6. — Ac. ep., 14(32). Księga oprawiona w pergamin; k. nlb. 1, 3—687; rejestr Rozrażewskiego do k. 666, prowadzony jedną ręką, dalej wpisano rejestr następny; brak indeksu.

Brak nagłówka oryginalnego. Na k. 1 nlb. archiwista z r. 1728 dopisał: „Liber actorum Rozrażevianorum volumen quintum [...] ab a. 1596”.

Obejmuje zapisy od 15 VI 1586 do 25 I 1589 r. Brak prawie całego r. 1599

tłumaczy się wyjazdem już w kwietniu biskupa do Rzymu. Spraw z lutego i marca być może nie wciągnięto do czystopisu, ostatnia zapiska z 25 I urywa się w połowie.

Rejestr osób wyświęconych. — Ac. ep., 15(96 cz.). Księga oprawiona na przełomie XVI/XVII w. w skórę z wytłaczanymi ozdobnikami i w środku z herbem kapituły w owalu oraz napisem: „Metrica ordinatorum”: k. nlb. 1, 1—41 (foliacji, dawnej 97—134) pisana 1 ręką; bez indeksu.

Na k. 1 nlb.: „Metrica omnium et singulorum episcopatus Il. ac Rev. in Chr. Patris ac D. D. Hieronymi comitis a Rozrażów, Vl. et Pom. Ep. ad sacras minores et maiores clericorum ordines, incipiendo ab a. D. 1582 suscepta curae et sollicitudinis episcopalis, promotorum ac ordinatorum”.

Jest to wyciąg z czystopisów akt biskupich obejmujący wykazy wyświęcanych kleryków, sporządzony w ostatnich latach życia Rozrażewskiego, o tyle niestarannie, że z licznymi opuszczeniami⁹⁶. Nie był to więc rejestr prowadzony na bieżąco równoległe z rejestrem ogólnym czynności biskupich, a jedynie rodzaj pomocy kancelaryjnej ułatwiającej orientację w materiale dotyczącym określonego zagadnienia.

Rejestr spraw pruskich. — Ac. ep., 8(53). Księga oprawiona w połowie XX w. w półpłótno; k. 6—129, nlb. 7; pisana przez 4 pisarzy staranną kursywą kancelaryjną; indeks alfabetyczny jedną z rąk księgi.

Brak karty tytułowej i pierwszych 5 tekstu. Obejmuje różne materiały, głównie z l. 1582—1586, w większej części dotyczące archidiaconatu pomorskiego. Są tu jednak inne akta: postulaty posłów ziemskich z r. 1559 żądające odsunięcia duchownych od elekcji królewskiej, czy opis zegara słonecznego z wykładem kalendarza. Po umieszczonym na końcu indeksie dopisano jeszcze kopię *privilegii per Sueticos oratores Gedanensibus ratione ecclesiarum ibidem consistentium Varaviae in electione a. D. 1587*. Rejestr jest więc zbiorem dość różnorodnym, w znacznej części wyciągiem z rejestru pierwszego czynności biskupich Rozrażewskiego (dosyć liczne powtórzenia tych samych zapisek), sporządzonym niewątpliwie przed r. 1587.

Rejestr korespondencji wychodzącej 1. — Rkp. Ossol., 156/II⁹⁷. Księga oprawiona w skórę z naklejonym na niej pergaminem zapisanym teksturą gotycką; k. 1—337 późniejszej foliacji; pisany kilku rękami.

Brak nagłówka oryginalnego. Na odwrocie k. 1 naklejony dziewiętnastowieczny sztych i obok napis: „Manuskrypt Rozrażewskiego, biskupa kujawskiego”.

Rejestr nie posiada kart końcowych, na ostatniej stronie tekst urywa się w środku listu. Są też braki między k. 229—230; jeden list jest nie dokończony, a następny nie ma początku. Być może brak i kart początkowych rejestru⁹⁸.

⁹⁶ Na opuszczenia zwraca uwagę S. Chodyński notkami na marginesie oraz odsyła do odpowiednich miejsc w rejestrach, z których czyniono wyciągi.

⁹⁷ Opis kodeksu dał P. Czaplowski, *Korespondencja H. Rozrażewskiego*, t. 1, s. VII. Tamże w przypisie 3 uwagi o przypuszczalnej drodze rękopisu do Ossolineum.

⁹⁸ Jeżeli brakowało, to chyba niewiele. Wiadomo, że biskup w l. 1576 i 1577 starał się o pisarza do listów łacińskich; w sierpniu 1578 r. przyjął do służby magistra Wojciecha Brze-

W stanie obecnym obejmuje listy wychodzące z kancelarii Rozrażewskiego od 12 VIII 1578 do 28 X 1582 r.; ostatnie dwa listy są nie datowane.

Tak więc rejestr został zaprowadzony na 3 lata przed objęciem biskupstwa włocławskiego przez Rozrażewskiego w jego prywatnej kancelarii, służył jednak dalej do bieżącej rejestracji listów i po r. 1581.

Rejestr korespondencji wychodzącej 2. Zachował się we fragmencie dziś oprawnym w księdze opisanej dalej, osobna składka nr. „5”⁹⁹. — Ac. ep., 18(18), na k. 278—285, pisana jedną ręką.

Obejmuje listy wychodzące z kancelarii biskupa od 6 V 1587 do 5 VI tego roku. Fragment ten dowodzi kontynuowania poprzednio omówionego rejestru. Zapewne nieoprawienie poszczególnych składek w jedną księgę za życia Rozrażewskiego spowodowało ich późniejsze częściowe zaginięcie.

Rejestr gospodarczy 1. — Mieści się w księdze oprawionej w XX w. w półplótno — Kopiarze (138, 96 cz., 138)¹⁰⁰; k. nlb. 1, 1—281 (nowej foliacji); rejestr prowadzony kilkoma rękami, k. 1—132; k. 133—225 zawierają rejestr gospodarczy 2 Rozrażewskiego, a dalsze rejestr gospodarczy Tylickiego.

Brak oryginalnego nagłówka. Na k. 1 nlb. naklejono, zapewne przy zmianie oprawy, wyciętą z większej karty nadniszczoną mapę kolorową klucza włocławskiego. Na odwrociu napis: „Clavis Vladislaviensis”.

Rejestr obejmuje w pierwszej części kopie kontraktów biskupa z dzierżawcami z l. 1582—1599. Zaprowadzony został, w postaci w jakiej się zachował, w r. 1587, następnie kontynuowany na bieżąco¹⁰¹. W części drugiej wpisywano kwity z oddawanej dzierżawy poczynszu od 18 VI 1587 do r. 1593.

Rejestr gospodarczy 2. — Mieści się w tejże księdze, co poprzedni, na k. 133—225; posiada własną starą foliację 1—96, 135—136¹⁰², pisany kilku rękami; na k. 135—136 indeks w porządku wpisów¹⁰³.

Brak oryginalnego i śladów późniejszych zastępczych nagłówków. Obejmuje kopie przywilejów dla wójtów i innych użytkowników dóbr stołu biskupiego z kluczy wólborskiego i włocławskiego. Najwięcej dokumentów Karnkowskiego

zińskiego, — *Korespondencja H. Rozrażewskiego*, t. 2. s. 213, — może z tym faktem łączy się zaprowadzenie rejestru?

⁹⁹ Zob. s. 152.

¹⁰⁰ Nową jednostkę stworzono przy porządkowaniu archiwum w połowie XX w. przez rozprucie księgi o dawnej sygnaturze 138 i wszycie w środek części dawnej księgi 96 (jej drugą część stanowił rejestr wyświęconych, obecnie Ac. ep. 15 — zob. s. 149. Chodziło tu zapewne archiwście ks. Librowskiemu o umieszczenie obok siebie dwóch rejestrów Rozrażewskiego (zresztą różnych charakterem). Dawna księga 138 jest zapewne ocalałą resztą księgi, którą wymieniał testament Rozrażewskiego: „Librum clavium Episcopatus Topographice depictum et delineatum, cum summariis reddituum”. MHDVI., II, 1882, s. 14.

¹⁰¹ Wskazują na to daty kolejno wpisanych dokumentów: 1586, 1587, 1584, 1583, 1586, 1583 (jedna ręka), 1582, 1582 (2—a), 1584, 1584, 1584 (1—a), 1585 (3—a), 1585 (4—a), 1585, 1585, 1586, 1586 (2—a), 1587, 1587 (5—a) i dalej już tylko dokumenty z l. 1587—1599.

¹⁰² Brakujące karty 97—134 należą do dawnej księgi 96. Por. przyp. 100.

¹⁰³ Ostatnia pozycja pierwotnego indeksu odsyła do ostatniej zapiski na k. 96 rejestru (*Privilegium super certam partem fundi Dziewuliny nobili Twardowski*). Po niej dopisano jeszcze w indeksie dwie dalsze: jedną odsyłającą do k. 120, drugą do k. 55. Obie są zupełnie niezrozumiałe na tym miejscu, bowiem ani *Testamentum Reverendi Benedicti, parochi in Gruczna* nie ma na k. 120 (w rejestrze nie ma takiej karty a k. 120 poprzedniej całości należała do rejestru wyświęconych), ani nie ma na k. 55 „Ordynacji wójtom Il. Szaniawski”.

i Rozrażewskiego, jednak wiele i ich poprzedników. Rejestr powstał jako wynik rewizji uprawnień posiadaczy dóbr. O tej genezie rejestru świadczy szereg zapisów w rodzaju: „Johannes, scultetus in Chlewiska, privilegium non habet, dixit esse conflagratum tempore parentis sui” (k. 15) lub „Paulus dictus Tomal de Wola nullum produxit privilegium, asserit esse conflagratum” (k. 34).

Zapewne zachowała się tylko część rejestru (lub rejestrów tych było więcej) wiadomo bowiem, że Rozrażewski rewidował dokumenty i innych kluczy¹⁰⁴.

Rejestr gospodarczy 3. — Kopiarze (135). Księga oprawiona w półpłótno w w. XX; k. nlb. 1, 1—389 foliacji pierwotnej + 390—400 dodanej później; pisana wielu rękami; od k. 390 alfabetyczny indeks wójtów i młynarzy później sporządzony i na k. 392 również późniejszy indeks zawartości w kolejności wpisów; przy poszczególnych dokumentach ks. S. Chodyński dopisał w XIX w. wystawców.

Brak nagłówka oryginalnego. Na k. 1 nlb. archiwista z r. 1728 dopisał: „*Lib. privilegiorum variis personis concessorum ab Il. et Rev. D. D. Episcopis VI. et Pom., incipiendo ab Il. St. Karnkowski in a. 1575 usque ad a. D. 1652 sub Il. Alberto Nicolao Gniewosz*”.

Obejmuje przywileje różnych biskupów wrocławskich dla użytkowników dóbr stołu biskupiego ułożone według kluczy: wolborski (k. 1), wrocławski (k. 101), raciański (k. 158), ciechociński (k. 204), komorski (k. 246), piórkowski (k. 264). U genezy rejestru leżała niewątpliwie chęć zebrania razem wszelkich przywilejów, o których zebrano informacje w czasie przeprowadzanych rewizji dokumentów; opiera się więc na tego rodzaju rejestrach przywilejów poszczególnych kluczy, jak wyżej opisany rejestr gospodarczy 2. Zaczęto go prowadzić w kancelarii Rozrażewskiego najwcześniej w końcu r. 1584 i uzupełniano następnie do r. 1598 włącznie¹⁰⁵.

Rejestr przypomina więc i zawartością i swą genezą podobny rejestr gospodarczy Drzewickiego. Być może też został na wzór tamtego sporządzony. Wiadomo, że księga z rejestrem Drzewickiego nie spoczywała za Rozrażewskiego w archiwum kapituły ale znajdowała się w jego kancelarii¹⁰⁶.

Podobieństwo obu rejestrów leży również i w dalszych losach. Oba sporządzono w ten sposób, że między poszczególnymi kluczami zostawiono sporo kart pustych. Wspomniano już na właściwym miejscu, że na karty te w rejestrze Drzewickiego wpisywano później przywileje jego następców potwierdzane przez kapitułę. Otóż podobnie wykorzystano puste karty i drugiego rejestru: notariusz

¹⁰⁴ W r. 1592 po powrocie z Wiednia wybrał się Rozrażewski do Łagowa, gdzie w dn. 26 VI „omnes et singulos scultetos clavis Piorcoviensis, ut privilegia sua exhiberent et ostenderent, constare, mandavit. Quibus revisis et bene examinatis huiusmodi decretum super eisdem tulit [...]”. Ac. ep., 13(30), k. 30 v.

¹⁰⁵ W partiach poświęconych poszczególnym kluczom rejestr pisze 2—4 pisarzy, których ręce znane są z rejestrów czynności biskupich Rozrażewskiego. Ręką pierwszą, zaczynającą rejestr, pisane są również dokumenty z r. 1584, ale nie późniejsze.

¹⁰⁶ Rozrażewski zapisał w testamencie kapitułę: „Item Regestrum Advocatiarum a Reverendissimo olim Drzewicio, Episcopo Wladislaviensi, conscribi curatum. Item librum Privilegiorum omnium Advocatiarum Episcopatus”. MHDVI., II, 1882, s. 14. Oczywiście mowa tu o rejestrze gospodarczym Drzewickiego omówionym na s. 7 oraz o rejestrze gospodarczym 3 Rozrażewskiego.

kapituły wciągał tam potwierdzone przywileje biskupów Gembickiego, Wołuckiego, Lipskiego, Łubieńskiego i Gniewosza¹⁰⁷.

Na tym wyczerpuje się lista zachowanych rejestrów kancelarii Rozrażewskiego. Ta sama kancelaria gromadziła jednak i szereg luźnych akt, których nie wciągano do osobnych rejestrów. Mogły to być akta będące wytworem własnej kancelarii, lub kancelarii obcych, ściągnięte jednak do Włocławka z inicjatywy biskupa lub jego urzędników. Obok akt współczesnych bywały to i materiały historyczne, podobne tym, które zbierał już Drzewicki i Karnkowski. Rzeczy tego rodzaju zazwyczaj ginęły, jeżeli nie zostały dosyć wcześniej oprowa-
dzone. Z kancelarii Rozrażewskiego zachowało się sporo luźnych początkowo rzeczy dzięki wczesnemu utworzeniu z nich fizycznych jednostek. Na czoło wysuwają się tu dwa rękopisy umieszczone w serii akt biskupich.

Rękopis — Ac. ep., 18(18), oprawiony w XIX w. w półskórek ze śladami różnych robót konserwatorskich; k. 1—326, przy oprawie przeniesiono k. 1—8 na koniec rękopisu; brak k. 87—96; składa się z wielu pierwotnie luźnych części pisanych różnymi rękami¹⁰⁸.

Najliczniejszy materiał rękopisu (k. 8—85) to akta (korespondencja, statuty) synodów prowincjonalnych z l. 1554, 1589, również niektórych synodów diecezji gnieźnieńskiej, krakowskiej i włocławskiej¹⁰⁹. Karty 87—96 zawierające akta synodu prowincjonalnego z r. 1589, zostały wszyte do innego rękopisu zapewne przy późniejszych pracach porządkowo-konserwacyjnych w archiwum¹¹⁰. W dalszej części rękopisu znalazł się oryginał pisma nuncjusza Caligarięgo z 18 XI 1578 r. Po nim na k. 107—110 kopie kilku dokumentów z XIII i XIV w., m. in. arcybiskupa Janusza z synodu w Dankowie z r. 1267¹¹¹, Dalej *ratio visitandi episcopatum*, kopie różnych dokumentów, zwłaszcza tych, które zawierały jakiekolwiek ogólne przywileje dla duchowieństwa. Na k. 257, 261 „Vita s. Adalberti secundi Pragensis episcopi et Martyris ex monumentis et annalibus Archivi Sedis Episcopalis Varmiensis ac ex maiori traditione”¹¹² oraz szereg listów Kromera. Wszyto i oryginalny list Rozrażewskiego do kapituły z 10 VII 1586 r. Karty 278—285 są fragmentem rejestru korespondencji wychodzącej z kancelarii biskupiej w r. 1587¹¹³, za nim fragment akt rokowań delegacji polskiej z austriacką w Będzinie w r. 1589. Kończącą część rękopisu,

¹⁰⁷ Zob. uwagi na s. 104.

¹⁰⁸ Być może niektóre części składowe tego rękopisu stanowiły zapisane przez Rozrażewskiego kapitule „Congregium diversorum Scriptorum, pro defensione libertatum Ecclesiasticarum, glautii coloris”. MHDVI., II, s. 15. W każdym razie treść ich odpowiadałaby nagłówkowi tego zbioru. W dzisiejszej postaci rękopis mógł powstać dopiero po czasach biskupa Tarnowskiego, ale przed r. 1728. Por. przypis 114.

¹⁰⁹ Na 1 k. rękopisu (dodanej przy oprawie) ręką XIX w. wypisano niebieskim atramentem krótki i niepełny ich wykaz: „Acta synodi prv. 1583 Stanisława Karnkowskiego, synod 1578 Stanisława Karnkowskiego, Bernarda Maciejowskiego 1589, Mikołaja Dzierżgowskiego 1557, 1554, 1556, diecezji krakowskiej 1580, 1577”.

¹¹⁰ Do rękopisu Ac. ep., 17(5) omówionego dalej. Nastąpiło to już przed r. 1728. — Por. przypis 114.

¹¹¹ Kd. Pol., t. 2, nr 74.

¹¹² Zaczyna się od słów: „Sanctus Adalbertus, natione Bohemus, cum generis splendore tum vitae sancitate atque doctrina [...]”

¹¹³ Zob. rejestr korespondencji wychodzącej 2, s. 150.

k. 291—326, zajmują materiały nagromadzone w kancelarii następcy Rozrażewskiego — biskupa Tarnowskiego.

Rękopis — Ac. ep., 17(5), oprawiony w XIX w. w półskórek; k. 1—154; składa się z kilku pierwotnie odrębnych części, pisanych każdą inną ręką ¹¹⁴.

Pierwszą część stanowią akta synodu prowincjonalnego z r. 1589 wyjęte z rękopisu poprzedniego (k. 87—96). Dalsze materiały to *Contributia regia* z r. 1589 i *Regestrum exigendae contributionis duplae donativae SRM in Synodo Provinciali Piotrcoviensi 1589*. Poszyt zawierający dane podatkowe posiadał dalej karty puste, na których wpisano później podobne akta z r. 1612 i 1643 i zamierzano, jak świadczy goły nagłówek, wpisać w r. 1634. Następne zszywki zawierają znów akta synodów: archidiaconatu pomorskiego z r. 1598 i prowincjonalnego piotrkowskiego z r. 1592. Przy końcu wszyto nieco korespondencji (listów oryginalnych i kopii) prowadzonej przez Rozrażewskiego.

W obu omówionych rękopisach przeważał materiał zbierany przez Rozrażewskiego lub wytwarzany w jego kancelarii głównie w związku z jego funkcjami biskupimi. Obecność znacznej ilości akt synodalnych, również synodów prowincjonalnych, z całej drugiej połowy XVI w., wiąże się niewątpliwie z piastowaniem przez biskupa funkcji sekretarza synodu prowincjonalnego z r. 1589. Prace redakcyjne przy nowych statutach ¹¹⁵, później zatarg z Karnkowskim na tle wprowadzenia przez prymasa pewnych zmian do egzemplarza posłanego do Rzymu ¹¹⁶ — zmuszały niewątpliwie i do zbierania tekstów statutów dawniejszych.

Zachowało się również kilka kodeksów zawierających materiał narosły w kancelarii biskupiej w związku z działalnością publiczną Rozrażewskiego, przechowywanych aż do końca XVIII w. we Włocławku.

Rękopis — Rkp. Czart., 340, oprawiony w pergamin; k. 1—770; złożony z kilku części pisanych różnymi rękami; indeks z XIX w.

Na k. 1 nlb.: „Manuscriptum variarum publicarum expeditionum sub regimine Sigismundi Tertii Regis Poloniarum a. MDLXXXIX, connotatum in actis Archivi Ven. Capituli Vladislaviensis a. D. 1728” ¹¹⁷.

¹¹⁴ W inwentarzu z 1728 r. rękopis ten figuruje jako pozycja 11 w dziale „Libri Manuscripti in Variis Materiis Publicis”. z nagłówkiem: „Liber in folio manu scriptus in compactura pergamenae scripti, continens in se: primo — Contributionem capitalem Regni a. 1589-ni pro statu ecclesiastico impositam per ordines Reipublicae, 2-do — Acta synodi provincialis Petricoviae celebrati conscripta per Il. D. Rozrażewski, Ep. Vl., 3-tio — Certum peccuniarum donativum alias subsidium charitativum a statibus ecclesiasticis in eodem synodo Petricoviensi SRM Poloniae concessum, 4-to — Erectio altaris s. Barbarae in ecclesia cathedrali Vladislaviensi” — MHDVI., XXVI, 1949, s. 40. A więc już w r. 1728 zawartość rękopisu była identyczna z obecną. Należały do niego już wówczas przeniesione z rękopisu Ac. ep., 18(18) akta synodu prowincjonalnego z r. 1589, tylko zajmowały dalsze miejsce. W związku z tym też adnotacja archiwisty z r. 1728 „Ex actorum Ven. Cap. Vlad. connotat., a. D. 1728” znajduje się dziś nie na pierwszych kartach rękopisu, a dopiero na karcie rozpoczynającej *Contributionem capitalem Regni*.

¹¹⁵ Redaktorstwo Rozrażewskiego przypomniał archiwista z r. 1728: „Acta synodi [...] conscripta per Il. D. Rozrażewski”.

¹¹⁶ M. Morawski, *Synod piotrkowski w r. 1589*, Włocławek 1937, s. 53 i n.

¹¹⁷ W inwentarzu z r. 1728, w dziale: „Libri manu scripti in variis materiis publicis”, pozycja 9: „Liber manu scriptus in folio in compactura alba pergamenae, continens publicas Regni Expeditiones in a. D. 1589 sub Sigismundo Rege Tertio Poloniae” — MHDVI., XXVI,

Znaczną część kodeksu stanowią *Acta Commissionis Bendzinensis*, tj. akta rokowań delegacji polskiej z austriacką w Będzinie od stycznia do marca 1589 r. Rozrażewski był jednym z komisarzy i brał w rokowaniach żywy udział. W Będzinie miał też ze sobą swych pisarzy, którzy, być może, stanowili również siłę biurową podczas obrad i ich też zapewne dziełem była kopia akt sporządzona do dyspozycji biskupa¹¹⁸. Resztę kodeksu wypełniają fragmenty diariusza sejmu z r. 1583, wyciągi z uchwał sejmikowych w sprawach dotyczących duchowieństwa, kopie korespondencji — z czasów Rozrażewskiego, ale również są tam i akta późniejsze z czasów rokoszu Zebrzydowskiego. Kodeks więc w obecnej postaci powstał dopiero w w. XVII przez oprawienie szeregu rzeczy razem, niemniej główny trzon stanowią materiały po Rozrażewskim.

Rękopis — Rkp. Czart., 332, oprawiony w poźółkły pergamin; k. 1 nlb. k. 1—148; pisany jedną ręką; bez indeksu.

Na k. 1 nlb.: „*Commissio Cracoviae celebrata a. D. 1596 cum commissariis caesareis de societate armorum contra Turcas*”¹¹⁹.

Pierwszą część kodeksu, od s. 1—58, zajmują akta rokowań komisji senatu z przedstawicielami cesarza toczone w sierpniu 1596 r. w Krakowie. Rozrażewski był również wyznaczony na członka delegacji polskiej do rokowań, ale nie wziął w nich udziału¹²⁰. Niemniej musiał się interesować ich przebiegiem i wynikami. W związku z tym zamówił sobie w roku następnym, zapewne w kancelarii królewskiej¹²¹, kopie odpowiednich akt. Kopista dodał jeszcze i inny materiał. Od s. 59 kodeks wypełniają: „*Chronologia comitiorum Regni Poloniae a. MDXCVII Varsoviae celebratorum, calci operis adiecta: 1 — Legatio Regis Hispaniarum, 2 — Litterae Sigismundi Regis ad Romanos Pontifices*”¹²².

1949, s. 40. Na k. 1 kodeksu naklejono też wycięty fragment ze zniszczonej karty z napisem: „1801 23 sierpnia w Włocławku Prześwietna Kapituła Kujawska darować mi raczyła (—) T. Czacki”.

¹¹⁸ Obecność w Będzinie tych pisarzy Rozrażewskiego, którzy prowadzili jego *acta episcoporum*, wynika niedwuznacznie z brzmienia odpowiednich fragmentów tych akt. Zob. rejestr czynności biskupich 2, Ac. ep., 10(27), k. 356, 395v—396v.

¹¹⁹ W inwentarzu z r. 1728 w dziale „*Libri manu scripti in variis materiis publicis*”, pozycja 11: „*Liber in folio manu scriptus continens commissionem cum ablegatis caesareis et (!) societate armorum contra Turcas in a. D. 1596 Cracoviae celebratam*”. — MHDVI, XXVI, 1949, s. 40. Na karcie tytułowej kodeksu u dołu adnotacja Czackiego identyczna, jak w Rkp. Czart., 340. Por. przypis 117.

¹²⁰ Rozrażewski w tym czasie bawił na Pomorzu. Do Krakowa zjechał dopiero na pogrzeb Anny Jagiellonki w październiku tego roku. Zob. rejestr czynności biskupich 6, Ac. ep., 14 (32), f. 66.

¹²¹ Na karcie tytułowej kodeksu niewyraźny podpis: „W. Sosiński, S(ekretarz?) JKMci”.

¹²² Do akt biskupich Rozrażewskiego zaliczono również w archiwum kapituły poszyt akt procesowych Ac. ep., 16(6) oprawiony w XIX w. w półskórek; k. 1—36, pisany 1 ręką; zawierający wypis z akt kancelarii arcybiskupa Karnkowskiego z aktami procesu o nieprawne pozwanie przez kapitułę krakowską biskupa Rozrażewskiego przed sąd podkomorski łączycki (sprawa granic między dobrami biskupimi Łódzia oraz wsiami kapituły Rokicie i Retkinia). Na karcie ostatniej: „*Fasc. [...] aeconomica [...] occasione graniciarum cum Capitulo Cracov.*”. Oczywiście takie zakwalifikowanie poszytu było błędne — zawdzięcza to zapewne swojej trwałej oprawie — winien się znaleźć w archiwum kapituły w dziale dokumentów.

Istnieją ślady obecności w kancelarii Rozrażewskiego wypisów z ksiąg grodzkich i ziemskich stanowiących wynik specjalnych kwerend przeprowadzonych na polecenie biskupa, w sprawach dotyczących granic dóbr biskupich. Wciągano je niekiedy do rejestrów czynności biskupich. Np. 7 XII 1591 r. polecił Rozrażewski wpisać wynik takiej kwerendy do swych akt, czego dopełniono. — Ac. ep., 13(30), s. 4v. Akta procesowe niewątpliwie zbierano i w kan-

Franciszek Łącki, administrator (1600)

Rejestr czynności administratora. — Ac. ep., 19(63 cz.). Księga oprawiona z pocz. XVII w. w skórę, z wytłaczanymi ozdobnikami, herbem w owalu i napisem: „Frustra vivit, qui nemini prodest”, na odwrotnej stronie oprawy w owalu głowa Chrystusa i napis: „Jesus Christus filius Dei vivi et salvator mundi rex regum dominus dominorum”; k. nlb. 2, 1—108; rejestr pisany jedną ręką na k. 1—56; pozostałe zajmują akta Łąckiego jako sufragana wrocławskiego z l. 1598—1616¹²³; bez indeksu.

Na k. 2 nlb.: „Acta actorum, decretorum, sententiarum Rev. D. Francisci Lanczki, Dei gratia Ep. Margaretensis, Suffragani et Administratoris sede vacante episcopatus Wladislaviensis, pro a. D. millesimo sexcentesimo, indictione decima tertia, pontificatus Sanct. in Chr. Patris D. nostri D. Clementis, Divina providentia Papae octavi anno ipsius nono, die vero nona mensis Februarii, per me Melchiorum Zawiczki, Sacrae Ap. et imperiali auctoritatibus publicum et coram Sua Rev. Paternitate causarum et actorum notarium scripta, acticata diebus, horis et testibus coram quibus sequuntur in hunc infrascriptum modum”.

Obejmuje zapiski od 7 II 1600 r.: informacje o śmierci Rozrażewskiego, o wyborze administratora i o podziale dóbr na tennuty do rąk kanoników, testament Rozrażewskiego, list pasterski administratora i dalej bieżące sprawy sądowe i inne do 25 IX 1600 r.

Jan Tarnowski (1600—1604)

Rejestr czynności biskupich mieści się w ostatnim rejestrze czynności Rozrażewskiego — Ac. ep., 14(32), wpisany tam na k. 667—687 jedną ręką; bez indeksu.

Na k. 667: „Acta acticata et decreta tempore foelicis regiminis Il. et Rev. D.D. Joannis Tarnowski, Dei et Ap. Sedis gratia Ep. Wl. et Pom., de anno millesimo sexcentesimo et aliorum sequentium, per me Blasium Rossinski, eorundem actuum notarium fideliter annotata et conscripta”.

Obejmuje zapiski (bardzo nieliczne) od 25 X 1600 do kwietnia r. 1604.

Zachowały się również gromadzone w kancelarii Tarnowskiego luźne materiały publiczne, oprawione dziś razem z podobnymi materiałami z czasów Rozrażewskiego¹²⁴. Są tu m. in.: sprawozdanie z obrad sejmu 1601 r., odpowiedź posłom brandenburskim na tymże sejmie, mowa Zamoyskiego na sejmie 1603 r., list hetmanów z obozu pod Białym Kamieniem z 27 IX 1602 r. i inne relacje z teatru wojny inflanckiej.

celariach poprzednich biskupów, oddawano je jednak zawsze dalej do archiwum kapituły. Nieliczne fascykuly tych akt były w tym archiwum w r. 1728. Z nich do czasów Rozrażewskiego można odnieść „491. Fasciculus munimentorum controversiae limitum bonorum Łaznów episcopatus Wlad. et villae capituli Cracoviensis Kurowice, item oppidi Lodzia episcopatus Wlad. et villarum capituli Cracov. Rokicie et Rzodkwina, peractae a. 1596”. — MHDVI. XXV, 1912, s. 55.

¹²³ Por. s. 27.

¹²⁴ Ac. ep. 18(18), k. 291—326.

Piotr Tylicki (1604—1606)

Brak rejestru czynności biskupich z okresu zasiadania Tylickiego na biskupstwie włocławskim. Z dużym prawdopodobieństwem można przyjąć, że protokół rejestru, a może i czystopis, jeśli był sporządzony, powędrował z biskupem do Krakowa i nigdy do archiwum kapituły włocławskiej nie trafił. Zachował się natomiast z jego czasów rejestr gospodarczy.

Rejestr gospodarczy. — Mieści się dziś w księdze, w której oprawione są razem rejestry gospodarcze 1 i 2 Rozrażewskiego, Kopiarze (138, 96 cz. 138), na k. 226—281¹²⁵; bez indeksu.

Obejmuje przywileje miast, wójtów, młynarzy, karczmarzy w kluczu wolborskim, od bardzo dawnych do własnych Tylickiego z r. 1606, ułożone w zasadzie według wsi. Wszystko wskazuje na to, że rejestr jest wynikiem rewizji przywilejów podobnej tej, jaką przeprowadzał Rozrażewski¹²⁶.

Wojciech Baranowski (1607—1608)

Rejestr czynności biskupich. — Mieści się w księdze Ac. ep., 20(36) oprawionej w pergamin; k. nlb., 2, stron 1—782¹²⁷; zajmując w niej s. 1—110; pisany jedną ręką; na pozostałe strony wpisano rejestry czynności następców, biskupów Pstrokońskiego i Gembickiego; na końcu rozpoczęty indeks alfabetyczny — opracowana tylko litera A od s. 1 do 560 księgi¹²⁸.

Na k. 1 nlb. „Acta curiae Il. et Rev. in Chr. Patris D. D. Alberti Baranowski, Dei et Ap. Sedis gratia Ep. Vl. et Pom., a. D. MDCVII”.

Obejmuje zapiski od 4 VIII 1607 do 20 X 1608 r.

Maciej Pstrokoński (1608—1609)

Rejestr czynności biskupich. — Mieści się w księdze Ac. ep., 20(36), po rejestrze Baranowskiego, na str. 119—241; pisany jedną ręką.

Na k. 119: „Acta curiae Il. et Rev. in Chr. Patris D. D. Mathiae Pstrokoński de Buzenin, Dei et Ap. Sedis gratia Ep. Vl. et Pom., a. D. MDC nono”.

Pierwsze strony mieszczą akta dotyczące przeniesienia biskupa z Płocka do Włocławka; wpisy bieżące otwiera audyencja w Wolborzu 16 II 1609 r., kończy notatka o chorobie i śmierci biskupa, którą później pisarz następcy uzupełnił informacją o pochowaniu zmarłego w jednej z kaplic katedry włocławskiej 14 VII 1609 r.

Wawrzyniec Gembicki (1609—1615)

Rejestr czynności biskupich. — Mieści się w księdze Ac. ep., 20 (36) po rejestrze Pstrokońskiego, na s. 242—782; pisany kilku rękami.

¹²⁵ Pierwotnie rejestr Tylickiego zajmował drugą część, (po rejestrze gospodarczym 1 Rozrażewskiego), księgi Ac. ep. (138), mianowicie jej k. 151—217. Por. przypis 100.

¹²⁶ Por. rejestr gospodarczy 2 tego biskupa.

¹²⁷ Po s. 237 następuje 242. Trudno stwierdzić, czy to pomyłka w paginacji, czy brak w księdze, ponieważ s. 232—237 są puste, a s. 242 zaczyna nowy rejestr.

¹²⁸ Indeks nosi nagłówek: „Index actorum Il. et Rev. D. Alberti Baranowski, Ep. Vl. et Pom.” — opracowano go jednak i do rejestrów następnych biskupów.

Na k. 242 ozdobny i wyczerpujący nagłówek: „Acta causarum et actionum, inscriptionum, constitutionum procuratorum, provisionum, collationum, institutionum ac investiturarum beneficiorum ecclesiasticorum curatorum ac sine cura, erectionum, fundationum, dotationum eorundem, confirmationum et ordinationum sacramentorum ecclesiae, reformationum, resignationum, summarum et censuum ecclesiis, oratoriis, capellis, hospitalibus aliisque piis locis approbationum, testamentorum, codicillorum aliarumque legatorum testamentaliter factorum, depositionum testium, decretorum et sententiarum tam interlocutoriarum, quam definitivarum aliarumque controversiarum tempore felicitis regiminis Il. ac Rev. D. Laurentii Gembicki, Dei et Ap. Sedis gratia Ep. Vl. et Pom., Regni Poloniae Supremi Cancellarii, indictione nona, pontificatus Sanct. in Chr. Patris et D. nostri D. Pauli, Divina providentia Papae V anno sexto observatorium, actuatorum et per me Blasium Rosinski, clericum minorum ordinum archidiaecesis Gnesnensis, Sacrae Auctoritate Ap. publicum et eorundem actorum coram memorato Il. D. Episcopo notarium ordinarium ac deputatum, tam ipsius, quam vicaria manu suorum amanuensium fideliter conscriptorum in eum, qui sequitur, modum”.

Zapiski obejmują okres od lipca 1610 r.; kończą się informacją o przeniesieniu Gembickiego do Gniezna w r. 1615. Pisarz wpisał obok uwagę (s. 774) „Atque hic finis est actorum Suae Cels. in episcopatu Vladislaviensi. Taxit Deus Optimus Maximus, ut haec omnia cedant ad laudem et gloriam divinae ipsius maiestatis honorem. (—) Joannes Ługowski notarius”. Dalej umieszczono, może później, jeszcze jedną zapiskę.

Rejestr gospodarczy kancelarii Gembickiego nie zachował się, mamy jednak pewne dane, by przypuszczać, że go prowadzono. Gembicki mianowicie przeprowadzał rewizję przywilejów w dobrach biskupich, przynajmniej w kluczach wolborskich. Edykt nakazujący okazywanie przywilejów wyszedł z kancelarii 22 kwietnia 1611 r. z Wolborza, a sama rewizja odbywała się w maju tego roku¹²⁹. Ponieważ przy okazji poprzednich znanych rewizji Rozrażewskiego, czy Tylickiego, rewidowane przywileje rejestrowano, można spodziewać się, że i tym razem było podobnie.

Paweł Wołucki (1616—1623)

Rejestr czynności biskupich. — Ac. ep., 21(37). Księga oprawiona w skórę; k. nlb. 2, 1—290; pisana 1 ręką (z wyjątkiem dopisanego na końcu dokumentu); na k. 290v—291 zaczęty indeks alfabetyczny: lit. A,B,C,D, E, przez 3 ręce.

Na k. 1: „Acta curiae Il. et Rev. in Chr. Patris D. D. Pauli Wołucki, Dei et Ap. Sedis gratia Ep. Wl. et Pom., a. D. MDCXVI”.

Obejmuje po wpisanych liście pasterskim i *breve* papieskim¹³⁰, zapiski bie-

¹²⁹ Ac. ep., 20(36), s. 313v.; 4 V 1511 r. potwierdził Gembicki dokument lokacyjny wsi Twarda z r. 1367, *in revisione privilegiorum* — s. 226; wójt w Czarnocinie złożył w tym czasie oświadczenie o niemożności okazania przywileju — s. 323.

¹³⁰ Poprzedza je jeszcze na k. 2 nlb. notatka notariusza kapitły: „26 Novembris. Epis-

żące od grudnia 1616 r. do zapiski o śmierci biskupa 15 XI 1622; po niej dopisany, zapewne później, inną ręką jeszcze jeden dokument.

Nie zachowały się rejestry kancelarii Andrzeja Lipskiego (1623—1631). Biskup przeszedł ze stolicy wrocławskiej na krakowską, może więc i w tym wypadku rejestry powędrowały z nim razem do Krakowa, by następnie nigdy już nie wrócić do Włocławka¹³¹.

Krzysztof Charbicki administrator (1631)

Rejestr czynności administratora. — Ac. ep., 23(64 cz.). Księga oprawiona w poł. XX w. w półplótno; k. nlb. 2, 1—95: pisany jedną ręką, bez indeksu¹³².

Na k. 2 lub.: „Acta actorum, decretorum, relationum, quietationum, sub-missionum et processuum in omnibus et singulis cuiuscunque generis causis et actionibus coram Illustri et Adm. Rev. D. D. Christophero Charbicki, praeposito et sedis vacantis episcopatus Wl. et Pom. Administratore, observatorum et prolatorum, a. D. millesimo sexcentesimo trigesimo primo, indictione Romana decima quarta, pontificatus Sanct. D. nostri D. Urbani, Papae eius nominis octavi anno nono, per me Sebastianum Jagodowicz, clericum diaecesis Posnanensis in minoribus constitutum notarium, conscripta et connotata”.

Obejmuje zapiski na k. 1—48 od 17 II (*fundatio iurisdictionis* administratora) do notatki o objęciu rządów przez nowego biskupa i mianowaniu administratora wikariuszem generalnym i oficjałem. Pozostałą część księgi wypełnia rejestr prowadzony w kancelarii konsystorskiej nowego oficjała.

Maciej Łubieński (1631—1641)

Rejestr czynności biskupich. — Ac. ep., 24(40a). Księga oprawiona w pergamin; k. nlb. 3, stron 1—903¹³³, k. nlb. 16; pisana 4 rękami, na kartach końcowych nlb. indeks w porządku wpisów.

Na k. 3 nlb.: „Acta episcopatus Vladislaviensis sub faelici regimine Il. et Rev. D. D. Mathiae Lubieski, Dei et Ap. Sedis gratia Ep. VI. et Pom. ab anno millesimo sexcentesimo trigesimo primo et deinceps”.

Rejestr zaczęto od wpisania dokumentów dotyczących objęcia biskupstwa,

copus.. in Capitulo personaliter constitutus literas Apostolicas praesentes obtulit. Et RRDD prelati et canonici easdem qua par est reverentia susceperunt et admiserunt notarioque suo capitulari legeri mandaverunt prout in praesentia Il. et Rev. Domini praedicti et DD capitularium voce clara et intelligibili legit. (—) Jacobus Nasierowski, Ven. Capituli Wladislaviensis notarius”.

¹³¹ Jest rzeczą uderzającą, że właśnie w rejestrach biskupów przechodzących do Krakowa często występują braki. Było tak już w wypadku Zebrzydowskiego, tylko że wówczas rejestr wrócił z Krakowa do Włocławka. Por. s. 137.

¹³² Pierwotnie rejestr ten oprawiony był wspólnie z rejestrem administratora Stanisława Dąbskiego z r. 1674. Napis na k. nlb. ręką archiwisty z r. 1728 „Indicem contentorum medietatis huius libri vide inferius fol. 117, conscriptum a. D. 1725” odnosił się do rejestru Dąbskiego, choć dziś brak przy nim indeksu. Zob. Ac. ep., 34(64 cz.).

¹³³ Trzy strony (zapisane) po s. 155 opuszczone w paginacji, podobnie 1 strona po s. 421, 644.

bieżące zapiski od 1 VII 1631 (s. 19) do r. 1631, przy s. 314 wszyty oryginalny wypis z akt biskupa płockiego Dunin Wolskiego zawierający *Postulata Cleri Poloniae*[...] *Gregorio XIII* z r. 1578, Wciągając (od s. 706) zapiski z r. 1641 dołączono szereg różnych ważniejszych z lat poprzednich, pominiętych przy pierwotnej rejestracji¹³⁴.

Mikołaj z Oleksowa Gniewosz (1642—1654)
i administrator Samuel Czosnowski (1649—1650)

Rejestr czynności biskupich 1. — Ac. ep. 26(38a). Księga oprawna w pergamin, k. nlb. 3, 1—168, 2 nlb.,¹³⁵ pisana dwoma rękami.

Na k. 3 nlb. dodany później tytuł: „Acta a. millesimi sexcentesi quadragiesimi secundi et sequentium per notarium curiae Il. olim Nicolai Gniewosz Ep. VI et Pom. conscripta”.

Obejmuje zapiski od marca 1642 r. do końca r. 1644. Na początku brak akt dotyczących objęcia biskupstwa. Ostatnia uwaga na k. 168 v.: „Finis a. 1644”.

Rejestr czynności biskupich 2. — Ac. ep. 27(38b). Księga oprawna w pergamin, k. nlb. 4, 1—338 (po k. 148 następuje 151), kilka kart wyciętych na końcu, które zapewne zawierały indeks, jak można sądzić z uwagi ręką XVIII w. na k. 2 nlb.: „vide in fine indicem”. Na k. 4 nlb. herb biskupa. Każdy nowy rok zaczyna się od ozdobnego rysunku i jakiejś sentencji¹³⁶.

Na k. 3. nlb.: „Acta actorum, causarum, actionum, inscriptionum, provisionum negotiorumque omnium, fori tam spiritualis quam saecularis, Il. et Rev. D. D. Nicolai Alberti ab Olexow Gniewosz Dei et Ap. Sedis gratia Ep. VI. et Pom. per mer Martinum Poddembki, canonicum Crusficiensem et curiae causarum Il. et Rev. Suae Celsit. utriusque fori notarium, ab a. D. 1645 et sequentium conscripta”.

Obejmuje zapiski od początku r. 1645 do 27 XI 1649 (k. 1—222v). Dalej następuje przerwa spowodowana wyjazdem biskupa do Rzymu¹³⁷. Na k. 226 zamierzano wpisać zapiski z r. 1651, jak można wnosić z nagłówka, ale już od k. 258 zaczynają się zapiski z r. 1652 i ciągną następnie do 30 XII. Ostatni wpis, testament sufragana Mieszkowskiego z 2 II 1647 r., urywa się na końcu ostatniej k. 338 w połowie.

Rejestr czynności administratora. — Ac. ep. 28(65). Księga oprawna w półskórek w XIX w., k. nlb. 2, strony 1—392 pisane 1 ręką. Na odwrociu k. 1 nlb. uwaga: „Index contentorum in hoc volumine conscriptus est alphabetica a. 1805”, jednak w księdze indeksu brak.

¹³⁴ „A. D. millesimus sexcentessimus quadragessimus primus et plura ex annis anterioribus inserta”.

¹³⁵ Kartę następującą po 168 wycięto.

¹³⁶ Niektóre z tych rysunków nie wykończono. Przykład sentencji na k. 65 przy rysunku otwierającym rok 1646: „Patria virgo tua est, subiecta trioni // Tu tamen. hunc supra Virgo relata sedes // Si superas hodie caelestia sidera, primo // Auguror in caelis te fore Virgo dic.” Tematem rysunków najczęściej herb Gniewosza (Rawicz).

¹³⁷ PSB, t. 8, s. 146—147; zob. również rejestr następny administratora Czosnowskiego.

Na k. 2 nlb.: „Acta actorum et processuum atque decretorum in omnibus et singulis cuiuscunque generis causis et actionibus observatorum et prolatorum, tum et submissionum atque obligationum et quietationum, coram Perillustri et Adm. Reverendo Samuele ab Obory Czosnowski IUD, VI. et Pultoviensi canonico, per Il. et Rev. D. D. Nicolaum Albertum ab Olexow Gniewosz Dei et Ap. Sedis gratia Ep VI. et Po. limina ss. Apostolorum Petri et Pauli visitantem, episcopatum VI. et Pom. in spiritualibus Administratore dato et specialiter deputato habita, gesta et observata incipiunt a. D. millesimo sexcentesimo quadragésimo nono, indictione Romana secunda, pontificatus Sanct. in Chr. Patris D. nostri D. Inocentii Papae eius nominis decimi faeliciter moderni anni sexto, et per me M[agistrum] Ludovicum Christophorum Miller, in philosophia doctorem, sacrae Ap. auctoritate publicum notarium, conscripta”.

Obejmuje zapiski od 28 VII 1649 (data *authentici administratoris*) do listopada 1650 r.

Jak się wydaje, zachowane rejestry z czasów zasiadania Gniewosza na biskupstwie włocławskim nie obejmują wszystkich czynności tego biskupa, brak mianowicie całego roku 1651, który winien być wpisany do rejestru 2.

Florian Kazimierz Czartoryski (1654—1674)

Rejestr czynności biskupich, protokół. — Ac. ep. 31(40). Księga oprawiona w półskórek w XIX w., k. nlb. 1, 1—118, współprawnych 9 aktów osobno ponumerowanych i wyłączonych z foliacji całej księgi; pisana kilku rękami ¹³⁸.

Na k. 1 nlb.: „Protocolon causerum spiritualium et saecularium, inscriptio-num, obligationum, institutionum, resignationum sententiarumque, tam interlocutoriarum quam deffinitivarum, coram Il. Principe et Rev. D. D. Casimiro Floriano Duce in Klewań Czartoryski, Dei et Ap. Sedis gratia Ep. VI. et Pom. iudicioque Suae Il. et Rev. Celsit. instituarum, factarum et peractarum a. D. millesimo sexcentesimo quinquagesimo quinto, die nona m. Augusti inchoatum, conscriptum et connotatum”.

Nagłówek ten odnosi się przede wszystkim do zapisek na k. 1—45 obejmujących daty 9 VIII 1655 do 1663 r. Jest to rzeczywiście brudnopis rejestru czynności biskupich, którego zapiski powtórzono następnie w czystopisie (por. rejestr następny).

Po k. 46 następują luźne pierwotnie materiały, kopie pism wystawianych w kancelarii, oryginały wchodzących, ułamki protokołu z r. 1665 i 1666 — razem 9 aktów.

Na k. 48 fragment protokołu z r. 1663, a na k. 49—83 protokół od 6 VI 1665 do 25 II 1667 r.

Od k. 96 znów luźne akta objęte jednak foliacją księgi, kopie pism własnych kancelarii biskupiej i oryginalne wyciągi z akt grodzkich z l. 1660—1668.

¹³⁸ Istotna część księgi, protokół rejestru czynności biskupich, prowadzona jedną ręką w l. 1655—1663, drugą 1655—1666.

Rejestr czynności biskupich. — Ac. ep., 30(39). Księga oprawiona w półskórek w XIX w., k. nlb. 1, 1—169, pisana jedną ręką¹³⁹. Na k. 126—132 pierwotnie pustych dodano ok. r. 1728 indeks, do którego odesłano adnotacją na k. 1.

Na k. 1 nlb.: „Acta causarum, sententiarum definitivarum et interlocutoriarum, institutionum, resignationum, quietationum, manifestationum, curiae Il. Principis et Rev. D. D. Casimiri Floriani ducis in Klewań Czartoryski Ep. VI. et Pom., de a. D. 1655 conscripta”.

Obejmuje zapiski od 29 VII 1655 do r. 1663 (k. 1—78v) wpisane na podstawie omówionego poprzednio protokołu. K. 79—84 puste, dalej zaś na k. 85—109 zapiski z r. 1660 (od 16 VIII).

Na k. 133—143 wpisano święcenia dokonane przez biskupa w latach 1656—1663 w układzie chronologicznym.

Końcowe karty 145—168 mieszczą kilka zapisek sądowych z lat 1657—1659¹⁴⁰.

Administrator Stanisław Dąbski (1674)

Rejestr czynności administratora. — Ac. ep., 34 (64 cz.)¹⁴¹. Jest to księga w oprawie z poł. XX w. w półplótno, k. 98—116, pisana 1 ręką.

Na k. 98 nagłówek: „Acta actorum, decretorum et procesuum in omnibus et singulis cuiuscunque generis causis et actionibus coram Il. et Rev. D. D. Stanisłao Dąbski, nominato episcopo Chelmensi, administratore episcopatus et praeposito VI., archidiacono Plocensi tum et delegato iudice Perillustri et adm. Reverendi D. Luca Przewłocki UID canonico VI., etc. observatorum et prolatorum, a. D. millesimo sexcentesimo septuagesimo quarto, indictione Romana XII, pontificatus Sanct. D. nostri D. Clementis, Papae eius nominis decimi, pontificatus eius a. quinto, per me Albertum Latosz, canonicum Crusvicensem, poenitentiarium ac Il. D. Administratoris notarium Vladislaviae conscripta et connotata”.

Obejmuje zapiski od stycznia do kwietnia 1674 r.¹⁴²

Akta kolejnych biskupów Jana Gembickiego (1674—1675), Stanisława Sarnowskiego (1677—1680), Bonawentury Madalińskiego (1681—1691)¹⁴³, Stanisława Dąbskiego (1691—1699) nie zachowały się¹⁴⁴.

¹³⁹ Na k. 1 ks. Z. Chodyński dopisał uwagę: „cf. Lib. N 40 in quo invenies dies et annos hic omissos”, odsyłając w ten sposób do protokołu.

¹⁴⁰ Cały czystopis sporządzony jest mało starannie, czyni wrażenie nie wykończonego, opuszczono miejsca na nagłówki, których później nie dopisano.

¹⁴¹ Pierwotnie rejestr ten był współoprawny z rejestrem czynności administratora Krzysztofa Charbickiego z r. 1631, Ac. Ep., 23(64 cz.), być może użyto nawet gotowej i oprawionej książki z tamtym rejestrem do wpisania nowego. Podział nastąpił przy porządkowaniu archiwum w poł. XX w.

¹⁴² Na karcie ostatniej (116 v) dopisano później inną ręką kopię kontraktu między wikariuszami włocławskimi a kanclerzem włocławskim z r. 1724.

¹⁴³ Za czasów Madalińskiego przeprowadzano w biskupstwie rewizję przywilejów podobną jak za czasów Rozrażewskiego i Gembickiego — zob. Dok. 672. Nie ma jednakże śladu, żeby tego rodzaju rewizje były w drugiej połowie XVII w. połączone z rejestracją rewidowanych dokumentów.

¹⁴⁴ W r. 1728 w archiwum kapituły włocławskiej przechowywano „Liber in folio manu

Stanisław Szembek (1700—1704)

Rejestr czynności biskupich. — Ac. ep., 36(41). Księga oprawna w skórę z wytłoczonym herbem Szembeków i napisem: „Acta actorum Episcopatus Vl. et Pom. a a. D. 1700 ad a. D. 1740(!) inclusiva conscripta; z obu stron herbu litery: „S. D. G. E. V. P.”; k. nlb. 1, 1—240; 24 nlb.; na 11 końcowych indeks; pisana jedną ręką.

Brak właściwej karty tytułowej. Na k. 1 nlb. ręką z XVIII w.: „Acta Vladislaviensia ab a. 1700 do 1704”.

Obejmuje zapiski od listopada 1700 r. (*Fundatio iurisdictionis*) do 3 IV 1704 r. Na k. 239 (przedostatniej) wpisano akt z 9 XI 1701 r. omyłkowo opuszczony przy wpisach tego roku¹⁴⁵.

Akta biskupa Felicjana Konstantego Szaniawskiego (1707—1719) nie zachowały się.

Krzysztof Antoni Szembek (1720—1738)

Rejestr czynności biskupich, protokół 1. — Ac. ep., 38(44). Księga oprawiona w półskórę w poł. XIX w., k. nlb., 4, lb. 1—3, nlb. 1—2, lb. 1—228, nlb. 1: pisana jedną ręką¹⁴⁶.

Na k. nlb. 1: „Protocollum actorum Il. Exc. et Rev. D. D. Christophori Antonii in Słupow Szembek, Dei et Ap. Sedis gratia Ep. Vl. et Pom. ab a. 1721 a die decima quinta m. Aprilis (ad 1725)”.

Obejmuje zapiski, wbrew tytułowi, już od 6 III 1721 r. do końca r. 1725. Zgodnie z tytułem, jest to protokół rejestru.

Rejestr czynności biskupich, protokół 2. — Ac. ep., 39(45). Księga oprawiona w pergamin, k. nlb. 2, 1—170, 4 nlb; pisana jedną ręką.

Na k. nlb. 2: „Protocollum actorum a. 1726-ti (ad 1730)”.

Obejmuje zapiski od początku r. 1726 do końca (16 XII) 1730 r. Zgodnie z tytułem jest to protokół rejestru.

scriptus in compactura pergamenaea viridi continens Protocollon variarum Regni Expeditionum in a. D. 1688 et subsequentibus” — MHDVI., XXVI, 1949, s. 40, dziś Rkp. Czart., 427. Jest to zbiór różnych listów, głównie Stanisława Dąbskiego, jeszcze jako biskupa płockiego, oraz Zygmunta Dąbskiego, wojewody brzeskiego, mowy sejmowe z r. 1685, informacje o sejmach 1588 i 1589, kilka nadań dla różnych osób w diecezji włocławskiej i kilka listów Dąbskiego już jako biskupa włocławskiego — do r. 1698. Notatka na k. 1: „Ex libris Joannis Chrysostomi Zakowski 23 Julii a. 1689 we Gdańsku za złotych dwa” — dla tegoż Zakowskiego na s. 117 przywilej od administratora *sede vacante* Konstantego Zielińskiego z nadaniem wójtostwa we wsi Zbylutka w kluczu piórkowskim. Rękopis nie jest rejestrem kancelarii biskupiej — wygląda na zbiór różnych materiałów sporządzony jednak przez kogoś z otoczenia Dąbskiego, może któregoś z jego sekretarzy.

¹⁴⁵ Z uwagą: „Actus sequens institutionis in a. milesimo septingentesimo primo sub die Mercurii IX Novembris est subsecutus sed quia omissus hic inseritur”. W Bibl. Kapit. we Włocławku zachował się również rękopis z czasów Stanisława Szembeka (dawna sygn. 403) zawierający różne materiały publiczne z l. 1701—1702 (m. in. korespondencje, ordynacje, uniwersały wychodzące z kancelarii królewskiej — wśród nich zapiski w rodzaju: „KJM na Bielanach rezyduje, jeszcze niezdrów”; w końcowej części diariusz sejmu z r. 1702). Nie wiadomo jednakże, czy rękopis ten ma cokolwiek wspólnego z kancelarią biskupią.

¹⁴⁶ Tylko jeden zapis na k. 21v z 20 VIII 1721 r. ręką odmienną. Na poprzedniej karcie zakończono zapiski z r. 1721, ten więc akt dopisano niewątpliwie później na wolnym miejscu pod właściwym rokiem.

Rejestr wyświęconych. — Ac. ep., 48(99). Księga oprawiona w XVIII w. w półskórek i kolorowy papier, k. nlb. 42, pisana kilku rękami.

Brak karty tytułowej. Na k. 1 dopisano później: „Liber functionum episcopaliū Il. Rev. ac. Exc. Christophori Antonii Szembek, Ep. VI. ab a. 1720—1738”.

Obejmuje wykaz wyświęconych kleryków i księży od 1 VI 1721 do końca 1733 r. prowadzony sukcesywnie. Początkowo, k. 2—23, próbowano rejestrację prowadzić według podziału na rodzaje święceń, tj. na osobnych kartach wpisywano święconych *ad primam tonsuram*, *ad ostariatum* itd. Jednak już w r. 1723 wrócono do czysto chronologicznego notowania udzielanych przez Szembeka święceń.

Rejestr bierzmowanych. — Ac. ep., 49(100). Księga oprawiona w XVIII w. w półskórek i kolorowy papier, k. nlb. 39, pisana 3 rękami. Z książką luźnie złączona druga bez trwałej oprawy w formacie dudki z włożonymi kilkoma luźnymi kartkami oraz 2 niewielkie poszyty, pisane różnymi rękami.

Brak karty tytułowej. Na k. 1 dopisano później (ręką jak w rejestrze poprzednim): „Liber actorum episcopaliū Il. Rev ac Exc. Christophori Antonii Szembek, Ep. Posnaniensis, ab. a. 1720 ad 1738 Ep. VI. deinde Archiepiscopi Gnesnensis”.

Od k. 3 wpisy bierzmowanych przez Szembeka na terenie diecezji poznańskiej 1717—1720. Na końcu książki dopisek z r. 1733 wymieniający bierzmowanych w Smardzewicach.

Na k. 1 załączonej dudki: „Nomina confirmatorum ab Il. Exc. ac Rev. Christophoro Szembek, Ep. VI. et Pom., a. millesimo septuagesimo vigesimo quinto, die 20 Maii, in capella regia”. Zawartość zgodna z nagłówkiem.

Poszyt 1 zawiera „Catalogus confirmatorum in ecclesia monialium s. Clarae Bidgostiae 5 Augusti 1728”.

Poszyt 2 — „Catalogus confirmationum et adstantium”, bd. i m.

Rejestr korespondencji 1. — Ac. ep., 40(42). Księga oprawna w półskórek w XVIII w., k. nlb. 1, stron 155—222, k. nlb. 2, pisana kilku rękami; na dwóch kartach ostatnich indeks w kolejności wpisów.

Brak tytułu. Obejmuje: s. 155—162 kilka aktów nie datowanych, s. 163—169 listy wychodzące, rzadziej wchodzące, z kancelarii biskupiej od 12 X do 9 XII 1721 r.; s. 170 jeden list z 11 X 1722 r.; s. 171—212 listy jak poprzednio od 20 I 1723 do 29 XII 1723; s. 212—222 listy jak poprzednio od 13 IV do 2 V 1725 r.

Rejestr korespondencji 2. — Ac. ep., 41(43). Księga oprawna w półskórek i barwny papier w XVIII w., k. nlb. 1, stron 1—79, nlb. 1, pisana kilku rękami, na karcie ostatniej indeks w kolejności wpisów.

Na k. 1 nlb. „Publica et episcopalia Cuiaviensia a. 1721 et 1722”¹⁴⁷.

Obejmuje: s. 1—5 koncepty kilku aktów bd. i kopie listów Szembeka z r. 1715 (!); s. 6—14 korespondencję biskupa z Augustem II, Flemmingiem,

¹⁴⁷ Tą samą, która pisała książkę poprzednią. Na k. 94 dokończona zapiska ręką odmienną znaną z wpisu na k. 21v książki poprzedniej.

kanclerza Szembeka z kardynałem Albani, Augusta II z Piotrem W. — 14 IX 1721 — 19 III 1722; s. 15—26 kopie listów własnych biskupa do różnych osób z marca 1722; s. 27—37 rodzaj diariusza o czynnościach biskupa w związku ze spadkiem po majorze Weigielewiczu z r. 1717¹⁴⁸; s. 38—79 kopie listów wychodzących, czasem i wchodzących, z kancelarii biskupiej od 2 IV do 8 VIII 1722¹⁴⁹.

Jak się wydaje, pierwsze rejestry korespondencji miały numerację ciągłą, stąd s. 1—79 i 155—222 zachowanych rejestrów. Niewątpliwie istniał i rejestr obejmujący strony 81—154, w którym zapewne umieszczono opuszczoną korespondencję z r. 1724¹⁵⁰.

Rejestr korespondencji 3. — *Varia* Szembeka. Poszyt, k. nlb. 3, s. 1—57, nlb., 7, bez kart końcowych, pisany tymi samymi rękami, co poprzednie.

Brak tytułu. Na k. 3 nlb. kilka zapisek jeszcze z Poznania. Obejmuje: na s. 1 oblatę dekretu w sprawie z m. Gdańskiem z r. 1720 w grodzie skarszewskim; od s. 5 listy własne biskupa od 15 II — 19 IX 1723 r.; 26 II — 9 V 1724 r.; 16 — 18 IX 1725 r.; 12 V — 30 X 1727 r.

Rejestr korespondencji 4. — Ac. ep., 43(46). Księga oprawiona w pergamin. k. nlb. 1, stron 1—349¹⁵¹, 1 nlb., indeks w kolejności wpisów doprowadzony do s. 158.

Brak karty tytułowej. Obejmuje kopie listów wychodzących, rzadziej wchodzących, kancelarii biskupiej (również osób trzecich przesyłane biskupowi do wiadomości), od 11 IX 1728 do 22 VIII 1731 r. Po indeksie wpisany jeszcze list z 26 I 1731 r. Końcowe karty, doszyte, zawierają kopię listu z 16 VIII 1728 r.

Rejestr korespondencji 5. — Ac. ep., 44(47). Księga oprawiona w połowie XX w. w półplótno, k. nlb. 1, stron 1—181, pisana kilku rękami, na s. 178 indeks doprowadzony do s. 21, pozostałe puste.

Brak tytułu. Obejmuje kopie listów (j. w.) od 1 VII 1731 do 29 VI 1734 r.

Rejestr korespondencji 6. — Ac. ep., 46(50). Księga oprawiona w półskórkę w XIX w., k. nlb. 3, 1—65, pisana kilku rękami.

Brak karty tytułowej. Obejmuje kopie listów (j. w.) od 1 IX 1735 do 28 II

¹⁴⁸ „Notatum variis temporibus zkombinowany zaś in unum descriptum primis diebus Martii a. 1717”.

¹⁴⁹ Po s. 70 klejono do rejestru oryginalne pokwitowanie na 320 tyńfów wziętych od biskupa 1 VI 1722; nie jest objęte paginacją.

¹⁵⁰ Istnienie tego rejestru potwierdza i wzmianka w późniejszej korespondencji Szembeka: 1 IX 1735 r. pisał do biskupa warmińskiego z Maćkówów „Adiunctum seorsive folium informabit WXM de mea cura et solitudine” — Ac. ep., 46(50), 1v. Przy kopii listu w rejestrze pisarz dodał „To adiunctum folium, o którym się tu nadmieniam w tym liście, jest wpisane w Księgę Publicorum, w turecki pstry papier oprawną, fol. 111”. Otóż tak samo jest oprawiona i poprzednia księga rejestrów z paginacją 1—79 o tytule *Publica et episcopalia Cuia-viensia*. Wzmianka pisarza dotyczy więc niewątpliwie zaginionej dziś księgi ze stronami 81—154.

¹⁵¹ Przy paginacji opuszczono s. 55, tzn. po s. 54 następuje s. 56. Dwie strony po s. 105 nie paginowane; zapis na nich skasowano i strony zaklejono umieszczając uwagę *alibi scriptum, quaere supra*. Podobnie skasowano zapiski na objętych paginacją stronach 216—217.

1739 r. Na k. 65 dopisano później list Szembeka, już prymasa, do kasztelana krakowskiego i hetmana wk. koronnego i odpowiedź nań.

Rejestr spraw pruskich 1. — Ac. ep., 42(14). Księga oprawiona w półskórek w XIX w., k. nlb. 2, lb. 1—65 + stron 66—136 późniejszej paginacji ołówkiem, pisana kilku rękami.

Na k. 2 nlb.: „Cathalogus variarum scripturarum etc. ad notitiam et informationem episcopatus VI. et Pom. pertinentium sub II. et Rev. D. Christophoro Antonio a Słupow Szembek, Dei et Ap. Sedis gratia Ep. VI. et Pom., in Cancellaria eiusdem conscriptus a. D. 1722-o”.

K. 1—53 pierwotnej foliacji obejmują wpisy kopii różnych aktów dotyczących kościoła i dóbr biskupich na terenie Prus od czasów bardzo dawnych (m. in. dokument biskupa Wolimira z 16 II 1258 r. cyt. w związku z rewizją granic Kaszczorka w r. 1702) do r. 1722 („Praciudicia in districtus Leoburgensi et Bythoviensi tum in capitaneatu Drahimensi porrecta ad conferentiam habitam inter deputatos a Senatus consilio et ablegatum Brandenburgicum 1722 Varsaviae”). Jest to najstarsza partia rejestru powstała zgodnie z nagłówkiem w r. 1722. Kontynuowano ją następnie wpisując w r. 1723 korespondencję biskupa z nuncjaturą — do k. 65.

Od k. 65v: „Relatio gestorum et actorum II. et Rev. D. Christophori Antonii a Słupow Szembek, Ep. VI. et Pom., cum magistratu Gedanensi ratione summae 150 000 bonae monetae, decreto iudiciorum SRM assessorialium 1716 lato adiudicatorum, tum et ratione aliarum iniuriarum gravaminum incolis Szotlandensibus, Sztolcemberegensibus, Szydlicensibus, monialium s. Brigithae aliisque fundis spiritualibus et iurisdictioni spirituali illatarum, de quibus Sua II. Celsitudo statim anno primo ab accepta possessione huius episcopatus agere coepit”.

Ta część rejestru składa się z kolejnych wpisów relacji o podróżach gdańskich biskupa i rokowaniach z Gdańskiem oraz korespondencji z Gdańskiem l. 1721—1729. Obie części rejestru prowadzono zapewne równolegle.

Rejestr spraw pruskich 2. — Ac. ep., 45(48). Księga oprawiona w XVIII w. w skórę, na okładce nalepka z napisem „Gedanensia” i „Episcopalial N° 20”, k. nlb. 2, lb. 1—57 (ołówkiem), nlb. 12, pisana kilku rękami.

Brak karty tytułowej. Obejmuje: na k. 1—5 kopie kilku różnych aktów — od mowy samego Szembeka na sejmie konwokacyjnym w r. 1733 do wyciągów ze statutów dla Gdańska Zygmunta I z r. 1526; na k. 5—7 notatki ze stanu sprawy biskupa z Gdańskiem 1716—1732; na k. 9v memorialik dla oficjała gdańskiego z r. 1734, i następnie, od k. 10 v do końca kopie listów od 16 IX 1735 r. (ale dalej i rok 1734) do 20 V 1739 r. Pierwsza część rejestru powstała więc chyba od jednego rzutu ok. r. 1735, dalsza jest wynikiem sukcesywnych wpisów w l. 1735—1739.

Rejestr gospodarczy. — Gospodarcze (150). Księga oprawiona w pergamin w XVIII w. k., nlb. 2, 1—112, pisana kilku rękami, tymi co rejestry korespondencji.

Brak karty tytułowej. Obejmuje korespondencję dotyczącą dóbr biskupich

(listy wychodzące, rzadziej wchodzące), rachunki z dzierżaw, kontrakty z górnikami olkuskimi na zakładanie kopalń w kluczu piórkowskim¹⁵², kopie przywilejów na dobra poprzednich biskupów potwierdzone przez Szembeka, relacje chłopów i dzierżawców o zbiegłych poddanych (np. o poddanym z Wólki Łódzkiej do klucza pabianickiego). Rejestr prowadzony sukcesywnie w l. 1727—1735.

Z tyłu książki, po jej odwróceniu, wpisywano równolegle (w l. 1730—1735) kontrakty z dzierżawcami dóbr.

W kancelarii biskupiej Szembeka gromadzono również pewien materiał luźny, notatki, koncepty i kopie pism wysyłanych, a obok tego korespondencję wchodzącą. Fragment tego rodzaju materiałów zachował się w k s i ę d z e — Ac. ep., 47(49) w oprawie z poł. XX w., klb. (ołówkiem) 1—184, pisanej wielu rękami¹⁵³.

Brak karty tytułowej. Na k. 1: „Episcopalia Regestr tej książki” — następuje zwięzły indeks w kolejności szycia całej zawartości, bez odsyłania do folia (wobec braku pierwotnej foliacji), ręką z XVIII w.

Obejmuje 99 różnych aktów, ponumerowanych niebieskim ołówkiem w XIX w., z różnych lat, z okresu pobytu Szembeka we Włocławku. Większość pism na odwrocie posiada notatki kancelaryjne o materii sprawy, np. „Episcopalia”, „Sliviciensis parochi negotia 1731 ad 1732”. Pisma są różnych rozmiarów, noszą ślady pierwotnego przechowywania w składkach. Obok listów wchodzących do kancelarii i kopii pism własnych, mieści się również w księdze „Regestrum Conversorum ad veram catholicam fidem a sacerdotes Cogregationis Missionis domus Gedanensis ad. 1725 m. Augustum” (do r. 1726).

Rejestry kancelarii następców Szembeka, biskupów Adama Grabowskiego (1739—1741) i Walentego Czapskiego (1741—1751) nie zachowały się¹⁵⁴.

Antoni Sebastian Dembowski (1752—1763)

Rejestr czynności biskupich. — Ac. ep. 51(54). Księga oprawiona w XVIII w. w skórę, k. nlb. 1, stron 1—475, k. nlb. 26; pisana 1 ręką; na kartach końcowych indeks w kolejności wpisów tąż ręką.

Na k. 1 nlb. „Acta diaecesana sub episcopatu et regimine Il. et Rev. D. Antonii Sebastiani Dembowski, de stemmate Jelita, Ep. VI. et Pom., expedita ab a. 1753 ad a. 1757”. I pod nagłówkiem uwaga: „Plura videantur in protocollo expeditionum cancellariae” odsyłająca do rejestru korespondencji.

Obejmuje zapiski od lutego 1753 r. do 30 XII 1757 r. Na początku przed bieżącymi sprawami wpisano dokumenty z r. 1752 związane z przejściem Dembowskiego na biskupstwo włocławskie. Brak w rejestrze spraw sądowych, jest

¹⁵² Druk. w MHDVI., VI, 1886.

¹⁵³ Całość musiała stanowić poszyt nie tylko w w. XIX (w Inwentarzu 1910 r. *Episcopalia diversi generis*) ale już w XVIII, sądząc z ręki, która na 1 k. wpisała indeks zawartości. Temu też wczesnemu szyciu zapewne materiał zawdzięcza swe zachowanie.

¹⁵⁴ Już po napisaniu niniejszej pracy w Arch. Diec. we Włocławku odszukano i włączono do serii akt biskupich akta administratora Andrzeja Ignacego Bajera z l. 1751—1753 — Ac. ep. (417).

natomiast ważniejsza korespondencja, instytucje na beneficja, materiały informacyjne, m. in. *ordo senii praelatorum et canonicorum Vladislaviensium* z datami instalacji.

Rejestr czynności biskupich 2. — Ac. ep. 52(52 cz.)¹⁵⁵. Księga oprawiona w półplótno w poł. XX w.; k. nlb. 1, stron 1—200 (foliacja ołówkiem k. 113—212); pisana ręką rejestru poprzedniego; bez indeksu.

Brak tytułu. Dalszy ciąg rejestru opisanego poprzednio. Obejmuje zapiski od początku r. 1758 do 4 II 1762. Na końcu wszyte przy oprawianiu rejestru 2 akty z 23 VI i 30 IV 1762 r.

Rejestr spraw sądowych, protokół. — Ac. ep. 55(56). Księga oprawiona w półskórek w XIX w.; k. nlb. 1, lb 1—63, nlb. 1; pisana 4 rękami; bez indeksu.

Na k. 1 „Acta curialia sub auspiciis Il. Ex. et Rev. D. D. Antonii Sebastiani a Dembowa Góra Dembowski, Dei et Ap. Sedis gratia Ep. Vl. et Pom., feliciter dominantis, inchoata auditoriatu Perillustris Rev. D. Cypriani Wolicki, ecclesiarum cathedralis Plocensis, colegiatarum insignis Crusviciensis et Pultoviensis canonici, praepositi et officialis Lomzensis, bonorum episcopatus Cuiaviensis commissarii, causarum curiae episcopalis iudicis generalis, in praesentem protocollon inseri ordinata, per me vero Josephum Ossinski, eiusdem curiae episcopalis procuratorem uti et tanquam notarium assumptum, a. D. 1756-to acticata”.

Obejmuje wpisy spraw sądowych od 2 V 1756 do 27 IX 1769 r. Przy oprawie doszyto 3 osobne karty z l. 1763, 1764 i 1774 (objęte foliacją księgi). Księga jest więc rejestrem spraw prowadzonych przez Cypriana Wolickiego jako audytora nie tylko biskupa Dembowskiego († 1763) ale i koadiutora tegoż, a później następcy, biskupa Ostrowskiego.

Rejestr korespondencji. — Ac. ep., 53(55). Księga oprawiona w XIX w. w półskórek; k. nlb. 1, stron 1—309, k. nlb. 33; pisana co najmniej 4 rękami; na kartach pustych, przy końcu, późniejszą ręką zwięzły indeks alfabetyczny oraz rękami pisarzy rejestru indeks w kolejności wpisów.

Na k. 1 nlb.: „Expeditiones variae episcopatu Il. Exc. et Rev. D. D. Antonii Sebastiani a Dembowa Góra Dembowski, Dei et Ap. Sedis gratia Ep. Vl. et Pom., factae opere et studio Peril. Rev. D. A[dalberti] S[ulinski], canonici Vladislaviensis et Crusficiensis, accurate connotatae, ab a. millesimo septingentesimo quinquagesimo tertio inchoatae”.

Obejmuje kopie listów wychodzących z kancelarii biskupiej, wyjątkowo wchodzących¹⁵⁶, od 10 III 1753 do 7 II 1763 r. Później dopisano kopię listu Feliksa Lewińskiego, sufragana i wikariusza generalnego wrocławskiego, z r. 1805. Przy oprawianiu wszyto do księgi (po s. 141) 2 listy oryginalne do biskupa.

Biskup Dembowski był znanym zbieraczem starych archiwaliów i różnego rodzaju materiałów historycznych, z których korzystał m. in. do swego wydaw-

¹⁵⁵ Pierwotnie współoprawny z diariuszem biskupa Dembowskiego Ac. ep., 54(52 cz.) zob. dalej.

¹⁵⁶ Są to często akty rezygnacji z beneficjów kościelnych z oryginalnymi podpisami rezygnujących.

nictwa Dogiel¹⁵⁷. Te się jednak po jego śmierci rozproszyły. Sam biskup prowadził też w okresie swych rządów i w diecezji płockiej i włocławskiej diariusze swych czynności, które uważał za pewnego rodzaju uzupełnienie urzędowego rejestru czynności biskupich prowadzonego przez jego kancelarię¹⁵⁸.

Diariusz Dembowskiego, biskupa włocławskiego, zachował się w księdze oprawionej w półpłótno w poł. XX w. Ac. ep., 54(52 cz.), k. nlb. 1, lb. 1—112, pisanej jedną ręką.

Na k. 1 nlb.: „Diariusz spraw i interesów diecezji kujawskiej i pomorskiej zaczęty in a. 1752”¹⁵⁹.

Obejmuje okres od 6 VI 1752 do 25 II 1761 r. Ostatnia zapiska urwana na końcu strony w połowie, zapewne więc ostatnich kart brakuje. Pisany jest w pierwszej osobie. Zawiera chronologiczny wykaz ważniejszych postanowień i czynności biskupa, zwykle po kilka zapisów z każdego miesiąca.

Antoni Ostrowski (1763—1777)

Rejestr czynności biskupich. — Ac. ep., 57(57). Księga oprawiona w XVIII w., w skórę ze złoceniami, (złocene krawędzie kart); k. nlb. 6, stron 1—226, k. 17 nlb.; pisana jedną ręką, tąż ręką na końcowych kartach indeks alfabetyczny.

Na k. 2 nlb.: „Acta curiae episcopalis Vladislaviensis sub felici regimine Il. Exc. et Rev. D. D. Antonii Casimiri de Ostrow Ostrowski, Ep. Vl. et Pom., ab a. 1763 ad a. 1769 collecta”.

Obejmuje zapiski od 27 X 1763 do 22 VI 1769 r. Poprzedzają je wpisy wszystkich dokumentów dotyczących objęcia biskupstwa przez Ostrowskiego.

Rejestr czynności biskupich, protokół. — Ac. ep., 58(58). Księga oprawiona w XVIII w. w skórę z wytłoczonym na grzbiecie napisem:

¹⁵⁷ W. Konopczyński, *Antoni Sebastian Dembowski*, PSB V, s. 84.

¹⁵⁸ Biskup był również autorem prac z zakresu ustroju ówczesnej Polski. Pewne materiały, które gromadził do tych prac, jak również ich różne redakcje zachowały się w rkp. Bibl. Jagiel., 6287, IV: „Opera [...] Antonii Seb. Dembowski [1682—1763] episcopi Cuiaviansis nec non Pomeraniae”. Rękopis ten mieści również fragment archiwum własnego biskupa z czasów jego urzędowania w kancelarii koronnej oraz pełnienia funkcji biskupich w Płocku i Włocławku — por. *Inwentarz rękopisów Bibl. Jagiel. nr 6001—7000, cz. I 6001—6500*, oprac. A. Jałbrzykowska, J. Zathej, Kraków 1962. Własne utwory biskupa znajdują się również w AGAD w Warszawie, Arch. Publ. Pot., 76. Według *Katalogu rękopisów kapitulnych katedry krakowskiej, cz. I Kodexa rękopiśmienne 1—228*, wyd. I Polkowski, Kraków 1884, s. 165, w Archiwum Kapitulnym w Krakowie znajduje się rejestr prowadzony w kancelarii płockiej Dembowskiego: „Liber variarum ab urbe et aliis locis expeditionum originalium ad curiam episcopalem, sub auspiciis Il. Exc. et Rev. D. D. Antonii Sebastiani a Dembowa Góra Dembowski, Dei et Ap. Sedis gratia Ep. Plocensis, ex post nominati Vladislaviensis et Pomeraniae, et a curia eiusdem ad ecclesias suae dioecesis, capitula, parochos et parochianos dictarum, copias in se translatas et ingrossatas cum adnotatione utilium sciendorum et informationum continens”. W części końcowej znajduje się kilka listów z r. 1752 dotyczących diecezji włocławskiej.

¹⁵⁹ Na odwrocie karty tytułowej umieścił biskup notatkę o swej konsekracji na biskupstwo płockie w r. 1737, a dalej: „In a. 1752 circa translationem meam na biskupstwo kujawskie oddałem sucessori meo na biskupstwo płockie IMX Szembekowi wszelkie papiery, munimenta i informacje do biskupstwa płockiego należące oraz i diariusz obszerny totius regiminis mei, tak jako teraz ten zaczynam w imię pańskie”. Podobnego rodzaju diariusze prowadził Dembowski w swoim czasie jako sekretarz poselstwa Krzysztofa Szembeka do Wiednia (1713 r.) i podczas swej podróży do Rzymu. — *Ibid.*

Rejestry gospodarcze		Rejestry działalności publicznej	„Materiały historyczne”
spraw. bieżących	rew. upraw. posiadaczy dóbr		
—	—	—	—
—	—	—	—
—	—	—	—
—	—	—	—
—	—	(„Liber... cont. varias	—
—	—	Regni transactiones	—
—	—	publ. tempore Vladislai	—
—	—	R. P. et Hungariae”	—
—	—	— Inw. 1728)	—
—	—	—	—
—	—	—	—
—	—	—	—
—	—	—	—
—	—	—	—
—	Ossol. 2509	—	Kopiarz mater. hist.
—	—	—	(z chronologią bisku-
—	—	—	pów) — Kop. (4)
—	—	—	—
—	—	—	—
—	—	—	—
—	—	—	—
—	—	—	—
—	—	—	—
—	—	—	—
—	—	(„Liber... continens	1. „Ratio rerum in epis-
—	—	Protocollon Variarum	copatu Vlad.” — Ac.
—	—	Publ. Regni expeditio-	ep. 7(24 cz.)
—	—	num sub Rege Sigism.	2. (Acta Tomiciani red.
—	—	Augusto” — Inw. 1728)	3, T. 14, 15 — Inw.
—	—	—	1728)
—	—	—	3. (Różne akta publ.
—	—	—	z czasów Zygmunta I
—	—	—	— Inw. 1728)
—	—	—	4. (“...Res gestas tempore
—	—	—	interregni et electionis
—	—	—	Henrici et Stephani”
—	—	—	— Inw. 1728)
—	—	—	5. „Liber Decretorum
—	—	—	Assesor.” — Varia
1. Kop.	1. Kop. (138,	1. Akta komisji Będziń-	1. Różne, głównie doty-
138, 96cz.)	96cz.)	skiej 1589 — Czart.	czące synodów — Ac.
—	2. Kop. (135)	340	ep. 18(18)
—	—	2. Akta Komisji w spr.	2. Różne, również syno-
—	—	przymierza z cesarzem	dalne — Ac. ep. 17
—	—	1596 — Czart. 332	(15)

za

47

pr

or

71

72

TABLICA II

REJESTRY KANCELARII CURIAE EPISCOPALIS *

Biskup (administrator)	Lata	Rejestry czynności biskupich				Rejestry korespondencji		Rejestry gospodarcze		Rejestry działalności publicznej	„Materiały historyczne”
		seria główna		serie wyodrębnione		wychodzącej	wchodzącej	spraw. bieżących	rew. upraw. posiadaczy dóbr		
		protokół	czystopis	udzielanie sakram.	specjalne						
Mikołaj Kurowski	1399—1402	—	?	—	—	—	—	—	—	—	—
Jan „Kropidło”	1402—1421	—	?	—	—	—	—	—	—	—	—
Jan Pella	1421—1428	—	?	—	—	—	—	—	—	—	—
Jan Szafraniec	1428—1433	—	?	—	—	—	—	—	—	—	—
Władysław z Oporowa	1433—1449	—	?	—	—	—	—	—	—	(„Liber... cont. varias Regni transactiones publ. tempore Vladislai R. P. et Hungariae” — Inw. 1728)	—
Jan Gruszczyński	1449—1463	—	?	—	—	—	—	—	—	—	—
Jan z Brzezia	1460—1464	—	?	—	—	—	—	—	—	—	—
Jakub z Sienna	1464—1473	—	?	—	—	—	—	—	—	—	—
Zbigniew Oleśnicki	1473—1481	—	Ac. ep. 1(107)	—	—	—	—	—	—	—	—
Andrzej z Oporowa	1481—1483	—	?	—	—	—	—	—	—	—	—
Piotr z Bnina	1484—1494	—	?	—	—	—	—	—	—	—	—
Krzyszław z Kurozwęk	1494—1503	—	Ac. ep. 1(107)	—	—	—	—	—	—	—	—
Wincenty Przerembski	1503—1513	—	Ac. ep. 1(107)	—	—	—	—	—	—	—	—
Maciej Drzewicki	1513—1531	—	Ac. ep. 2(19)	—	Arch. Archid. Gn. Ms. 56	Bibl. Jag. 38	—	—	Ossol. 2509	—	Kopiarz mater. hist. (z chronologią bisku- pów) — Kop. (4)
Jan Karnkowski	1531—1537	—	1. Ac. ep. 2(19) 2. Ac. ep. 3(20)	—	—	—	—	—	—	—	—
Łukasz Górka	1538—1542	—	Ac. ep. 3(20)	—	—	—	—	—	—	—	—
Mikołaj Dzierzgowski	1543—1546	—	Ac. ep. 3(20)	—	—	(zagin.?)	—	—	—	—	—
Andrzej Zebrzydowski	1546—1551	—	Ac. ep. 4(22)	—	—	Bibl. Jag. 65	—	—	—	—	—
Jan Drohojowski	1551—1557	—	Ac. ep. 3(20)	—	—	—	—	—	—	—	—
Jakub Uchański	1557—1562	—	Ac. ep. 5(23) Ac. ep. 4(22)	—	—	—	—	—	—	—	—
Mikołaj Wołski	1562—1567	—	(zagin.)	—	—	—	—	—	—	—	—
Stanisław Karnkowski	1567—1581	—	(zagin.)	—	—	Czart. 311	—	—	—	(„Liber... continens Protocollon Variarum Publ. Regni expeditio- num sub Rege Sigism. Augusto” — Inw. 1728)	1. „Ratio rerum in epis- copatu Vlad.” — Ac. ep. 7(24 cz.) 2. (Acta Tomiciana red. 3, T. 14, 15 — Inw. 1728) 3. (Różne akta publ. z czasów Zygmunta I — Inw. 1728) 4. („...Res gestas tempore interregni et electionis Henrici et Stephani” — Inw. 1728) 5. „Liber Decretorum Assesor.” — Varia
Hieronim Rozrażewski	1581—1600	Ac. ep. 7(25)	1. Ac. ep. 9(26) 2. Ac. ep. 10(27) 3. Ac. ep. 11(28) 4. Ac. ep. 12(29) 5. Ac. ep. 13(30) 6. Ac. ep. 14(32)	Rejestr wyświęco- nych — Ac. ep. 15 (96cz.)	Rejestr. spraw pruskich — Ac. ep 8(53)	1. Ossol. 156/II 2. Ac. ep. 18(18) — fragment	—	1. Kop. (138, 96cz.) 2. Kop. (135)	1. Kop. (138, 96cz.) 2. Kop. (135)	1. Akta komisji Będziń- skiej 1589 — Czart. 340 2. Akta Komisji w spr. przymierza z cesarzem 1596 — Czart. 332	1. Różne, głównie doty- czące synodów — Ac. ep. 18(18) 2. Różne, również syno- dalne — Ac. ep. 17 (15)

* Znane tytuły rejestrów zaginionych podano w nawiasach.

Biskup (administrator)	L a t a	Rejestry czynności biskupich				Rejestry korespondencji		Rejestry gospodarcze		Rejestry działalności publicznej	„Materiały historyczne”
		seria główna		serie wyodrębnione		wychodzącej	wchodzącej	spraw. bieżących	rew. upraw. posiadaczy dóbr		
		protokół	czystopis	udzielanie sakram.	specjalne						
(Franciszek Łącki)	1600	—	Ac. ep. 19(63cz.)	—	—	—	—	—	—	—	—
Jan Tarnowski	1600—1604	—	Ac. ep. 14(32)	—	—	—	—	—	—	Różne, głównie dot. sejmów 1601, 1603 — Ac. ep. 18(18)	—
Piotr Tylicki	1604—1606	—	(zagin.)	—	—	—	—	—	Kop. (138,96cz.)	—	—
Wojciech Baranowski	1607—1608	—	Ac. ep. 20(36)	—	—	—	—	—	—	—	—
Maciej Pstrokoński	1608—1609	—	Ac. ep. 20(36)	—	—	—	—	—	—	—	—
Wawrzyniec Gembicki	1609—1615	—	Ac. ep. 20(36)	—	—	—	—	—	(zagin.)	—	—
Paweł Wołucki	1616—1622	—	Ac. ep. 21(37)	—	—	—	—	—	—	—	—
Andrzej Lipski	1623—1631	—	(zagin.)	—	—	—	—	—	—	—	—
(Krzysztof Charbicki)	1631	—	Ac. ep. 23(64cz.)	—	—	—	—	—	—	—	—
Maciej Lubieński	1631—1641	—	Ac. ep. 24(40a)	—	—	—	—	—	—	—	—
Mikołaj Gniewosz	1642—1654	(zagin.)	Ac. ep. 26(38a)	—	—	—	—	—	—	—	—
(Samuel Czosnowski)	1649—1650	—	Ac. ep. 27(38b)	—	—	—	—	—	—	—	—
Florian Czartoryski	1654—1674	Ac. ep. 31(40)	Ac. ep. 28(65)	—	—	—	—	—	—	—	—
(Stanisław Dąbski)	1674	—	Ac. ep. 30(39)	—	—	—	—	—	—	—	—
Jan Gembicki	1674—1675	—	Ac. ep. 34(64cz.)	—	—	—	—	—	—	—	—
Stanisław Sarnowski	1677—1680	—	?	—	—	—	—	—	—	—	—
Bonawentura Madaliński	1681—1691	—	?	—	—	—	—	—	—	—	—
Stanisław Dąbski	1691—1699	—	?	—	—	—	—	—	—	—	—
Stanisław Szembek	1700—1704	—	?	—	—	—	—	—	—	—	—
Felicjan K. Szaniawski	1706—1719	—	Ac. ep. 36(41)	—	—	—	—	—	—	—	—
Krzysztof A. Szembek	1720—1738	1. Ac. ep. 38(44) 2. Ac. ep. 39(45)	?	Rej. wyśw. — Ac. ep. 48(99) Rej. bierznow. — Ac. ep. 49(100)	1. Rejestr spraw pruskich — Ac. ep. 42(14) 2. (j.w.) — Ac. ep. 45(48)	1. Ac. ep. 40(42) 2. Ac. ep. 41(43) 3. Varia. Szembeka 4. Ac. ep. 43(46) 5. Ac. ep. 44(47) 6. Ac. ep. 46(50)	Ac. ep. 47(49) — współprawnna i luźna korespond.	Gosp. (150)	—	Różne materiały w rejestrach spraw pruskich — Ac. ep. 42(14) i 47(48)	—
Adam St. Grabowski	1739—1741	—	?	—	—	—	—	—	—	—	—
Walenty Czapski	1741—1751	—	?	—	—	—	—	—	—	—	—
Antoni Seb. Dembowski (i audytor Wolicki)	1752—1763	—	1. Ac. ep. 51(54) 2. Ac. ep. 52(52cz.) 3. Ac. ep. 55(56)	—	—	1. Ac. ep. 53(55)	—	—	—	—	„Diariusz spraw diecezji kujawskiej” — Ac. ep. 54(52 cz.)
Antoni Ostrowski (i audytor Garnysz)	1763—1777	—	Ac. ep. 57(57)	—	—	—	—	—	—	—	—
Józef Rybiński (i adm. Skarszewski)	1777—1806	Ac. ep. 58(58) Ac. ep. 70(426)	—	—	—	1. Ac. ep. 73(—)	Ac. ep. 71(—) Ac. ep. 72(—)	—	—	—	—
(Felix Lewiński)	1806—1815	—	1. Ac. ep. 62(60) 2. Ac. ep. 63(—) Ac. ep. 64(60a) 3. Ac. ep. 65(61) 4. Ac. ep. 66, 67 5. Ac. ep. 68(—) 6. Ac. ep. 69 cz. 1 7. Ac. ep. 69 cz. 2 8. Ac. ep. 69 cz. 3	—	—	—	—	—	—	—	—
Franciszek Malczewski	1815—1818	—	1. Ac. ep. 74(66) 2. Ac. ep. 75(67) Ac. ep. 76(—)	—	—	—	—	—	—	—	—

Rej	Rejestry gospodarcze		Rejestry działalności publicznej	„Materiały historyczne”
	spraw. bieżących	rew. upraw. posiadaczy dóbr		
	—	—	—	—
	—	—	Różne, głównie dot. sejmów 1601, 1603 — Ac. ep. 18(18)	—
	—	Kop. (138,96cz.)	—	—
	—	—	—	—
	—	—	—	—
	—	(zagin.)	—	—
	—	—	—	—
	—	—	—	—
	—	—	—	—
	—	—	—	—
	—	—	—	—
	—	—	—	—
(49)	Gosp. (150)	—	—	Różne materiały w rejestrach spraw pruskich — Ac. ep. 42(14) i 47 (48)
awna				
espond.				
	—	—	—	—
	—	—	—	—
	—	—	—	„Diariusz spraw diecezji kujawskiej” — Ac. ep. 54(52 cz.)
	—	—	—	—
(—)	—	—	—	—
(—)	—	—	—	—
	—	—	—	—
	—	—	—	—

„Acta curiae Il. Exc. Rev. [...] VI”. (część napisu zalepiona nalepką z napisem na maszynie: Acta episcoporum 1769—1777 Ostrowski).; k. nlb. 2, stron 1—190, k. nlb. 4; pisana jedną ręką; na ostatnich kartach tąż ręką indeks alfabetyczny dla każdego roku oddzielny.

Na k. 2 nlb.: „Prothocollum actorum curiae Il. Exc. ac Rev. D. D. Antonii Kasimiri de Ostrow Grzymała Ostrowski, Ep. VI. seu Cuiaviensis et Ordinis Aquillae Albae Equitis, sub auditoriatu Peril. Rev. Mathiae Gregorii Goray Garnysz, canonici Cathedralis Vladislaviensis, ab a. 1769 ad a. 1777-mum”.

Obejmuje zapiski od 7 IV 1769 (*ingrossatio instrumenti auditorii*) do początku r. 1777. Pod ostatnią zapiską podpis notariusza Gembarcha ręką całej księgi.

Czystopisu rejestru czynności biskupich z lat 1769 —1777 brak, podobnie jak brak protokołu z lat 1763—1769. Protokół ten niewątpliwie istniał i na nim musiała się opierać opisana poprzednio indukta, tylko ostatnie zapiski indukty z kwietnia i maja 1769 r. są wzięte z drugiego, zachowanego protokołu. Natomiast najprawdopodobniej nie indukowano w ogóle zapisek z protokołu zachowanego z l. 1769—1777, czym też zapewne należy tłumaczyć jego zachowanie.

W kancelarii Ostrowskiego prowadzono również akta spraw sądowych poza głównym rejestrem czynności biskupich. Fragmenty ich zachowały się dzięki oprawieniu w księgę może już z początkiem XIX w. Sposób prowadzenia tych akt wskazuje na próby wprowadzenia nowej formy kancelaryjnej, akt spraw, dlatego zajmę się nimi bliżej na innym miejscu ¹⁶⁰.

Józef Rybiński (1777—1806)

i administrator Wojciech Skarszewski (1781—1784)

Rejestr czynności biskupich, protokół — Ac. ep., 70(426). Księga formatu dudki oprawiona w półskórek; k. nlb. 2, 1—44 (ołówkiem), nlb. 2, pisana kilku rękami; bez indeksu.

Na k. 2 nlb.: „Terminarium actorum curialium Il. Exc. et Rev. D. D. Josephi Rybiński, Dei et Ap. Sedis gratia Ep. VI. et Pom., ordinum Aquilae Albae et S. Stanislai equitis, ab a. 1777-mo ad a. 1787-mum continuatum”.

Obejmuje zapiski od 24 IX 1777 do końca r. 1787, które z tego protokołu indukowano do niżej opisanych rejestrów 1, 2, 3.

Rejestr czynności biskupich 1. — Ac. ep., 62(60). Księga oprawiona w skórę; k. nlb. 2, stron 1—382, k. nlb. 6; pisana jedną ręką; na ostatnich kartach indeks alfabetyczny tąż ręką.

Na k. 1 nlb.: „Acta curialia sub auspiciis Il. Exc. et Rev. D. D. Josephi Rybiński, Ep. VI. et Pom., ordinum Aquilae Albae et S. Stanislai Equitis inchoata auditoriatu Peril. Rev. D. Adalberti Leszczyc Skarszewski, canonici cathedralis Camenensis, caesarum curiae episcopalis VI. et Pom. iudicis generalis, ab a. 1777 ad a. 1779 exclusive collecta”.

Obejmuje zapiski od 22 VIII 1777 r. (data listu pasterskiego obwieszczającego o objęciu rządów w diecezji) do końca r. 1778.

¹⁶⁰ Zob. s. 227.

Rejestr czynności biskupich 2. — Ac. ep., 63(—). Księga oprawiona w skórę z wytłoczonym na grzbiecie napisem: „Acta curiae ep. VI. a a. 1779 ad a. 1784”; k. nlb. 1, stron 1—575, k. nlb. 4 doszytych później; pisana ręką księgi poprzedniej; na doszytych kartach indeks.

Na k. 1 nlb.: „Acta curiae episcopalis VI. sub felici regimine Il. Exc. et Rev. D. D. Josephi Rybiński, Ep. VI. et Pom., ordinum Aquillae Albae et S. Stanislai Equitis, ab a. 1779 ad a. 1784 collecta”.

Obejmuje zapiski od początku r. 1779 do połowy 1784. Wpisy z lat 1781—1784 (okres podróży biskupa do Francji) ¹⁶¹ są to wyłącznie kopie wystawianych dokumentów.

Rejestr czynności administratora Skarszewskiego. — Ac. ep., 64(60a). Księga oprawiona w skórę; k. nlb. 1, stron 1—400, k. nlb. 4; pisana ręką poprzednich rejestrów; na ostatnich kartach indeks alfabetyczny inną ręką.

Na k. 1 nlb.: „Acta administrativa Il. et Rev. D. Adalberti Leszczyc Skarszewski, archidiaconi Pomeraniae, praepositi collegiatae Volboriensis, ab Il. Exc. et Rev. D. Loci Ordinario VI. et Pom. pro tempore sui in extras regiones abcessu deputati in spiritualibus et temporalibus generalis administratoris, ab a. D. 1781 ad a. 1784-tum collecta”.

Obejmuje niemal wyłącznie zapiski spraw sądowych od 27 VIII 1781 (*fundatio iurisdictionis*) do września 1784 r.

Rejestr czynności biskupich 3. — Ac. ep., 65(61). Księga oprawiona w skórę z ozdobnikami wytłoczonymi i złożonymi na grzbiecie; k. nlb. 1, stron 1—485 ¹⁶², k. nlb. 8; pisana jedną ręką księgi poprzedniej; na ostatnich kartach indeks alfabetyczny ręką odmienną identyczną z ręką indeksu księgi poprzedniej.

Na k. 1 nlb.: „Acta curiae episcopalis VI. sub felici regimine Il. Exc. et Rev. D. D. Josephi Rybiński, Ep. VI. et Pom., ordinum Aquilae Albae et S. Stanislai equitis ab a. 1784-to ad a. 1788-tum collecta”.

Obejmuje zapiski od października 1784 r. (odwołanie administratora) do 28 X 1787 r.

Rejestr czynności biskupich 4. — Ac. ep., 66(376) i Ac. ep., 67(—) 2 księgi; 1 — oprawiona w półpłótno w poł. XX w.; k. nlb. 2, stron 1—303; pisana 1 ręką tą samą, co rejestr poprzedni; bez indeksu; 2 — oprawiona jak poprzednia; stron 1—339 + 1—15; pisana kilku rękami; na stronach końcowych 1—15 indeks do obu ksiąg alfabetyczny osobno do każdego roku.

Na k. 1 nlb. pierwszej księgi: „Acta curiae episcopalis VI. sub felici regimine Il. Exc. et Rev. D. D. Josephi Rybiński, Ep. VI. et Pom., ordinum Aquilae Albae et S. Stanislai equitis, ab a. 1788 ad a. 1794” ¹⁶³.

¹⁶¹ Rybiński wyjeżdżał do Francji „dla poratowania zdrowia” w l. 1781—1784 — I. Subera, *Józef Rybiński*, Pol. Sacra, R. 8, 1956, z. 3—4, s. 317.

¹⁶² Przy paginacji nastąpiła omyłka: po s. 301 następuje s. 306 (tekstu nie brakuje).

¹⁶³ Data oczywiście wskazuje, że tytuł odnosił się do całości zapisek z lat 1788—1794. Dopiero po podzieleniu tej całości na 2 księgi liczbę 1794 przekreślono i nadpisano: „1790”.

Obejmuje zapisy od początku roku 1788 do końca 1794 (pierwsza księga do r. 1790).

Rejestr czynności biskupich 5. — Ac. ep., 68(—). Księga oprawiona w półskórek, na okładce nalepka z napisem: „Acta curialia Il. Exc. Rev. Josephi Rybiński, Ep. Vl. et Pom. ab a. 1792(!) ad a. 1796 sub auditoriatu Rew. Czyżewski”; k. nlb. 1, stron 1—176, k. 2; pisana kilku rękami, tymi co rejestr poprzedni; na kartach końcowych indeks w kolejności wpisów.

Na k. 1 nlb. tytuł jak na nalepce tylko: „ab a. 1794 ad Martium a. 1796 sub auditoriatu Peril. Rev. Czyżewski, IUD, canonici cathedralis Vl., conscripta”.

Obejmuje zapiski od początku r. 1794 do końca 1795.; po wpisie z 30 XII 1795 następuje dopisany akt z 31 XII 1798 r. i notatka: „Finis actorum sub auditoriatu Peril. Rev. Czyżewski, canonici cathedralis Vl., praepositi collegiatae Volboriensis, IUD etc.”

Rejestr czynności biskupich 6. — Ac ep., 69(—) cz. 1. Księga oprawiona w poł. XX w. w półpłótno, zawierająca również 2 następne rejestry; rejestr 6 ma k. nlb. 1, stron 1—94; pisany 1 ręką; na ostatniej stronie niedokończony indeks.

Na k. 1 nlb.: „Acta curiae sub auspiciis Il. Exc. et Rev. D. Josephi Rybiński, Ep. Vl. et Pom., ordinum Aquilae Albae et S. Stanislai equitis, inchoata in mense Maio a. 1796”.

Obejmuje zapiski od maja 1796 do 22 X 1798 r.

Rejestr czynności biskupich 7. — Ac. ep., 69(—), cz. 2. Zachował się częściowo, współoprawny z rejestrem poprzednim; stron 47—112, pisany 3 rękami, nieporządnie, czyni wrażenie protokołu. Obejmuje zapiski od 9 I 1799 do 31 XII 1803 r. Brakujące strony zawierały prawdopodobnie zapiski z jesieni i początku zimy 1798 r.

Rejestr czynności biskupich 8. — Ac. ep., 69(—), cz. 3. Współoprawny z rejestrami 6 i 7; — k. nlb. 1—32; pisany jedną ręką; bez indeksu.

Na k. 1 nlb.: „Acta curiae Il. Exc. et Rev. D. D. Rybiński, Ep. Loci Ordinarii dioecesis Cuiaviensis et Pom., ordinum Aquilarum Albae Rubraeque et S. Stanislai equitis, a die 24-ta Octobris a. 1803-tii ad diem 2-dam Septembris a. 1805-ti confecta in Niesułkow”.

Obejmuje zapiski z r. 1803: 24 IX, 7 X, 12 XII (niedokończona); z r. 1804: 5 XI (koniec zapiski), 4 zapiski z 10 X i na tejże karcie, co ostatnia zapiska z 10 X — wpis z 2 IX 1805 r. Rejestr więc jest bardzo niekompletny i z braku pewnej ilości kart i z racji — zapewne — wpisania doń nie wszystkich spraw¹⁶⁴.

Rejestr korespondencji wychodzącej. — Ac. ep., 70(—). Księga oprawiona w półskórek; k. nlb. 1, stron 1—199, k. nlb. 3; pisana dwoma rękami; bez indeksu.

¹⁶⁴ Mimo, że były to już ostatnie lata życia Rybińskiego, ilość spraw załatwianych musiała być znaczna, jeśli jednego dnia 10 X 1804 r. wciągnięto 4 zapiski. Ten fakt najdobitniej potwierdza, że rejestr jest niekompletny.

Na k. 1 nlb.: „Listy do Regencyi Zachodnio Pruskiej KJM Pruskiego od JW IMX Rybińskiego, Biskupa Kujawskiego i Pomorskiego, orderów polskich kawalera, od objęcia rządów diecezji roku 1777”.

Obejmuje kopie listów biskupa do władz pruskich: kamery kwidzińskiej, bydgoskiej, urzędów centralnych w Berlinie i władz Prus Południowych. Pierwszy list z 3 XII 1777, ostatni z 1 IX 1796 r.

Rejestr korespondencji wchodzącej 1. — Ac. ep., 71 (—). Księga oprawna w półskórek; k. nlb. 1, stron 1—921; pisana dwoma rękami (rejstru poprzedniego); bez indeksu.

Na k. 1 nlb.: „Listy z Regencyi Zachodnio Pruskiej KJM Pruskiego do JW JMX Rybińskiego, Biskupa Kujawskiego i Pomorskiego, orderów polskich kawalera od objęcia rządów diecezji roku 1777”.

Obejmuje kopie listów władz pruskich (patrz rejestr poprzedni) do biskupa. Pierwszy list z 18 XI 1777, ostatni z 10 XII 1796 r.

Rejestr korespondencji wchodzącej 2. — Ac. ep., 72 (—). Księga oprawiona w półskórek, na okładce nalepka z napisem: „Listy z Regencyi do JW Biskupa Rybińskiego, r. 1797—1798”; k. nlb. 1, stron 1—55, k. nlb. 44; doszyte 2 k.; pisana jedną ręką; bez indeksu.

Brak tytułu. Obejmuje kopie listów od władz pruskich do biskupa. Pierwszy list z 3 I 1797, ostatni z 8 IX 1798 r. Na doszytych kartach wyciąg z akt kapituły z 4 VI 1816 r. z wiadomością o ingresie biskupa Malczewskiego i wyznaczeniu komisarzy do wizytacji katedry.

Nie wiadomo, czy w kancelarii biskupiej Rybińskiego prowadzono dalszą rejestrację pism wchodzących. Być może jej zaniechano. Ostatni z wymienionych rejestrów zapisany jest tylko do strony 55 — większa część książki pozostała pusta. Raczej można by się spodziewać istnienia dalszych rejestrów korespondencji wychodzącej, gdy pierwszy doprowadzony jest tylko do 1 IX 1796 r.

Feliks Lewiński, administrator (1806—1807)

Rejestr czynności administratora 1. — Ac. ep., 76(66). Księga oprawiona w półskórek z nalepką i napisem na niej: „Acta Officii sede episcopatus vacante Administratorialis Vladislaviensis per Cuiaviam et Pomeraniam Generalis, confecta ab a. 1806-to”; k. nlb. 2, 1—70; pisana 3 rękami; bez indeksu.

Na k. 1 nlb.: „Acta Officii Administratorialis Generalis Vladislaviensis sub felici dioecesis regimine II. Exc. Rev. D. Felicis Lucae in Lewino Lewiński, Ep. Eretrianensis, suffragani, decani cathedralis ac sede vacante Administratoris cum plena iurisdictione vicarii in spiritualibus Vladislaviensis per Cuiaviam et Pomeraniam generalis, ordinis S. Stanislai equitis, confecta a. 1806-to”.

Obejmuje zapiski od 27 II 1806 (*Fundatio iurisdictionis*) do 3 II 1808 r. Na końcu dopisane później dwa dokumenty z 7 VII i 5 III 1806 r.

Rejestr czynności administratora 2. — Ac. ep. 75(67). Księga oprawiona w półskórek z nalepką i na niej napisem: „Acta Officii sede

episcopatus vacante Administratorialis Vladislaviensis per Cuiaviam et Pomeraniam Generalis, conscripta et confecta ab a. 1808 et die 12 mensis Maii"; k. nlb. 2, 1—78; pisana 1 ręką księgi poprzedniej (uzupełnienia ręką odmienną); bez indeksu.

Na k. 2 nlb.: „Acta Officii Administratorialis Generalis Vladislaviensis sub felici dioecesis regimine Il. Exc. Rev. D. Felicis Lucae in Lewino Lewiński, Ep. Eretrianensis, suffragani, decani cathedralis ac sede vacante Administratoris Vladislaviensis per Cuiaviam et Pomeraniam Generalis, ordinis S. Stanisłai equitis, confecta ab a. 1808 et die 12 Maii”.

Obejmuje zapiski od 12 V 1808 do 25 XI 1811 r. Później dopisano kopię listu z 15 III 1806 i akt z 24 IX 1807 r. Luźno dołączono *facultates concessae* Lewińskiemu przez Stolicę Apostolską 20 XI 1808 r.

Franciszek Malczewski (1815—1818)

Rejestr czynności biskupich. — Ac. ep. 76(—). Księga oprawiona w półskórek, na oprawie nalepka z napisem: „Acta curialia ab a. 1815 ad a. 1819”; k. nlb. 1, stron 1—149, nlb. 7; pisana jedną ręką; na karcie przedostatniej rozpoczęty (4 pozycje) indeks alfabetyczny.

Na k. 1 nlb.: „Acta curialia sub auspiciis Il. Exc. ac Rev. D. D. Francisci Skarbek Malczewski, Ep. Vl. et Pom., Senatoris Regni Poloniae, ordinis S. Stanisłai equitis, inchoata ab a. 1815 ad a. 1819 colecta”.

Obejmuje zapiski od obwieszczenia o objęciu rządów 5 XI 1815 do 8 IX 1818 r. Dalej wpisany list pożegnalny Malczewskiego, już arcybiskupa gnieźnieńskiego do kapituły wrocławskiej z 14 XII 1819 r.¹⁶⁵

3. Analiza sposobu prowadzenia i zawartości rejestrów kancelaryjnych.

Zachowane rejestry kancelaryjne, których przeglądu dokonano powyżej, zostały zestawione w tablicy II. Ujęto je tam, zgodnie z pewnymi określeniami użytymi już podczas samego przeglądu, w pewne grupy, serie. Serie te określono: a) rejestry czynności biskupich, b) rejestry korespondencji, c) rejestry gospodarcze, d) rejestry działalności publicznej, e) materiały historyczne¹⁶⁶.

a) Rejestry czynności biskupich

Księgi zawierające rejestry czynności biskupich niewątpliwie wyróżniają się w sposób zdecydowany spośród innych ksiąg kancelarii biskupiej. Stanowią one serię ksiąg wpisów *sensu stricto* tej kancelarii, z wszelkimi ich

¹⁶⁵ Dwie pozycje zaliczone w Arch. Diec. we Wrocławku do akt biskupich Malczewskiego: Ac. ep. 77(—) i 78(—) nie są rejestrami czynności biskupich; zawierają wspólnie oprawioną korespondencję wchodzącą do kancelarii tego biskupa i wychodzącą z niej — por. s. 229.

¹⁶⁶ Analiza sposobu prowadzenia i zawartości przeprowadzona tu została głównie w stosunku do dwu pierwszych grup — przy dalszych nacisk zostanie położony raczej na zebranie i podsumowanie tego co powiedziano już o poszczególnych rejestrach w rozdziale poprzednim.

atributami prawnymi, a wszelkie z nich wypisy w ramach prawa kanonicznego posiadają pełną moc prawną.

Na z w a. W literaturze przedmiotu księgi te noszą miano wprost „akt biskupich” (*acta episcoporum, episcopalia*)¹⁶⁷. Niekiedy nazywano je również aktami konsystorskimi. Określenia takiego używał Stanisław Kętrzyński łącząc je pod tą nazwą w jedną grupę z aktami oficjałów, a więc aktami odrębnego urzędu i odrębnej kancelarii¹⁶⁸.

Notariusze prowadzący rejestry posługiwali się różnymi określeniami. W nagłówkach ksiąg z XV—XVII w. spotkamy terminy: *Acta coram [...]*, *Acta acticata coram [...]*, *Acta causarum variarumque actionum coram [...]*; *Acta actorum, decretorum (etc.) coram [...]*, *Acta causarum et aliorum inscriptionum [...]*. W wieku XVIII nazwy brzmią nieco inaczej: *Acta diaecesana sub episcopatu et regimine [...]*, *Acta curialia sub auspiciis [...]*, *Acta curiae episcopalis Vladislaviensis [...]*¹⁶⁹. Powtarza się więc wszędzie termin *acta*. Podobnie też uzupełniał tytuły brakujące w niektórych księgach archiwista włocławski w r. 1728: *Acta episcopi N.*

W XV i XVI w. *episcopalia* określano również mianem metryki, choć w nagłówku rejestrów tej nazwy nie spotykamy. Wspomniano już o tym, że gdy arcybiskup Mikołaj Trąba polecał w znanych statutach z r. 1420 notariuszom publicznym *nomen, signum et manum suam ad matricam inscribere*, miał na myśli m. in. i rejestry czynności biskupich¹⁷⁰. Otóż i biskup Rozrażewski zwołując do Włocławka notariuszy swojej diecezji pod sam koniec w. XVI polecił im wpisać się *ad matricam ecclesiae*¹⁷¹. I rzeczywiście jego akta, jego rejestry czynności, posiadają znaczną liczbę takich wpisów. Dopiero później nazwa „metryka” związała się bliżej tylko z jedną serią akt biskupich wyodrębnioną rzeczowo, mianowicie z rejestrami wyświęcanych i bierzmowanych¹⁷².

Sposób prowadzenia rejestrów. — Rejestry czynności biskupich prowadzono w kancelarii w brudnopisie, z którego dopiero indukowano akta do czystopisów. Brudnopisy nigdy nie noszą nazwy *acta*, tytuły ich brzmią: *Protocollon actionum [...]*, *Protocollon causarum [...]*, *Protocollum actorum Curiae [...]*, *Terminarium Actorum Curialium [...]*¹⁷³. Zachowało się ich niewiele, stosunkowo najwięcej z wieku XVIII. Najstarszym jest protokół akt Roz-

¹⁶⁷ Por. H. Wyczawski, *op. cit.*, s. 73.

¹⁶⁸ S. Kętrzyński, *op. cit.*, s. 457 za S. Kutrzebą, *Historia źródeł dawnego prawa Polskiego*, II, s. 164.

¹⁶⁹ Zob. przykłady w podanym poprzednio zestawieniu akt biskupich.

¹⁷⁰ Por. s. 123.

¹⁷¹ *Statuta synodalia [...]*, s. 10.

¹⁷² Zob. tytuł rejestru z czasów Rozrażewskiego: „*Metrica [...]* ordinatorum [...]” — s. 149. Używali natomiast nazwy *matrica* dla określenia głównych rejestrów swej kancelarii kanonicy kapituły włocławskiej w XV (i XVI) w., np. w r. 1437 — *Acta capitulorum [...]*, t. I, nr 1140; w r. 1472 — nr 1216. O nazwie *matrica* por. B. Kürbisówna, *Studia nad kroniką wielkopolską*, Poznań 1952, s. 57 (zwłaszcza przyp. 80), oraz J. Kurpas, *Początki ksiąg metrykalnych*, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne, 2, z. 1—2, Lublin 1961, s. 6—9. Por. też H. Börsting, *Geschichte der Matrikeln von der Frühkirche bis zur Gegenwart*, Freiburg 1959.

¹⁷³ Zob. przykłady w podanym zestawieniu.

rażewskiego z l. 1582—1599¹⁷⁴. Można przy tym przypuszczać, że w pewnych nielicznych zresztą wypadkach czystopisów w ogóle nie sporządzano, czym właśnie tłumaczyć by można zachowanie brudnopisu¹⁷⁵. O tym, że w okresach zwłaszcza wcześniejszych w każdym wypadku powstanie „akt” właściwych poprzedzało prowadzenie protokołu, świadczy nie tylko postać, forma zachowanych czystopisów, ale i bezpośrednie informacje o istnieniu zagubionych dziś protokołów¹⁷⁶.

Trudno stwierdzić, czy protokół był pierwszym etapem rejestracji w kancelarii biskupiej. Być może notariusze prowadzili poza tym dla własnego użytku jakieś terminarze (zwłaszcza czynności sądowych), śladów jednak wyraźnych nie ma¹⁷⁷. W każdym razie częste zmiany rąk, lub atramentu świadczą, że protokół musiał być prowadzony na bieżąco. Postać zachowanych protokołów z XVI w. i XVIII nieco się różni. Niewątpliwie korzystniej prezentują się brudnopisy młodsze. Trudno się tu oprzeć wrażeniu, że prowadzono je porządniej nie mając pewności, czy dojdzie do indukowania. I tak, w protokole Rozrażewskiego często brak nagłówków zapisek, pełno na marginesach uzupełnień, i poprawek tekstu, formuły na ogół nie rozwinięte. Inaczej w protokole Rybińskiego z drugiej połowy w. XVIII. Wprawdzie formuły i tam skracano (choć bardzo często dawano je też w formie rozwiniętej) jednak całość ma postać niewiele różniącą się od czystopisu¹⁷⁸. Rysem charakterystycznym będzie tu oddzielanie zapisek kreskami poziomymi. Nie skreślano natomiast zapisek po ich indukowaniu, co znowu stosowano w protokole Rozrażewskiego.

Jedną z cech protokołu była obecność w nim własnoręcznych podpisów stron składających do akt zeznania, często kwitujących kancelarię z odebrania swych akt. Protokoły rejestrów czynności (również nie zachowane) tego rodzaju podpisy

¹⁷⁴ Ac. ep., 7(25).

¹⁷⁵ Tak więc można przyjąć, że akta Krzysztofa Antoniego Szembeka — Ac. ep., 38(44) i 39(45) — prowadzone były wyłącznie w protokole; najprawdopodobniej nie indukowano też akt Ostrowskiego z l. 1769—1777 — Ac. ep., 58(58).

¹⁷⁶ Nie ma dziś protokołów biskupa Gniewosza, jednak 1 IV 1645: „nob. Paulus Roszkowicz chyrographum in causa Tiedemani et Peterson recepit et Cancellarium de recepto quietavit eamque quietationem manu sua propria subscripsit in *Protocollo*” — Ac. ep., 28(38b), f. 20.

¹⁷⁷ Powszechne używanie terminarzy w kancelariach biskupich stwierdza H. Wycazowski, *op. cit.*, s. 73. Różne możliwe postacie akt poprzedzające powstanie formy ostatecznej wyróżnia M. Handelsman, *O metodzie publikowania najdawniejszych ksiąg sądowych polskich*, s. 25, za nim S. Kętrzyński, *op. cit.*, s. 451. Przyjmują oni, że pierwotnie (w. XV.) na podstawie luźnych notat sporządzano tekst ciągły nie przeznaczony do dalszego kopiowania. Później ta pierwsza redakcja ciągle traktowana była jako protokół, stanowiący podstawę dla sporządzenia czystopisu — ostatecznej postaci akt. W wypadku kancelarii biskupiej włocławskiej, prowadzenie ciągłych protokołów można odnieść już co najmniej do początku w. XVI. Wyrażna wzmianka o nich pochodzi z r. 1524 — Ac. ep. 2(19), f. 177. Jest rzeczą zrozumiałą niezachowanie się luźnych notat stanowiących podstawę dla protokołu. Za pewien ich ślad w kancelarii włocławskiej uznać wszakże można dwie kartki małego formatu wszyte do akt Czartoryskiego — Ac. ep., 31(40) po f. 46, zawierające zapiski z „audiencji” 2 X 1665 i 16 X 1665 r.

¹⁷⁸ Minimalną różnicę da się też stwierdzić i przy porównaniu zachowanych fragmentów protokołu Czartoryskiego (poł. XVII w.) z czystopisem: Ac. ep., 31(40) i 29(39). Postać zapisek na f. 4 jednej księgi i f. 5 drugiej identyczna, w czystopisie dodano tylko formułę *meoue notario infrascripto* no i oczywiście dopisek w brudnopisie umieszczony na marginesie znalazł się tu na właściwym miejscu.

posiadały¹⁷⁹. Trzeba tu jednak zwrócić uwagę, że zwłaszcza w w. XVI zjawiają się oryginalne podpisy osób trzecich również w czystopisach. Przede wszystkim bywało tak w wypadku, gdy notariusze publiczni musieli, dla dopuszczenia ich do wykonywania zawodu na obszarze diecezji, zarejestrować w aktach biskupich swoje *signum, nomen i cognomen*. Otóż w tych wypadkach relacja z takiej rejestracji wpisana jest zwykle w czystopisie ręką notariusza kancelarii, natomiast formuła końcowa zawsze ręką odmienną, niewątpliwie ręką samego interesanta, który też osobiście wrysowywał swój znak¹⁸⁰. Tego rodzaju praktyka, choć zrozumiała z uwagi na rodzaj sprawy, musiała być dla kancelarii uciążliwa, wymagała bowiem odszukiwania interesanta w momencie sporządzenia czystopisu. Zresztą interesant dbał zapewne sam o to, by jego ręka znalazła się w aktach¹⁸¹.

Pewne trudności sprawia, z racji zachowania się szczupłej liczby protokołów, porównanie ich zawartości z zawartością czystopisów. Na ogół przyjmuje się w wypadku szeregu kancelarii świeckich, że do czystopisu nie indukowano pełnej zawartości protokołów, że te ostatnie są zazwyczaj bogatsze w treść niż czystopisy. Podobną sytuację stwierdza Wyczawski dla *acta episcoporum*¹⁸². Tymczasem wszystkie wypadki, gdzie możemy odpowiednie porównanie przeprowadzić, dla akt włocławskich tezy tej nie potwierdzają.

Zachowany protokół akt Rozrażewskiego w jednej księdze obejmuje działalność jego kancelarii z l. 1582—1599 i stanowi podstawę dla czystopisu, którym wypełniono 6 dalszych ksiąg. Jest rzeczą zwykłą, że protokół zajmuje niepomrotnie mniej miejsca niż czystopis. W tym wypadku mamy jednak i inne przyczyny dysproporcji w objętości obu rodzajów ksiąg. Czystopis mieści miano-

¹⁷⁹ Por. przyp. 176. W XVIII w. w protokole Rybińskiego, Ac. ep., 70(426) s. 30 „(—) Jędrzej Kitowicz kantor wolborski”.

¹⁸⁰ Tak np. w rejestrze Drzewickiego, Ac. ep., 2(19), f. 109, pod datą 13 IV 1520 r. i nagłówkiem „Creacio in notarium publicum Aaron Silniczki” następuje odpowiedni wpis ręką sąsiednich zapisek, jednak po relacji notariusza kancelarii biskupiej odrębną ręką dopisek: „Et ego Aaron Joannis Sylnczski de Geymyolkowo, clericus diocesis Gnesnensis, notarius Sacra Auctoritate Apostolica, publicus, satisfaciendo in effectu mandatis Rev. in Chr. Patris et D. D. Mathiae D. G. Ep. VI. ad acta presencia nomen, cognomen, manum et signum, quibus in conficientibus per me instrumentis utare reliqui et in huiusmodi testimonium me manu propria subscripsi. Ita est ego idipse Aaron qui supra manu propria subscripsi”. Podobne wypadki, — f. 44v.; 1(107), f. 212, 217.

¹⁸¹ Przykład z notariuszami nie jest tu jednak odosobniony. W pierwszych dziesiątkach lat XVI w. można napotkać oryginalne podpisy stron w czystopisach akt biskupich, zwłaszcza pod różnymi zobowiązaniami zeznanymi do akt. W r. 1533 Andrzej Chojnacki, wikariusz kruszwicki, odprzysiągł się przed biskupem swych dotychczasowych excesów, tj. zobowiązał się oddać konkubinę. Pod relacją z tego wydarzenia wpisana do ksiąg ręką notariusza kancelarii podpis odmienną ręką: „Ego Andreas Choynaczki qui supra manu propria me subscripsi” — Ac. ep., 2(19), f. 238. Podobne wypadki zob. f. 82 v. Co więcej, znajdujemy nawet pełny wpis dokonany ręką strony. W czystopisie akt biskupa Przerembskiego, Ac. ep. 1(107), f. 231, wśród wpisów dokonywanych tą samą ręką napotykamy nagle jeden jedyny wpis ręką odmienną. Treść jego brzmi w skróceniu: „Ego Felix Petri de Grzegorzew, minister schole in Rzeczyca, iuro et oblige me presenti cirografo manu mea propria scripto, quod stabo et parebo occasione[...] presentibus[...] et Wincencio Golycki notario curie. Idem Felix m. p. subscripsit”. Otóż chyba tylko własnoręcznym wpisaniem do akt przez owego Feliksa jego zobowiązania można tu wytłumaczyć odmienną rękę. Wypadki oryginalnych podpisów zdarzają się poza pierwszą połową w. XVI niezmiennie rzadko, jednak można je spotkać jeszcze w czystopisie Rybińskiego — np. Ac. ep. 66(370), f. 160: (—) „Antonius Kozietulski capitaneus Bendzynensis”.

¹⁸² H. Wyczawski, *op. cit.*, s. 73.

*Acta Illimorum olim
Joannis Karnkowski,
Lucae Gorka
Joannis Drojowski.
Episcoporum Vlodislaviensium et
Pomeraniae
ab Anno Domini 1533.*

*Registrato A^o 1727.
ad M D S B V M S I O C H.*

Ex Archive V. Capituli Vlodislavien

15. Nagłówek dorobiony w r. 1727 do książki z rejestrami czynności kilku biskupów, Ac. ep. 2(19), przez archiwistę Sienickiego, z adnotacją o wpisaniu do nowego inwentarza

[illegible]

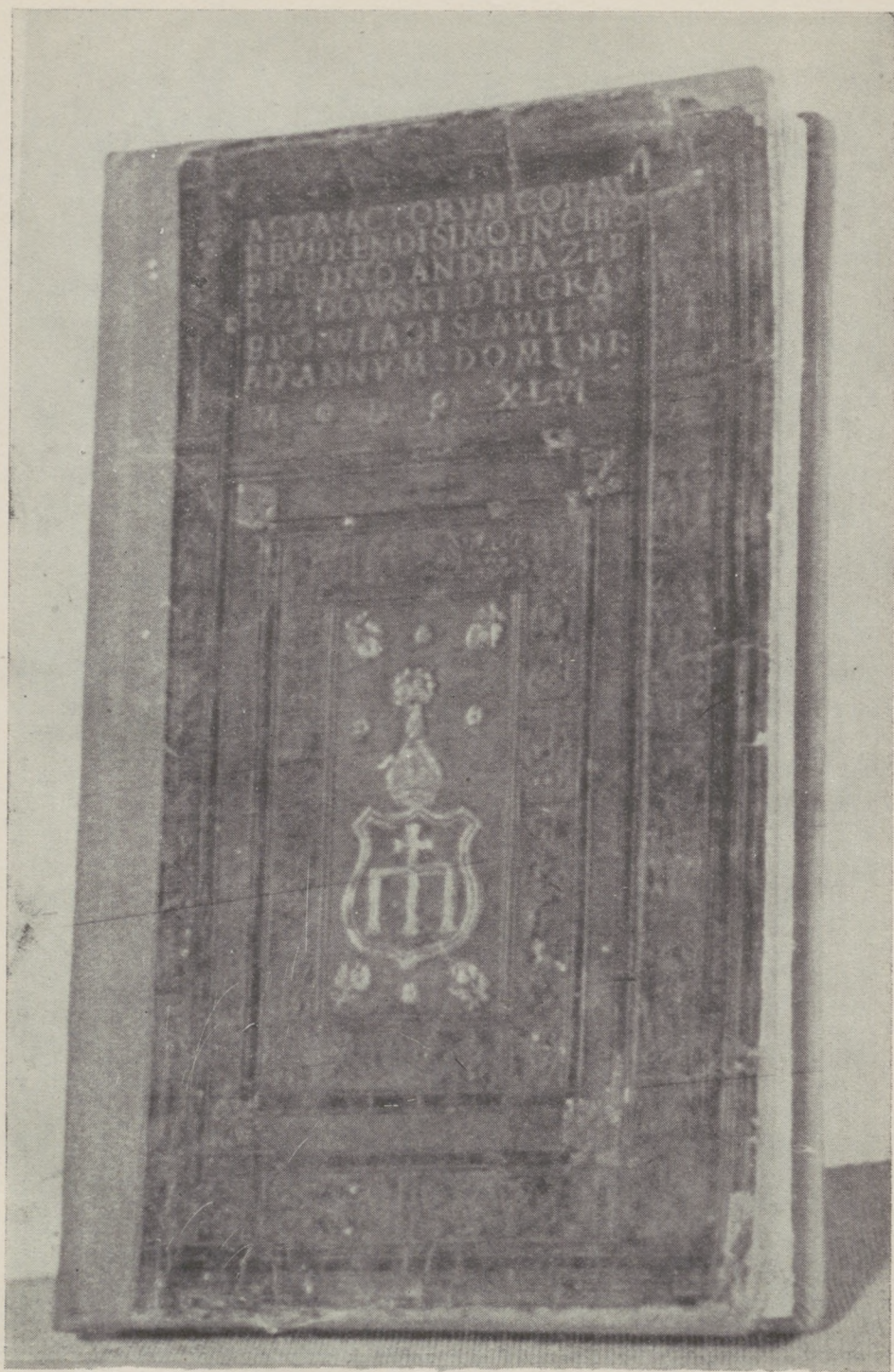
II

Acta causarum coram Reuerendi
in Christo patre, et domino domino Ioanni
de Carnikow dei gratia Episcopo wila-
dylauien, anni domini Millesimi
quingentesimi tricesimi tertii cuius
inditio sexta Pontificatus Sanctissimi
in Christo patris et domini nostri domini
Clementis diuina prouidentia Pape
septimi annus nonus feliciter con-
tinuantur.

In eodem libro sunt Acta Illustriſſimi Senatus Regii
Tomei Troianensis. 1592

Ex Libris Vrbis Capituli Varsaviensis

17. Rejestru czynności Jana Karnkowskiego: nagłówek uzupełniony w archiwum kapituły ok. r. 1551; u dołu adnotacja archiwisty Sienickiego z l. 1727/8. Ac. ep., 3(20)

18. Księga z rejestrem czynności Andrzeja Zebrzydowskiego. Ac. ep., 4(22)

wicie szereg materiałów, których w ogóle nie ma w brudnopisie. Być może jest to następstwem braku jakiegoś innego zaginionego protokołu, albo też innego protokołu nie było a pewne partie materiału wniesiono do czystopisów z luźnych kartek. Koncepcja druga jest bardziej prawdopodobna. Zachowany protokół bowiem nie ma luk chronologicznych i obejmuje, jak się wydaje, całość zapisek związanych z bezpośrednią działalnością biskupa¹⁸³. Natomiast nie ma w nim materiałów o charakterze bardziej specjalnym, np. szeregu aktów związanych ze sprawami gdańskimi, które później na polecenie biskupa zostały włączone do czystopisu.

Porównanie zachowanych fragmentów protokołu Floriana Czarторыskiego z czystopisem jego akt wskazuje, że i w poł. XVII w. raczej indukowano wszystkie zapiski¹⁸⁴. Podobnie rzecz wygląda z aktami Rybińskiego. *Terminarium Actorum Curialium* jego kancelarii mieści niemal dokładnie to wszystko, co znalazło się później w czystopisie, tylko w innym nieco układzie¹⁸⁵.

Oczywiście nie wiadomo, jak było w innych wypadkach. Ułamkowość akt procesowych w czystopisach wskazywałaby, że część ich pozostawała tylko w protokole. Ale sama ułamkowość nie jest tu dowodem wystarczającym. Akta bowiem i w protokole mogły znaleźć się w postaci niepełnej. Wiąże się to z zagadnieniem omawianym już przy organizacji pracy w kancelarii, a mianowicie z zależnością rejestracji pewnych rzeczy przez notariuszy od wniesienia opłat przez strony¹⁸⁶.

Niewątpliwie jest rzeczą interesującą stwierdzenie, w jakim momencie przystępowano w kancelarii do opracowania czystopisu. Protokół mógł być bowiem albo kopiowany na bieżąco, tj. partie czystopisu mogły powstawać bezpośrednio za partiami brulionu albo kopiowano większymi częściami gotowe protokoły¹⁸⁷. W wypadku kancelarii biskupiej mogło się zdarzyć, że czystopis czynności jakiegoś biskupa sporządzano w całości dopiero po zakończeniu przezeń urzędowania w danej diecezji. Wyraziłem przypuszczenie, że tak właśnie stało się z aktami Zebrzydowskiego. Czystopis sporządzono dopiero w jego kancelarii krakowskiej po przejściu biskupa do Krakowa i stamtąd zwrócono do Włocławka. Najczęściej jednak, jak się wydaje, czystopisy redagowano podczas bieżącego urzędowania biskupa, zawsze jednak większymi partiami, obejmującymi najczęściej rok.

O takiej właśnie praktyce kancelarii biskupiej świadczą dwa fakty. 1) Znane są wypadki wydawania wypisów z protokołu a nie czystopisu, co może być dowodem, że w momencie tej czynności czystopisu nie było¹⁸⁸. 2) Ujęcia redak-

¹⁸³ Są więc w nim informacje o itinerarium biskupim a dalej wszelkie dane o bieżących pracach kancelarii, przede wszystkim zapiski sądowe.

¹⁸⁴ Tak np. dla r. 1657 ilość zapisek w protokole i czystopisie identyczna (19, licząc również itinerarium biskupa) — Ac. ep., 31(40), f. 2v—9 i Ac. ep., 29(39), f. 4v—12, 145—152.

¹⁸⁵ Por. Ac. ep., 70(426) i Ac. ep. 62(60), 63(—), 65(61).

¹⁸⁶ Por. s. 78.

¹⁸⁷ Por. S. Kętrzyński, *op. cit.*, s. 451.

¹⁸⁸ Jan Begiel, notariusz bpa Rozrażewskiego, wystawiał wypisy *ex protocollo actionum* — Ac. cap., 5(219), f. 141.

cyjne czystopisu stwierdzają w wielu wypadkach wyraźnie, że do pracy przystępowano mając przed sobą protokoły przynajmniej z całego roku a nawet kilku lat. Najdobitniejszym przykładem są tu akta Łubieńskiego, w których próbowano pewnego podziału rzeczowego całego rocznego materiału, wszystkie mianowicie dokumenty wystawione w danym roku umieszczano zwykle razem¹⁸⁹.

Indukowania dokonywał (albo dokonywano pod jego nadzorem) notariusz odpowiedzialny za protokół będący podstawą indukty. Taki stan rzeczy da się stwierdzić wyraźnie zwłaszcza dla końca XV i początków XVI w. Z kilku notariuszy zatrudnionych w kancelarii każdy prowadził własny protokół. Otóż w wielu wypadkach można zauważyć, że każdy notariusz sporządzał własnoręcznie część czystopisu opartą na jego protokole. Świadczy o tym zmiana charakteru pisma w tych miejscach czystopisu, gdzie w treści zapisek występuje zmiana nazwiska notariusza¹⁹⁰.

Czasem notariusz wyraźnie stwierdzał, że indukowanie nastąpiło na podstawie jego własnego protokołu. Notariusz Drzewickiego Jerzy Wyrozembski dodał pod jednym z wpisów w r. 1524: *Quem ex meo protocollo hic insertum per me fateor et attestor*¹⁹¹.

Każdy też z notariuszy dokonywał kontroli odpowiedniej partii czystopisu. Śladem tej kontroli są wnoszone poprawki. Mogą one dotyczyć pozostawiania stron pustych w księdze¹⁹², wpisów na niewłaściwych miejscach¹⁹³, uzupełnień

¹⁸⁹ Ac. ep., 24(40a); m. in. dla r. 1633 — na s. 208—219 zapiski bieżące od 16 I do 30 VII, a dopiero za nimi pod nagłówkiem „Ingrossatio privilegiorum in anno praesenti collatorum” wpis 19 dokumentów wystawionych w różnych miesiącach tego roku.

¹⁹⁰ Najwyraźniej występuje to w rejestrach biskupa Drzewickiego. Zob. np. Ac. ep., 2(19), f. 98: zapiski z końca r. 1519 i początku r. 1520 wnoszone są jedną ręką a w formule świadków stale występuje *et me Felice Relski*, w lutym (f. 102) pojawia się nowa ręka, znika wówczas nazwisko Relskiego, a pojawia *et me Mathie Ośnicki*. Wśród szeregu wpisów tego notariusza występuje jeden ręką wcześniejszą i w odpowiedniej formule spotykamy znów Relskiego. Podobnie w r. 1525 wśród wpisów jedną ręką z nazwiskiem notariusza Tomasza Konopnickiego — Ac. ep., 3(20), zjawia się jeden ręką odmienną z nazwiskiem notariusza Augustyna z Uniejowa (f. 27). Oczywiście można tu mówić tylko o jakimś zwyczaju a nie regule. Ciekawa jest jednak treść dopisku notariusza Hieronima Gawrońskiego pod jednym z aktów z r. 1524 umieszczonym w czystopisie w niewłaściwym miejscu: „Ego Jeronimus Gawronski, notarius curie Rev. in. Chr. Patris et D. Mathie D. G. Ep. Cuiav., eiusdem actus sive obligationis manu alterius de meo protocollo scripte [scriba], ita fieri attestor iste actus obligationis sub alio mense scribi debuit ob tardacionem tamen hic scriptus” — Ac. ep., 2(19), f. 176v. A więc jeśli notariusz nie przepisywał własnoręcznie z protokołu, to jednak odpowiadał w jakiś sposób za partie czystopisu na tym protokole oparte.

¹⁹¹ Ac. ep., 2(19), f. 177.

¹⁹² Najczęściej wówczas karty sklecano. W wypadku wycięcia karty z książki przed dokonaniem wpisów skrętnie to zaznaczano: np. Ac. ep., 1(107) wycięto kartę po f. 55 na pozostałym skrawku uwaga: „per hanc folium excisionem nihil deest Paulus notarius subscripsit m. p.” W Ac. ep., 2(19), f. 50v pozostawiono puste. Notariusz przekreślił stronę kilkakrotnie i dopisał: „hic non est defectus sed quidam saltus”. W Ac. ep., 20(36) na pustych s. 417—418 „Nihil deest”. Praktykowano jednak czasem niekasowanie stron pustych, a nawet celowo je zostawiano na końcu każdego roku, aby umożliwić sobie ewentualne uzupełnienia pod właściwym rokiem. Tak czyniono w rejestrze Rybińskiego — Ac. ep. 66(37b) z l. 1788—1790. Kiedy dodatki z ostatniego roku nie zmieściły się na właściwym miejscu, zakończono je na wolnych stronach zostawionych po r. 1783.

¹⁹³ Por. notatkę notariusza Gawrońskiego — przypis 190. W Ac. ep. 2(19), f. 118 po zapisce z 13 VI 1520 r. następuje zapiska z 16 VI, obok na marginesie nagłówek: „Actus vendicionis census Radziejow hic debet contineri XIII Iunii mensis”, a sam akt wpisany dopiero na f. 119 z odsyłaczem „Iste actus supra debet contineri”. Podobnie i w wieku XVIII:

w tekście lub jego zmian¹⁹⁴. W XVI w. z reguły każda poprawka była uwierzytelniona własnoręcznym podpisem odpowiedniego notariusza, w wiekach następnych często tego zaniedbywano. Kontrolę właściwą też chyba nie zawsze wówczas przeprowadzano, przynajmniej śladów brak. Czasami wprowadzano poprawki lub uzupełnienia tekstu przy okazji indeksowania ksiąg (o ile takie indeksowanie w kancelarii przeprowadzano). Tak czynił już notariusz bpa Rozrażewskiego Adam Przejrzałowicz, który wprowadzał szereg korektur i dopisywał brakujące nagłówki, rzadko się nawet przy tych okazjach podpisując¹⁹⁵.

Nie ma natomiast śladu specjalnego uwierzytelniania całych rejestrów jakiegos biskupa, podobnych do tych jakie spotykamy np. w Metryce Koronnej, tj. podpisów notariusza (tam regensa kancelarii) przy końcu księgi czystopisowej. Sądzone zapewne, że wystarczające tu jest wymienianie nazwisk notariuszy przy poszczególnych zapiskach (w w. XVI), lub częste kładzenie swego nazwiska pod nagłówkiem rejestru (w wiekach następnych)¹⁹⁶.

Czy czystopisy sporządzano na składkach dopiero później oprawianych, czy od razu w oprawionych księgach? Przyjmuje się zwykle, że przynajmniej do wieku XVI włącznie powszechny był pierwszy zwyczaj. Jednak w wypadku rejestrów wrocławskich wyraźny ślad pisania pierwotnie na luźnych składkach znalazłem tylko w aktach Uchańskiego. W jego rejestrze — Ac ep., 5 (23) składki są wyraźnie posygnowane: A, B, C, D, E... Ten sposób był możliwy w wypadku sporządzania za jednym razem czystopisu całego rejestru lub znacznej jego części. Co jednak czyniono wówczas, gdy sukcesywnie akta indukowano? A dalej, czy składki czystopisu rejestru jednego biskupa wędrowały do kancelarii drugiego i tam dopiero z rejestrem następcy wspólnie były oprawiane?

Z ksiąg zawierających rejestry biskupów wrocławskich pierwsza mieści akta Oleśnickiego, Krzesława z Kurozwęk, Przerembskiego, druga — Drzewickiego i Karnkowskiego, trzecia — Karnkowskiego, Górki, Dzierzgowskiego, Drohojowskiego, czwarta — Zebrzydowskiego i Uchańskiego, piąta — Uchańskiego.

w Ac. ep., 38(44) na f. 74 przy zapisce „Veneris XXVIII Maii. Institutio ad scholasterium Ecclesiae Cathedralis VI. Tarnowski” dodano na marginesie „scribenda sub die 1 Junii”; na f. 78 zaś dopisano na wolnym skrawku u dołu strony „Institutio ad scholasterium VI. Tarnowski, quae debet sub hodierna videlicet 1-ma Iunii scribi, videtur retro folio 4”.

¹⁹⁴ W r. 1509 Ac. ep., 1(107), f. 273v — dopisek pod wniesionym już aktem z zaznaczeniem miejsca, gdzie ma być do tekstu wprowadzony, obok: „Petrus Dolski notarius curie m. p. subscripsit et correxit”.

¹⁹⁵ Szczególnie dużo jego poprawek w czystopisach pisanych rękami innych notariuszy Ac. ep., 12(29), 13(30). Przejrzałowicz nie podpisywał się przy uzupełnianiu tekstu, np. — Ac. ep., 12(30), f. 162 w tekście dokumentu „villas vulgo dictas Ostrowasz et[...]” notariusz nie odczytał nazwy w protokole, Przejrzałowicz wpisał w miejscu pustym „Bronisław” bez żadnej adnotacji wyjaśniającej. Ale tamże w f. 252 v. skreślając w nagłówku „Ordinatio pro futuro abbato Pelplinesi” wyraz „Pelplinesi” i nadpisując „Olivieni” dodał na marginesie „Adam Przejrzałowicz correxit notarius publicus m. p.”

¹⁹⁶ Por. nagłówki rejestrów bpa Gembickiego z nazwiskiem notariusza Rosińskiego, administratora Charbickiego z nazwiskiem Jagodowicza, bpa Gniewosza z nazwiskiem Poddembkiego, administratora Dąbskiego z nazwiskiem Latosza i in. — w podanym zestawieniu. W XVIII w. nazwisko notariusza znika, ale wówczas najczęściej wpisuje się na początku rejestru *fundatio iurisdictionis* nowego biskupa, w którym jego notariusz jest zawsze wymieniony. Wypadek podpisania czystopisu bpa Gembickiego w r. 1615 przez notariusza Ługowskiego (zob. s. 157) jest zgoła wyjątkowy.

Dopiero właściwie od czasów Rozrażewskiego sytuacja się zmienia i rejestr każdego biskupa mieści się we własnej księdze (albo kilku własnych) ¹⁹⁷. Otóż nie wydaje się w tej sytuacji, żeby wszystkie jednostki fizyczne aktove mogły powstawać dopiero po zapisaniu odpowiedniej ilości składek. Już przy opisie najstarszej księgi wysunąłem przypuszczenie, że musiała powstać stosunkowo wcześniej ¹⁹⁸. Wydaje się, że tak było i z większością innych. Prawdopodobnie w wielu wypadkach zaczynało się pisać na składkach, ale te łączono na ogół wcześniej ze składkami papieru pustego i dalej pisano już w gotowej księdze.

Rozstrzygnięcie tych kwestii jest utrudnione i przez fakt późniejszych robót introligatorskich przy księgach. Niemal żadna z najstarszych ksiąg nie ma dziś swej pierwotnej oprawy ¹⁹⁹, pewne całości fizyczne, czasem zresztą powstałe sztucznie, były później powtórnie rozdzielane, przy czym proces ten nie skończył się jeszcze i aktualnie w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku ²⁰⁰.

Wygląd wnętrza poszczególnych ksiąg rejestrów jest różny — zależy i od rodzaju pisma, pewnych zwyczajów kancelaryjnych, i od staranności poszczególnych notariuszy, a także stopnia wykończenia przez nich czystopisów.

Dwie najstarsze księgi, zawierające rejestry z l. 1480—1533 należą jeszcze do typowych ksiąg średniowiecznych, pisanych drobną kursywą gotycką, mieszczących zwykle szereg zapisów na jednej stronie. Mimo sporadycznego występowania pisma humanistycznego już w rejestrach wcześniejszych, przełom i ostateczne przejście do nowego pisma następuje w księdze trzeciej ²⁰¹.

Staranność w prowadzeniu czystopisów przejawia się przede wszystkim w wykończeniu wszelkich nagłówków, dalej dopiero kaligraficznością pisma notariuszy. W wielu wypadkach bowiem wpisywano przede wszystkim treść zapisów, pozostawiając uzupełnienie nagłówków, zwłaszcza rocznych, na później. Zdarzają się również wypadki przeciwnie — wpisanie nagłówka, w ślad za którym nie szedł wpis tekstu ²⁰².

Najstarsze „średniowieczne” z wyglądu rejestry prowadzono na ogół porządnie. Jakość wykańczania rejestrów spadła bardzo wyraźnie w połowie w. XVI, a podniosła dopiero wysoko za czasów bpa Rozrażewskiego i utrzymała

¹⁹⁷ Z jednym jeszcze wyjątkiem: Akta biskupów Baranowskiego, Pstrokońskiego i Gembickiego wypełniają jedną księgę — Ac. ep. 40(36).

¹⁹⁸ Por. s., 129. Zwróciłem tam również uwagę, że w kancelarii kapituły od r. 1518 poczęto prowadzić czystopis jej akt w oprawionej księdze.

¹⁹⁹ Ogólnie na rodzaj oprawy zwracałem uwagę przy opisie każdej księgi. Oprawy w pergamin pochodzą z XVII w. w skórę z XVII i XVIII w., w półskórki z w. XIX, w półpłótno z XX w. Do starszych ksiąg, które posiadają do dziś swe pierwotne oprawy należą akta Zebrzydowskiego i niektóre księgi Rozrażewskiego.

²⁰⁰ Przy porządkowaniu rejestrów w XVIII i XIX w. nieraz różne akta wspólnie oprawiano. Obecny archiwista we Włocławku ks. Librowski próbuje to naprawić rozpruwając tak powstałe jednostki i oprawiając je oddzielnie. Stąd właśnie sporo nowych opraw ksiąg. W rezultacie pozwala mu to konsekwentnie pewne rzeczy w archiwum rozmieścić, ale z drugiej strony prowadzi do zniszczenia całości wrosłych już w tradycję a co ważniejsza, ujętych jedynym dotychczas drukowanym inwentarzem części obecnego Archiwum Diecezjalnego z r. 1910.

²⁰¹ Por. uwagi o wprowadzeniu pisma humanistycznego do kancelarii biskupiej — s. 108.

²⁰² Już w rejestrze Krzesława z Kurozwęk, Ac. ep., 1(107), f. 67v wielki nagłówek „Sinodus cleri[...] in ecclesia parrochiali Sobkow ex archidiaconatu Pomeranie”, po którym 2 karty puste. Takie wypadki są jednak bardzo rzadkie.

na tej wysokości na ogół do połowy w. XVII. Rejestry z drugiej poł. XVII i początku XVIII w. wyglądają znów gorzej — poziom ich poprawił się dopiero po r. 1750. Mniej staranne są znowu ostatnie rejestry z początku w. XIX, co zresztą tłumaczy się schyłkiem samej księgi wpisów w tym okresie.

Wyróżniają się w sposób szczególnie korzystny rejestry biskupów Rozrażewskiego i Gniewosza. Czystopis akt Rozrażewskiego zaczęty starannie wykonaną kartą tytułową z barwnym herbem biskupa, prowadzono w ten sposób, że część zapisek, mianowicie informacje o itinerarium biskupa przerywające tekst zwykłych zapisek, wpisywano drobną kursywą²⁰³. Czystopis Gniewosza zaczęty też rysunkiem herbu posiada dla całości i poszczególnych lat nagłówki pisane piękną antykwa humanistyczną naśladowującą krój czcionek używanych do druku tekstów łacińskich z początkiem wieku XVII a resztę tekstu staranną kursywą kaligraficzną, z dużymi marginesami zaznaczonymi ołówkiem. Zdobiony jest rysunkami (niektóre z nich nie wykończone) rozpoczynającymi wpisy w poszczególnych latach²⁰⁴.

Indywidualność poszczególnych notariuszy przejawiała się w próbach zdobienia czystopisów i estetycznego układu zapisek powiększającego czytelność tekstu.

W sumie seria rejestrów czynności biskupich (i administratorów) w obecnym stanie zachowania liczy 36 ksiąg czystopisów oraz 6 ksiąg protokołów, przy czym tylko 3 protokoły odpowiadają określonym księgom czystopisowym, 3 zaś zastępują zaginione albo nie istniejące czystopisy²⁰⁵.

Właściwą jednak, formalną jednostką tej serii jest rejestr czynności jednego biskupa *acta episcopi N*, bez względu na to, czy mieści się w jednej księdze z rejestrami innych biskupów, czy w księdze osobnej, czy składa się z kilku oddzielnych ksiąg. Tak rzecz rozumiano współcześnie w kancelariach biskupich²⁰⁶, tak podchodził do zagadnienia archiwista włocławski w r. 1728 i tak każą nam rzecz rozumieć dzisiaj względy formalne²⁰⁷.

Biorąc pod uwagę te kryteria możemy stwierdzić dziś zachowanie się 30 rejestrów 30 biskupów (i administratorów) w czystopisie (w tym jeden częściowo w protokole) oraz jednego biskupa tylko w protokole²⁰⁸.

Rejestr czynności każdego biskupa posiada właściwą sobie budowę wewnętrzną: zaczyna się od specjalnego nagłówka dla całości, podzielony jest zazwyczaj na części nagłówkami rozpoczynającymi wpisy w poszczególnych latach, mniejszymi wskazującymi daty urzędowania kancelarii i wreszcie pojedyncze zapiski oddzielone są od siebie również własnymi nagłówkami.

Nagłówek rejestru biskupiego w okresie, gdy kilka ich mieściło się w jednej

²⁰³ Jednak nie we wszystkich partiach czystopisu. Najpiękniej prowadzona jest tu część rejestru *Ac. ep.*, 14(32) i 13(30).

²⁰⁴ *Ac. ep.*, 27(38b). Jest to rejestr Gniewosza nr 2, z lat 1645—1652, jego rejestr nr 1 prowadzony przez innego notariusza prezentuje się skromniej.

²⁰⁵ Por. odpowiednie rubryki w tabeli II.

²⁰⁶ Świadczy o tym choćby ograniczanie się do jednego nagłówka w pierwszej księdze, w wypadkach, gdy kontynuacja rejestru mieściła się w kilku księgach. Por. np. akta Rozrażewskiego — s. 147 i n.

²⁰⁷ Zob. uwagi o odrębności kancelarii poszczególnych biskupów, s. 55.

²⁰⁸ Por. Tablica II.

księdze zaczynał się zwykle od słów „Secuntur acta [...]”, później zwykle wprost „Acta [...]”. Rozwinięcie sygnalizowało zawartość — „Acta causarum variarumque actionum”. Stało się ono nadzwyczaj szczegółowe w pierwszej połowie XVII w. W tytule rejestru bpa Gembickiego (1609) mamy prawdziwą specyfikację rodzajów aktów rejestrowanych w księdze. Dopiero w XVIII w. następuje nawrót do prostego określenia, teraz w innej jednak postaci „Acta Curiae”, „Acta curialia”. Z kolei nagłówki wymienia biskupa — w XVI w. w postaci „Acta [...] coram Rev. in Chr. Patre et D. D. N Dei et Ap. Sedis gratia Ep. VI[...]”; w w. XVII: „[...] tempore felicitis regiminis Il. ac. Rev. D. N Dei et Ap. Sedis gratia Ep. VI. et Pom.”; w XVIII w. na ogół podobnie. W wypadku, gdy biskup w prowadzeniu spraw bieżących wyręczał się (w w. XVIII) audytorem, pisano: „Acta [...] sub auspiciis Il. et Rev. D. D. [...] audytoriatu Peril. Rev. D.[...] causarum curiae episcopalis VI. et Pom. iudicis generalis”. Dalszy element nagłówka to data rozpoczęcia rejestru w XV—XVII w. nadzwyczaj rozwinięta: „a. D.[...] die vero inferius annotata, indictione [...], pontificatus Sanct. in Chr. Patris et D. D.[...] Divina providencia papae [...] anno ipsius [...]”. W ciągu wieku XVII i XVIII data w nagłówku ogranicza się do podania roku, choć i teraz niejednokrotnie wymienia się jeszcze aktualnego papieża i rok jego pontyfikatu. Przejściowo w XVII w. zjawia się przy końcu nagłówka i nazwisko notariusza prowadzącego akta ²⁰⁹.

Podział rejestru czynności każdego biskupa na lata kalendarzowe odpowiednimi przerywnikami w postaci odrębnych nagłówków nie występuje zawsze wyraźnie a ztraca się niemal zupełnie w rejestrach z XVIII w. U schyłku w. XV stosowano go powszechnie. W rejestrze Krzesława z Kurozwęk poświęcano na ten cel nawet całą stronę, wpisując nagłówek teksturą wyróżniającą go jeszcze mocniej od sąsiednich zapisów prowadzonych drobną kursywą. Nagłówek jest przy tym niekiedy bardzo pełny i zawiera w dużej mierze powtórzenie elementów nagłówka otwierającego wpisy nowego biskupa ²¹⁰, niekiedy zaś ograniczony do podania daty w sposób jednak dokładny z indykcją i latami pontyfikatu papieża ²¹¹. Ten rodzaj nagłówków utrzymuje się w pierwszych dziesiątkach lat XVI w.

Lata czterdzieste przynoszą pewną inowację. Zaczynają się zdarzać wypadki nieoznaczania w ogóle zmiany roku ²¹², lub zmiany te zaznaczane są w sposób nieszablony ²¹³, choć zdarza się jeszcze sposób dawny. W drugiej połowie

²⁰⁹ Zob. nagłówki tytułowe rejestrów biskupich w przytoczonym wykazie.

²¹⁰ Zob. nagłówek rejestru Krzesława z Kurozwęk za r. 1497, s. 128.

²¹¹ W r. 1499: „Acta a. D. millesimi quadringentesimi nonagesimi noni indictione secunda pontificatus Sanct. D. nostri D. Alexandri pape sexti anno septimo” — Ac. ep., 1 (107), f. 113; w r. 1551: „Incipiunt acta acticata a. D. 1. 5. 2. 1 indictione nona, pontificatus Sanct. in Chr. Patre et D. nostri D. Leonis, divina providencia pape decimi anno ipsius octavo” — Ac. ep., 2(19), f. 131.

²¹² Np. w l. 1544/5 i 1545/6 — Ac. ep., 3(20), f. 171, 185.

²¹³ Notariusz Dzierzgowskiego zanotował w swym rejestrze — Ac. ep., 3(20), f. 139: „Mutacio anni. Die Lune [31 XII] — Martis prima mensis Ianuarii fuit celeberrimum festum Circumcisionis Domini nostri Iesu Christi, quo die a. D. millesimus quingentesimus quadragessimus tercius in millesimum quingentesimum quadragessimum quartum et indictio prima in secunda sunt mutata” — Ac. ep., 3(20), f. 139.

XVI w. bardzo porządnie prowadzone akta Rozrażewskiego mają nagłówki roczne bardzo lakoniczne, lub są nich zupełnie pozbawione²¹⁴. Ten zwyczaj lakonicznych nagłówków rocznych utrzymuje się w w. XVII²¹⁵. W w. XVIII stają się one jeszcze zwięźlejsze, a czasem w ogóle ich brak²¹⁶.

Bardziej staranni notariusze mieli zwyczaj nadpisywać na górze strony rok, z którego pochodzą zapiski — w wyjątkowych wypadkach nawet miesiąc²¹⁷.

Sposób redagowania nagłówków rozpoczynających w rejestrze wpisy każdego nowego dnia przeszedł w okresie od XVI do XVIII w. pewne ewolucje. Czasem zmieniał się też z osobą notariusza. W rejestrach najstarszych z końca XV i początku XVI w. pisano zazwyczaj „Die Februarii XI, Wladislavie”, „Wladislavie, die Jovis, vicesima tertia Februarii”²¹⁸; przy czym niekiedy nie ograniczano podawania tych elementów do pierwszej zapiski nowego dnia, a podawano je i przy następnych. Notariusz Dzierzgowskiego wprowadził nagłówki bardziej rozwinięte: „Audientia die Veneris, sexta mensis Iunii, per Rev. in Chr. Patrem et D. D. Nicolaum, Dei et Ap. Sedis gracia Ep. Wl. et Pom. fuit tenta[...] presentibus [...]”, lub nieco krócej: „Die Lune, nona mensis Iunii per Rev. D. Ep. Wl. audientia fuit observata, presentibus [...]” niekiedy jednak zadawała się dawnymi: „In Pelplyn XIII Iunii”²¹⁹. W rejestrze Zebrzydowskiego spotkamy również nagłówki w rodzaju „Audientia per Rev. in Chr. patrem D. Ep. Wl. tenta et observata in Stolzemberg, presentibus [...]”²²⁰.

Te dwa sposoby, pełniejszy i bardziej zwięzły, redagowania nagłówków utrzymują się i w w. XVII. Notariusz Gniewosza pisał: „Audientia causarum publica observata coram Peril. D. Auditore 16 Novembris”²²¹, ale notariusz Łubińskiego tylko „Wolboriae die 18 Julii 1631”²²². W w. XVIII przeważają nagłówki typu: „Die Lunae 17 mensis Maii a. D. 1756 Vladislaviae”²²³.

Nagłówki więc podają miejsce i czas dokonywania wpisów, czasem również osobę, przed którą rzecz się działa i obecnych świadków. Wskazanie miejsca ogranicza się zwykle do wymienienia miejscowości, rzadziej i to tylko w rejestrach najstarszych, znaleźć można określenia ściślejsze, np. w r. 1500: „in stubella superiori castri Wladislaviensis”²²⁴, albo w r. 1530: „In civitate Cracoviensi et in domo nobilis et spectabilis d. Luce Noskowski medicine doctoris,

²¹⁴ Brak np. nagłówka dla r. 1584 — Ac. ep., 9(26), jest natomiast dla r. 1585: „Annus Domini Millesimus Quingentesimus octogesimus quintus” — f. 208.

²¹⁵ Czasami jednak nawraca się tu do pełniejszych nagłówków, np: „Continuantur acta actorum anno millesimo sexcentesimo duodecimo coram[...] per me[...]” — Ac. ep., 20(136), f. 290; przeważają jednak w rodzaju „Annus Domini millesimus sexcentessimus trigessimus tertius incipit” — Ac. ep., 25(40a), s. 57.

²¹⁶ Np. brak nagłówka dla r. 1756 w Ac. ep., 51(54); dla lat poprzednich brzmią: „Annus Domini 1754-tus, Annus Domini 1755, Annus Domini 1756-tus — s. 211, 288, 406.

²¹⁷ Tak w chwalonym poprzednio rejestrze Gniewosza.

²¹⁸ Ac. ep., 1(107), f. 113, 198.

²¹⁹ Ac. ep., 3(20), f. 158, 160, 167. Czasem bywały i nagłówki „negatywne”, pod którymi nie umieszczano wpisów, np. w r. 1552: „Die Mercurii XIII mensis Julii audientia non fuit tenta — ideo, quod fuit festum Palatii s. Margarethe”. Ac. ep., 3(20), s. 218.

²²⁰ Ac. ep., 4(22), f. 46v, 47v.

²²¹ Ac. ep., 26(38a), f. 158v.

²²² Ac. ep., 24(40a), f. 156. Termin *audientia* służył do wyróżnienia dni sądowych.

²²³ Ac. ep., 55((56), f. 2.

²²⁴ Ac. ep., 1(10), f. 157.

proconsulis Cracoviensis”²²⁵, bądź w r. 1500: „in Wolborz in curia [...] Rev. D. Ep. Wl. in sala domus maioris in medio dicti curie in ibidem sito”²²⁶.

Przy datach w przeważającej ilości wypadków podawano dzień tygodnia używając nazw planetarnych²²⁷. Oznaczenia: *feria secunda*, *tertia* itd. są niezmiernie rzadkie. Obok wymieniano kolejny dzień i nazwę miesiąca. W bardzo rzadkich wypadkach zaznaczano również porę dnia²²⁸.

Poszczególne zapisy posiadają własne nagłówki we wszystkich zachowanych rejestrach, równocześnie jednak w każdym rejestrze znaleźć można pewną ilość zapisek bez nagłówków. Samych nagłówków można wyróżnić dwa rodzaje. Jedne z nich ograniczają się do nazwania aktu od strony formalnej: „Relatio”, „Causa appellationis”, „Institutio”²²⁹, inne wskazują również na materię sprawy: n. p. w r. 1517 „Resignatio ecclesie parochialis in Parkanie”²³⁰, w r. 1645 „Ingrossatio quietationis a SRM Adm. Rev. D. Josepho Rudnicki canonico Vl. in causa subsidii charitativi vigore synodi provincialis Gnesnensis”²³¹. Dokładniejsze są nagłówki późniejsze z XVII i XVIII w. W rejestrach z w. XV—XVI coraz częściej występuje powtarzanie przy poszczególnych nagłówkach miejsca i daty zapisu, czasem w postaci: „anno, die mense loco, quibus supra”. Podobnie i w końcu w. XVIII, tylko wówczas w nieco innej formie.

Nagłówek pisano z reguły nad zapiską na środku strony. Wyjątkowo w XVI w. można spotkać wypadki (np. w r. 1532) przesuwania ich na margines. Ten stan rzeczy zmienił się dopiero w drugiej połowie XVIII w. W rejestrach Rybińskiego mianowicie, nagłówki umieszczano z prawej strony nad tekstem wpisu, podobnie jak czyniono to nieraz i w aktach pojedynczych nie rejestrowanych w księgach²³².

Sam wpis do rejestru, dokonywany z użyciem pewnych formuł, wykształconych w XV i XVI w., ulegał tylko niewielkim przekształceniom w okresie późniejszym. Stosowano różne formuły przy wpisach różnego rodzaju, niektóre jednak były niezbędnymi elementami każdej zapiski. W tych wspólnych formułach stwierdzano po pierwsze datę wpisu, o ile ta nie została przesunięta już do osobnego nagłówka; po drugie przed kim relacjonowaną czynność miała miejsce. Wprawdzie czasem odpowiednią osobę umieszczano już w nagłówku (*audientia coram*[...]) jednak to nie przeszkadzało powtórzeniu tego nagłówku w samej zapisce. Wymieniano więc zwykle na początku aktu: „Coram Perillustri et Adm. Rev. Simone Naruszewicz IUD, prothonotario apostolico, Il. et

²²⁵ Ac. ep., 2(19), f. 210v.

²²⁶ Ac. ep., 1(107), f. 178.

²²⁷ *Dies Lunae* — poniedziałek, *dies Martis* — wtorek, *dies Mercurii* — środa, *dies Jovis* — czwartek, *dies Veneris* — piątek, *dies Saturni* — sobota i *dies Solis* — niedziela — por. uwagi o sposobach datacji w kancelarii — s. 93.

²²⁸ Tak w rejestrze Gniewosza, po wpisach rannych, niekiedy przychodziły następne pod nagłówkiem *postmeridie* — Ac. ep. 26(38a), f. 40v i in.

²²⁹ Ac. ep., 2(19), f. 6v., 228v i in.

²³⁰ Ac. ep., 2(19), f. 60.

²³¹ Ac. ep., 27(38b), f. 7.

²³² Przede wszystkim sądowych; występujących w nagłówku powoda i pozwanego umieszczono w prawym górnym rogu strony. Zob. np. Ac. ep., 64(60a), s. 223.

Rev, Suae Cels. curiae auditore[...]”, albo „Coram Rev. D. Episcopo”, czy wreszcie tylko „coram me notario publico”²³³.

Rejestrowana czynność działa się jednak nie tylko przed określonymi osobami, ale i określonym urzędem, czy jego aktami. Ujmowano to w formułę powszechną zwłaszcza przy wszelkich zapiskach w postaci relacji o czynności nie samej kancelarii a osób trzecich: „Constitutus personaliter ad acta presentia” (r. 1516), „Coram Officio Actisque praesentibus Il. et Rev. D. D. Nicolai Alberti ab Olexow Gniewosz[...]” (r. 1645), „Coram Officio Actisque praesentibus Curiae Episcopalis VI.” (r. 1763)²³⁴.

Notariusz rzadko bywał wymieniany w osobnej formule na początku aktu, natomiast z reguły zajmował miejsce w formule świadków. Formułę tą umieszczano czasem i przy nagłówkach zaczynających wpisy w nowym dniu („Audientia[...] praesentibus[...]”), czasami na początku każdego wpisu obok formuły „Coram[...]”, najczęściej jednak wpis się nią kończył. Formuła mogła brzmieć (gdy notariusz był wymieniony osobno): „presentibus ibidem nobili et laborioso Alberto Zulewski et Alberto de Łąkoszy [...] testibus circa premissa”, lub „ven., gen. et nob. dominis Joanne Pyethuch IUD, archidiacono et canonico Wl., Nicolao Spinek de Bandhkowo, tribuno maiori Siradiensi et capitaneo Wolboriensi, Jacobo Parzniewski, Janussio Janikowski curiensibus magn. d. Episcopi et ceteris pluribus astantibus” (r. 1527)²³⁵. Notariusz wymieniany był w formule świadków zawsze na końcu, gdy było kilku notariuszy podkreślano, który z nich akt sporządził. Np. w r. 1516: „presentibus[...] discretis Jacobo et Derslao Rev. D. notariis et me Felice Relski, notario publico actorumque presentium scriba” (lub „actusque presentis, factus huiusmodi scriba”)²³⁶. Przy wielu aktach w formule świadków występują tylko notariusze, niekiedy bez nazwisk w postaci „praesentibus notariis cancellariae”, lub tylko osoba sporządzająca akt: „praesente me Antonio Opelewski SRM secretario, publico Sac. Ap. Auct. et ad causam praesentem assumpto notario” (r. 1771)²³⁷. Notariusz nie zawsze wymieniał swoje nazwisko, czasem zadowalał się odesłaniem do poprzednich zapisek: „meque notario infrascripto” (r. 1657)²³⁸.

Notariusze w XV i w pierwszej połowie XVI w. nie zawsze ograniczali się do wymienienia swego nazwiska na końcu formuły świadków. Wielu z nich miało zwyczaj jeszcze na zakończenie wpisu do rejestru składać swój podpis. Zdarzało się to zwłaszcza pisarzom Krzesława z Kurozwęk, Wincentego Przerembskiego i Macieja Drzewickiego²³⁹. Nie wiadomo, czy wiązało się to ze zwyczajami indywidualnymi pisarza. Nie jest też pewne, czy podpisy te przenoszono z proto-

²³³ Ac. ep. 27(38b), f. 13, 2(19), f. 163.

²³⁴ Ac. ep., 2(19), f. 74v; 27(38b), f. 13v.; 57(57).

²³⁵ Ac. ep., 2(19), f. 187, 192v.

²³⁶ Ac. ep., 2(19), f. 8v, 41, 55 i in.

²³⁷ Ac. ep., 9(26), f. 29v.; 61(59).

²³⁸ Ac. ep., 30(39), f. 6.

²³⁹ Zob. np. w r. 1497: „[...] et me Alberto Jacobi de Maiori Gorzkowice, Sacre Imp. Auct. notario publico, presentis actus scriba. Idem Albertus m. p. subscripsit” — Ac. ep., 1(107), f. 80.

kołu, czy sygnowano nimi kontrolę czystopisu. W tekście rejestrów można znaleźć przykłady popierające bądź jedno, bądź drugie przypuszczenie ²⁴⁰.

Jeżeli chodzi o formę istotnej części każdej zapiski, w której zamyka się jej właściwa treść, można najogólniej stwierdzić, że ma ona postać relacji notariusza o czynnościach samego biskupa (bądź jego urzędników), czynnościach kancelarii dokonanych na polecenie biskupa (bądź jego urzędników), wreszcie o czynnościach osób trzecich zeznanych przed biskupem (jego urzędnikami), czy kancelarią. Pewne odstępstwa od tej zasady, jak również pewne różnice w samej postaci relacji zdarzają się w zależności od treści zapiski, od tego, jakiej funkcji rejestr w danym momencie służy. Dlatego omawianie różnych wariantów postaci zapisek wypada połączyć z omawianiem zawartości rejestrów.

Zawartość rejestrów czynności biskupich. — Księgi wpisów kancelarii biskupiej (*acta episcoporum*), spełniały funkcję rejestracyjną, ale przedmioty rejestracji były bardzo różnorodne. Można tu wyróżnić:

- rejestrację czynności biskupa, jego itinerarium, pełnionych obowiązków administracyjnych i pontyfikalnych (święcenia, wizytacje itp.);
- rejestrację dokumentów i pism urzędowych wystawianych i ekspediowanych przez kancelarię;
- rejestrację dokumentów wchodzących do kancelarii;
- rejestrację materiałów administracyjnych i finansowych dotyczących diecezji *pro informatione* biskupa i jego urzędników;
- rejestrację dokumentacji przewodu sądowego w procesach przed biskupem;
- rejestrację dokumentów (oblaty) i zeznań osób trzecich;
- rejestrację wydarzeń uznanych za ważne przez notariusza.

Przedstawiony wyżej podział wymaga pewnych wyjaśnień. Punktem wyjścia był tu nie tyle zakres spraw załatwianych przez kancelarię, a konkretne funkcje jakie w niej *acta episcoporum* spełniały. Starano się wziąć pod uwagę fakt czym one były również i dla personelu kancelaryjnego, który je prowadził. Dlatego jest to może podział niezupełnie precyzyjny według kryteriów logicznych. Wyodrębniono np. rejestrację dokumentacji przewodu sądowego, chociaż jest to również rejestracja pewnych czynności biskupa a równocześnie nieraz i rejestracja pism wychodzących. Jak się jednak wydaje ten właśnie podział pozwala stosunkowo dobrze wytłumaczyć, w jaki sposób główna seria rejestrów kancelarii powstawała, w jaki sposób była prowadzona i czemu służyła. Za takim jak zaproponowano porządkiem poszczególnych części zdaje się przemawiać fakt, że pierwsze cztery rodzaje rejestracji związane są z dokumentacją działalności samego biskupa, jego urzędników lub kancelarii, inspirowanej przez nich samych (tj. biskupa albo

²⁴⁰ W rejestrze biskupa Przerembskiego — Ac. ep., 1(107) bardzo konsekwentnie składali podpisy w całym r. 1511 (od f. 285) notariusz Maciej Ośnicki, Wincenty Golicki, Marcin z Pułtuska i Piotr Dolski, czystopis prowadzony tu był jedną ręką. Urywa się to podpisywanie na f. 294 wraz ze zmianą ręki (nadal akta Marcina z Pułtuska). Wynikałoby z tego, że podpisy obecne już w protokole przenosił do czystopisu jeden pisarz, a opuszczał je drugi, jednak już na f. 295 wraca poprzednia ręka, natomiast podpisy nie wracają. Ciekawa rzecz, że szereg podpisów (zob. np. f. 286v.) choć złożonych ręką zapisek odróżnia się atramentem, tak jak gdyby dopisywano je później.

urzędników). Już w wypadku przewodu sądowego może być inaczej, jeśli sprawa nie była wnoszona *ex officio*. W wypadku zaś zeznań w sprawach niespornych i oblat rola kancelarii w zasadzie staje się zupełnie bierna. Umieszczenie na końcu rejestracji „wydarzeń uznanych przez notariusza za ważne” — oczywiście nie wchodzących w zakres spraw objętych poprzednimi punktami — nie wymaga komentarzy.

Rejestracja czynności biskupa. Okresem w którym prowadzono w kancelarii najszczegółowsze zapisywanie poruszeń biskupa po kraju, a zwłaszcza diecezji, był wiek XVI i pocz. w. XVII. W rejestrach z tego czasu wzmianki na ten temat stanowią pokaźny procent wszystkich zapisów większości rejestrów. Z reguły też łączono wówczas wiadomości o zmianie miejsca pobytu biskupa z wiadomościami o udzielaniu przezeń sakramentów i przeprowadzaniu wizytacji. Zapisy zawierające tego rodzaju relacje z pewnego okresu czasu poprzedzały w czystopisie wpisy spraw bieżących za ten sam okres ²⁴¹.

Tego typu zapisy w zwięzłej jeszcze formie występują już w rejestrach Krzesława z Kurozwęk ²⁴², choć jest ich stosunkowo mało i trudno by na ich podstawie odtworzyć pełne itinerarium biskupa i kanclerza. Notariusze Przerembskiego i Drzewickiego natomiast nie szczędzą już na nie miejsca. Rejestr tego ostatniego pozwala więc już uchwycić niemal wszystkie momenty opuszczenia diecezji przez biskupa, wyjazdy z poselstwami zagranicznymi, powroty z nich itp. ²⁴³.

Pisarze następców Drzewickiego notowali itineraria mniej pilnie. Nie ma ich niemal w rejestrach Karnkowskiego, urywkowo zdarzają się u Górki ²⁴⁴. Dopiero za czasów Dzierzgowskiego następuje nawrót do staranniejszego ich prowadzenia ²⁴⁵, nie na długo zresztą, bo w rejestrach Zebrzydowskiego, Drohojowskiego i Uchańskiego notowanie itinerariów znów niknie ²⁴⁶.

Niewątpliwie najbogatszy zasób wiadomości o poruszeniach i bezpośredniej działalności biskupa zawierają rejestry Rozrażewskiego, i to już od pierwszego

²⁴¹ Zapisy „itineraryjne” redagowano w protokole, często na marginesie innych bieżących zapisów kancelarii. Por. protokół rejestru biskupa Rozrażewskiego Ac. ep., 7(25).

²⁴² „[...] Creslaus[...] post felicem suum reditum de urbe Romana de anno iubileo in ecclesia sua cathedrali Wladislaviensi sub a. D. millesimo quingentesimo primo[...] infrascriptos promovit[...]” — Ac. ep. 1(107), f. 186v.

²⁴³ Oto przykłady tych zapisów: „17 mensis Aprilis Rev. D. Episcopus ex Wladislavia versus clavem Wolboriensem extra dioecesim sitam exivit et iter cum curia sua continuavit, inde Hungariam per Regiam Maiestatem in legacione missus profecturus” — Ac. ep. 2(19), f. 57. „Anno quo supra die vero Mercurii XII-a mensis Augusti Rev. D. Episcopus itinere Hungarico terminato ex clave Wolboriensi in Wladislaviam dioecesim suam intravit” — f. 58. „Anno quo supra die vero Mercurii perultima mensis Decembris Reverendissimus ex Wladislavia exivit et Cracoviam pro convencionem et coronacionem Reginalis Maiestatis Bone iter continuavit” — f. 73v.

²⁴⁴ Np. Ac. ep., 3(20), f. 48: „Die Veneris XXI Marcii Rev. in Chr. Pater et D. Lucas comes a Gorka, Dei gracia Ep. Wl. de comiciis Cracovie habitis ad Ecclesiam Wladislaviensem sedem suam faustiter et feliciter rediit”.

²⁴⁵ Zob. np. Ac. ep. 3(20), f. 142 „Rev. in Chr. Pater et D. D. Nicolaus Dei gracia Wl. et Pom. Ep. civitatem Regiam Gdanensem, nuncius per Regiam Maiestatem una cum aliis suis collegis deputatus, die tredecima mensis Mai feliciter ingressus est et per senatum illius civitatis magna cum solemnitate et honore cum suis collegis exceptus honorifice”.

²⁴⁶ Notowano tylko wyjątkowe wydarzenia, np. przybycie Drohojowskiego z Zygmuntem Augustem 8 lipca 1552 r. do Gdańska — Ac. ep., 3(20), f. 217.

rejestr z opowiadaniem o nominacji biskupa dokonanej w Wilnie na radzie senatu, o przyjeździe do Wolborza 18 I 1582 r., obecności 26 marca na sejmiku generalnym w Kole i o ingresie do Włocławka 3 kwietnia tego roku²⁴⁷. Zawierają one duże bogactwo szczegółów dotyczących nieraz ważnych wydarzeń publicznych²⁴⁸.

Zwyczaj notowania itinerariów i podawania informacji wprost o różnych czynnościach biskupich zanika powoli w w. XVII. Można jeszcze spotkać się z nimi w rejestrach Wołuckiego, którego notariusze naśladują tu, jak się wydaje, swych poprzedników z czasów Rozrażewskiego²⁴⁹. Później zdarzają się tylko w okresie ważnych wydarzeń politycznych, które zmuszały biskupów do opuszczania na dłuższy czas swych diecezji. I tak rejestr Czartoryskiego (w l. 1655—1657) notuje ucieczkę biskupa przed Szwedami do Krakowa, na Śląsk, powrót do Warszawy, wyjazd do Częstochowy, napad Rakoczego, radę senatu odbytą w Częstochowie, powtórny wyjazd na Śląsk i wreszcie ostateczny powrót do kraju²⁵⁰. Podobnie rejestr Stanisława Szembeka (w r. 1702) donosi o wyjeździe biskupa do Krakowa z powodu zbliżania się wojsk szwedzkich, o kłęsce Augusta II i zbliżaniu się do Krakowa Szwedów. Biskupowi powierzono klejnoty koronne, które ratując, kraj opuścił²⁵¹.

Stwierdziłem już wyżej, że itineraria wiązano z relacjami o takich albo innych czynnościach biskupa. W pierwszym rzędzie o udzielaniu przezeń sakramentów. W wypadku, gdy chodziło o święcenia duchownych notowano również ich imiona i ewentualnie nazwiska lub miejscowość rodzinną i diecezję z których pochodzili, czasem pod osobnym nagłówkiem „Nomina ad sacros clericorum ordines[...] per[...] anno[...] in[...] promotorum”. Najczęściej jednak zapiska wyglądała następująco: „Anno eodem (1584) Reverendissimus Wolboria Wladislaviam pro festo Paschali pervenit sabbatoque sanctopaschae infrascriptos ad sacros ordines promovit”²⁵² i dalej wpisywano wyświęconych, dzieląc ich z reguły według stopni (*accoliti, subdiaconi, diaconi* itp.). Przy udzielaniu przez biskupa sakramentu bierzmowania ograniczano się do zanotowania ilości bierzmowanych²⁵³.

²⁴⁷ Ac. ep., 9(26), f. 1.

²⁴⁸ Np. Ac. ep., 10(27): „Tandem anno eodem [1589] die 23 Aprilis, die Dominico, comitia septima hora noctis in integro horologio, tum iam dies fere inciperet, finita sunt totaque nocte inscripta; de modo eligendi regis examinando est disceptatum; quod tamen quaedam verba in eodem posita essent, quae si relicta fuissent, successu temporis etiam haereticus in regem eligi potuisset et propterea catholici eadem tolli et expugni petierunt, haereticus vero contradicerunt, totum negotium ad futura comitia”. Zob. również opublikowany fragment itinerarium Rozrażewskiego z okresu przyjazdu do Polski Zygmunta III — *Korespondencja H. Rozrażewskiego*, t. II, s. 300.

²⁴⁹ A więc np. — Ac. ep., 21(37) f. 193v „Il. et Rev. Dominus Wolboria ad conventum particularem propter ardua et gravissima Rei Publicae negotia tractanda Radziejoviam abeundo, eodem 22 die Septembris (1620) venit. Inde vero dicto conventu finito Wladislaviam ad ecclesiam suam cathedralem die 25 pervenit”.

²⁵⁰ Ac. ep., 30(39), f. 1—6v.

²⁵¹ Ac. ep., 36(41), f. 229, 230v.

²⁵² Ac. ep., 9(10), f. 137.

²⁵³ W jaki sposób wpłatano wiadomości o spełnianiu pewnych funkcji biskupich przez Rozrażewskiego do jego itinerarium może doskonale poinformować następujący fragment: „Laznovii dominica Passionis confirmavit 176, 30 Marcii [1594] contendatur Lodziam, ubi confirmavit 149, ultima mensis eiusdem antequam Lodzia per Zgierz, Lancicium se conferat

Informacje o udzielaniu sakramentów trafiają się w rejestrach czynności po Rozrażewskim coraz rzadziej. Wpłynęło na to i przerzucenie przez biskupów tych funkcji na sufraganów i wprowadzenie zwyczaju rejestrowania tego rodzaju czynności w odrębnych księgach ²⁵⁴.

Liczne są również relacje notariuszy o czynnościach administracyjnych biskupów i to bardzo różnego rodzaju ²⁵⁵. Dotyczą one zarówno sprawowania władzy w diecezji, jak i władzy patrymonialnej w dobrach. Relacjonuje więc np. pisarz, że 28 IV 1589 r. wrócił biskup Rozrażewski z Warszawy do Włocławka i tu kazał ogłosić pobór uchwalony na sejmie oraz 40-godzinne nabożeństwo dla odwrócenia groźby tureckiej ²⁵⁶. Pisarz biskupa Wołuckiego donosi również o powrocie swego pana z Warszawy do Włocławka dając szczegółowe itinerarium; który to pan „*sequenti die vocatu Magistratu Civili cum de aliquibus quae ad bonum regimen civitatis pertinerent paterne admonuit*” ²⁵⁷. Jeden z pisarzy notuje odbycie synodu w diecezji, inny zarządzenia biskupa dla władz miejskich w Wolborzu, nakazujące zakup zegara ²⁵⁸. Z reguły też zapisywano (w rejestrach starszych) dopuszczenie przez biskupa notariuszy do wykonywania ich obowiązków na terenie diecezji.

Relacje tyczą również wizytacji przeprowadzanych przez biskupów, a więc wizyt generalnych poszczególnych kościołów, klasztorów, fundacji dobroczynnych. Notuje więc w r. 1582 pisarz polecenie Rozrażewskiego do archidiaconów odbycia wizytacji generalnej i rozesłania im odpowiednich instrukcji ²⁵⁹. W r. 1592 znajdujemy notatkę o nakazie odbycia wizytacji szpitali w całej diecezji ²⁶⁰. W wypadku, gdy biskup przeprowadzał wizytację osobiście, z reguły jej przebieg notariusz relacjonował w rejestrze. Bywało tak zwłaszcza za czasów Rozrażewskiego ²⁶¹. Ale i późniejsi biskupi, których osobiste wizytacje ograniczały się najczęściej do kościoła katedralnego, widzieli chętnie relacje o swych czynnościach wizytacyjnych w rejestrach ²⁶². Natomiast akt wizytacji z reguły do re-

110. [...] 1 die Aprilis sacro Lanciciae peracto nullisque, ob frequentiore in hanc civitatem cum Il. D. Loci Ordinarii tum eius suffraganei adventum, confirmatis, recta Dobroviam contendit ibique pro nocte substitit. Altera autem die, quae erat 2 Aprilis ibidem confirmavit 429. [...] — Ac. ep. 13(30), f. 156v—157.

²⁵⁴ Por. s. 206.

²⁵⁵ Mówię tu o zapiskach, w których notariusz ograniczał się do powiedzenia o jakimś konkretnym czynie biskupa lub wydanym przezeń poleceniu. W szeregu wypadków relacjonuje on również o pewnych decyzjach swego zwierzchnika poprzedzających wystawienie pisma w kancelarii — tego rodzaju zapiski omówię przy omawianiu rejestracji pism ekspediowanych.

²⁵⁶ Ac. ep., 12(29), f. 111.

²⁵⁷ Ac. ep., 21(37), f. 287.

²⁵⁸ Zob. np. Ac. ep., 3(20) „Anno quo intra (1539) die vero Jovis XVII Aprilis synodus diocesana per Rev. et Il. in Chr. Patrem D. D. Lucam a Gorka comitem, Ep. Wl. in ecclesia cathedrali Wladislaviensi solemniter est tenta et celebrata”; i w Ac. ep., 13(30), f. 81: „Rev. Dominus accivitis ad se consule cum aliis concivibus omnino et sub poena 50 mc. pol. sancivit et fieri praecepit ut horologium pro festo s. Michaelis, quod incidit 29 Septembris, novum, bonum probatum, non alibi, quam Vratislaviae, coëmi curent, et in turre adiacenti ecclesiae parochiali locent. Quod ipsi cives compromiserunt et sese huic obligationi libere submiscent [...]”.

²⁵⁹ Ac. ep., 9(26), f. 1v.

²⁶⁰ Ac. ep., 11(28), f. 119v.

²⁶¹ Zob. np. w Ac. ep., 12(20).

²⁶² Opowiada o czynnościach wizytacyjnych swego zwierzchnika w katedrze włocławskiej w sierpniu 1723 r. notariusz Krzysztofa Antoniego Szembeka — Ac. ep., 38(40), f. 108.

jestrów biskupich nie wnoszono, co najwyżej notariusz wspominając o samej wizytacji do akt tych odsyłał²⁶³. Niemniej od czasu do czasu i w rejestrze czynności biskupich można na pełny tekst akt wizytacyjnych natrafić²⁶⁴.

O ile ilość zapisek typu wyżej omówionego rośnie w rejestrach biskupów do czasów Rozrażewskiego, by następnie z kolei zmniejszyć się dosyć gwałtownie, to przecież pozostają w nich często i później relacje notariuszy o wydarzeniach dwójakiego rodzaju: objęciu diecezji przez biskupa i jego ustąpieniu z niej lub śmierci.

Brak jeszcze takich zapisek w najstarszych rejestrach²⁶⁵. Ale już akta Drzewickiego zaczynają się opowiadaniem pisarza o wjeździe biskupa do diecezji²⁶⁶ a kończą informacją o jego przeniesieniu do Gniezna i przyjeździe następcy Jana Karnkowskiego²⁶⁷. Również notariusz Górki zostawił ciekawą relację o przyjęciu ekswojewody poznańskiego we Włocławku i o jego śmierci²⁶⁸, a notariusz Dzierzgowskiego o przejściu biskupa do Gniezna²⁶⁹. Brak tego rodzaju zapisek za kilku następnych biskupów. Ale znów notariusz Rozrażewskiego powrócił do tego zwyczaju²⁷⁰. Pisarz Pstrokońskiego zanotował okoliczności choroby i śmierci biskupa, a później dodał wiadomość o pochówku w dn. 14 VII 1609 r. w jednej z kaplic katedry włocławskiej²⁷¹; pisarz Gembickiego doniósł o jego prekonizacji do Gniezna²⁷²; pisarz Wołuckiego opowiedział o ingresie do katedry,

²⁶³ „14 mensis Iunii (1590) Il. et Rev. Dominus Lubotinum mane discessit et aliquot in itinere ecclesias visitavit, quorum visitationes luculentissime descriptas videre est in visitationum libro” — Ac. ep., 12(29), f. 132.

²⁶⁴ Przede wszystkim w aktach Rozrażewskiego — zob. np. wizytację dekanatu „Minoris Insulae” w Ac. ep., 13(30), f. 122.

²⁶⁵ Zastępują je wówczas często podobne zapisy w aktach oficjałów lub aktach kapituły. Tak np. notariusz oficjała włocławskiego zanotował 5 IV 1503 r. „Rmus [...] dnus Creslaus Dei gracia episcopus Wladislaviensis et R. P. cancellarius in oppido Wolborz diocesis Gneznen-sis, sicut Altissimo placuit, persolvendo nature debitum diem vite sue clausit extremum”. — *Acta capitulorum* [...] t. 3, cz. 1, nr 651.

²⁶⁶ „Die Saturni decima mensis Januarii Rev. in Chr. Pater et D. D. Mathias Dei gratia Ep. Wl. ex clave et oppido Wolboriensis exivit et in Wladislaviam diocesim suam die Jovis decima quinta eiusdem mensis intravit, ubi actus infrascriptus sunt coram Sua Paternitate observati” — Ac. ep., 2(19), f. 55.

²⁶⁷ „A. D. MDXXXI quo supra indictione quarta mensis Augusti, pontificatu [...] Rev. in Chr. Pater et D. D. Mathias Drzewieczyki Dei gracia Ep. Vl. alias Cuiaviensis de cathedrali ecclesia Wladislaviensi ad ecclesiam metropolitaneam Gnesnensem per obitum ol. Joannis de Lasco Archiepiscopi vacantem, per prefatum Sanct. D. nostrum Papam est translatus et in eius locum Rev. quoque D. et D. Joannes Carnkowski eadem gratia Ep. Premisliensis est suffectus et similiter [...] ad ecclesiam Wladislaviensem est translatus. Quare ab eodem die [...]” — Ac. ep., 2(19), f. 225.

²⁶⁸ M. in. pisał notariusz Górki „Tanta insuper gratitudine a proceribus ac nobilitate tocius terre Cuiaviensis et hominum frequentia susceptus, ut nulli predecessorum suorum tantus honores obtingerint” — Ac. ep., 3(20), s. 30; i tamże. s. 130: „A. D. MDXLII die 12 Octobris Rev. D. D. Lucas Il. comes a Gorca, Dei gracia Ep. Wl., cum ad sedandos hereticorum tumultus Gedanum proficisceretur, in Wronki oppido suo ad Wartham sito maligna febre correptus, ad Schamotuli sic suadentibus medicis, rediit, ubi tribus post hebdomadis vel eo plus in lectulo decumbens, dispositis ex animi sententia tam spiritualibus quam istis temporalibus negociis, circiter primam horam noctis migravit ad Dominum [...]”.

²⁶⁹ „A. D. MDXLVI die XXIX m. Aprilis Rev. in Chr. Pater et D. Nicolaus Dzierzgowski, tunc ecclesie Wladislaviensis Episcopus, ad sanctam metropolitaneam sedem per Sedem Ap. quarta decima Februarii translatus est et inde Gnesnam versus ipsa die XXXIX Aprilis feliciter exivit desiderium sui omnibus reliquens” — Ac. ep., 3(20) s. 190.

²⁷⁰ Ac. ep. 9(26).

²⁷¹ Ac. ep., 20(36) s. 229—231.

²⁷² Ac. ep., 20(36) s. 774.

podobnie postąpił pisarz Czartoryskiego²⁷³. Od połowy w. XVII wątek opowiadania o przyjeździe biskupa wpłatany bywa do osobnego aktu *fundatio iurisdictionis*²⁷⁴, ale i w XVIII w. jeszcze trafiają się bezpośrednie relacje notariuszy czasem poprzedzające wpisanie tekstu mowy powitalnej nowego biskupa²⁷⁵.

Rejestracja dokumentów i pism urzędowych. W aktach biskupich rejestrowano wszystkie rodzaje dokumentów biskupich i pism urzędowych wystawianych przez kancelarię biskupią. Zasadę taką można stwierdzić dla całego omawianego okresu — odstępstwa od niej jednak istnieją — mogą wynikać z mniej sprawnej organizacji kancelarii w danym czasie, z niedbałości jednego lub drugiego notariusza, z niewykończenia czystopisu. Wnoszono więc do rejestru ordynacje biskupa dla kapituły, również i *puncta* proponowane przez biskupa na każdorazową kapitułę, mandaty do duchowieństwa, różnego rodzaju komisje zlecające wizytacje, rewizję dóbr itp., a także świadectwa odejścia z diecezji, grożące cenzurami monitoria, listy okólne i listy pasterskie o różnorodnej treści przeznaczone do publikowania z ambon, instytucje na beneficja kościelne, dokumenty potwierdzające fundacje nowych beneficjów, dokumenty wydawane w ramach patrimonium w dobrach biskupich, ordynacje dla poddanych, memoriały do władz świeckich²⁷⁶.

Sposób prowadzenia rejestracji bywał bardzo rozmaity. Interesujące zagadnienie, co bywało podstawą rejestracji, trudne jest do rozwiązania wobec minimalnej ilości zachowanych protokołów. Nie wiadomo więc, czy tekst pisma wnoszono do protokołu z konceptu, minuty, czy już z gotowego oryginału. Istnieją ślady, że w pewnych przynajmniej okresach czasu podstawę stanowił koncept²⁷⁷. Za tym, że był to powszechniejszy zwyczaj, przemawiałaby analogia z rejestracją korespondencji, przy której z reguły opierano się na konceptach, a nawet wprost w rejestrach koncyptowano. Z drugiej strony mamy dowody, że niekiedy wpis opierał się na oryginałach²⁷⁸.

Wyróżniają się dwie zasadnicze formy rejestrowania wychodzących z kancelarii pism i dokumentów: jedna polegała na wpisywaniu do rejestru ich pełnego tekstu; przy drugiej właściwym przedmiotem rejestracji stawała się czynność prawna stanowiąca podstawę do wystawienia dokumentu.

²⁷³ Ac. ep., 21(37), f. 2; 30(39), f. 1.

²⁷⁴ Por. s. 205.

²⁷⁵ „A. D. 1753 die 16 Aprilis II. Loci Ordinarius modernus fecit ingressum solemnem ad cathedram iuxta ceremoniale praescriptum [...] Sermo vero quem in ingressu suo in capitulo habuit fuit de eo tenore [...]” — Ac. ep., 51(54), s. 63.

²⁷⁶ Por. Rozdz. II, s. 79 i n.

²⁷⁷ W protokole Krzysztofa Antoniego Szembeka — Ac. ep., 38 f. 43v. i nn. — wpisano „Commissio visitandi Communitatem Paenitentiariorum [...] ecclesiae cathedralis Vladislaviensis” uzupełniając miejsce wystawienia, datę dzienną i miesiąc innym atramentem. W innym akcie „Commissio pro civitate Vladislaviensi” miejsce i data w ogóle nie są podane. Figurują wprawdzie w obu wypadkach pod aktami podpisy biskupa (oczywiście ręką notariusza), ale można przyjąć, że tymi uzupełnił kopista koncept na własną rękę, wiedząc, że oryginał z takim podpisem wyjdzie.

²⁷⁸ Do akt Rozrażewskiego — Ac. ep., 14(32), f. 132, wpisano monitorium przeciw parochowi w Kłodawie, datowane 19 kwietnia 1597 r., wraz z umieszczoną na odwrocie egzekucją (*executio vero a terga*) stwierdzającą, że treść monitorium pod nieobecność monitowanego przyjął do wiadomości wikariusz w dniu 20 tegoż miesiąca i roku. Nie ma więc wątpliwości, że w tym wypadku wprowadzono do rejestru tekst oryginału i to nie w momencie wystawienia w kancelarii, a w pewien czas później.

Pełny tekst wciągano do rejestru albo w postaci czystej, albo opatrując go odpowiednimi adnotacjami wyjaśniającymi. Pierwszy sposób bywał dosyć częsty już w pierwszych zachowanych rejestrach, ale utrzymuje się i w późniejszych. W takich wypadkach pod odpowiednim nagłówkiem następuje od razu tekst dokumentu. Z reguły w tej postaci wnoszone były do rejestrów właściwe *privilegia* biskupie, które też w swej treści niekiedy zawierają formułę o inserowaniu ich do akt biskupich ²⁷⁹.

Zwyczaj poprzedzania tekstu pisma relacją o czynności, która doprowadziła do jego wystawienia powszechny był w całym omawianym okresie. Notariusz stwierdzał tu przede wszystkim wyrażenie przez biskupa swej woli, wydanie przezeń polecenia, dyspozycji, a w dalszej kolejności przytaczał tę wolę, polecenie, dyspozycję, ubraną w postać gotowego pisma, które ma opuścić kancelarię. Tak np. notariusz Gniewosza 20 VIII 1644 r. pisał pod nagłówkiem „Processus de intimando colloquio amicabili Torunii cum dissidentibus religione catholica habendo: Il. et Rev. D. Dominus[...] ex officio suo et munere pastoralis ex cancellaria sua extradere decrevit innotestentiae litteras per modum processus de intimando colloquio amicabili cum dissidentibus a religione catholica Romana tenoris huiusmodi[...]” i dalej następuje treść okólnika biskupiego ²⁸⁰.

Przy drugiej postaci rejestracji, jak wspomniałem, tekstu dokumentu czy pisma nie wpisywano, odnotowując tylko fakt jego wystawienia, jako następstwo takiej czy innej decyzji biskupa. Mamy więc tu do czynienia właściwie z zapiskami w postaci relacji o czynnościach biskupa, relacji tego samego rodzaju, co omówione już poprzednio, tyle tylko że powiązane z rejestracją faktu wystawienia w kancelarii właściwego pisma.

W tej postaci umieszczano najczęściej w rejestrach wszelkie *institutiones* na beneficja kościelne. Relacja o nadaniu przez biskupa *institutio* na takie czy inne beneficjum występuje w formie ustalonej już w najstarszych rejestrach i choć zmienia się nieco po soborze trydenckim, przetrwała w zbliżonej do pierwotnej postaci do początku w. XIX. Wyglądała ona następująco np. w wypadku, gdy przedmiotem *institutio* było beneficjum obcej prezenty. Notariusz stwierdzał wówczas stawienie się przed biskupem kandydata, który przedstawiał dokument prezentacji ze strony patrona beneficjum, dalej udzielenie mu przez biskupa *institutio* przez położenie ręki na głowie kandydata, wydanie przez biskupa polecenia wystawienia odpowiedniego dokumentu fakt ten stwierdzającego, i kończył zapiskę formułą świadków. Redakcja zresztą mogła występować tu w postaci obszerniejszej ²⁸¹ i bardziej zwięzłej ²⁸². Niektórzy notariusze, ale są to wypadki raczej

²⁷⁹ Zob. np. w przywileju na wójtostwo Brzostów dla Koziatulskiego, starosty będzińskiego, z 18 X 1788: „in quorum fide praesentes actis curiae nostrae insertis [...]”. — Ac. ep., 67(376).

²⁸⁰ Ac. ep., 26(38a), f. 143. — Ac. ep., 1(107) f. 281.

²⁸¹ Przykład z rejestru Przerembskiego 20 II 1511 r. „Discretus Joannes Glogier de Nowe oppido diocesis Wl. clericus coram Domino et apud [...] acta presentia personaliter comparens produxit certas litteras presentationis regiae ad ecclesias parochialem in oppido Nowe certo modo vacantem sibi concessas, petens se ad eandem vigore dictarum presentationis litterarum RM per Dominum instituti. Et D. Reverendissimus attento, quod dicta MR sit unicus patronus eiusdem ecclesie et quod oppositor non speratur fore, dictum Joannem, presentatum regium, ad presentationem huiusmodi RM per manus sue ipsius capiti impositionem ad eandem

wyjątkowe, rejestrowali fakt nadania urzędu kościelnego w jednym zdaniu, np.: notariusz Rozrażewskiego w r. 1591: „Mathiae Karski authenticum officialatus datus est”²⁸³. Od końca XVI w. w relacji pojawia się stwierdzenie złożenia przez kandydata przysięgi na oficjalne wyznanie wiary i posłuszeństwo biskupowi²⁸⁴, choć nie występuje zawsze przy *institutio* na wyższe stanowiska kościelne. Dokument według relacji wystawiony ma być *in forma cancellariae consueta; in forma solita*.

Również w wypadku rozporządzeń odnoszących się do poddanych w dobrach biskupich zapiski ograniczają się niekiedy do stwierdzenia wystawienia pisma w zakończeniu dłuższej relacji, choć ordynacje wpisywano też często *in extenso* do rejestrów. Tak np. notariusz Rozrażewskiego relacjonuje w r. 1589 o wezwaniu burmistrza Wolborza przed biskupa i o włożeniu na miasto obowiązku poprawy dachu na kościele — polecenie to burmistrzowi „za pieczęcią jest dane”²⁸⁵.

Notariusze kancelarii upraszczali sobie niekiedy pracę odwołując się do pism już uprzednio wciągniętych do ksiąg. Z reguły z kilku pism jednakiej treści do różnych adresatów, które wypadło obok siebie zarejestrować, wpisywano pełny tekst tylko pierwszego, a dalej tylko nowych adresatów z uwagą *in simili forma*, lub *similes litterae missae sunt*[...].

Notariusz Rozrażewskiego potrafił się nawet odwoływać w sposób ogólny do wpisów znacznie wcześniejszych: 10 XII 1592 r. zanotował wysłanie do wszystkich dekanatów pisma okólnego polecającego wizytację szpitali *cuius tenor de verbo ad verbum in actis eiusdem anni recentioribus extat*²⁸⁶.

Jeżeli z kancelarii wychodziło pismo z załącznikami, fakt ten również uwiadamiano w rejestrach. Najczęściej przy wpisywaniu kopii pisma *in extenso*, w ten sam sposób wpisywano i załączniki. A więc za listem okólnym obwieszczaającym generalną wizytację mieści się formularz wizytacyjny, za delegacją posłów na sejmik — tekst pisma biskupa do sejmiku²⁸⁷, za listem ogólnym zlecającym proboszczom opis parafii „dla ułożenia Mapy Geograficznej” — schemat opisu i opis parafii w Tarchominie jako gotowy przykład²⁸⁸. Oczywiście w takich wypadkach za każdym razem mamy do czynienia z pojedynczą jednostką wpisu,

ecclesiam in Nowe instituit et investivit, litteras desuper opportunas in forma cancellariae consueta dandas discernendo; presentibus [...]”.

²⁸² Przykład z rejestru Rozrażewskiego — Ac. ep. 9(26), f. 126: „Anno eodem (1583) die 7 Iunii, Wladislaviae, Rev. Dominus ad parrochiam in Szmilowicze, post decessum honorabilis Martini a Radom eiusdem ecclesiae ultimi et immediati possessoris vacantem, honorabilem Mathiam Milerium actu praesbiterum, ad praesentationem gen. d. Stanislai Kostka, eorundem bonorum tenentarii, instituit ac investivit litterasque institutionis dari decrevit”.

²⁸³ Ac. ep. 12(29), f. 273.

²⁸⁴ W rejestrze Łubieńskiego — Ac. ep., 24(40a): „[...] recepto ab eo corporali iuramento super professione fidei, tum de oboedientia et reverentia sibi et successoribus suis praestanda, instituit et investivit atque eidem institutionis litteras in forma cancellariae solita consueta extrudere mandavit”.

²⁸⁵ Ac. ep., 12(29), f. 90.

²⁸⁶ Ac. cap., 13(30), f. 42.

²⁸⁷ W r. 1779: — Ac. ep., 63(154), s. 7 i n.; w. r. 1582 — Ap. ep. 9(26), f. 17; w r. 1591 — Ac. ep., 12(29), f. 357.

²⁸⁸ W r. 1783 — Ac. ep., 64(60a), s. 185.

tylko, że złożoną z szeregu odrębnych aktów. Takie złożone wpisy trafiają się w rejestrach coraz częściej począwszy od połowy w. XVI, a celują w nich akta Rozrażewskiego. Przybierają też nieraz znaczne rozmiary zajmując po kilkanaście, a nawet po kilkadziesiąt stron rejestru²⁸⁹.

Przedstawione wyżej uwagi doprowadzają do wniosku, że rejestracja dokumentów i pism wychodzących z kancelarii posiadała swoisty charakter. Chodziło tu nie tyle o rejestrację samych ekspedytów kancelaryjnych, ile pewnych czynności prawnych i administracyjnych biskupa, ubieranych następnie w kancelarii w postać gotowych pism.

Rejestracja dokumentów i pism urzędowych wchodzących do kancelarii. W *acta episcoporum* mieści się spora ilość różnorodnych pism, których odbiorcą był biskup. W pierwszym rzędzie będą to pisma urzędowe zwierzchnich władz kościelnych: Rzymu, nuncjatury, arcybiskupa gnieźnieńskiego²⁹⁰, dalej szereg akt i dokumentów przesyłanych w postaci kopii do wiadomości biskupa²⁹¹. Często materiał tego rodzaju wpisywano do rejestrów *in extenso* bez żadnych uwag dodatkowych. W znacznie jednak większej ilości wypadków notariusz stwierdzał dokonanie wpisu na polecenie biskupa, traktując wpis jako zwykłą oblatę²⁹², przy czym rozporządzenia władz kościelnych, które były później publikowane w diecezji, wpisywano zazwyczaj przy okazji stwierdzenia w rejestrze faktu tej publikacji²⁹³. Bywało i tak, że biskup polecał publikację tych rozporządzeń osobnym, własnym pismem. Wówczas notariusz rejestrował biskupie pisma a po nim owe rozporządzenia, jako załączniki razem rozsyłane do dekanatów, albo wprost inserował tekst rozporządzenia wewnątrz pisma biskupiego²⁹⁴.

²⁸⁹ Przykładem może tu być następujący wpis dokonany w rejestrze Rozrażewskiego — Ac. ep., 10(27), f. 399 i n. Notariusz relacjonuje, że 14 IV 1589 r. biskup protestował w senacie i u króla by nie udzielać inwestytury na Łębork i Bytów składając odpowiedni memoriał w tej sprawie, za ową relacją wpisuje tekst memoriału z jego oryginalnym nagłówkiem: „Gravamina, quae contra conditiones feudi ab Il. Ducibus Pomeraniae in districtibus Lauenburgensi et Bittoviensi, tam contra superioritatem Regni, quam iurisdictionem et privilegia Episcopatus Wladislaviensis et nobilitatis eorundem districtuum [...]” a następnie szereg kopii dokumentów z XV—XVI w. (Zygmunta Augusta, książąt pomorskich), które stanowiły załączniki do memoriału. Wpis ten zajmuje 24 strony rejestru. Jeszcze obszerniejsze bywały wpisy ekspedycji wysyłanych do Rzymu — por. „Expediatio Romana ad visitanda limina Apostolorum” 17 IV 1621 r. — Ac. ep. 21(37) f. 205 (druk. MHDVI VII, 1887, s. 63).

²⁹⁰ Już w pierwszym dochowanym rejestrze Zbigniewa Oleśnickiego — Ac. ep., 1(110), f. 7v, umieszczono pismo arcybiskupa Jakuba z Sienna datowane z Łęczycy 27 II 1480 r. z insertem bulli Sykstusa IV z 24 VI 1475; (B. Ulanowski — *Acta capitulorum* [...] t. 3, nr 518 — opublikował ten wpis z opuszczeniem samej bulli). *Brevia* Leona X przytacza rejestr Drzewickiego — Ac. ep., 2(19), f. 91, 100v., *brevia* Grzegorza XIII można znaleźć w rejestrach Rozrażewskiego — Ac. ep., 12(29), f. 314, itd.

²⁹¹ Najczęściej chodziło tu o kopie pism z kancelarii królewskiej lub z nuncjatury. Mandaty królów polskich do miast pruskich w sprawach religii są już u Drzewickiego w r. 1518 — Ac. ep., 2(19) f. 80, a bardzo często w rejestrach Rozrażewskiego.

²⁹² Np. w r. 1644: „Il. et Rev. Dominus [...] facultates sibi collatas a Sanct. D. nostro D. Urbano [...] Papae eius nominis octavo actis praesentibus inseri mandavit. Quorum tenores sequuntur [...]” — Ac. ep., 26(38a), f. 146v. W r. 1651: „Il. et Rev. Dominus [...] infrascripta decreta et facultates a Sede Ap. gratiose sibi concessas actis praesentibus inseri et annotari (mandavit) [...]” — Ac. ep. 27(38b), f. 226.

²⁹³ Rozrażewski otrzymane od Annibala z Kapui listy „[...] per totam dioecesim suam publicari iussit atque actis praesentibus inscribi et inseri decrevit prout decernit” — Ac. ep. 10(27), f. 211.

²⁹⁴ W rejestrze Wołuckiego — Ac. ep., 21(37), f. 38v, pod nagłówkiem: „Oblatae sunt

W rzeczywistości więc trudno mówić o *acta episcoporum* jako o rejestrze również pism wchodzących do kancelarii. Pisma te znalazły się tu w postaci dokonanych na polecenie biskupa oblat albo jako ilustracja i uzupełnienie pewnych jego czynności administracyjnych, albo nawet jako załączniki pism rozsyłanych po diecezji.

Rejestracja materiałów administracyjnych pro informatione.

Rejestrowano również w *acta episcoporum* pewne materiały, które mogły być przydatne w bieżącym kierowaniu diecezją, a które być może chciano też utrwalić przez wciągnięcie do głównego rejestru kancelarii. Mogły to być rzeczy opracowane w samej kancelarii, lub poza nią na polecenie biskupa, albo też powstałe w kancelariach obcych i w formie odpisów z ich akt uzyskane.

Materiał tego rodzaju wpisywano do rejestrów wprost, bez żadnych wstępnych formuł wyjaśniających, poza zwykłym nagłówkiem. Napotkać go można w większości akt biskupich, w sposób zdecydowany jednak górują tu rejestry Rozrażewskiego.

Na czoło wysuwają się zestawienia statystyczne dotyczące stanu i podziału diecezji ²⁹⁵, umieszczane zwłaszcza w XVI w. na pierwszych kartach czystopisów *acta episcoporum* — w niektórych wypadkach oparte zapewne na wynikach wizytacji. Fragmenty takiego najstarszego zestawienia z wykazem dekanatów diecezji zachowały się na karcie, którą od wewnątrz wylepiono oprawę księgi zawierającej rejestry Oleśnickiego, Krzesława z Kurozwęk i Przerembskiego ²⁹⁶.

Na pierwszej karcie akt Zebrzydowskiego wpisano zestawienie dekanatów diecezji osobno z terenu Kujaw, osobno z Pomorza ²⁹⁷. Nie zachowały się rejestry Karnkowskiego, został jednak po tym biskupie pierwszy dokładniejszy wykaz parafii i klasztorów diecezji ²⁹⁸. Na czele czystopisu rejestru Rozrażewskiego umieszczono dokładny schemat podziału diecezji ²⁹⁹. W XVII w. zapisek tego rodzaju brak w rejestrach, pojawiają się dopiero w w. XVIII. Przykładem jest tu „Computum decanatum et ecclesiarum[...] sub Archidiaconatu Vladislaviensi et Crusficiensi[...]” oraz „Specificatio[...] in Archidiaconatu Pomeraniae[...]” wpisane w r. 1753 do akt Dembowskiego ³⁰⁰.

Obok pełnych schematów można również napotkać podobnego rodzaju wykazy częściowe, bardziej bezpośrednio związane z działalnością danego biskupa. W ten sposób w rejestrze Rozrażewskiego z r. 1596 znalazł się wykaz kościołów odebranych heretykom ³⁰¹.

a Nuntio Apostolico certae Jubilei litterae, quas Reverendissimus per dioecesim suam promulgari fecit 17 Augusti (1617) Wladislaviae, sub eiusmodi tenore” wpisano list okólny biskupa do duchowieństwa zawierający insert zapowiedzianego nagłówkiem pisma.

²⁹⁵ Wszystkie zachowane opublikowane zostały w MHDVl. (I), 1881.

²⁹⁶ Ac. ep., 1(107). Wydawcy zapiski datowali ją (nie uzasadniając) na rok *circa* 1420.

²⁹⁷ Ac. ep., 4(22).

²⁹⁸ Ac. ep., 6(24 cz.).

²⁹⁹ Ac. ep., 9(26), f. 2. Podobny schemat kościołów, wyłącznie jednak archidiaconatu pomorskiego, wpisano do osobnej księgi Ac. ep., 17(5) razem z aktami synodu archidiaconatu pomorskiego w r. 1598.

³⁰⁰ Ac. ep., 51(54), f. 97.

³⁰¹ „Cathalogus ecclesiarum recuperatarum in Archidiaconatu Pomeraniae 1596 m. VII et VIII” — Ac. ep., 14(32), f. 35.

Wreszcie będą to też rzeczy zupełnie drobne i swoją treścią bardzo różne. A więc np. również u Rozrażewskiego imienny wykaz mieszkańców biskupiego Schotlandu pod Gdańskiem, z podziałem na katolików i luteran³⁰², albo u Dembowskiego imienna lista członków kapituły wrocławskiej z datami instalacji³⁰³.

Zaliczyć też by tu można materiały typu inwentarzy. Spotyka się je w rejestrach biskupich niezmiernie rzadko. Czasem są to inwentarze dóbr kościelnych należących do uposażenia diecezji wrocławskiej lub poszczególnych instytucji, ale nigdy stołu biskupiego³⁰⁴. Przykładem inwentarza powstałego całkowicie poza kancelarią biskupią może być „Inventarium omnium bonorum monasterium in terris Prusiae consistentium ex speciali commissione SRM[...] conscriptum[...]” wpisany do akt Rozrażewskiego³⁰⁵.

Wyjątkowo też do rejestrów biskupich trafiały wykazy poboru płaconego przez poddanych w dobrach duchownych na terytorium diecezji. Jedyny tego rodzaju przykład dają również akta Rozrażewskiego. Wpisano tam mianowicie „Regestrum contributionis de bonis spiritualium in palatinatu Iunivladislaviensi 1581” oraz „Summarius contributionis de civitatibus, oppidis et villis spiritualium palatinatus Brestensis ex registris anni 1589 collectus”³⁰⁶.

Rejestracja przewodu sądowego. *Acta episcoporum* były właściwym miejscem dla wpisu czynności sądu biskupiego. Wnoszono zapiski sądowe wyłącznie formalne, np. o *limitatio causarum*³⁰⁷, jak i właściwe akta ilustrujące przewód sądowy. W olbrzymiej większości jest to materiał bardzo fragmentaryczny, to znaczy rzadkie są wypadki zanotowania wszystkich etapów procesu. Zwłaszcza nieczęsto trafia się na zeznania stron — znacznie częściej wpisywano pozwy, poświadczenia z terminów procesowych i wyroki. Pełność informacji o procesie zależy często od formy w jakiej zapiski redagowano, forma ta zaś była zasadniczo różna w okresie wcześniejszym i późniejszym.

W XVI w. przeważa w rejestrach zapiska w postaci relacji o prawnej czynności sądu. Od końca tego wieku niektóre z tych relacji ubrane zostają w formy właściwe dla samoistnych aktów. Wówczas można mówić właściwie zarówno o protokole czynności prawnej, jak i o wpisie aktu wychodzącego z kancelarii. Ten podwójny charakter zapisek sądowych utrzymuje się do XVIII w. włącznie.

³⁰² Ac. ep., 14(32), f. 343.

³⁰³ Ac. ep., 52(54), f. 87.

³⁰⁴ Zob. np. inwentarz dóbr sufraganii wrocławskiej sporządzony na polecenie Rozrażewskiego w r. 1597 i wpisany do jego akt — Ac. ep., 14(32), f. 530; albo inwentarz uposażenia szpitala w Wolborzu w r. 1617 wpisany do akt Wołuckiego — Ac. ep., 21(37), f. 34.

³⁰⁵ Ac. ep., 12(29), f. 141 v. Jak się wydaje obecność pewnych inwentarzy w rejestrach łączy się z akcją wizytacyjną biskupów; zapewne stąd inwentarz klucza żarnowieckiego z r. 1594 znalazł się w rejestrze Rozrażewskiego — Ac. ep., 13(30), f. 295.

³⁰⁶ Ac. ep., 12(29), f. 43.

³⁰⁷ Zob. w rejestrze Zebrzydowskiego — Ac. ep., 4(22), f. 16: „Martis XIX Octobris. Omnes termini ad diem hodiernam ex continuacione actualio quorunque modo devoluti, propter felicem discessum Sue Rev. [...] a loco et curia sua Sobcoviensi in preclarissimum arcem Maidemborgensem, pro die crastino sunt prorogati et propterea ea die audientia causarum non est tenta”. W rejestrze Gniewosza — Ac. ep., 27(38a), f. 146: „Septima m. Septembris Gedani. Limitatio Iudiciorum. Il. et Rev. [...] ob discessum ex dioecesi sua causas omnes coram iudicio suo ventilatas in suis terminis pendentis usque ad adventum felicem in Pomeraniam sedemque episcoporum Pomeraniae Gedanum limitavit [...]”.

Niektóre relacje o czynności prawnej redagowano bardzo zwięźle. Doskonałego przykładu dostarczają tu rejestry Gniewosza z l. 1645—1652, w których znajdują się tego rodzaju zapisy: „Ad instantiam instigatoris contra Dorotheam Grzimalanka ad satisfaciendum decreto iterum adcitatur”, „Contra Joannem Egert ex instantia eiusdem secunda dicta citatio”, „Contra Joannem Helt itidem”, „Georgio Kallembach concessa dilatio ad secundum iuris pro appellatione interponendi, in quo termino debebit se declarare, utrum vult eandem prosequi vel ab ea detestere”³⁰⁸.

Jest to ten typ zapiszek relacjonujących o czynnościach sądu, które nic nie mówią o samym *meritum* sprawy będącej przedmiotem postępowania sądowego. Tego samego typu zapiski bywały nieraz redagowane szerzej niż w przykładach wyżej przytoczonych i przybierały formę zeznań złożonych do akt: A zeznał, że pozwał B, lub X zeznał, że stawił się w sprawie przeciw Y³⁰⁹.

Obok tego występują relacje pełniejsze stwierdzające również treść sprawy. Mogą dotyczyć jednego etapu procesu, pojedynczej czynności prawnej, np. biskup w określonej sprawie między X a Y, ustanawia *vadium* w wysokości takiej a takiej³¹⁰. Mogą również relacjonować przebieg całej sprawy z jej rozstrzygnięciem włącznie. Często też cała dokumentacja procesu ograniczała się do takiej jednej relacji. Stwierdzano w niej, że w sprawie tego to a tego rodzaju stawili się tacy a tacy — powód i pozwany. Powód wniósł oskarżenie, oskarżony odpowiedział, biskup wysłuchawszy strony wydał wyrok odsyłając wprost do egzekucji tam a tam. Następuje formuła świadków i na niej relacja się kończy³¹¹. Ten typ zapiszek był powszechny zwłaszcza w wieku XVI, ale można się z nim spotkać i w w. XVIII, tyle tylko, że wówczas tekst bywał nieco więcej rozbudowany³¹².

Stosunkowo najwcześniej relacja o samej czynności prawnej połączyła się z gotowymi sformułowaniami, które mogły wejść do dokumentu opuszczającego kancelarię, w przypadku wyroków. W najstarszych rejestrach, np. Zbigniewa

³⁰⁸ Ac. ep., 27(38a), f. 7v i in.

³⁰⁹ W rejestrze Krzesława z Kurozwęk — Ac. ep., 1(107), f. 134v: „Die XXVI Julii [1499] discretus Valentinus de Znina [...] cappellanus Domini [...] apud acta presencia constitutus retulit se citasse personaliter hon. Johannem Niedziela, plebanum in Radziejów, ad instantiam hon. d. Pauli de Lobzenicza, canonici Lanciensis, terminum ad primam iuris post festum divi Bartholomei sibi assignando in Racząnsch prout ubi tunc intra diecesis Rev. Paternitas sua in curia feliciter constitueretur”.

³¹⁰ W rejestrze Zebrzydowskiego — Ac. ep., 4(22) f. 35v: „Rev. D. Episcopus attento odio et dissidiis inter lab. Joannem et Mathiam Bąszczek fratres germanos, cmethones et subditos de villa Sue Rev. Paternitatis Żywocin, ex decreto iuridico Sue Rev. Paternitatis de et super equali divisione agrorum inter eos facto [...] mandavit illis Sua Rev. Paternitas ac desuper vadium 20 mc. peccuniarum [...] inter eos vallavit, quatenus in pace [...] inter se vivant [...] Presentibus [...]”. Zob. inny przykład *in causa matrimoniali* — f. 47v.

³¹¹ W rejestrze Zebrzydowskiego — Ac. ep., — 4(22), f. 34: „In causa appellationis prov. Thome Piściek appellantis ab una et Alberti Kiemla appellati, oppidanorum de Wolborz, parte ab altera, de et super propinquitae et iure hereditario predii, ortus et prati [...] ex vi appellationis ad iudicium Sue Rev. Paternitatis devolutam, Rev. D. Episcopus auditis partium propositis et responis, visoque decreto iudicii scabinalis pro parte ipsius Alberti Kiemla lato et promulgato, hoc ipsum decretum, ut et tanquam iuridicum, in robore suo conservavit, approbavit, et ratificavit ac confirmavit [...] partesque ipsas ad officium civile pro effectu huiusmodi decreti sui consequente remisit, prout ratificat, approbat et confirmat ac respective remisit. Presentibus [...]” Podobnie w rejestrze Rozrażewskiego — Ac. ep. 12(29), f. 31.

³¹² Zob. w rejestrze Szembeka — Ac. ep., 39(45), f. 92.

Oleśnickiego, ograniczano się często do wpisania niejako gołego tekstu wyroku (pod odpowiednim tylko nagłówkiem) zaczynającego się od zwykłych w tych wypadkach słów „Christi nomine invocato ipsum solum Deum pre oculis habentes pro tribunali sedentes[...]”³¹³. Ale już w XVI w. przeważający staje się znany i poprzednio zwyczaj poprzedzania samego tekstu wyroku informacjami dotyczącymi okoliczności jego wydania. Stwierdzano więc rodzaj sprawy, wymieniano powoda, oskarżonego, czasem etapy procesu, które poprzedziły wydanie wyroku. Zapiska więc składała się z relacji notariusza o czynności prawnej i z zaprotokołowanego tekstu wyroku³¹⁴. W tej postaci stanowiła podstawę dla ewentualnego wydania dokumentu z kancelarii z wyrokiem, choć *in extenso* przechodził z niej do dokumentu tylko sam tekst wyroku.

Przy formułowaniu tekstu wyroku posługiwano się przytoczonymi wyżej stałymi formułami, które są starsze niż sam zwyczaj rejestrowania czynności prawnych w księgach i które używane były już w okresie wyłączności dokumentu³¹⁵.

Później zwłaszcza w XVIII w. postać zapisu wyroku w rejestrze poczyną pokrywać się całkowicie z postacią wystawianego dokumentu. Wytwarza się sytuacja, w której ekstrakt z księgi równa się (poza adnotacją, że to jest właśnie ekstrakt) oryginalnemu dokumentowi.

Wcześniej podobna sytuacja zaistniała z pozwami. Zadecydował o tym być może fakt, że pozew z zasady wszczynął sprawę, a więc musiał opuścić kancelarię zanim jeszcze nagromadził się w danej sprawie materiał do rejestracji. W związku z tym rejestrowano go z konceptu albo też z gotowego oryginału. Pewne dowody takiej rejestracji występują już w rejestrach Rozrażewskiego³¹⁶.

Przy rejestracji przewodu sądowego zachodziła nieraz konieczność wpisania akt przedkładanych przez strony jako dowód. Te wciągano wówczas z reguły (choć nie zawsze) do rejestru *in extenso*³¹⁷.

³¹³ „Sententia contra pellificem dampnacionis” z 7 V 1480 r. — Ac. ep., 1(107), f. 5.

³¹⁴ W rejestrze Drzewickiego — Ac. ep., 2(19). f. 36v — „Sententia diffinitiva in causa matrimoniali Lyubieniecz. Anno quo supra (1516) die vero Martis XIX m. Augusti Wladislavie. In causa matrimoniali inter [...] Rev. Dominus in presentia partium [...] sententiam definitivam separationis tum ex thoro tullit et promulgavit [...] Cuius tenor de verbo ad verbum inferius est insertus presentibus quibus supra. Tenor diffinitive sententie de qua super mentio. Christi nomine invocato, pro tribunali sedentes et solum Deum pre oculis habentes, in causa matrimoniali inter [...]”. Por. nieco inaczej w rejestrze Gniewosza z l. 1645—1652 — Ac. ep., — 27(38b), f. 31.

³¹⁵ Znaleźć w nim można dwie zasadnicze części: w *narratio* odpowiednik relacji notariusza o czynnościach poprzedzających wyrok, w *dispositio* sam tekst wyroku. Por. dokument Zblyuta datowany z Straszewa z 4 VIII 1374 r. — Formularze (21) f. 198v.

³¹⁶ Ac. ep., 13(30), f. 160: „Instrumentum citationis contra Danielem Konarski, abbatem Oliwiensem, pro non soluta pensione pro seminario dioeceseano” datowane z Wolborza 28 III 1594 i podpisane przez Jana Sikorskiego kanclerza, wciągnięte jest do rejestru w postaci IN sporządzonego przez notariusza gdańskiego, f. 193: „Citatio contra Joannem Schachman” (i in.) wpisane zostało wraz z podpisami kanclerza i notariusza Adama Przejrzałowicza oraz znakiem LS.

³¹⁷ Czasem dowodów tych przedstawiano sporo a nieraz sięgały one daleko wstecz. W r. 1499 syndyk klasztoru koronowskiego w związku ze sprawą o pewne barci przedłożył przywileje: 1) Leszka i Przemysława książąt kujawskich, datowany z Inowrocławia 5 *Idibus Iuni* 1296; 2) Kazimierza ks. kujawskiego i łęczyckiego, z Kłobi in die b. Jacobi Ap. 1253, 3) Kazimierza, króla pol., z Inowrocławia *fer. 3, prox. p. dom. Reminiscere* 1363 z insertem dokumentu Przemysława ks. kujawskiego i Wyszogrodu, ze Zbijewa *octavo Idibus Aprilis*

Mimo stwierdzonych niewątpliwych zmian w formie rejestrowania zapisek sądowych od końca XV do XVIII w. trzeba z drugiej strony podkreślić stałość pewnych formuł. Właśnie w tym zakresie rejestry czynności biskupich z różnych lat wykazują znaczne podobieństwo.

Rejestracja zeznań w sprawach niespornych występuje w wszystkich niemal zachowanych *acta episcoporum*, choć pewną przewagę posiadają tu rejestry starsze.

Forma zeznań wykazuje dużą stałość. Relacje notariuszy z zeznań tak w XVI, jak w XVIII w. zawierają te same elementy: stwierdzenie przed kim zeznanie złożono, kto je złożył i jak je złożył (nie przymuszony, jawnie). W późniejszych relacjach z reguły dodawano prośbę strony o wpisanie zeznania do akt. Pewne formuły zależały od tego, co było przedmiotem zeznania. Oczywiście postać tych formuł podlegała w miarę upływu czasu pewnym przemianom³¹⁸.

Najpowszechniej dla całego okresu występują zapiski typu *resignatio*. Są to rezygnacje dobrowolne z beneficjów kościelnych, czasem również rezygnacje z młynów, wójtostw itp. w dobrach stołu biskupiego³¹⁹. W tego rodzaju zapiskach umieszczano niekiedy formułę stwierdzającą przyjęcie rezygnacji ze strony biskupa, czy kancelarii oraz — w XVIII w. złożenie rezygnacji na piśmie³²⁰.

Mniej liczne bywają zeznania o różnego rodzaju transakcjach zawartych między stronami. W XV i XVI w. zeznawano jednak do akt biskupich sporo pożyczek, stąd obecność sporej ilości *obligationes*, posiadających pewne sobie tylko właściwe zwroty³²¹. Rzadziej znaleźć można zeznania o ugodzie dotyczącej spłaty lub skwitowania długu³²². Zeznawano również darowizny na rzecz kościoła (*donationes*)³²³.

1315; 4) Kazimierza króla pol., z Inowrocławia *fer. 3 prox. p. dom. Reminiscere* 1353; 5) Kazimierza ks. szczecińskiego, dobrzyńskiego i bydgoskiego, z Bydgoszczy *fer. 4 p. dom. Jubilate* 1373. — Ac. ep. 1(107), f. 123.

³¹⁸ Formuły wstępne przy zeznaniu odstąpienia wójtostwa w r. 1549 brzmiały: „Coram Rev. in Chr. Patre [...] in mei notarii et testium infrascriptorum presentia personaliter constitutus nob. d. Jacobus Lagiewnicki cum sua uxore Catherina, advocatae in villa [...] Baranow possessores, libere et per expressum recognoverunt et fassi sunt [...]”, Ac. ep. 4(22), f. 37v; w r. 1701 przy rezygnacji z parafii „Coram Officio actisque praesentibus curiae Il. et Rev. [...] personaliter constitutus Adm. Rev. Thomas Kwasiborski, in Parkanie parochus, [...] palam, sponte [...] libere, verbis discretis ac per expressum recognovit [...]”, Ac. ep. 36(41), f. 112; w r. 1806 przy prezentacji pewnych rzeczy kościoła niezawskiego: „Działo się [...] w urzędzie Duchownym Dyecejalnym. Przed wzwzjętym wzmiankowanym urzędem i aktami tegoż stanąwszy osobiście IMX Franciszek Iwański [...] zeznał i oświadczył” — Ac. ep., 74(66) f. 36.

³¹⁹ Zob. rezygnacje w rejestrach Zebrzydowskiego — Ac. ep., 4(22), f. 37v; Rozrażewskiego — Ac. ep., 13(30), f. 145; Szembeka — Ac. ep., 33(41), f. 112; Dembowskiego — Ac. ep., 53(55), s. 70; Ostrowskiego — Ac. ep., 57(57), s. 97.

³²⁰ W rejestrze Ostrowskiego w r. 1766 — Ac. ep., 57(57): „Et officium praesens [...] resignationem eiusmodi admisit et subscriptionem manu eius propria in seorsivo scripto ad producta reddito appositam suscepit”.

³²¹ Zob. w rejestrze Krzesława z Kurozwęk — Ac. ep., 1(107), f. 58: (XII 1496) „Veniens personaliter Lucas Traft de Starogardia non compulsus nec coactus, mente sanus et corpore, coram Rev. Domino recognovit et per expressum fassus est se debere et obligatum esse 30 mc. parochiali ecclesie in Starogardia, quasquidem 30 mc. submitit se sub censuris ecclesiasticis quolibet anno per 3 mc. [...]” Pożyczki do akt biskupich zeznawali księża, mieszczaństwo a nawet Żydzi — zob. Ac. ep., 1(107), f. 282.

³²² Zob. w rejestrze Krzesława z Kurozwęk — Ac. ep., 1(107), f. 47, lub Rozrażewskiego — Ac. ep., 10(27), f. 187.

³²³ W roku 1500 Grzegorz Lubrański podarował pewne nieruchomości kościołowi w Lu-

We wszystkich tych wypadkach stosowano, choć niepowszechnie i niekonsekwentnie, praktykę wymagania od stron podpisów w aktach ³²⁴. Późniejsza postać wpisu zna też osobną formułę „in quorum maiorem fidei mp sese subscripsit” albo „quam talem resignationem mp subscripsit” ³²⁵.

Oblatowanie dokumentów w rejestrach. W wielu rejestrach czynności biskupich znaleźć można akta, których wpisanie do ksiąg było następstwem chęci zabezpieczenia czynności prawnej w nich utrwalonej. W rzadkich wypadkach inicjatywa tego wpisu wychodziła od samego biskupa, czy kancelarii — z reguły dokumenty do oblaty przynosiły osoby trzecie: najczęściej duchowieństwo diecezji i poddani w dobrach stołu biskupiego.

Inicjatywa biskupia stwierdzana była niemal zawsze odpowiednią adnotacją. Tak w r. 1520 notariusz stwierdził wpisanie do akt przywileju Zygmunta I dla Naropińskich na cło wiślane we Włocławku — na wyraźne polecenie Drzewickiego ³²⁶. W r. 1618 biskup Wołucki rewidował przywileje kolegiaty wolborskiej i stwierdziwszy niewłaściwe ich przechowywanie „ne casu aliquo inquietatione temporum depereant, actis praesentibus easque ingrossari et actuari mandavit, quarum tenor de verbo ad verbum [...]” ³²⁷. Niekiedy jednak można natrafić w rejestrach na dokument bez żadnej adnotacji i możemy się tylko domyślać, że wpisany został również na polecenie biskupa czy jego urzędników. Odnosi się to np. do potwierdzenia przywilejów biskupstwa włocławskiego przez Jagiełłę z r. 1428, które wpisano bez śladu wyjaśnienia do rejestru Krzesława z Kurozwęk w r. 1500 ³²⁸.

Znacznie obfitsze są wpisy dokumentów z inicjatywy, która wyszła spoza urzędu biskupiego. Oblaty te rozpadają się wyraźnie na dwie zasadnicze grupy. Z jednej strony chodzi tu o rejestrację przywilejów biskupów poprzednich albo aktualnego władarza diecezji, które przedłożono dla uzyskania ich potwierdzenia, z drugiej — o wpisanie do akt dokumentów obcych wystawców, jedynie dla ich utrwalenia.

W ślad za złożeniem dokumentu do potwierdzenia szło z reguły wystawienie w kancelarii nowego dokumentu transumującego poprzedni. Otóż rejestracja mogła tu wyglądać dwójako: albo wpisywano do księgi tekst dokumentu złożonego do potwierdzenia, albo tekst dokumentu nowego, transumującego poprzedni. W drugim wypadku ma się do czynienia właściwie ze zwykłą rejestracją dokumentów wychodzących z kancelarii — pozostaje do rozpatrzenia sytuacja pierwsza.

brańcu — Ac. ep., 1(107); w r. 1593 opat pelpliński Kostka zeznał darowiznę wsi Wieczkowo jezuitom — Ac. ep., 13(30), f. 43.

³²⁴ Por. uwagi na ten temat na s. 176.

³²⁵ Ac. ep., 36(41), f. 114; 53(55), s. 70.

³²⁶ „Domini Naropienscy privilegii de mandato Rev. D. Episcopi actis ingrossacio” — Ac. ep., 2(19), f. 109v.

³²⁷ Ac. ep., 21(37), f. 84v.

³²⁸ Ac. ep., 1(107), f. 177v. — Władysław król polski z Łęczycy *fer. 5 p. f. s. Petri ad Vincula 1428*. Niewątpliwie z woli Rozrażewskiego umieszczono w jego rejestrach szereg dokumentów dotyczących klasztorów pomorskich, które nagromadziły się w kancelarii biskupiej w związku z ingerencjami biskupa w ich sprawy — zob. np. w Ac. ep. 12(29), f. 388—403, przywileje Oliwy i tamże, f. 407—445 potwierdzenie Zygmunta I z 1526 r. szeregu dokumentów dla klasztoru w Kartuzach.

ACTA
ACTORVM CAVSARVM
ACTIONVM INSCRIPTIONVM
PROVISIONVM NEGOTIORVQ
OMNIVM FORI TAM
SPIRITVALIS QVAM
SÆCVLARIS.

ILL.^{MI} ET RND.^{MI} DOMINI DÑI
NICOLAI ALBERTI
AB OLEXOW GNIEWOSZ
DEI ET APŁICE SEDIS GR̃A
EP̃I VLADISLAVIENSIS
ET POMERANIAE.

PER ME
MARTINVM PODDEMBSKI
Canonicum Crusficiensem & Curiaē Cāarum
Illm̃ae & Rndm̃ae Suae Celsitudinis vtriusq; Fori
Notarium, Ab Anno Dñi 1645. & sequen.

CONSCRIPTA.

1

Annus Domini
1704^{tus}. -
Mensis October Volboria
Revocatio Administratoris Dia-
cesis et confirmatio Auditoris Cu-
ria cum communicatione eidem Gra-
tiani Apostolicarum.

Josephus ac.

Universis et singulis quorum interest, aut quomodolibet
interesse poterit, presentes Litteras nostras visum, lectu-
ris, vel legi audientis, signantur vero Universis Baile-
is et Regulari Clero, quousque Auctoritate, Dignitate, et po-
testate gaudent, omnibusque Illis Fidelibus Diocesis
nostrae Vladislavensis et Porocensis, Capitulum et Benedi-
ctionem a Domino Jesu Christo, et presentibus Fidelibus indu-
bans exhiberi. Quoniam favente Divina Gra-
tia et Regionibus ceteris in Patriam et Diocesim no-
stram incolentes reversi sumus, ad ea, quae Muneris
nostri honorabilis ratio a nobis eligit, invocato benedicti-
onum et misericordiarum Supernarum auxilio, manus
nostras sine mora accingere non dubitamus. Cum vero

D.

monia propria Patris Prioris conscriptum et sigillo conventus
munum ad acta illius loci ordinari perperam conservo.

Securum punctum a Penultio officiali insinuatum et a
spectabili Minet sive Sedanensi mihi porrectum ratione
ac si mercatura recenter ante aliquot annos ad familiam
Eclesia eiusdem Conventus per venditionem Candelarum quibus
hucus personis introducta. Et excellentiam vestram totaliter
remittendum esse Quia, ut remitto, nullam ejusdem in Decreto
meo Reformationis faciendo mentionem.

Restat, ut Excellentia vestra, praemissa aut approbet, aut
reformet, Cujus voluntati omnia subijcio, me ipsum gratia
Excellentiae vestrae commendo.

Illustissima Excellentissime et Reverendissime
Dominationis.

Sedan.

22. Maij 1725. Humillimus Devotissimus et obligatissimus Servus.

Copia Literarum Scriptarum ab
Illmo Epō ad S. Congregationem Litu-
um pro impetranda missa et officio in
honorem S. Joannis Nepomuceni.

Episcopi et Reverendi Patris Bn et Patroni Colendissimi:

Ad communem Septu Polonici, ipsique Subiectarum
Provinciarum prosperitatem pertinere censeo, sancto-
rum cultum quam maxima pietate et devotione pro-
movere. Sum igitur Confratres litterarum Prae-
viti, ad Eclesiam Sancti Adalberti Archiepiscopi et
Martyris, Regni quoque Poloniae Patroni, fundata, Divum
Joannem Nepomucenum Bōemum, in Patronum dudum
ibi assumptum, in recognitionem quoque Beneficiorum
quotidie Interceptione, ejus receptorum, a prima Noti-
tia Decreti, super missa et officio, in honorem huius san-
cti concepti, solitis Curis atque precibus extensionem
praemissa Devotionis, a sancta Sede apostolica, etiam
per meam humilem supplicationem obtinere. Quod
Deceverit, primum a iustum hoc postulatum liben-
ter adimpleo. Et pro propinquior Regnorum Polo-
nia et Bohemia vicinatas, linguae aequalitas

ae can

Wpisanie dokumentu złożonego do potwierdzenia poprzedzono relacją stwierdzającą owo złożenie a często równocześnie sam fakt potwierdzenia. Notariusz wymieniał zwykle petenta (osobę, instytucję), opisywał stan dokumentów, pieczęci, decyzję biskupa polecającą dokumenty wciągnąć do akt i wystawić dokument transumujący³²⁹. Relacja notariusza zawierała więc zwykle to, co wchodziło w wystawionym następnie dokumencie potwierdzającym do *narratio* i *dispositio*.

W rejestrach czynności biskupich z w. XVI znaleźć wszakże można (mniej często w późniejszych) szereg dokumentów wpisanych przez notariusza bez jednego słowa wyjaśnienia. W olbrzymiej większości są to przywileje biskupów wrocławskich, poprzedników aktualnie rządzącego biskupa³³⁰. Można przypuszczać, że w tych wypadkach wpisy te łączyły się również albo z ich potwierdzeniem i wystawieniem nowych dokumentów, albo chodziło o zabezpieczenie dokumentów starych. Tego rodzaju wpisy następowały z inicjatywy poddanych, którzy nieraz wykorzystywali obecność biskupa i jego kancelarii na miejscu. Tak np. wpis kilku dokumentów dla wójtostwa wolborskiego z początku w. XV nastąpił podczas pobytu Krzesława z Kurozwęk w Wolborzu w marcu 1498 r.³³¹.

Dokumenty biskupie wystawiane w ramach władzy pana feudalnego nad ziemią i poddanymi stanowią znaczną większość wszystkich rejestrowanych przy okazji ich potwierdzania, zwłaszcza w rejestrach wcześniejszych³³². Obok nich na czoło wysuwają się w XVII w. potwierdzane przez biskupów testamenty duchownych i nie duchownych z obszaru diecezji. Wpisywano je również w formie gotowego dokumentu potwierdzającego, mogła jednak być to relacja notariusza z następującym po niej tekstem testamentu³³³. Pewna ilość testamentów dosta-

³²⁹ Zob. w rejestrze Drzewickiego — Ac. ep., 2(19), f. 166: „Monasterii s. Nicolai ordinis predicatorum in Gdansk litterarum ingrossacio. Die Martis 3 m. Maii. Coram Rev. in Chr. Patre et D. Mathia D. G. Ep. Wl. Certe littere in unius litteris pergameneis cum sigillis cuiusdam Rev. D. Michaelis, quondam Episcopi, et capituli Wladislaviensis, vetustate in toto corrupte pro parte religiosorum Galli prioris omniumque fratrum monasterii s. Nicolai ordinis predicatorum in Gdansk producte, petens ipsas propter sigillorum vetustate corruptorum per Suam Paternitatem Reverendissimam transsummi et innovari hac tenorem ipsarum ad acta presencia Sue Paternitatis ingrossare mandare. Et Rev. Dominus primum ingrossari mandavit et transumendas ac inovandas sub titulo et sigillo suis decrevit. Quorum quidem litterarum tenor de verbo ad verbum sequitur et est talis [...]” (następuje tekst 5 dokumentów biskupa Michała w transumpcie biskupa Wolimira).

³³⁰ Przykładów dokumentów biskupów wpisanych bez żadnych wyjaśnień dostarczają zwłaszcza rejestry Krzesława z Kurozwęk, Przerembskiego i Rozrażewskiego. Np. pierwszy — Ac. ep., 1(107), f. 128: dok. Jana Kropidły dla Łodzi i Widzewnicy z r. 1387; f. 146: Piotra z Bnina dla poddanych w Chełmcach i Kicku z r. 1487; f. 146v: Jana Pelli na sołectwo w Sosnce z r. 1426; f. 194: Jana Kropidły z 1417 r. transumujący przywilej Macieja z 1339 r. na wójtostwo we Wrocławiu. Drugi — Ac. ep., 1(107), f. 226v: Krzesława potwierdzający fundację altarii w Tczewie z 1497 r.; f. 297v: Władysława z Oporowa potwierdzający sprzedaż roli w Hoppenbruch z r. 1438 (w transumpcie biskupa warmińskiego Fabiana). Trzeci — Ac. ep., 10(27), f. 284: Wincentego Przerembskiego dla poddanych we wsi Twarda z r. 1507; Ac. ep., 13(30), f. 181v: Macieja na sołectwo w Ostrowitem z r. 1325; Ac. ep. 14(32), f. 101: Jana Kropidły z darowizną roli dla Macieja z Raciąża z r. 1419.

³³¹ Ac. ep., 1(107), f. 106v—107v.

³³² Mniej więcej do połowy XVI w.

³³³ Np. w rejestrze administratora Czosnowskiego z r. 1650 — Ac. ep., 28(65), s. 101: „executores testamenti et ultimae voluntatis olim [...] exhibitis litteris crudae debite executioni demandatis obtulerunt testamentum mp. testatoris [...] subscriptum [...] induxerunt testes testamentarios [...] qui tactis manibus dextris s. Evangelii scripturis praefatum testamen-

wała się do akt w sposób wspomniany przy omawianiu dokumentacji przewodu sądowego, a to w związku z procesami w sprawach spadkowych ³³⁴.

Wypadki wpisywania do akt biskupich dokumentów obcych wystawców, których wpis nie łączył się z ich potwierdzeniem, śledzić można już od rejestru Krzesława z Kurozwęk. Te najdawniejsze wpisy pozbawione były wszelkich formuł wstępnych, często nawet nagłówka wskazującego na charakter wpisu ³³⁵. Inaczej bywało poczynając od drugiej połowy w. XVI. Oblaty dokonane w rejestrach Rozrażewskiego mają już obszerne formuły stwierdzające osobę petenta, rodzaj i stan dokumentu, żądanie dokonania wpisu, czasem od razu i wydanie w postaci ekstraktu, dopuszczenie oblaty przez biskupa, czy jego urząd. Dopiero za tym wstępem następował wpis tekstu dokumentu ³³⁶.

Przy oblatach dokonywanych w w. XVIII umieszczano też zwykle formułę kwitującą kancelarię z odebrania przez petenta dokumentu przedłożonego do oblaty ³³⁷. Wszystkie formuły obszerne już w końcu w. XVI zdradzają niewielką tylko tendencję do dalszego rozrastania się w w. XVII i XVIII. Następują też zmiany w samych sformułowaniach, elementy wpisu jednak pozostają te same ³³⁸.

tum recognoverunt et verificaverunt petentes sic recognitum et verificatum [...] ratificari, approbati et confirmari [...] Peril. autem adm. Rev. Administrator [...] praefatum testamentum [...] in omnibus et singulis eius punctis [...] approbavit [...] prout approbat [...] Porro testamenti supramemorati tenor sequitur de verbo ad verbum [...]”.

³³⁴ Np. w r. 1521 do rejestru Drzewickiego oblatowano testament biskupa Andrzeja Oporowskiego w związku z procesem między kapitułą wrocławską i Oporowskimi — Ac. ep., 2 (20), f. 139 (*Acta capitulorum* [...] t. 3, cz. 1, nr 264).

³³⁵ Zob. np. w r. 1499 — Ac. ep. 1(107), f. 132v — wpis dokumentu Kazimierza Jagiellończyka z r. 1485, inserującego dokument Kazimierza szczecińskiego i dobrzyńskiego z nadaniem wsi Tołubowo z r. 1371; Władysława dobrzyńskiego i łączyckiego na wójtostwo tamże z r. 1349 oraz tyżący teżże wsi Władysława Jagielly z r. 1433.

³³⁶ W r. 1587 — Ac. ep. 10(27), f. 198v: *Coram actis praesentibus constitutus personaliter Ven. Joannes a Zbąszyn, parochus Novensis, produxit quoddam decretum Ser. olim Principis Stephani, Regis Poloniae, Warsaviae in conventionem Regni generali, fer. 2 p. f. Dominicani Oculi prox. a. D. 1581 occasione ecclesiarum Novensium latum, nec non instrumentum ratione recuperationis earundem ecclesiarum a Martino Alberti publico notario conscriptum, nec non notariatus signo communitum, utrumque certum, salvum ac nulla reper se sui suspectum, nec non decretum sigillo minori cancellariae communitum, manu Rev. D. Joanni Borukowski, Regni Poloniae vicecancellarii, subscriptum petitique eadem ad acta praesentia admitti. Tenor vero utriusque iste est [...] Et Rev. Dominus admisit et utrumque ad acta praesentia ingrossari iussit. Praesentibus [...]”.* Z formułą żądającą wydania extractu w rejestrze administratora Czosnowskiego, r. 1649 — Ac. ep., 28(65) s. 52: „[...]petens ipsum in acta praesentia referri et sibi in forma authentica extradi”.

³³⁷ W rejestrze Dembowskiego w r. 1759 — Ac. ep., 55(56), f. 36: „Post cuiusquidem perinsertae rescriptionis status molendini ingrossationem, originale eiusdem suprascriptus offerens denuo ad se recepit et de recepto officium et cancellariam eius quietavit quietatque. Praesente [...]”.

³³⁸ Por. formuły z przytoczonej w przyp. 336 oblaty z r. 1587 z formułami wpisów z początku w. XVIII i początku XIX. Oblata w rejestrze Szembeka w r. 1701 — Ac. ep., 36(41), f. 105v: „Coram officio et actis praesentibus Curiae Il. et Rev. D. Stanislai in Słupow Szembek [...] personaliter comparens nob. Josephus Bernacki, civis Gedanensis, principalis, tenens et habens in manibus suis litteras salvis conductus a SRMte sub die 13 m. et anni currentis Varsaviae extraditas, sanas, salvas, illaesas, non cancellatas, non vitiatas, nec in ulla sui parte suspectas et ne sibi depereavit officio praesenti praesentavit... easdem in acta officii praesentis admitti, ingrossari et insinuari petiit. Quod prout de iure obtinuit, originale vero ad se recepit. Praesente [...]” Oblata w rejestrze administratora Lewińskiego w r. 1809 — Ac. ep. 75(67), f. 105v.: „Coram officio sede vacante administratoriali Vl. per Cujaviam et Pomeraniam generali actisque eius praesentibus constitutus personaliter h. on. Stanislaus Bochański, olim organarius ecclesiae parochialis Byczynensis, principalis, obtento privilegio contractus pro

Przedmiotem oblaty bywały dokumenty różnych wystawców, różnego rodzaju i różnej treści. Mogły to być przywileje z kancelarii panujących dotyczące rozmaitych nadań i prezent, jak również kontrakty zawierane przez instytucje kościelne, duchownych, czy niekiedy osoby świeckie. W wielu wypadkach wnoszono w formie oblaty opisy stanu beneficjum kościelnego, czy jego części, często sporządzane po śmierci ich użytkowników ³³⁹.

Rejestracja wydarzeń uznanych za ważne przez notariusza. W większości rejestrów spotkać się można z zapiskami, których treść nie wiąże się z funkcjami urzędu biskupiego, czy osobą biskupa. Są to notatki o bardzo różnym charakterze, od krótkich wzmianek do dłuższych opowiadań. Również treść ich jest rozmaita: tyczą wydarzeń w kraju, diecezji, na dworze biskupim. Umieszczenie ich, albo nieumieszczenie zależało wyłącznie od inicjatywy aktualnego notariusza, dlatego i rozsiane są po rejestrach biskupich nierównomiernie.

Przykładem bardzo nielicznych zresztą tego rodzaju zapisek mogą być noty w rejestrze Rozrażewskiego. Jeden z notariuszy biskupich zapisał nadejście na dwór biskupi wiadomości o śmierci Batorego ³⁴⁰, inny — o śmierci Anny Jagiellonki ³⁴¹. Notariusz Wołuckiego opisał dokładnie pożar Włocławka w r. 1620 ³⁴².

Zapiski te przypominają nieco swym charakterem relacje notariuszy o czynnościach biskupich. Jakoż można również napotkać na relacje łączące pewne wydarzenia publiczne z udziałem w nich biskupa. Najlepszym może tu przykładem jest zapis w rejestrze Przerembskiego: „eodem anno (1507) dominica prox. p. f. s. Vincentii mart. Cracovie, serenissimus princeps et dominus Sigismundus in regem Polonie est coronatus in quo coronatione et Rev. D. Episcopus predictus personaliter erat” ³⁴³.

Wreszcie trzeba wspomnieć i o pewnych wpisach notariuszy już bardzo specjalnej natury (też zresztą bardzo rzadkich), jak powiedzmy relacja „de effectibus balsami [...]” w rejestrze Rozrażewskiego ³⁴⁴.

Omawiane zawartości rejestrów czynności biskupich wypada zakończyć pewnymi stwierdzeniami negatywnymi. Otóż nie ma najmniejszych śladów, aby te właściwe księgi wpisu kancelarii biskupiej służyły kiedykolwiek do rejestracji korespondencji wchodzącej, czy wychodzącej. Wyjątki są tu tak

parte areae ecclesiae parochialis Byczynensis [...] illud in forma authentica sibi datum quam primum ad acta praesentia adire valuit, ne casu quo depereat, ad acticandum de tenore eius sequente porrex[it] [...] Cuius privilegii contractus supra expressi actis praesentibus ingrossatione de eius verbo ad verum facta, idem ad se recepit et de recepto officium praesens quietavit [...]”.

³³⁹ Te ostatnie często zwłaszcza w drugiej połowie XVIII w. — zob. np. w rejestrze Rybińskiego — Ac. ep. 66(376) s. 237; Ac. ep. 67 (—), f. 357.

³⁴⁰ Ac. ep. 10(27), f. 165.

³⁴¹ „Serenissima Anna Varschoviae moritur” — Ac. ep. 14(32), f. 64v.

³⁴² „Anno quo supra (1620) die vero prima Aprilis Vladislaviae inter horam circiter quartam et quintam pomeridianam in medio horologio, incendium magnum excitatum est adeo, ut duae vel tres civitatis partes, templum item parochiale s. Joannis, excustatae fuerint. Ecclesia tamen cathedralis non [...] Aedes item castri et tertia aut quarta pars civitatis remanserunt [...]” — Ac. ep. 21(37), f. 159v.

³⁴³ Ac. ep., 1(107), f. 223.

³⁴⁴ Ac. ep., 13(30), f. 423.

nieliczne, że doskonale potwierdzają tę regułę. Sporadycznie więc bardzo trafiają się wpisy listów wychodzących z kancelarii wówczas gdy są listami przewodnimi, z którymi przesłano ważne dokumenty — np. sprawozdanie do Rzymu o stanie diecezji³⁴⁵, albo takie których treść łączyła się ściśle ze sprawami kościelnymi i które, zapewne ze względu na wagę materii, biskup nakazał wpisać³⁴⁶.

Również nieczęsto można spotkać listy wchodzące. Jeśli je jednak wpisywano, to często i z listami wychodzącymi, a nawet wymienianymi między osobami trzecimi, w pewnych większych całościach połączonych *meritum* sprawy. Przykładów tego rodzaju wpisów dostarczają rejestry Rozrażewskiego, ale też poza nimi trudno by je znaleźć. Najtypowszym jest wpis dokonany w r. 1596 pod nagłówkiem „*Litterae ratione tractatum cum Gedanensibus*” — umieszczono tam korespondencję biskupa z Gdańskiem, kancelarii królewskiej z tym miastem i biskupem, biskupa z podkanclerzym i Piotrem Skargą — razem dwadzieścia kilka listów datowanych od 25 XII 1595 do 6 III 1596 r.³⁴⁷

Układ i podziały wewnętrzne rejestrów czynności biskupich. Układ wewnętrzny zawartości rejestrów stosuje się do powszechnego w okresie księgi wpisów zwyczaju wpisywania do rejestru spraw w miarę chronologicznego ich załatwiania. Układ chronologiczny jest więc właściwym i dla *acta episcoporum* wrocławskich biskupów. Nie jest to jednak układ sztywny. Niekiedy bowiem i w tym okresie próbowano wprowadzać podział rzeczowy spraw i rejestrować je chronologicznie wprawdzie, ale w ramach tego podziału rzeczowego. W związku z tym daje się zwykle zauważyć podwójna tendencja: grupowania pewnych spraw rzeczowo przy sporządzaniu czystopisów w oparciu o chronologicznie za zwyczaj prowadzony protokół, albo prowadzenia całkiem odrębnych rejestrów dla różnego zakresu spraw.

W kancelarii wrocławskiej występują obie wymienione tendencje, aczkolwiek może w stopniu słabszym niż w niektórych innych kancelariach biskupich w Polsce. Już przy omawianiu stosunku czystopisów do protokołów stwierdziłem, że te pierwsze sporządzano na ogół nie na bieżąco a po upływie pewnego czasu, roku, czasem nawet po zakończeniu urzędowania biskupa w diecezji wrocławskiej³⁴⁸. Ten stan rzeczy pozwalał notariuszom na odpowiednie redagowanie materiałów dostarczonych w protokole, często umożliwia i wprowadzenie innych, których w protokole nie było w ogóle, jak i na ewentualne przegrupowania rzeczowe.

W olbrzymiej większości zachowanych rejestrów utrzymuje się czysty układ

³⁴⁵ W r. 1621 — Ac. ep., 21(37): „*Expositio Romana ad visitanda limina Apostolorum*” — por. MHDVI. VIII, 1887, s. 63.

³⁴⁶ List Rozrażewskiego do księcia pomorskich z 26 IV 1586 r. — Ac. ep. 9(26), f. 370; list tegoż do wojewody inowrocławskiego o zabór kościoła w Zakrzewie i inne krzywdy, w rejestrze z r. 1589 — Ac. ep. 12(29), f. 50.

³⁴⁷ Ac. ep. 14(32) f. 72v, 84. Zob. również wpis listów Jana Zamoyskiego do Gdańska z 11 I 1594 r. Gdańszczan do króla z 38 I, króla do Gdańska z 6 IV — Ac. ep., 13(30), f. 165v. Tamże po kilku zapiskach sądowych znów: Gdańszczan do wojewody rawskiego Stanisława Gostomskiego z 13 XI 1593(!), Karnkowskiego do Gdańszczan z 23 XII tegoż roku i Gdańszczan do Rozrażewskiego z 31 XII — wszystkie w sprawie brygidek gdańskich.

³⁴⁸ Por. s. 177.

chronologiczny. Dbłość o jego zachowanie przejawia się w notach notariuszy przy wpisach dokonanych pod nieodpowiednią datą³⁴⁹. Od połowy w. XVI ustalił się zwyczaj wpisywania na czele rejestru każdego nowego biskupa wszystkich dokumentów związanych z objęciem przez niego diecezji³⁵⁰, od połowy w. XVII wpisy zaczynało się od *fundatio iurisdictionis*³⁵¹, po którym rejestrowano wspomniane wyżej dokumenty. Dopiero dalej rozpoczynano wpisy bieżąco załatwianych spraw w chronologicznym układzie.

Ten czysty układ chronologiczny najpierw poczęły rozbijać wpisy itinerariów biskupich. W pierwszej połowie w. XVI starano się informacje o poruszeniach biskupa podawać w krótkich odstępach czasu — rzecz nie była więc jeszcze groźna. A więc np. po wpisach w Raciążu umieszczano wiadomość o przyjeździe do Włocławka i tu następowały wpisy spraw załatwianych we Włocławku. Inaczej już w rejestrach Rozrażewskiego — tu notki o itinerariach rozrastały się do relacji obejmujących nieraz okres kilku miesięcy³⁵². Zastosowano wówczas praktykę umieszczania danych o biskupim itinerarium i czynnościach pontyfikalnych na czele grupy wpisów spraw załatwianych w okresie objętym relacją o itinerarium.

Za czasów Rozrażewskiego wystąpiła również w kancelarii tendencja łączenia pewnych pojedynczych aktów w sprawy i wpisywania dopiero takich całości do czystopisu rejestru. Przy tej okazji właśnie uzupełniano nieraz protokół prowadzony ściśle chronologicznie głównie dla czynności prawnych kancelarii, ale i rozbijano układ chronologiczny całości³⁵³.

Niemniej nie są to jeszcze typowe przykłady prób wprowadzenia podziału rzeczowego do całego rejestru. Próby takie wystąpiły dopiero w pełni w aktach Lubieńskiego. Rejestr tego biskupa zaczęto od wpisania dokumentów i korespondencji tyczącej uzyskania przezeń biskupstwa, karty 19—155 wypełniają zapiski spraw bieżących z okresu od czerwca—lipca 1631 r. do 4 VIII 1636 r. — po kilku kartach pustych nlb. zaczynają się od f. 156 wpisy spraw znów od lipca 1631 i ciągną dalej chronologicznie. Przy wpisie pierwszym (f. 156) na marginesie zanotowano: *saeculares causae*. Mamy więc tu do czynienia z niewątpliwą próbą równoległego rejestrowania różnych zakresem spraw. Co więcej, w zakresie spraw świeckich następuje dalsza specyfikacja. Mianowicie wpisy dokumentów wystawionych w danym roku dokonywane są razem!³⁵⁴. Z reguły po

³⁴⁹ Por. przykłady na s. 178.

³⁵⁰ Po raz pierwszy w rejestrze Rozrażewskiego. Czasami wpisanie dokumentów poprzedzała relacja notariusza o przyjęciu biskupa przez kapitułę, np. w r. 1726 Wołuckiego — Ac. ep., 21(37), f. 2 nlb.

³⁵¹ Po raz pierwszy w rejestrze administratora Charbickiego — Ac. ep., 23(64 cz.).

³⁵² Np. w r. 1594 jedna ciągła relacja donosi o poruszeniach biskupa od 27 VIII do 18 XI (od Żarnowca, przez Włocławek i Wolborz do Niesułkowa) — Ac. ep. 11(28) f. 172.

³⁵³ Por. s. 176—177. Zob. też Ac. ep. 14(32) f. 84; wpisano tam wśród zapisów z września 1596 r.: list biskupa do podkanclerzego z 29 II, odpowiedź tegoż z 7 III, kondycje przedstawione przez posłów gdańskich 3 VII biskupowi w Subkowach i tegoż kondycje Gdańskowi w 3 dni później w Oliwie. Albo wpisana do rejestru — Ac. ep., 12(29), f. 228 v.: „Itineris Prutenicae compendiosa per. Il. et. Rev. D. Episcopum narratio”, pełną załączonych dokumentów tyjących Oliwy, Gdańska i innych.

³⁵⁴ „Ingrossatio privilegiorum in anno praesenti collatorum” — w r. 1633; „Privilegia in anno praesenti collata” — w 1632 — Ac. ep., 24(40a) s. 219, 201.

zapiskach z całego roku, w jednym jednak wypadku na początku nowego roku ³⁵⁵ — dowód już niezbity, że redakcja czystopisu następowała w znacznym odstępie czasu w stosunku do protokołu. Próba jednak utrzymania podziału rzeczowego nie powiodła się: zapiski z lat 1637—1641 prowadzono już dawnym systemem chronologicznym dla całości, próbując tylko niekiedy wyodrębnić jeszcze w każdym roku osobno wystawione dokumenty ³⁵⁶.

Sposób prowadzenia rejestru Łubieńskiego to tylko epizod w dziejach kancelarii wrocławskiej. Próby jednak podziałów rzeczowych zapisek w rejestrach łączą się jak najściślej z zagadnieniem rejestrowania spraw różnych zakresem w całkowicie odrębnych księgach. Jak ten problem wyglądał w kancelarii wrocławskiej?

W niektórych polskich kancelariach biskupich proces wyodrębniania się serii z ogólnych akt biskupich występuje w w. XVI. Najwyraźniej zaznacza się to w stosunku do pewnych czynności urzędowych biskupa związanych z administracją diecezji. W Krakowie notariusze Jana Konarskiego, Piotra Tomickiego, Piotra Gamrata rejestrowali w osobnych księgach wszelkie instytucje na urzędy kościelne. Zarysowała się więc tendencja do wyodrębnienia osobnej serii rejestrów — *institutiones*. Notariusze Gamrata, który zresztą prowadził dwie odrębne kancelarie — krakowską i gnieźnieńską — zaprowadzili nawet w r. 1545 osobny rejestr dla wystawianych dokumentów ³⁵⁷. Otóż prób całkowitego wyodrębnienia tego rodzaju spraw do osobnych rejestrów w kancelarii wrocławskiej nie było. Najdalej w tym kierunku poszedł omówiony wyżej rejestr Łubieńskiego.

Natomiast od końca w. XVI istnieją we Wrocławku ślady prowadzenia odrębnych rejestrów czynności pontyfikalnych biskupów. Chodzi tu o wykazy wyświęcanych na duchownych, a później i bierzmowanych. Jak już to wyżej stwierdzono, nazwiska wyświęcanych wpisywano do ogólnych rejestrów biskupów i to już do najstarszych, notowano w nich także liczbę bierzmowanych. Wpisy tego rodzaju maleją jednak w w. XVII. Równocześnie jeszcze w kancelarii Rozrażewskiego założono osobny rejestr wyświęconych ³⁵⁸. Nie była to jeszcze odrębna rejestracja bieżąca tego rodzaju funkcji biskupich. Księga powstała jako wyciąg odpowiednich zapisek z ogólnych rejestrów. Niemniej była to pierwsza zapowiedź osobnej serii.

Na powstanie takich odrębnych serii rejestrów czynności pontyfikalnych mogły wpłynąć dwa czynniki. Już poprzednio tego rodzaju księgi prowadzili biskupi sufragani ³⁵⁹, a dalej, począwszy od drugiej połowy XVI w. prowadze-

³⁵⁵ Rok 1640 rozpoczęto od wpisu 13 dokumentów wystawionych na obu kapitułach — styczniowej i sierpniowej — Ac. ep., 24(40a), s. 645.

³⁵⁶ Tak w r. 1640 — zob. przypis poprzedni, i w r. 1641, natomiast w l. 1634—1639 wystawione dokumenty rozsiane są między innymi wpisami.

³⁵⁷ H. Rybus, *Kilka uwag o zniszczonych aktach arcybiskupów gnieźnieńskich*, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne t. 2, z. 1—2 s. 313.

³⁵⁸ Zob. s. 149.

³⁵⁹ W sąsiedniej diecezji plockiej na pocz. XVI w. — por. „*Matrica ordinacionis presbyterorum et clericorum per rev. olim patrem dominum Petrum, Dei gratia episcopum Lacedemonensem, archidiaconum, suffraganeum et canonicum Plocensem, ab a. D. 1515 usque ad 1530*” — Rkp. Ossol. 4874/I; w diecezji wrocławskiej — por. uwagi o kancelarii sufraganów s. 26.

nia ich wymagały w sposób bardziej czy mniej bezpośredni, uchwały soboru trydenckiego³⁶⁰.

Trudno jednak uchwycić moment ostatecznego wprowadzenia tego typu rejestrów we Włocławku. Wpływa na to i brak większości *acta episcoporum* z drugiej połowy XVII w., jak i fakt, że z rejestrów tych poza wspomnianym rejestrem Rozrażewskiego zachowały się właściwie tylko fragmenty z czasów biskupa Krzysztofa Antoniego Szembeka. Dodatkową trudność sprawia i to, że nigdy nie wiadomo, czy brak zapisek o czynnościach pontyfikalnych w *acta episcoporum* jakiegoś biskupa może świadczyć o prowadzeniu odrębnego ich rejestru. Czasem jest to po prostu wynikiem tego, że biskup w ogóle funkcji takich nie pełnił przerzucając je na sufragana.

Zachowany rejestr Rozrażewskiego nosi tytuł „Metrica [...] promotorum ac ordinatum”. Tego rodzaju nazwa dla ksiąg tej serii jest powszechna, a termin metryka od końca w. XVI coraz ściślej łączy się z wykazami osób, którym przedstawiciele Kościoła udzielali takich czy innych sakramentów. Dwa ocalałe rejestry Szembeka oryginalnych tytułów nie posiadają, dopisano na nich później „Liber functionum episcopatum”.

Trudno coś mówić o sposobie prowadzenia rejestru Rozrażewskiego skoro jest to prosty wyciąg zapisek z innych akt. Wyciąg ten posiada układ chronologiczny a poszczególne zapiski podają imiona i miejsce pochodzenia wyświęcanych oraz ilość bierzmowanych. W kancelarii Szembeka prowadzono bieżąco dwa całkiem odrębne rejestry: jeden wyświęcanych, drugi bierzmowanych³⁶¹. Pierwszy prowadzony był dwojako. Z początku rejestrowano na odrębnych kartach osoby otrzymujące święcenia jednego rodzaju (*ad primam tonsuram, ad ostiarium, ad lectoratum* itd.). Były to więc wpisy chronologiczne, ale w odrębnych grupach rzeczowych. Od r. 1723 ten sposób zarzucono i bez prób dzielenia na rodzaje prowadzono całość rejestru chronologicznie.

Do prowadzenia rejestru bierzmowanych, jak można sądzić, przykładano mniejszą wagę. Szembek przywiózł ze sobą z Poznania zaczęty tam rejestr, jednak właściwie go we Włocławku nie kontynuowano (poza 1 wpisem), choć zbierano do tej kontynuacji materiał. W rejestrze mianowicie współoprawiono a częściowo włożono w postaci luźnej szereg brudnopisowych notatek z różnych bierzmowań już w diecezji włocławskiej. Ten typ rejestrów podawał zwykle datę i miejsce bierzmowania, imiona bierzmowanych oraz rodziców chrzestnych.

Rejestracja funkcji pontyfikalnych była powszechna w kancelariach i innych biskupów. W kancelarii włocławskiej wszakże wyodrębniały się w pewnych okresach czasu z ogólnych *acta episcoporum* rejestry specjalne, których powstanie wynikało ze specyficznego charakteru tej diecezji. Chodzi tu o rejestry „spraw pruskich”. Geneza ich tłumaczy się pragnieniem biskupów, tych zwłaszcza którzy zajmowali się intensywnie sprawami pomorskiej części diecezji, posiadania zgromadzonych razem relacji własnych czynności w tym zakresie, a równocześnie

³⁶⁰ J. Kurpas, *Początki ksiąg metrykalnych*, Archiwa, Biblioteki, Muzea Kościelne, 2, z 1—2, Lublin 1961, s. 24 i in.

³⁶¹ Ac. ep., 48(99), 49(100).

zebrania razem materiałów, które mogły prowadzenie spraw pomorskich ułatwić. Ale też w związku z tym rejestry te posiadają charakter mieszany: rejestrują sprawy bieżące, nieraz także korespondencję biskupa, a obok tego zawierają różnorodny materiał *pro informatione*, nieraz odnoszący się do czasów bardzo odległych. Nie wszystkie też rejestry posiadały charakter czysto „pruski” — niekiedy było w nich sporo materiału nie wiążącego się z tym regionem.

Najstarsze pozycje we włocławskich *acta episcoporum*, które można by do tej serii zaliczyć, to rejestry spraw pruskich Drzewickiego i Rozrażewskiego ³⁶². Pierwszy z nich posiada może najmniej regionalny charakter i jest w gruncie rzeczy kopiarzem dokumentów dotyczących biskupstwa i osoby biskupa a także rejestrem dokumentów biskupich wychodzących z jego kancelarii, nie wszystkich jednak, a tylko tych, które uznano za ważniejsze. Drugi jest wyciągiem spraw pruskich z ogólnego rejestru czynności Rozrażewskiego. Brak pierwszych kart z istniejącym zapewne pierwotnie nagłówkiem, utrudnia dokładne zrozumienie intencji osób sporządzających wyciąg, choć jego zawartość pozwala go śmiało do owej serii pruskiej zaliczyć.

W większym stopniu charakter rejestrów spraw bieżących mają dwa zachowane rejestry spraw pruskich Krzysztofa Antoniego Szembeka ³⁶³. Mieszczą się w nich materiały, których nie ma w jego właściwych *acta episcoporum*: relacje z prowadzonych spraw z Gdańskiem a nawet bieżąca korespondencja z tym miastem, obok pewnych materiałów historycznych.

Nie wiadomo, czy poza kancelariami Drzewickiego, Rozrażewskiego i Szembeka, kancelarie innych biskupów tego rodzaju akta prowadziły. Być może do tychczas zachowane są jedynymi tego rodzaju próbami.

Wypada stwierdzić jeszcze innego rodzaju podział rejestracji między dwa odrębne rejestry spraw zwykle wnoszonych do głównej serii *acta episcoporum*. Podział ten wiąże się ze sprawą organizacji samej kancelarii biskupiej. Była już mowa o tym ³⁶⁴, że w XVII w. w wypadku opuszczania na dłużej swej diecezji biskupi mianowali administratorów, którzy prowadzili rejestry będące kontynuacją rejestrów samych biskupów, czyli przejmowali jak gdyby kancelarię biskupią, ponieważ w tym okresie przy biskupie urzędowego protokołu jego czynności nie prowadzono. Sytuacja nieco inaczej wygląda w drugiej połowie XVIII w. Biskup Rybiński wyjeżdżając na dłużej za granicę mianował administratora, który prowadził całość kancelarii biskupiej, mimo to przy Rybińskim prowadzono nadal jego główną księgę rejestrową, tyle tylko, że wpisywano do niej już tylko kopie nadań biskupich w dobrach stołowych ³⁶⁵. Rejestr więc administratora w pewnym zakresie kontynuował sprawy rejestru biskupiego, równocześnie jednak miała miejsce równoległa rejestracja.

Połowa XVIII w. przyniosła także próbę wyodrębnienia się pewnych spraw w odrębny rejestr podczas pobytu biskupa w kraju i pełnego działania tu jego

³⁶² Arch. Archidiec. w Gnieźnie, Ms 56a; Ac. ep., 8(53) — por. s. 130, 149.

³⁶³ Ac. ep., 42(14), 45(48) — por. s. 165.

³⁶⁴ Zob. s. 25.

³⁶⁵ Por. Ac. ep., 63(—) — rejestr Rybińskiego z l. 1779—1783 oraz Ac. ep., 64(60a) — rejestr administratora Skarszewskiego z lat 1781—1784.

kancelarii. Biskup Dembowski mianowicie przekazał wszelkie atrybuty swej władzy sądowniczej audytorowi Wolickiemu, jako osobnemu sędziemu. W związku z tym ten zaprowadził osobny rejestr spraw sądowych, prowadzony odrębnie od głównego rejestru kancelarii biskupiej³⁶⁶.

Ostatecznie wypada stwierdzić, że jakkolwiek tendencje do wyodrębnienia się różnych spraw z głównego rejestru czynności biskupich w kancelarii wrocławskiej występują od końca w. XVI, a wyraźniej w w. XVIII, to może poza zachowanym szczątkowo rejestrem funkcji pontyfikalnych, do powstania innych ciągłych serii nie doszło.

Tak więc istniała tylko jedna seria właściwej księgi wpisów w kancelarii, spełniająca, jak to wyżej omówiono, rozmaite funkcje. Proporcje ilościowe między zapiskami z zakresu różnych funkcji, jak również różnice ilościowe między zapiskami rejestrów poszczególnych biskupów przedstawiają się bardzo rozmaicie.

Ilość wpisów w rejestrze zależała od wielu czynników. Niewątpliwie była jakąś funkcją działalności danego biskupa. Im działalność ta była bardziej energiczna, im zakres spraw załatwianych większy tym obszerniejsze rejestry. Stąd większa przeciętna roczna ilość zapisek, np. w rejestrze Drzewickiego i Rozrażewskiego, niż u biskupów z połowy w. XVI. Pewien wpływ na ilość wpisów miały i sprawy opłat kancelaryjnych. Wreszcie można tu mówić o wpływie bardziej czy mniej doskonałych metod rejestrowania.

Rejestry z początku w. XVI miawały rocznie za Drzewickiego od kilkunastu do kilkudziesięciu wpisów³⁶⁷. Liczba zapisek w ostatnich dwu latach rządów Jana Karnkowskiego spadła do 5—8 rocznie (choroba i pobyt biskupa w Krakowie)³⁶⁸. Również nieliczne były zapiski w rejestrze Górki, a ich liczba podnosi się dopiero za Dzierzgowskiego i Zebrzydowskiego³⁶⁹. Zapisy roczne w rejestrach Rozrażewskiego sięgają już 100 rocznie, by gwałtownie spaść za jego następcy Tarnowskiego do kilku³⁷⁰. Jednak na ogół rejestry z XVII w. są bardzo obfite. Rekord biją tu akta Gniewosza — jeden rok w jego rejestrze przynosi 457 wpisów³⁷¹. Jest to jednak kancelaria wyjątkowo skrupulatna w notowaniu wszystkich własnych czynności. W XVIII w. liczby kształtują się tu różnie: w r. 1701 w rejestrze Stanisława Szembeka — zapisek 196³⁷², za Rybińskiego w r. 1769—1793 od 7 do 98 rocznie, przeciętnie jednak około 40³⁷³.

Również bardzo różnie układają się wewnątrz rejestrów proporcje między ilością wpisów w zakresie poszczególnych funkcji, jakie rejestr w kancelarii spełniał. O wzroście ilości zapisek tego lub innego rodzaju w różnych okresach czasu była już mowa przy omawianiu zawartości rejestrów. Przyjrzymy się obecnie

³⁶⁶ Ac. ep., 52(52 cz.) i Ac. ep., 55(56).

³⁶⁷ W r. 1519 — 37 (mimo wyjazdu w tym roku biskupa poza granicę kraju).

³⁶⁸ Ac. ep., 3(20), f. 29, 35.

³⁶⁹ Ac. ep., 3(20), f. 49 i n.

³⁷⁰ Ac. ep., 14(32), f. 667 i n.

³⁷¹ Por. tabl. III.

³⁷² Ac. ep., 36(41).

³⁷³ W r. 1769—25, 1770—38, 1771—20, 1772—49 itd. — Ac. ep., 36(41); w l. 1788—1793 od 54 do 98 rocznie — Ac. ep., 67(—).

blżej świetnie prowadzonemu rejestrowi w kancelarii Gniewosza w poł. XVII w. Wymieniona już wyżej liczba zapisek 457 rozkłada się jak następuje: czynności biskupie (pontyfikalne) — 3, dokumenty i pisma urzędowe wychodzące — 96, także wpływające — 3, sądowe — 337, zeznania w sprawach niespornych — 10, oblaty — 8³⁷⁴. Obraz ten nie jest typowy dla wszystkich rejestrów. Notariusz Gniewosza notował bowiem w głównym rejestrze czynności biskupich bardzo dokładnie czynności związane z postępowaniem sądowym. Zapiski te są zresztą na ogół bardzo zwięzłe, nie wchodzące w *meritum* spraw. Tego rodzaju rzeczy inni notariusze może notowali w swoich terminarzach, rzadko jednak wciągali do czystopisów. Tak więc przewaga wpisów sądowych jest tu następstwem pewnej specyfiki kancelarii Gniewosza. Bywają również rejestry nie notujące w ogóle w pewnych latach spraw sądowych. Wpisów tego rodzaju nie ma przede wszystkim w okresach pobytu biskupa poza diecezją. Przytoczono wyżej przykład akt Jana Karnkowskiego, do których podczas pobytu biskupa w Krakowie wpisywano wyłącznie wystawiane w kancelarii dokumenty.

Liczba zanotowanych w aktach Gniewosza pism i dokumentów wychodzących z kancelarii mniej odbiega od przeciętnej w innych aktach, choć niewątpliwie też jest trochę wyższa. Trudno natomiast porównywać z czymkolwiek niewielką ilość zarejestrowanych tam dokumentów wchodzących — jak stwierdzono, w ogóle materiał tego rodzaju był rejestrowany w ilościach minimalnych, poza — może tylko — aktami Rozrażewskiego.

Liczba 3 przy relacjach z czynności biskupich jest niewielka przy zestawieniu zwłaszcza z rejestrami większości poprzedników Gniewosza, ale też ogranicza się wyłącznie do relacji o czynnościach pontyfikalnych. Notariusz Gniewosza bowiem nie wprowadzał do rejestru zapisek o itinerarium swego biskupa, których ilość w niektórych aktach w XVI w. dochodziła do kilkunastu w ciągu roku.

Ilość zeznań w sprawach niespornych (14) oraz oblat (8) u Gniewosza nie odbiega wiele od ilości tego rodzaju wpisów w innych rejestrach. W zasadzie jest ich stosunkowo niedużo.

Przegląd zawartości wybranego fragmentu rejestru Gniewosza daje więc tylko bardzo orientacyjne pojęcie o proporcjach między poszczególnymi rodzajami zapisek w *acta episcoporum*. Wybór każdego innego rejestru prowadzi do liczb nieco odmiennych³⁷⁵.

Charakter *acta episcoporum*. Przedstawiony wyżej przegląd zawartości i sposobu prowadzenia głównej serii rejestrów kancelarii biskupiej we Włocławku pozwala w rezultacie bliżej zdefiniować czym one właściwie były. Na *acta episcoporum* patrzono dotychczas przede wszystkim jako na akta sądowe. Stanisław Kętrzyński, idąc zresztą za Kutrzebą, dzielił księgi kościelne na: a) księgi kapituł, b) księgi konsystorskie, rozumiejąc przez te drugie „księgi

³⁷⁴ Zob. tabl. III.

³⁷⁵ Zob. choćby fragment rejestru Drzewickiego z r. 1519 — Ac. ep. 2(19) — samych relacji o bezpośrednich czynnościach biskupa jest tam 11.

"	5	audientia	biskup	—	1	—	3	1	—	5
"	8	—	—	—	1	—	—	—	—	1
"	9	—	—	—	1	—	—	—	—	1
"	10	aud. i limitatio	biskup	—	—	—	6	—	—	6
"	28	—	—	—	—	—	3	—	—	3
"	29	—	—	—	—	—	6	—	—	6
"	31	—	—	—	—	—	5	—	—	5
										32 32
VI	2	—	audytor	—	—	—	2	—	—	2
"	3	—	—	—	—	—	—	—	—	1
"	10	—	—	1	—	—	—	—	—	2
"	11	—	—	—	—	—	—	—	—	1
"	12	audientia	biskup	—	—	—	8	—	—	9
"	16	audientia	biskup	—	—	—	1	—	—	1
"	17	—	—	—	—	—	2	—	—	2
"	19	audientia	biskup	—	—	—	1	—	—	1
"	23	—	—	—	—	—	1	—	—	1
"	28	audientia	—	—	—	—	6	—	—	8
"	30	—	audytor	—	—	—	2	—	—	2
										30 30
					7	7	23	23		

1	—	—	—	—	1	—	—	—	6	"
9	—	—	—	—	1	—	—	—	8	"
9	—	—	—	—	1	—	—	—	1	"

TABLICA III

REJESTR CZYNNOŚCI BISKUPICH MIKOŁAJA GNIEWOSZA — AC. EP. 27(38b) WPISY W R. 1645.

Miejsce	Data		Audiencja	Przed kim	Ilość wpisów						Razem
					czynności biskupie	dokumenty i pisma urzędowe wychodzące	dokumenty i pisma urzędowe wchodzące	dokumenta- cja procesu sądowego	zeznania w sprawach niespornych	Oblaty	
1	2		3	4	5	6	7	8	9	10	11
Gdańsk	I	9	audientia	biskup	—	—	—	7	—	—	7
„		11	—	—	—	2	—	6	—	—	8
„		12	—	—	—	1	—	—	—	—	1
„		13	audientia	biskup	—	—	—	4	—	—	4
„		16	audientia	biskup	—	—	—	4	—	—	4
„		18	—	—	—	—	—	—	—	1	1
„		21	audientia	biskup	—	—	—	4	—	—	4
„		28	—	—	—	1	—	—	—	—	1
„		30	audientia	biskup	—	—	—	6	—	—	6
						4 4		31 31		1 1	36 36
„	II	3	—	—	—	—	—	—	—	1	1
„		4	—	—	—	1	—	—	—	—	1
„		7	audientia	biskup	—	—	—	1	—	—	1
„		8	audientia	biskup	—	1	—	7	—	—	8
„		9	—	—	—	1	—	—	—	—	1
„		10	audientia	biskup	—	—	—	2	—	—	2
„		13	audientia	biskup	—	—	—	7	—	—	7
„		16	—	—	—	2	—	—	—	—	2
„		17	audientia	biskup	—	—	—	5	—	—	5
„		18	—	—	—	2	—	—	—	—	2
„		19	—	—	—	2	—	—	—	—	2
„		20	aud. i limitatio	biskup	—	—	—	5	—	—	5
„		23	—	—	—	—	—	—	—	1	1
„		25	—	—	—	1	—	—	—	—	1
						10 10		27 27		2 2	39 39
„	III	3	—	—	—	—	—	5	—	—	5
„		6	audientia	audytor	—	1	—	3	—	—	4
„		8	—	—	—	—	—	5	1	—	6
„		9	—	—	—	—	—	—	1	—	1
„		10	—	—	1	1	—	—	—	1	3
„		13	audientia	audytor	—	1	—	3	—	—	4
„		15	audientia	audytor	—	—	—	5	—	—	5
„		16	—	—	—	1	—	—	—	—	1
„		17	—	—	—	—	—	4	1	—	5
„		20	audientia	biskup	—	—	—	4	1	—	5
„		22	—	—	—	—	—	7	—	—	7
„		24	—	—	—	—	—	5	—	—	5
„		27	—	—	—	—	—	6	—	1	7
„		29	—	—	—	1	—	5	1	—	7
„		30	—	—	1	—	—	1	—	—	2
					2 2	5 5		53 53	5 5	2 2	67 67
„	IV	1	—	—	—	—	—	3	—	—	3
„		3	—	—	—	—	—	4	—	—	4
„		5	—	—	—	—	—	—	1	—	1
„		7	—	—	—	1	2	—	—	—	3
„		25	—	—	—	—	—	3	—	—	3
„		27	—	—	—	1	—	1	—	—	2
„		28	audientia	biskup	—	—	—	3	—	—	3
						2 2	2 2	14 14	1 1		19 19
„	V	1	—	—	—	2	—	—	—	—	2
„		2	—	—	—	1	—	—	—	—	1
„		3	—	—	—	2	—	—	—	—	2
„		5	audientia	biskup	—	1	—	3	1	—	5
„		8	—	—	—	1	—	—	—	—	1
„		9	—	—	—	1	—	—	—	—	1
„		10	aud. i limitatio	biskup	—	—	—	6	—	—	6
„		28	—	—	—	—	—	3	—	—	3
„		29	—	—	—	—	—	6	—	—	6
„		31	—	—	—	—	—	5	—	—	5
						8 8		23 23	1 1		32 32
„	VI	2	—	audytor	—	—	—	2	—	—	2
„		3	—	—	—	1	—	—	—	—	1
„		10	—	—	1	2	—	—	—	—	2
„		11	—	—	—	1	—	—	—	—	1
„		12	audientia	biskup	—	1	—	8	—	—	9
„		16	audientia	biskup	—	—	—	1	—	—	1
„		17	—	—	—	—	—	2	—	—	2
„		19	audientia	biskup	—	—	—	1	—	—	1
„		23	—	—	—	—	—	1	—	—	1
„		28	audientia	audytor	—	2	—	6	—	—	8
„		30	—	—	—	—	—	2	—	—	2
						7 7		23 23			30 30

c. d. tabl. III

Miejsce	Data		Audiencja	Przed kim	Ilość wpisów						
					czynności biskupie	dokumenty i pisma urzędowe wychodzące	dokumenty i pisma urzędowe wchodzące	dokumenta- cja procesu sądowego	zeznania w sprawach niespornych	Oblaty	Razem
1	2		3	4	5	6	7	8	9	10	11
Gdańsk	VII	4	—	—	—	1	—	—	—	—	1
		5	audientia	audytor	—	1	—	10	—	—	11
		6	—	—	—	1	—	—	—	—	1
		7	—	—	—	—	—	5	—	—	5
		8	—	—	—	2	—	—	—	—	2
		10	—	—	—	—	—	6	—	—	6
		12	—	—	—	—	—	6	—	—	6
		14	—	—	—	—	—	6	—	—	6
		15	—	—	—	1	—	—	—	—	1
		17	—	—	—	—	—	7	—	—	7
		18	—	—	—	3	—	1	—	—	4
		19	audientia	audytor	—	—	—	4	—	—	4
		20	—	—	—	2	—	—	1	—	3
		21	—	—	—	1	—	6	—	—	7
		24	—	—	—	—	—	7	—	—	8
		27	—	—	—	2	—	—	—	—	2
		28	—	—	—	—	—	6	—	—	6
						14 14		59 59	1 1		74 74
	VIII	2	—	—	—	—	—	7	—	—	7
		4	audientia	biskup	—	—	—	4	—	—	4
		7	—	—	—	1	—	4	—	—	5
		8	—	—	—	1	—	5	—	—	6
		9	—	—	—	1	—	—	—	—	1
		11	—	—	—	—	—	4	—	—	4
		12	—	—	—	3	—	—	—	—	3
		14	audientia	biskup	—	—	—	6	—	—	6
		16	—	—	—	—	—	5	—	—	5
		18	—	—	—	2	—	3	—	—	5
		19	—	—	—	3	—	—	—	—	3
		21	—	—	—	2	—	4	—	—	6
		23	—	—	—	—	—	7	—	—	7
		25	—	—	—	3	—	5	—	—	8
		29	—	—	—	1	—	1	—	1	3
						17 17		55 55		1 1	73 73
Smardzewice	IX	9	limitatio	—	—	1	—	—	—	—	1
		13	—	—	—	3	—	—	—	—	3
						4 4					4 4
Sochaczew Raciąż Gdańsk	X	5	—	—	—	1	—	—	—	—	1
		9	audientia	biskup	—	—	—	3	—	—	3
		26	—	—	—	3	—	—	—	—	3
						4 4		3 3			7 7
	XI	9	—	—	—	1	—	—	—	—	1
		10	—	—	—	—	—	8	—	—	8
		13	—	—	—	—	—	3	—	—	3
		15	—	—	—	—	—	4	—	—	4
		17	audientia	biskup	—	1	—	5	—	—	6
		18	—	—	—	2	—	—	—	—	2
		21	—	—	—	1	—	2	—	1	4
		22	—	—	—	1	—	—	—	—	1
		23	—	—	—	1	—	—	—	—	1
		24	—	—	—	2	—	4	—	—	6
		27	—	—	—	1	—	—	—	—	1
		29	—	—	—	—	—	4	—	1	5
						10 10		30 30		2 2	42 42
	XII	1	—	—	—	—	—	7	—	—	7
		2	—	—	—	1	—	—	—	—	1
		4	—	—	—	—	—	—	1	—	1
		7	—	—	—	—	—	1	—	—	1
		9	—	—	—	—	—	—	1	—	1
		11	—	—	—	1	—	2	—	—	3
		12	—	—	—	—	—	1	—	—	1
		15	audientia	biskup	—	1	—	7	—	—	8
		16	—	—	—	1	—	—	—	—	1
		18	—	—	—	—	—	1	—	—	1
		23	—	—	1	7	1	—	—	—	9
					1 1	11 11	1 1	19 19	2 2		34 34
			Razem :		3	96	3	337	10	8	457

c. d. tabl. III

Miejsce	Data	Audjencia	Przed kim	Ilość wpisów					Oblaty	Razem
				czynności biskupie	dokumenty i pisma urzędowe wychodzące	dokumenty i pisma urzędowe wchodzące	dokumenta- cja procesu sądowego	zeznania w sprawach niespornych		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Gdańsk	VII	— audientia	— audytor	—	1	—	—	—	—	1
"	4	—	—	—	1	—	10	—	—	11
"	5	—	—	—	1	—	5	—	—	1
"	6	—	—	—	1	—	6	—	—	1
"	7	—	—	—	2	—	6	—	—	2
"	8	—	—	—	—	—	6	—	—	6
"	10	—	—	—	—	—	6	—	—	6
"	12	—	—	—	—	—	6	—	—	6
"	14	—	—	—	1	—	7	—	—	1
"	15	—	—	—	—	—	7	—	—	7
"	17	—	—	—	—	—	1	—	—	4
"	18	—	—	—	3	—	4	1	—	4
"	19	audientia	audytor	—	2	—	6	—	—	3
"	20	—	—	—	1	—	7	—	—	7
"	21	—	—	—	2	—	6	—	—	8
"	24	—	—	—	—	—	6	—	—	2
"	27	—	—	—	—	—	—	—	—	2
"	28	—	—	—	—	—	—	—	—	6
					14 14		59 59	1 1		74 74
"	VIII	—	—	—	—	—	7	—	—	7
"	2	audientia	biskup	—	—	—	4	—	—	4

sądów kościelnych”. Zależnie od tego, czy sądownictwo sprawował biskup sam, czy jego oficjał, dzielił dopiero księgi konsystorskie na *acta episcopalia* i na *acta oficialia* ³⁷⁶. Historycy prawa wychodząc z założenia, że sąd oficjała równa się co do *forum* sądowi samego biskupa, przechodzili często do porządku dziennego nad odmienną przynależnością zespołową rejestrów jednej i drugiej władzy, traktując je też nadal jako księgi wyłącznie sądowe. Dał temu najlepszy dowód Ulanowski, który publikując wybór zapisek z najstarszych rejestrów biskupich i oficjałackich wrocławskich, zestawiał je swobodnie w jeden ciąg chronologiczny ³⁷⁷. Bardziej wszechstronną charakterystykę akt biskupich dał dopiero Wyczawski doskonale znający z autopsji znaczne ich ilości ³⁷⁸.

Znajomość *acta episcoporum* kancelarii wrocławskiej pozwala je określić najogólniej jako rejestry czynności biskupa, czynności w szerokim tego słowa znaczeniu. Będą to czynności własne biskupa, czy jego urzędu, wynikające ze sprawowania władzy administracyjnej w diecezji i w dobrach stołu biskupiego, władzy sądowej w zakresie *privilegium fori* w stosunku do duchowieństwa i co do *causae spirituales*, a także w zakresie zwierzchnictwa patrymonialnego nad poddanymi. Wyrażając się inaczej: jest to protokół urzędowania biskupa jako zwierzchnika diecezji i pana feudalnego. Zakres tego urzędowania polegał m. in. na sądownictwie, a zatem jest to również protokół czynności sądowych.

Dla tych rejestrów czynności biskupich użyto już kilkakrotnie określenia „właściwa księga wpisów kancelarii biskupiej”. Bo też mimo istnienia innych jeszcze rejestrów kancelaryjnych, tylko *actu episcoporum* posiadały pełną wartość dowodu, czyli ten przymiot, który począwszy od w. XV postawił księgi rejestrowe na równi z dokumentem, a z czasem nawet wysunął je przed dokument.

Rejestry czynności biskupów wrocławskich zachowały się dopiero od końca w. XV, a więc od okresu gdy księga miała już wyrobioną mocną pozycję. Tę rolę księgi w kancelariach biskupich podkreślało jeszcze, choć drogą pośrednią, ustawodawstwo kościelne, np. statut Trąby nakazujący już w r. 1420 wpisywać się do metryki ³⁷⁹ notariuszom publicznym, zarządzenie Rozrażewskiego z końca w. XVI o podobnej treści ³⁸⁰, czy *breve* Grzegorza XIII polecające nawet zakonnikom wносить pewne dokumenty *penes Acta Curiae Ordinariorum* ³⁸¹.

Nie ma najmniejszych śladów, by w zakresie właściwym dla prawa kanonicznego i patrymonialnego odmawiano rejestrom czynności biskupów wrocławskich głównego atrybutu księgi wpisów. Wypisy zaś z tych akt, w takim samym oczywiście zakresie, posiadały pełną moc prawną ³⁸².

³⁷⁶ S. Kętrzyński, *Zarys nauki o dokumentach*, s. 456—457.

³⁷⁷ *Acta capitulorum* [...], t. 3, cz. 1, nr 454—793.

³⁷⁸ H. Wyczawski, *Wprowadzenie do studiów w archiwach kościelnych*, s. 72—75, 110—139.

³⁷⁹ Z. Helcel, *Starodawne prawo polskie pomniki*, IV, s. 54.

³⁸⁰ *Statuta synodalia* [...], s. 10.

³⁸¹ *Ibid.* s. 2.

³⁸² O samych wypisach zob. s. 88.

b) Rejestry korespondencji

Rejestrację korespondencji zaprowadzono w kancelariach biskupich, jak o tym pisałem już na innym miejscu, zapewne niewiele później niż rejestrację czynności urzędowych biskupa. Pierwsze powstałe w związku z tym rejestry zachowały się jednak dopiero z w. XVI z kancelarii Drzewickiego, Zebrzydowskiego i Rozrażewskiego³⁸³. Że prowadzono ją i w innych kancelariach biskupów w tym okresie, możemy tylko przypuszczać. Najwięcej danych pośrednich posiadamy tu dla kancelarii Dzierzgowskiego i Karnkowskiego³⁸⁴. Dla w. XVII w ogóle brak zachowanych rejestrów korespondencji, spora ich ilość z wieku następnego pozwala jednak przyjąć, że regułą było ich prowadzenie i wówczas. Zachowane rejestry z w. XVIII pochodzą z kancelarii Krzysztofa Antoniego Szembeka, Dembowskiego i Rybińskiego³⁸⁵.

W sumie więc zachowało się zaledwie kilka rejestrów sześciu biskupów, z czego pochodzące z w. XVIII w archiwum kapitulnym we Włocławku — pozostałe, nigdy w nim nie przechowywane, trafiły w XIX w. do różnych bibliotek. Sytuacja wygląda więc tu odmiennie, niż w wypadku rejestrów czynności biskupich, a wiąże się to i z różnym charakterem tych dwóch rodzajów rejestrów: *acta episcoporum* stanowiły właściwą księgę wpisów kancelarii biskupiej, rejestry korespondencji jedynie księgę pomocniczą. Pierwsze były w większym stopniu księgą urzędową prowadzoną przez notariusza kancelarii, drugie — prywatną.

Sytuacja niewątpliwie jednak ulegała pod tym względem pewnym zmianom: nieco inaczej rzecz wyglądała w w. XVI, inaczej też w XVIII. Rejestry korespondencji z w. XVI łączyły się bardziej z osobą biskupa niż z urzędem przez niego sprawowanym. Stąd rejestr Zebrzydowskiego zaczęty we Włocławku kontynuowano nadal po jego nominacji na biskupa krakowskiego³⁸⁶. Stąd i u Rozrażewskiego rejestr zaprowadzony jeszcze zanim został biskupem włocławskim ciągnięto nadal po objęciu przezeń biskupstwa i to bez żadnej wzmianki o tym w samym rejestrze³⁸⁷. Zakres spraw, których dotyczyła korespondencja rejestrowana bywał rozmaity. W zasadzie można przyjąć, że rejestrowano pełną korespondencję wychodzącą, listy pisane w sprawach prywatnych, publicznych a obok tego i w sprawach biskupstwa i diecezji.

Podobny zakres posiada i korespondencja rejestrowana w XVIII w. Same rejestry są jednak teraz w większym stopniu związane z urzędem biskupim. Świadczą o tym już ich nagłówki (w rejestrach z w. XVI albo brak kart początkowych, albo są tylko nagłówki dopisane znacznie później). A więc na niektórych rejestrach Szembeka: „Publica et Episcopalia Cuiaviensia”³⁸⁸, a u Dembowskiego „Expeditiones variae Episcopatu Il. et Rev. D. D.[...]”

³⁸³ Zob. tabl. II.

³⁸⁴ Por. s. 136, 141.

³⁸⁵ Zob. tabl. II.

³⁸⁶ Rkp. Bibl. Jagiel. 65 — zob. s. 137.

³⁸⁷ Rkp. Ossol. 156/II — zob. s. 149.

³⁸⁸ Ac. ep., 41(43) — zob. s. 163.

factae[...]”³⁸⁹. W kancelarii Rybińskiego osobno rejestrowano jego korespondencję z władzami pruskimi pod nagłówkiem „Listy do Regencyi Zachodnio Pruskiej KJMcI Pruskiego od JWImci X. Rybińskiego[...]”³⁹⁰.

Zachodzą również pewne zmiany w zawartości rejestrów. W w. XVI są to rzeczywiście wyłącznie zbiory kopii listów wysyłanych przez biskupa do różnych odbiorców. W w. XVIII pojawia się w nich czasem ten rodzaj zapisek, które np. za czasów Rozrażewskiego wpisano by do jego *acta episcoporum*. Znajdą się więc u Szembeka od czasu do czasu relacje o czynnościach biskupa³⁹¹, wpisy starych dokumentów dotyczących dóbr biskupich³⁹² lub biskupstwa inflanckiego³⁹³, notatki o gospodarstwie biskupów kujawskich w Warszawie³⁹⁴. Niekiedy, ale nie zawsze, obecność takich wpisów da się wytłumaczyć tym, że chodzi tu o załączniki do listów wychodzących z kancelarii³⁹⁵.

Zjawisko to występuje w jeszcze większym stopniu w kancelarii Dembowskiego. Jego rejestr korespondencji wychodzącej obejmuje już wszelkie ekspedyty kancelaryjne, nie tylko więc zwykłą korespondencję, ale i wszelkie pisma urzędowe i dokumenty, których kopie poprzednio wpisywano z reguły do *acta episcoporum*. Znalazły się więc w nim potwierdzenia testamentów, zezwolenia na budowę kościołów, cesję sołectw, instytucje na urzędy kościelne, przywileje na dobra biskupie, listy okólne³⁹⁶. Wpisano nawet w formie zeznań dwie rezygnacje z beneficjów.

Zakres więc rejestru korespondencji wyraźnie się rozszerzył, stał się on do pewnego stopnia konkurencyjnym dla rejestru czynności biskupich. W kancelarii Dembowskiego jednak *acta episcoporum* tę konkurencję wytrzymały. Zachowały się ich dwie księgi³⁹⁷ (oraz odrębny rejestr spraw sądowych audytora Wolickiego)³⁹⁸. Porównanie tych ksiąg z rejestrem korespondencji wykazuje, że pewna liczba zapisek (będą to niektóre pisma urzędowe) powtarza się i w episkopaljach i w rejestrze. Tak w wybranym dla przykładu roku 1759 episkopalja zawierają 38 zapisek, rejestr korespondencji 53, z tego 4 zapiski powtarzają się w obu rodzajach rejestrów³⁹⁹. Oczywiście brak w episkopaljach zwykłej ko-

³⁸⁹ Ac. ep., 53(55) — zob. s. 167.

³⁹⁰ Ac. ep., 73(574) — zob. s. 213.

³⁹¹ Np. w Ac. ep., 43(46), s. 233; „Dn. 24 Iunii 1730. Dał JWIM Ks. Biskup Imci Przeorowi Bydgoskiemu [...] tyńfów 60, aby przez rok codziennie u Panien Zakonnych tamtecznych odprawiał mszę św. Datum w Raciążku ut supra”. Oczywiście i tu w ślad za zapiską poszło wydanie z kancelarii odpowiedniego pisma, niemniej forma zapisu typowa dla relacji o czynności biskupa.

³⁹² Np. w Ac. ep., 44(47), s. 100 — wpisano 3 dokumenty dla cechu rybaków we Włocławku: Rozrażewskiego, Karnowskiego i Sarnowskiego.

³⁹³ Ibid., s. 112: „Inflantskiego biskupstwa interessa. Z Metryki Koronnej konnotacyja, z Metryki Litewskiej, z kancelaryi mniejszej koronnej”. Rejestr obejmuje l. 1733—1734, a więc jeszcze wówczas Szembek interesował się biskupstwem, które kiedyś posiadał.

³⁹⁴ Ibid., s. 114.

³⁹⁵ Np. 13 IV 1722 pisał biskup do jakiegoś Wysockiego — wpisano do rejestru tekst listu a obok wysyłany w postaci załącznika „Status causae o Chłopa Rayka z IP Panem Wysockim” — Ac. ep., 41(43), s. 45.

³⁹⁶ Zob. Ac. ep., 53(55).

³⁹⁷ Ac. ep., 51(54); 52(52 cz.) — zob. s. 166.

³⁹⁸ Ac. ep., 55(56) — zob. s. 167.

³⁹⁹ Do rejestru korespondencji wpisano ekspedyty kancelaryjne w r. 1759 jak następuje (daty pism powtarzających się w obu rejestrach ujęto w klamry): 5 I, 11 I, 11 I, 26 I, 26

respondencji wysyłanej, natomiast mieści się w nich wiele pism obcych napływających do kancelarii, których znów brak w ekspedytach.

Ogólnie stwierdzić jednak można dosyć wyraźny wzrost znaczenia rejestrów korespondencji w kancelarii osiemnastowiecznej. Stają się one zwolna rejestrami wszelkich ekspedytów kancelaryjnych. W związku z tym nabierają bardziej urzędowego charakteru. Ta zmiana charakteru rejestrów sprawiła zapewne, że poczęto je wraz z *acta episcoporum* przekazywać do archiwum kapitulnego gdzie je później włączono do serii głównej akt biskupich.

Sposób prowadzenia rejestrów korespondencji na przestrzeni trzech stuleci nie wykazuje większych zmian. W zasadzie umieszczano w jednym rejestrze kopie wszystkich listów wychodzących z kancelarii. W XVIII w. daje się jednak zauważać tendencja do wprowadzenia pewnych podziałów rzeczowych. I tak korespondencję Rybińskiego z władzami pruskimi wpisywano do osobnego rejestru. Kancelaria Krzysztofa Antoniego Szembeka prowadziła osobne rejestry spraw gdańskich oraz spraw gospodarczych, dotyczących dóbr stołu biskupiego — wpisywano do nich również odpowiednią zakresm korespondencję. Podziałów jednak nie przeprowadzano rygorystycznie — wiele listów w sprawach gospodarczych i gdańskich odnaleźć można i w ogólnych rejestrach korespondencji tego biskupa.

Kancelaria Szembeka wykazuje jeszcze innego rodzaju odmienności w rejestracji korespondencji. Zachowane z XVI i XVIII w. rejestry są to większe, czy mniejsze rozmiarami osobne księgi, prowadzone sukcesywnie przez jednego lub kilku zmieniających się kolejno pisarzy. Natomiast pierwsze trzy rejestry Szembeka zawierają wpisy zachodzące częściowo na siebie chronologicznie w sposób jak następuje (daty pism z obcych kancelarii wydrukowano półtłustą czcionką):

Rejestr koresp. 1 Ac. ep., 40(42)	Rejestr koresp. 2 Ac. ep., 41(43)	Rejestr koresp. 3 Varia Szembeka
12 X 1721	—	—
12 X „	—	—
12 X „	—	—
—	1 XI 1721	—
7 XII „	—	—
9 XII „	—	—
—	20 II 1722	—
—	3 I „	—
—	10 I „	—
—	25 II „	—

I, 26 I, [17 II], 6 III, 23 III, 23 III, [12 II], 25 IV, 10 V, 10 V, 10 V, 8 VI, 9 VI, 9 VI, 9 VI, [12 VI], [13 VI], 18 VII, 28 VI, 5 VII, 19 VII, 19 VII, bd., 9 VIII, 23 VIII, 23 VIII, 9 IX, 12 IX, 3 X, 20 IX, 22 IX, 20 IX, 20 IX, 20 IX, 28 IX, 11 X, 17 X, 19 X, 25 X, 25 X, 27 X, 31 X, 8 XI, 8 XI, 8 XI, 8 XI, 14 X, 3 I 1760, 20 XII 1759. Do rejestru czynności biskupich: 3 I, bd., [12 II], [17 II], 8 III, 5 III, bd., 3 I, 28 II, 26 III, 4 VI, 4 VI, 4 VI, bd., 8 VI, bd., 18 VI, [12 VI], [13 VI], 3 VII, 9 VII, 9 VII, 9 VII, 9 VII, 4 VIII, bd., 2 III, 1758, 28 VIII, 27 VIII, 18 IX, 3 X, 18 X, 5 XI, 16 XI, 29 XI, 13 X.

Rejestr koresp. 1 Ac. ep., 40(42)	Rejestr koresp. 2 Ac. ep., 41(43)	Rejestr koresp. 3 Varia Szembeka
—	19 III 1722	—
—	19 III „	—
—	15 XII 1721	—
—	14 IX „	—
—	11 III 1722	—
—	19 III „	—
—	22 III „	—
—	30 III „	—
—	30 III „	—
—	29 III „	—
—	29 III „	—
—	29 III „	—
—	29 III „	—
—	14 XI 1721	—
—	— II 1722	—
—	2 IX „	—
—	21 II „	—
—	13 IV „	—
—	13 IV „	—
—	13 IV „	—
—	15 IV „	—
—	15 IV „	—
—	15 IV „	—
—	29 VI „	—
—	— VII „	—
—	8 VII „	—
—	22 II „	—
—	23 V „	—
—	26 VII „	—
—	28 VII „	—
—	29 VII „	—
—	8 VIII „	—
11 X 1722	—	—
20 I 1723	—	—
20 I „	—	—
26 I „	—	—
20 I „	—	—
28 I „	—	—
4 II „	—	—
4 II „	—	—
4 II „	—	—
18 II „	—	15 II 1723
19 XII 1722	—	27 IX 1722
27 I 1723	—	16 I 1723
—	—	20 V „
—	—	19 VI „
—	—	29 V „
—	—	26 VII „
—	—	29 VII „

Rejestr koresp. 1 Ac. ep., 40(42)	Rejestr koresp. 2 Ac. ep., 41(43)	Rejestr koresp. 3 Varia Szembeka
—	—	28 VIII 1723
—	—	19 IX „
4 X 1723	—	—
14 X „	—	—
22 X „	—	—
20 XI „	—	—
25 XI „	—	—
29 XII „	—	—
—	—	26 II 1724
—	—	7 V „
—	—	9 V „
—	—	25 XII 1723
—	—	19 IV 1724
13 IV 1725	—	—
10 IV „	—	—
bd.	—	—
14 V „	—	—
2 VI „	—	—
2 V „	—	—
—	—	16 IX 1725
—	—	31 VIII „
—	—	18 XI „
—	—	18 IX „
—	—	12 V 1727
—	—	30 X „
—	—	30 X „

Dalsze trzy rejestry zawierają już wpisy chronologiczne następujące po sobie: 4 — z l. 1728—1731, 5 — z l. 1731—1734, 6 — z l. 1735—1739. Czym więc można wytłumaczyć nieporządek pierwszych rejestrów?

Z początkiem XVIII w. rejestrację prowadzono nie na odrębnych składkach, które następnie oprawiano, — co dałoby się powiedzieć jeszcze o rejestracji korespondencji w kancelarii Rozrażewskiego⁴⁰⁰ — ale w już z góry przygotowanych poszytach⁴⁰¹. Występujące więc w rejestrach Szembeka przedstawienia nie mogą być następstwem niewłaściwego zszycia składek. W tej sytuacji najprościej byłoby powiązać poszczególne rejestry z osobami pisarzy i przyjąć, że prowadzili oni kolejno rejestrację zmieniając się co kilka miesięcy i prowadząc każdy z osobna swój rejestr. Porównanie pisma nakazuje jednak tę ewentualność

⁴⁰⁰ Por. zachowana składka nr „5” z korespondencją z maja-czerwca 1587 r. — Ac. ep., 18(18).

⁴⁰¹ Stosunkowo niewielkich objętością, zwykle liczących około 100 kart. Niektóre z nich paginowano dopiero po zapisaniu — np. w Ac. ep. 43(46) na 2 stronach (po s. 105) wpisy skasowano przekreśleniem i dopisano: *alibi scriptum, quaere supra*, a następnie je skleiono (dziś znów rozzerwane). Otóż strony te nie są paginowane. Mamy jednak wyraźne ślady, że w innych pisano już po ich spaginowaniu. Tak w Ac. ep., 44(47) na s. 118 po wpisie listu do nuncjusza z 24 XII 1733 *postscriptum* „*Adiunctum folium[...]*” a obok tą samą ręką: „*Hoc adiunctum folium vide retro fol. 93*” — a więc odsyłano do folio już numerowanego.

odrzuć. Trzy pierwsze rejestry Szembeka pisane są przynajmniej czterema rękami, powtarzającymi się w każdym z rejestrów. Zmiany ręki przy tym nie zawsze wypadają na jakiejś przerwie w rejestracji — czasem zdarzają się przy wpisywaniu listów z tej samej daty⁴⁰². Ostatecznie więc chyba wypadnie nieporządek wpisów do pierwszych rejestrów Szembeka położyć na karb niedbałości pisarzy.

Układ wewnętrzny rejestrów odpowiada chronologii dokonywanych w nich wpisów. Nie próbowano rejestrów dzielić, wyróżniać nagłówkami okresy roczne, czy miesięczne. Wyjątek stanowi tu najstarszy zachowany rejestr Zebrzydowskiego, podzielony na księgi (*libri*) obejmujące po czterdzieści kilka listów — podział ten jest jednak następstwem literackich aspiracji rejestratora pisarza-humanisty Andrzeja Patrycego Nideckiego⁴⁰³.

Pojedyncze pisma wpisywano pod osobnymi nagłówkami. W XVI w. ograniczano się zwykle do wypisania na marginesie adresata: „Nuntio Caligario”, „abbati Coronoviensi”, „cardinali Batorio”⁴⁰⁴. W XVIII w. tytuł staje się pełniejszy i jest umieszczany nad listem: „Copia listu JWIM Ks. Bpa Kujawskiego i Pomorskiego do JWIM Ks. Bpa Chełmskiego die 4 Januarii 1738 z Wolborza pisanego”⁴⁰⁵. Data i miejsce wystawienia nie jest stałym elementem nagłówka, brak ich bardzo często. W rejestrach Szembeka wpisy poszczególnych listów oddzielano poziomymi kreskami.

Najczęściej rejestrowano tekst listów *in extenso*, od formuły grzecznościowej *Reverendissime Domine*, czy innej tego rodzaju, do podpisu biskupa włącznie. Ten ostatni jednak umieszczano nie zawsze, częściej w rejestrach z w. XVIII. Większość wpisywanych listów posiada pełną datację, zdarzają się wszakże wcale często listy, w których opuszczano datę dzienną — i to tak w rejestrach z XVI jak i XVIII w.⁴⁰⁶

Bywały również wypadki wciągania jedynie fragmentów listów, co zapowiedziano już nagłówkiem „Excerpt z listu[...]”⁴⁰⁷. Wreszcie w połowie XVIII w., gdy w rejestrze korespondencji poczęto notować wszelkie ekspedyty, a więc i pisma urzędowe sporządzane według ustalonych formuł, ograniczano się czasem do stwierdzenia, że określone pismo wyszło z kancelarii: „Dimissoriales[...] expeditae Varsaviae die 23 m. Augusti a. D. 1759 sub forma competenti”⁴⁰⁸.

Wpisów dokonywano sukcesywnie, najczęściej po kilka listów razem. Tak już w rejestrze Rozrażewskiego, tak i w osiemnastowiecznych. Stąd choć układ rejestru odpowiada chronologii wpisów nie jest to zawsze ścisła chronologia

⁴⁰² W rejestrze 2, — Ac. ep., 41(43), wpisywano szereg listów ze stycznia, lutego a następnie marca jedną ręką, ostatnie wpisy z marca obejmują listy z: 30, 30, 29, 29, 29. Zmiana ręki nastąpiła po drugim liście z 30 III.

⁴⁰³ Rkp. Bibl. Jag., 65 — zob. s. 137.

⁴⁰⁴ Ac. ep., 18(18), f. 278 i n.

⁴⁰⁵ Ac. ep., 45(48), f. 50v.

⁴⁰⁶ W rejestrze Rozrażewskiego — Rkp. Ossol. 156/II, f. 245 po liście „Dat. Lagovii ultima Octobris 1583” następny „Dat. Piercoviae die... Novembris 1583”; podobnie w wielu innych wypadkach. Przykłady braku dat dziennych w rejestrach Szembeka zob. Ac. ep., 40(42), s. 212. W rejestrach z w. XVIII bywa też, że brak daty dziennej w rubryce *datum* na końcu listu, jest natomiast umieszczona w nagłówku.

⁴⁰⁷ Ac. ep., 40(42), s. 200.

⁴⁰⁸ Ac. ep., 53(55), s. 181.

według dat na listach. Wpisując bowiem korespondencję przygotowaną w ciągu kilku dni, zaczynało nieraz od pisma ostatniego ⁴⁰⁹.

Sam moment wpisu często wiąże się z ekspedycją pism z kancelarii. Stąd podstawą bywał oryginał przygotowany do wysłania. Dowodzą tego wypadki zamieszczania pełnych adresów przy niektórych wpisach do rejestrów w kancelarii Szembeka, przepisanych z przygotowanych już kopert ⁴¹⁰. Równolegle jednak prowadzono rejestrację w oparciu o koncepty (czy minuty). Zwrócono wyżej uwagę na opuszczanie dat dziennych w wielu wpisach i w. XVI i XVIII w. — może to być pierwszym świadectwem, że w momencie wpisu nie wiadano pod jaką datą pismo wyjdzie z kancelarii. Są jednak i dowody bardziej bezpośrednie. W jednym z rejestrów Szembeka wpisano tekst listu biskupa do oficjała włocławskiego z 11 I 1736 r., wpis ten następnie przekreślono a dalej umieszczono drugą redakcję listu ⁴¹¹. Wreszcie niektóre nagłówki wprost określają rodzaj podstawy wpisu: „Projekt listu do KJMci”, „Projectum declarationis [...]” ⁴¹².

Objętość poszczególnych rejestrów — bardzo rozmaita — była funkcją bardziej lub mniej ożywionej działalności biskupa przejawiającej się w korespondencji. W rejestrze Zebrzydowskiego obejmującym lat 4, do momentu nominacji jego na biskupstwo krakowskie wpisano 560 listów ⁴¹³ — przypada więc średnio na rok 140. Ilość korespondencji rejestrowanej w jednym roku w w. XVIII bywała mniejsza: u Szembeka w ogólnych rejestrach ok. 40 listów, u Dembowskiego niewiele więcej ⁴¹⁴. Czy różnicę można tu położyć jedynie na karb większej obrotowości politycznej Zebrzydowskiego i zamięłowania ludzi renesansu do pisania listów? Niewątpliwie pewien wpływ ma tu i fakt, że w XVIII w. próbowano prowadzić kilka rejestrów równolegle, a więc do 40 listów podanych dla Szembeka trzeba doliczyć i te, które przeszły przez rejestry spraw gdańskich i gospodarczych ⁴¹⁵.

Omówione wyżej rejestry mieściły korespondencję wychodzącą z kancelarii biskupiej. Czy i jak rejestrowano korespondencję wchodzącą?

Wydaje się, że nie czyniono tego aż do końca w. XVIII. Istnieją wprawdzie ślady istnienia rejestru listów otrzymywanych w kancelarii Karnkowskiego ⁴¹⁶, nie ma jednak podstaw do twierdzenia, że była to jakaś rejestracja stała. Wy tłumaczenie tego faktu jest łatwe. Po prostu rejestracja ta nie była tak niezbędna jak w wypadku pism wysyłanych. Pisma wchodzące przechowywano znacznie sta-

⁴⁰⁹ Por. przyp. 402. Również w Ac. ep., 43(46), s. 14—15: list z 16 IX, po nim z 15 IX.

⁴¹⁰ W Ac. ep., 44(47) s. 88 po tekście kopii listu biskupa do kanclerza pruskiego z 3 III 1733 dopisano „In coperta subscriptio talis: A son Excellence Monsieur le baron de Grumkau conseiller privé de Prusse et Chancelier de Pomeranie à Stettin”, z zachowaniem układu graficznego.

⁴¹¹ Ac. ep., 46(50), s. 44—45.

⁴¹² Ac. ep., 43(46), s. 134; 41(43), s. 2.

⁴¹³ Rkp. Bibl. Jag. 65.

⁴¹⁴ W r. 1555 — 40, w r. 1556 — 42 — Ac. ep., 53(55).

⁴¹⁵ Nie ma również pewności, czy wpisywano w XVIII w. do rejestrów wszystkie pisma ekspediowane. W jednym z rejestrów Szembeka — Ac. ep., 44(47) — na ostatniej stronie umieszczono w rogu notatkę: „Die 14 Iunii” i obok 6 nazwisk osób, do których wyekspe-diowano listy, samych listów natomiast nie wpisano.

⁴¹⁶ Por. s. 141.

ranniej niż luźne koncepty pism własnych, stąd można było w razie potrzeby łatwiej je odszukać.

Niekiedy listy wchodzące wpisywano do rejestrów listów wysyłanych. Daje się to zauważyć wyraźniej od początku w. XVIII. Rejestry Szembeka, później Dembowskiego, wykazują obecność sporej ilości pism wchodzących. Będą to w pierwszym rzędzie listy, na które odpowiadano, a rejestracji ich dokonywano nie w związku z wejściem pisma do kancelarii, a w następstwie rejestrowania odpowiedzi⁴¹⁷. Poza tym obecność pewnej nieznaczonej ilości pism wychodzących w tych rejestrach wiąże się z podkreśloną już poprzednio tendencją wzrostu znaczenia tych rejestrów kosztem właściwej księgi wpisów kancelarii, kosztem *acta episcoporum*. Stąd pisma ważniejsze niekiedy tam poprzednio wpisywane, znalazły się teraz w rejestrach korespondencji⁴¹⁸.

Jedyne zachowane rejestry korespondencji wchodzącej pochodzą z kancelarii Rybińskiego. Nie są to kopiarze wszystkich listów, których odbiorcą był biskup, a jedynie pochodzących od władz centralnych i prowincjonalnych pruskich. Jest to więc swego rodzaju odpowiednik do zachowanego rejestru listów biskupa do tychże władz.

Zachowane 2 rejestry obejmują okres od r. 1777 do 1798⁴¹⁹. Prowadzone są podobnie i przez tychże pisarzy, którzy rejestrowali pisma wychodzące. Wpisy następują sukcesywnie większymi partiami⁴²⁰, listy układano na ogół przed wpisaniem chronologicznie. Nagłówki podają rok, miesiąc, datę dzienną listu i wystawcę. Teksty listów wpisane są *in extenso* z opuszczeniem jednak formuł grzecznościowych, tytułatury itp.

Rola rejestrów korespondencji w kancelarii biskupiej, choć inna niż rejestrów czynności biskupich, była znaczna i, jak to wyżej wskazano, zwiększyła się w ciągu w. XVIII. Niewątpliwie wiąże się to z pewną rozbudową samej kancelarii i zmianami w niej w tym czasie zachodzącymi, o czym była mowa już w rozdziale poprzednim.

c) Rejestry gospodarcze

Grupa ksiąg nazwanych rejestrami gospodarczymi nie posiada tak zdecydowanie jednolitego charakteru, jak dotychczas omówione rejestry czynności biskupich i rejestry korespondencji. Powstanie ich jest wynikiem posługiwania się kancelarią *curiae episcopalis* przy zarządzie dóbr stołu biskupiego. Miało to miejsce wówczas, gdy do tego zarządu musiał przykładać rękę osobiście biskup, a więc przede wszystkim przy wszelkich aktach prawnych związanych z posiadaniem dóbr biskupich.

⁴¹⁷ Zob. np. w Ac. ep., 41(43), s. 6 i n.: jest tam list Augusta II do Szembeka z Drezna z 25 II 1722 i obok odpowiedź biskupa z 19 III. Zdarzało się i tak, że najpierw wpisano odpowiedź, a następnie list, na który odpowiadano — zob. Ac. ep., 46(50), f. 39.

⁴¹⁸ W ten sposób można wytłumaczyć obecność w rejestrze Szembeka — Ac. ep., 41(43), s. 26 — *breve* Innocentego XIII z 14 XI 1721.

⁴¹⁹ Ac. ep., 71(573) i 72(401).

⁴²⁰ Być może rejestrację rozpoczęto dopiero w maju 1781 r., wpisując listy z l. 1777—1781 za jednym razem — listy z tego okresu pisane są jedną ręką i jak gdyby jednym ciągiem, później częściej znać zmiany atramentu, powtarzają się też na przemian 2 ręce.

Wśród rejestrów gospodarczych wyraźnie wyodrębniają się dwa ich rodzaje. Jedne z nich wiążą się z bieżącą administracją dóbr, drugie są wynikiem sporadycznego sprawdzania tytułów prawnych posiadaczy.

Z rejestrów pierwszego rodzaju zachowały się tylko dwa — jeden z kancelarii Rozrażewskiego, drugi Szembeka⁴²¹. Obydwa zawierają kontrakty z dzierżawcami poszczególnych kluczy, pierwszy z l. 1582—1599 a więc z całego okresu biskupstwa Rozrażewskiego, drugi z l. 1730—1735 obejmuje tylko środkowy okres rządów Szembeka we Włocławku. Rejestr Rozrażewskiego służył wyłącznie rozliczeniom z dzierżawcami, są tam i pokwitowania z oddawanej dzierżawy. Rejestr Szembeka natomiast zawiera również rejestrację wszelkich spraw bieżących związanych z dobrami, a także kopie potwierdzanych przywilejów i korespondencję⁴²².

W obu kancelariach sporządzano rejestry podobne do innych ksiąg kancelaryjnych. W rejestrach Szembeka można rozpoznać ręce rejestrujące również w tym samym czasie korespondencję ogólną. Rejestry prowadzono sukcesywnie. W kancelarii Rozrażewskiego dopiero od r. 1587, w którym jednorazowo wpisano akta wcześniejsze⁴²³.

Zachowane rejestry nie posiadają nagłówków tytułowych, które by określały ich zawartość współcześnie. Podział treści wewnątrz jest wyraźny: w rejestrze z XVI w. kontrakty oddzielono od pokwitowań kartą pustą — w rejestrze z w. XVII sprawy bieżące wpisywano od jednego końca księgi, kontrakty z dzierżawcami od drugiego.

Czy tego rodzaju rejestry prowadziły i kancelarie innych biskupów? Niewątpliwie pewna liczba rejestrów zaginęła, pierwotnie istniały zapewne i inne podobne rejestry. Niemniej zagadnienie to wiąże się ze sposobem zarządu dobrami. Można przyjąć, że istniały dłuższe okresy czasu, kiedy w samej kancelarii *curiae episcopalis* rejestrów tych nie prowadzono⁴²⁴.

Rejestrów, które powstały w wyniku sprawdzania przez biskupa czy jego kancelarię tytułów prawnych posiadaczy w dobrach biskupich, mianowicie różnego rodzaju wójtów, sołtysów i młynarzy, zachowało się więcej.

Tego rodzaju sprawdzanie mogło się odbywać od czasu do czasu i przy okazji rewizji stanu gospodarczego dóbr przez specjalnie delegowanych przez biskupa komisarzy⁴²⁵. Częściej jednak odbywały się odrębne rewizje przywilejów, które biskup osobnym zarządzeniem nakazywał przedkładać w kancelarii, a później sam brał bezpośredni udział w ich przeglądaniu. Czasem nakazywano rewizję przywilejów pojedynczej osady, częściej całych kluczy⁴²⁶.

⁴²¹ Zob. tabl. II.

⁴²² Kopiarze (138, 96, 138) i Gospodarcze (150) — Por. s. 150 i 165.

⁴²³ Zob. s. 150, przypis 101.

⁴²⁴ To jest w okresach większej samodzielności ekonoma dóbr biskupich.

⁴²⁵ Zob. dalej przyp. 427.

⁴²⁶ W r. 1721: „Item (commissio) ad revidenda privilegia super villam Ostrowo” — Ac. ep., 38(44), f. 13. W 1592 r. Rozrażewski zarządził rewizję przywilejów sołtysich w kluczu łagowskim — Ac. ep. 13(30), f. 30v; w r. 1611 Gembicki w kluczu wolborskim — Ac. ep., 20(36), s. 313v.

Uznanie przywileju za ważny pociągało przy niektórych rewizjach wniesienie odpowiedniej adnotacji *in dorso* dokumentu ⁴²⁷. Do reguły też należało zarejestrowanie przy tej okazji dokumentu w kancelarii. Dokonywano tego niekiedy w rejestrach czynności biskupich ⁴²⁸, częściej w osobnych na ten cel przeznaczonych księgach.

Pierwsze ślady przeprowadzania rewizji przywilejów pochodzą z drugiej połowy w. XV, z czasów Jakuba z Sienna, który „weryfikował posiadłości i dokumenty na nie” ⁴²⁹. Nie wiadomo, czy już wówczas rejestrowano sprawdzane dokumenty. Zachowały się takie rejestry dopiero z czasów Drzewickiego, a później Rozrażewskiego (dwa) i Tylickiego — razem cztery; (inne diecezje, np. plocka posiadają takie rejestry nieco wcześniejsze), a są ślady, że rewizje odbywano również za innych biskupów w XVI, XVII i XVIII w. ⁴³⁰

Niektóre z zachowanych rejestrów są wynikiem rewizji tylko pewnych kluczy: rejestr gospodarczy Rozrażewskiego, rejestr Tylickiego. Natomiast rejestr gospodarczy Drzewickiego obejmuje całość dóbr stołu biskupiego, podobnie rejestr trzeci Rozrażewskiego. Mamy tu do czynienia, przynajmniej w wypadku kancelarii Rozrażewskiego z dwustopniową rejestracją: najpierw w brulionie spisywano przywileje w poszczególnych kluczach, później sporządzano czystopis obejmujący materiał z całego biskupstwa.

Geneza tych rejestrów wskazuje, że wpisane doń dokumenty są przywilejami własnymi biskupów włocławskich. Znaczny procent stanowią zwykle doku-

⁴²⁷ Zob. np. w r. 1682 na przywileju Kazimierza Floriana Czarторыskiego z 2 I 1673 — Dok. 769: „A. D. 1682 Volboriae 20 Aprilis. De mandato Il. et. Rev. D. Bonaventurae de Niedzielsko Madalinski Dei et Ap. Sedis gratia Ep. Vl. et Pom. praesens privilegium in termino revisionis privilegiorum revisum et approbatum. (—) Joannes Michtarowski, cancellarius Crusviciensis, publicus S. Auct. Apost. et actorum curiae Suae Il. Celsit, notarius”. I na tymże przywileju: „[...] Praesens privilegium in termino revisionis productum, relectum et revisum, de speciali auctoritate ab Il. Sua Celsit. nobis concessa in omnibus punctis, clausulis approbamus et manibus nostris subscripsimus. Datum in arce Volborensi die 4-ta Augusti a 1707. (—) Franciscus Wysocki, cathedralis Vladislaviensis et Posnaniensis canonicus, Suae Celsit. commissarius. (—) Kazimierz z Kozanowa Borycki, komisarz do biskupstwa”. Podobne zob. na dokumencie Jana Drohojowskiego z 4 II 1555 r. — Dok., 548. Nieco odmiennie na dokumencie Zbigniewa Oleśnickiego z 17 VIII 1477 — Dok., (737): „A. 1687 26 Februarii, in visitatione generali productum. (—) Georgius Antonius Kunigk, publicus, actorum curiae et actus praesentis notarius mp.”

⁴²⁸ Tak 14 X 1777 r. wyszło z kancelarii Rybińskiego rozporządzenie zapowiadające rewizję wójtostw w kluczu wolborskim — pod datą 30 XII tegoż roku wpisano w jego rejestrze czynności biskupich szereg potwierdzonych przywilejów na wójtostwa — Ac. ep., 62(60), s. 73 i 82.

⁴²⁹ F. Kuryk, *Jakub z Sienna*, PSB X, s. 366.

⁴³⁰ Zachowane rejestry włocławskie — por. Tablica II. Ślady rewizji z XVII i XVIII w. — zob. przyp. 427. W formularzu kancelarii konsystorskiej włocławskiej z poł. XVI w. zachowało się „monitorium contra scultetum ut iura reponat, Vladislaviae 2 Februarii 1537” — Formularze (21). W diecezji plockiej rewidowano przywileje w r. 1506 po powrocie biskupa Erazma Ciolka z Rzymu, czego owocem stał się kodeks zawierający „Privilegia tocius episcopatus Plocensis, que advocatis, scultetis, molendinatoribus ceterisque vasallis et feudatariis cum tempore per episcopos Plocenses sunt concessa”. — Por. S. Kutrzeba, J. Fijałek, *Kopiarz rzymski Erazm Ciolka z pocz. XVI w.* Arch. Kom. Hist., XIII, s. 72, oraz *Materiały do dziejów kolegiaty pułtuskiej*, wyd. B. Ulanowski, S. Zachorowski, Arch. Kom. Hist., X, 1916, s. 306. Wypada wreszcie zwrócić uwagę, że podobnego typu rewizje przywilejów przeprowadzano w XV i na początku XVI w. wobec posiadaczy królewskich. Przeprowadzali je kanclerz lub podkanclerzy, a byli wśród nich i biskupi włocławscy Krzesław z Kurozwęk i Maciej Drzewicki — zob. K. Górski, *Wojciech z Żychlina*, Poznań 1936, PTPN. Prace Kom. Hist. IX, z. 1. s. 8—17.

menty bezpośredniego poprzednika biskupa, za którego rewidowano, bywa jednak zwykle sporo dokumentów starszych ⁴³¹.

Układ wszystkich rejestrów jest podobny — tłumaczy go ich geneza. Dokumenty wpisywane są według kluczy, w ich obrębie najczęściej poszczególnymi jednostkami osadniczymi. Niektóre księgi prowadzono w ten sposób, że między kluczami zostawiano miejsce puste, które później wykorzystano w archiwum kapituły, używając kart pustych do rejestracji bieżących dokumentów biskupich pieczętowanych przez kapitułę ⁴³².

Ani jeden z zachowanych rejestrów nie posiada oryginalnego nagłówka, który by wyraźnie stwierdzał ich genezę i zawartość. Jedyne na k. 1 rejestru Drzewickiego wpisano jeszcze w jego kancelarii, ale zapewne już po zakończeniu wpisów „Mathia Dreviceo Episcopante in Ecclesia Wladislaviensi Regestrum Advocatarum consistentium confectum est a. D. 1577 anno Episcopatus 4” ⁴³³.

d) Rejestry działalności publicznej

Działalność biskupów w służbie królewskiej, w służbie państwa, znajdowała dokumentację bądź w aktach kancelarii *curiae episcopalis*, bądź aktach komisji, czy różnego rodzaju ciał powoływanych jednorazowo dla określonego celu, bądź wreszcie w aktach urzędów czy instytucji państwowych, na których czele sami stali.

Kancelaria biskupia miała bezpośredni swój udział w obsłudze funkcji publicznych biskupa przede wszystkim przez rejestrowanie jego korespondencji w sprawach publicznych. Czyniono to w ogólnych rejestrach korespondencji, bowiem nigdy nie doszło do wyodrębnienia się jakichś osobnych serii na ten cel poświęconych.

Natomiast gromadzono w tej kancelarii nieraz dokumentację udziału biskupa w pewnych konkretnych pracach publicznych. Dokumentacja ta powstawała już poza samą kancelarią, choć mogły być wypadki, iż przy udziale jej personelu ⁴³⁴. Obecność tych akt w kancelarii tłumaczyła się chęcią biskupa posiadania przy sobie wszelkich akt powstałych w wyniku jego działalności. Bywała to działalność zlecana przez króla czy senat z racji przede wszystkim piastowania przez biskupów godności senatorskiej, a więc udział w różnego rodzaju rokowaniach, komisjach senatu itp. Rejestrów tego rodzaju musiało być w żywych kancelariach niektórych biskupów sporo, nie wszystkie jednak później przeszły do archiwum kapituły. Do naszych czasów przechowały się tylko dwa. Są to omówione wśród rejestrów Rozrażewskiego „Akta komisji będzińskiej z r. 1589” i „Akta komisji w sprawie przymierza z cesarzem z r. 1596” ⁴³⁵.

Wielu biskupów, zwłaszcza w okresie wcześniejszym, piastowało szereg urzę-

⁴³¹ Podczas rewizji w r. 1611 Gembicki potwierdził przywilej lokacyjny wsi Twarda z r. 1367 — Ac. ep., 20(36), s. 326.

⁴³² Por. s. 104.

⁴³³ Zob. s. 132.

⁴³⁴ Wyraziłem przypuszczenie, że pisarze Rozrażewskiego współuczestniczyli w obsłudze komisji będzińskiej w r. 1589 — por. s. 154.

⁴³⁵ Zob. s. 153—154.

dów państwowych przed wstąpieniem na biskupstwo (niekiedy jeszcze i po). Były to przede wszystkim stanowiska w kancelarii królewskiej. Brak sprecyzowania przez długi okres czasu, jaką dokumentację należy traktować jako księgi urzędowe tej kancelarii (poza rejestrami zwanymi dziś *libri inscriptionum* Metryki Koronnej) powodował, że jej zwierzchnicy swobodnie dysponowali narażającym za ich czasów materiałem⁴³⁶. Stąd niektóre rejestry zabierali z sobą po opuszczeniu kancelarii. Tą drogą pewna ilość tych rejestrów trafiła i do kancelarii biskupów — dawnych kanclerzy, podkanclerzych czy sekretarzy większych. Wiele z nich bywało później razem z innymi aktami biskupa przekazywane do archiwum Kapituły.

Przykładem rejestrów prowadzonych w kancelarii królewskiej a zabranych następnie do Włocławka mogą być rejestry korespondencji z czasów podkanclerstwa i kanclerstwa Drzewickiego, kontynuowane tu nawet częściowo do sierpnia 1516 r., a więc już po złożeniu przez biskupa pieczęci (4 III 1415)⁴³⁷. Zabrał je jednak biskup po przejściu na arcybiskupstwo do Gniezna i nie związały się na dłużej z jego włocławskimi aktami biskupimi.

Według inwentarza archiwum kapituły z r. 1728 przechowywane były we Włocławku dwa inne rejestry (dziś zaginione) pochodzące z kancelarii królewskiej. Można śmiało przypuścić, że dostały się tu one w sposób podobny do rejestrów Drzewickiego, tyle tylko, że zostały przez biskupa przekazane do miejscowego archiwum. Obecność jednego z nich we Włocławku wiąże się niewątpliwie z osobą Karnkowskiego. — Jest to zapewne brulion rejestru spraw prowadzonych przezeń jako przez sekretarza większego w latach 1563—1567. Rejestr ten opisano bliżej razem z innymi aktami Karnkowskiego już poprzednio⁴³⁸. Pominęto tam natomiast drugi rejestr z tego po prostu powodu, że nie ma całkowitej pewności z osobą którego biskupa obecność jego we Włocławku można wiązać. Tytuł tego rejestru jest jednak tak obiecujący, że wypada mu nieco uwagi poświęcić.

Autor inwentarza z r. 1728 ks. Sienicki w dziale „*Libri manu scripti in variis materiis publicis*” pod nr 7 zanotował: „*Liber manu scriptus in folio veteris characteris in compactura pergamenea, continens varias transactiones publicas (ut coniiicitur) tempore Vladislai Regis Poloniae et Hungariae*”⁴³⁹. Jest rzeczą nie ulegającą wątpliwości, że rękopis ten pochodził najpóźniej z początku XVI w., określenie *veteris characteris* oznacza bowiem po prostu pismo gotyckie⁴⁴⁰. Czy ks. Sienicki teksty pisane gotykiem umiał czytać? Jak się wydaje posiadał tę umiejętność w stopniu ograniczonym. Mimo to można przypuszczać, że charak-

⁴³⁶ Postępował tak jeszcze Piotr Tomicki, który uzbieranej podczas swego podkanclerstwa korespondencji nie traktował jako własności urzędu i nie kazał po swej śmierci oddać następcy czy zwrócić królowi — por. Wł. Pocięcha, *W sprawie wydawnictwa Aktów Tomickianów*, Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej 3, Kórnik 1939—1946, s. 24.

⁴³⁷ Opis rejestrów zob. przyp. 42.

⁴³⁸ Zob. s. 146.

⁴³⁹ Inwentarz z r. 1728 (MHDVI. XXVI, 1949, s. 40).

⁴⁴⁰ W tym samym inwentarzu Rkp. Ossol., 5185, s. 23 znajduje się pozycja: „*Statuta dawne pisane stary[m] charakterem [...]*”. Chodzi tu o egzemplarz statutów kapituły, o których dekret reformacyjny Rybińskiego z 1 VI 1781 mówi: „*Repertis vero in eodem archivo et revisis veteribus statutis gothico caractere scriptis[...]*” — *Statuty kapituły* ... s. 285.

ter rękopisu, jako rejestru zawierającego *varias transactiones publicas* określili poprawnie, choć bardzo ogólnikowo.

Był to więc jakiś rejestr spraw publicznych i jako taki mógł być chyba tylko rejestrem kancelarii królewskiej. Ale jakim rejestrem? Z początków XVI w. znamy trojakiemu rodzaju rejestry tej kancelarii — dwa mające charakter urzędowych ksiąg kancelaryjnych, *libri inscriptionum* i *libri legationum* Metryki Koronnej; rejestry trzeciego rodzaju, to rejestry korespondencji i spraw załatwianych przez kanclerzy i podkanclerzych, prowadzone z ich inicjatywy i nie posiadające wówczas urzędowego charakteru. Jedynym zachowanym ich przykładem są właśnie wspomniane wyżej rejestry Drzewickiego. Otóż nie wydaje się, żeby do archiwum kapituły mogła trafić któraś z urzędowych ksiąg kancelarii królewskiej, a co ważniejsze, spoczywać tam jeszcze w początkach wieku XVIII. Zupełnie dobrze jednak możemy sobie wyobrazić przejście tam tego rodzaju rejestrów korespondencji, jak prowadzone przez Drzewickiego. I taki zapewne charakter miał omawiany rejestr.

Data *ad quem* powstania rejestru pisanego gotykiem są pierwsze dziesiątki lat w. XVI, jakaż może być data *a quo*? Ks. Sienicki oznaczył czas powstania, w sposób jednak niepewny, na panowanie Władysława Warneńczyka. Czy byłoby rzeczą możliwą aż tak odległe pochodzenie rejestru?

Według najnowszych badań nad kancelarią królewską w w. XV nie prowadzono w niej rejestracji zwykłej korespondencji. Królująca wówczas w kancelarii ogólna księga wpisów — *liber inscriptionum* — rejestrowała w zasadzie tylko dokumenty *sensu stricto*⁴⁴¹. Z drugiej połowy wieku datują się początki osobnej rejestracji dokumentów dotyczących polityki zagranicznej, z którymi łączono również korespondencję ale tylko w tym zakresie. W tej sytuacji nie można wykluczać możliwości prowadzenia przez niektórych kierowników kancelarii królewskiej pełnych rejestrów prowadzonej przez nich korespondencji, podobnych rejestrów Drzewickiego, również w XV w. a nawet w pierwszej jego połowie. Przecież w kancelariach państw sąsiadujących z Polską taką odrębną od dokumentów rejestrację korespondencji prowadzono nawet już w w. XIV!⁴⁴². Z kancelarią Warneńczyka wiąże się działalność dwóch biskupów wrocławskich: Władysław Oporowski złożył pieczęć podkanclerską już po objęciu rządów młodego króla, a długoletnim sekretarzem tego monarchy był również późniejszy biskup wrocławski Jan Gruszczyński⁴⁴³.

Teoretycznie rzecz biorąc wydaje się więc możliwe pochodzenie rejestru nawet z pierwszej połowy XV w. Biorąc jednak pod uwagę fakt całkowitego dotychczas braku śladów takiej rejestracji oraz braki Sienickiego w przygotowaniu paleograficznym można próbować i innego datowania rejestru. Niewątpliwie Sienicki musiał napotkać przy przeglądaniu rękopisów na akta jakiegoś Władysława

⁴⁴¹ I. Sułkowska, *Księgi polskiej kancelarii koronnej w drugiej połowie XV w.*, Studia Źródłoznawcze, 6, 1961, s. 82.

⁴⁴² Dla kancelarii Zakonu Krzyżackiego stwierdzono prowadzenie rejestrów korespondencji od 1389 r. — K. Forstreuter, *Zur Frage der Registerführung in der zentralen Deutschenordenkanzlei*, s. 49—61.

⁴⁴³ Por. J. Fijałek, *Ustalenie chronologii biskupów wrocławskich*, s. 54.

króla węgierskiego, a obok tego i akta królów polskich. Tylko, czy musiało tu chodzić o jedną i tę samą osobę? Może rejestr powstał dopiero w okresie po wyborze Władysława, pierworodnego syna Kazimierza Jagiellończyka, na tron węgierski? Obecność jakiejś korespondencji tego króla w rejestrze powstałym po r. 1490 byłaby możliwa. W ten sposób dałoby się umiejscowić powstanie rejestru w l. 1490—1516, a więc przybliżyć go do zachowanych i znanych rejestrów Drzewickiego.

Nasuwa się od razu uwaga, czy nie chodzi tu po prostu o jeden z czterech znanych rejestrów korespondencji z czasów podkanclerstwa i kanclerstwa Drzewickiego z l. 1510—1516. Odpowiedź musi wypaść przecząco, ponieważ na zachowanych egzemplarzach nie ma śladu tego rodzaju adnotacji, jakie ks. Sienicki zostawiał na wszystkich inwentaryzowanych przez siebie w r. 1728 aktach. Nie był to też zapewne jakiś zaginiony dziś, wcześniejszy rejestr Drzewickiego; w tym wypadku, chyba Sienicki nie popełniłby pomyłki, miał bowiem w rękę akta biskupie Drzewickiego. Jak wiadomo spotkać w nich można często rękę samego biskupa, tę samą, którą prowadzone są w dużej mierze jego rejestry podkanclerskie i kanclerskie.

Bardziej prawdopodobne będzie przypisanie rejestru jednemu z bezpośrednich poprzedników Drzewickiego, może Krzesławowi z Kurozwęk, który nie tylko prowadził dokładny rejestr swych czynności biskupich, ale który również, jako kanclerz, próbował ulepszyć metody rejestracji w kancelarii koronnej⁴⁴⁴.

Z dwóch wysuniętych możliwości: pochodzenia rejestru z czasów Warneńczyka i z czasów Władysława Jagiellończyka za bardziej prawdopodobny musimy przyjąć drugi. Są to bowiem czasy niewiele wcześniejsze lub współczesne tym, w których posiadamy tego rodzaju rejestry zachowane i dostępne badaniu. Oczywiście przeprowadzone wyżej wywody opierają się na bardzo kruchych podstawach — wobec zaginięcia rejestru musimy poprzestać na domysłach⁴⁴⁵.

e) „Materiały historyczne”

W kancelariach niektórych biskupów gromadził się materiał, który określono tu jako „historyczny”. W istocie są to rzeczy dosyć różnorodne, dla których trudno znaleźć adekwatną definicję. Zestawiono je tu razem, ponieważ zacho-

⁴⁴⁴ Z jego czasów datują się pierwsze próby rzeczowego podziału *Libri inscriptionum* Metryki — założono wówczas odrębny „Regestrum quitanciarum per M-tem Regiam sub relatione ven-lis d-ni Creslai de Curozwanki decani Gnezn-sis Regni Polonie cancelarii datarum de anno Domini 1484” — I. Sułkowska, *op. cit.*, s. 96.

⁴⁴⁵ Nasuwa się tu jeszcze inny domysł. W rozdziale 2 przyp. 478, wspomniano o dwóch formularzach włocławskich, które na początku w. XX stanowiły własność ks. S. Chodyńskiego. Oba formularze pochodzą z XV w. Drugi z nich miał do okładki przyklepioną kartkę z uchwałąmą zjazdu piotrkowskiego z r. 1444 a zawiera i materiały wcześniejsze z czasów Władysława Warneńczyka. Może Sienicki inwentaryzował w r. 1728 właśnie ten formularz? Przypuszczenie to można by przyjąć tylko przy założeniu, że z kodeksu zaginęła między r. 1728 a końcem XIX w. karta tytułowa, czy w ogóle pierwsza wówczas w kolejności karta kodeksu, z adnotacją Sienickiego „Ex libris Ven. Capit. Vlad.” i z wpisanym przezeń nagłówkiem o treści identycznej z zapisem w jego inwentarzu. Not Sienickiego nie wspominają bowiem opisy kodeksu dokonane przez wydawców *Codex epistolaris saec. XV*. Zresztą określiliby oni chyba wówczas formularz, jako rękopis kapituły włocławskiej, a nie „biblioteki ks. prałata Chodyńskiego z Włocławka”.

wały się ułamkowe, w niewielkiej ilości i nie wydaje się celowe ich dalsze rozdrabnianie. W zasadzie nie są one wytworem kancelarii *curiae episcopalis*, choć niekiedy mogły powstawać przy jej udziale lub udziale poszczególnych notariuszy. Można wśród tych materiałów wyróżnić: 1) próby twórczości historyograficznej samych biskupów, 2) dokumenty i akta ilustrujące dzieje i stan prawny kościoła w Polsce, a zwłaszcza własnej diecezji, 3) zbiory kopii akt publicznych do dziejów całego państwa. Gromadzenie materiałów drugiego rodzaju miało niewątpliwie na celu ułatwienie zarządzania diecezją i prowadzenia właściwej polityki na biskupim urzędzie. Materiał trzeciego rodzaju mógł spełniać podobne zadania, ściąganie go do kancelarii było jednak przede wszystkim wynikiem zainteresowań historycznych jej zwierzchnika.

Trzech biskupów, według dziś posiadanych wiadomości, zostawiło we Włocławku próby swego pióra⁴⁴⁶. Są to na ogół rzeczy związane ściśle z diecezją włocławską. A więc Drzewickiego kontynuacja Długoszowych żywotów biskupów włocławskich⁴⁴⁷, Karnkowskiego opis własnej działalności jako biskupa włocławskiego⁴⁴⁸ i wreszcie diariusz czynności biskupa Dembowskiego⁴⁴⁹. Poza tym po Karnkowskim został we Włocławku rękopis jego dziejów bezkrólewia po śmierci Zygmunta Augusta i ucieczce Henryka⁴⁵⁰.

Dokumenty i akta ilustrujące dzieje i stan prawny Kościoła i diecezji gromadziło zwłaszcza dwóch biskupów: Drzewicki i Rozrażewski. Pierwszy postarał się o sporządzenie dla własnego użytku kopiarza dokumentów z archiwum kapituły⁴⁵¹, który uzupełniał różnego rodzaju zapiskami własnymi⁴⁵². Drugi gromadził odpisy przywilejów dla duchowieństwa sięgające XIV w., kopie statutów prowincjonalnych i własnej diecezji, a nawet żywoty świętych w Prusach działających (św. Wojciech)⁴⁵³.

Zbiory materiałów o szerszym zakresie zostały we Włocławku po Karnkowskim. Są to dwa tomy Tomicjanów i jakieś odrębne zbiory akt z czasów Zygmunta I i Zygmunta Augusta, które otrzymał Karnkowski od Stanisława Górskiego; jeden z nich uzupełniano zapewne później kopiami pism publicznych z czasów bezkrólewia już w kancelarii Karnkowskiego⁴⁵⁴.

Postać tych wszystkich materiałów bywała bardzo rozmaita — jedno z nich stanowiły od początku organiczne całości i w postaci ksiąg trafiały do Włocław-

⁴⁴⁶ Choć parało się piórem więcej, by wymienić tu choćby jeszcze Macieja Pstrokońskiego autora *De recte gerendo Episcopatu Monita Domestica* [...] *Nepotibus suis Mathiae et Stanislae fratribus germanis Lubieniis olim data* [...], Posnaniae 1629.

⁴⁴⁷ W zbiorze materiałów historycznych — Kopiarze (4), zob. s. 133.

⁴⁴⁸ Ac. ep., 7(24 cz.), zob. s. 140.

⁴⁴⁹ Ac. ep., 54(52 cz.), zob. s. 168.

⁴⁵⁰ Zob. s. 146.

⁴⁵¹ Kopiarze (4).

⁴⁵² Zapiski traktujące o różnych wydarzeniach z przeszłości napotkać można także w rejestrze gospodarczym, a również w rejestrach jego korespondencji podkanclerskiej i kanclerskiej — zob. s. 130—135.

⁴⁵³ Ac. ep., 18(18) i częściowo Ac. ep., 17(5) — zob. s. 152. Można tu dodać, że materiały do dziejów diecezji zbierali również niektórzy kanonicy kapituły włocławskiej. Z XVIII w. po kanoniku Andrzeju Łaniewskim pozostała w Arch. Diec., (546) — *Brevis descriptio dioecesis Vladislaviensis* m. in. z katalogiem biskupów kontynuowanym później do r. 1902.

⁴⁵⁴ Zob. s. 144—146.

ka (np. Tomicjana), inne gromadzono w luźnej postaci, a oprawiano w przypadkowe całości już w archiwum kapituły (tak zapewne materiały po Rozrażewskim), inne wreszcie rejestrowano na polecenie biskupa we własnej kancelarii (kopiarnik Drzewickiego).

B. LUŻNE AKTA WŁASNE GROMADZONE W KANCELARII

Omówione poprzednio rodzaje akt odkładających się w kancelarii *curiae episcopalis*, były to w przeważającej mierze księgi zawierające różnego typu zarejestrowany w nich materiał — w rzadkich jedynie wypadkach była mowa i o luźnych aktach, współprawnych później w większe całości, i to przeważnie przy rzeczach powstałych poza kancelarią biskupią. Zasadniczą postacią w jakiej w tym okresie przechowywano kopie akt własnych wychodzących na zewnątrz był rejestr.

Same rejestry jednak powstawały często, jak o tym była mowa, w oparciu nie o oryginały, lecz o koncepty. Musiały być więc w kancelariach przechowywane, przynajmniej czasowo, również luźne kopie pism wysyłanych. Te jednak z reguły albo niszczone po zarejestrowaniu, albo — nie oprawione — same ginęły. W każdym razie do archiwum kapituły trafiały tylko wyjątkowo, a do dziś dochowały się głównie wówczas, gdy je tam oprawiono. Fragmenty konceptów własnych pism przechowywały się współprawne z niektórymi rejestrami Rozrażewskiego⁴⁵⁵. Najwięcej zawiera ich księga z czasów Szembeka, w której mieszczą się współprawne razem z korespondencją wchodzącą⁴⁵⁶. Pewna niewielka ilość luźnych akt własnych przechowywała się w archiwum kapituły wrocławskiej w dwóch luźnych teczkach zatytułowanych „Varia Rozrażewskiego” i „Varia Szembeka”⁴⁵⁷. Pierwsza mieści koncepty własnych listów biskupa z r. 1596, luźne pisma związane z wizytacją klasztorów pomorskich przez biskupa, a także rzeczy związane z późniejszym wykonaniem jego testamentu. Druga — koncepty własnych zarządzeń i ordynacji oraz kopie akt dotyczące brygidek gdańskich, a także fragment omówionego na swoim miejscu rejestru korespondencji Szembeka i kilka oryginalnych listów brygidek do biskupa.

C. AKTA SPRAW

O pierwszych próbach prowadzenia we Wrocławku akt własnej kancelarii według spraw, wspomniano już w rozdziale poprzednim. Nowy system zaprowadzono, jak się wydaje, najpierw w stosunku do akt sądowych, a tym który to uczynił był audytor biskupa Ostrowskiego (1763—1777) — Garnysz. Możemy to wnioskować z zachowanego do dziś poszytu akt wówczas przy nim prowadzonych.

Jest to księga — Ac. ep. 61(59), oprawna w XVIII—XIX w. w półplótno

⁴⁵⁵ Ac. ep., 17(5) — zob. s. 153.

⁴⁵⁶ Ac. ep., 47(49) — zob. s. 166.

⁴⁵⁷ W Arch. Diec. we Wrocławku, bez sygn.

i papier marmurkowy. Liczy k. nlb. 2 dodanych przy oprawie, 6 starych nlb. oraz dalsze karty o foliacji: 9—12, 1—8, 13—17, 23—27, 34—36.

Na grzbiecie nalepka: „Consit. Wład. 1770” i „59”. Brak karty tytułowej.

Zawiera akta procesów przed audytorem Garnyszem i biskupem Ostrowskim z l. 1770 i 1771. Składa się z luźnych pierwotnie składek, z których każda zawiera dokumentację jednej sprawy. Składki te przygotowano później do oprawy odpowiednio foliując, jednak introligator tej foliacji nie uszanował. W ten sposób akta sprawy porozdzielano; usiłują to naprawić odsyłacze w rodzaju: „vid. fol. 20”.

Każda sprawa zaczyna się umieszczonymi u góry: miejscem i datą, a z prawej strony, też u góry nazwiskiem powoda i pozwanego. Dalej następuje relacja z wniesienia sprawy (zwykle przez zastępcę strony), oświadczenie strony pozwanej (przez zastępcę) oraz wyrok biskupa. W większości wypadków nagłówki z miejscem i datą oraz wyrok wpisywany był tą samą ręką — notariusza biskupiego Antoniego Opelewskiego; nazwisko powoda, pozwanego i wniesienie sprawy pisał inny notariusz, a jeszcze inną ręką wpisywano oświadczenie strony pozwanej.

Mamy tu do czynienia niewątpliwie już nie z rejestracją dawnego typu. Poszczególne etapy sprawy nie są wpisywane do ogólnego rejestru w różnych jego miejscach, lecz całość dokumentacji zbiega się i zamyka w jednym akcie.

Nasuwa się pytanie, czy poczynając od l. 1763—1771 tego rodzaju prowadzenie akt sądowych było regułą? Mamy pewne dane, by sądzić, że tak. Wprawdzie w ogólnych rejestrach czynności biskupich znajdziemy jeszcze zapiski sądowe, ale najprawdopodobniej były tam wnoszone wtórnie z tego rodzaju akt, jak wyżej opisane. Świadczyć o tym może nie tylko treść wpisów (czasami całość sprawy razem zebrana), ale i ich forma: akta sądowe bowiem wpisywano z zachowaniem układu graficznego pierwowzoru ⁴⁵⁸.

Wreszcie z czasów schyłku Księstwa Warszawskiego posiadamy już niezbite dowody prowadzenia kancelarii sądowej według akt spraw, w postaci zachowanego poszytu zatytułowanego: „Acta w sprawie iniurialnej J. Ks. Antoniego Soleckiego przeciwko ur. Gackiemu” (1814—1818) ⁴⁵⁹.

Akta niesądowe zaczęto według spraw gromadzić u schyłku XVIII w. Do dziś zachował się we Włocławku wolumen — Gospodarcze (381) — akt dotyczących obciążeń finansowych duchowieństwa diecezji. Zaczyna się wypisami podatkowych taryf z grodów inowrocławskiego i brzeskiego, a dalej zawiera korespondencję z władzami pruskimi, Księstwa i Królestwa — w tej samej materii — do r. 1833.

Można przypuszczać, że u schyłku XVIII w. poczęto gromadzić w kancelarii razem korespondencję i akta związane z poszczególnymi parafiami. W r. 1821 przekazano z Włocławka do zaboru pruskiego *Acta Manualia* dotyczące szeregu

⁴⁵⁸ Zob. akta administratora Skarszewskiego z l. 1781—1784 — Ac. ep., 64(60a). Pewien wpływ musiały mieć tu — po r. 1793 i wymagania władz pruskich w stosunku do sądownictwa kościelnego — por. s. 21.

⁴⁵⁹ Arch. Diec. we Włocławku, bez sygn.

kościół parafialnych, a w r. 1824 kilka podobnych przesłano do Płocka ⁴⁶⁰. Nic o nich bliższego nie wiemy, ponieważ do dziś się nie dochowały, nie wiemy nawet, czy były to akta kancelarii biskupiej, czy oficjałów generalnych wrocławskich. W każdym razie można przypuścić, że zakładano je i prowadzono jakiś czas przed rokiem wydania — niektóre z nich liczyły po sto kilkadziesiąt kart zapisanych ⁴⁶¹.

Ostatecznie nowy system prowadzenia kancelarii zaczyna górować od czasów ostatniego biskupa diecezji wrocławsko-pomorskiej Malczewskiego. Z jego czasów zachowały się dwa poszyty będące niewątpliwym tego dowodem.

Poszyt — Ac. ep., 77(—), bez oryginalnego nagłówka. Zawiera kilkadziesiąt listów oficjała wrocławskiego i kapituły wrocławskiej do biskupa od 1 II 1816 do 12 IV 1818 r. Między tymi listami, co prawda rzadko, napotkać można koncepty odpowiedzi, niekiedy pisane wprost na otrzymanych listach, jak np. na liście kapituły z 7 II 1817 r.

Poszyt — Ac. ep., 78(—), bez oryginalnego nagłówka. Zawiera korespondencję biskupa z władzami Królestwa, głównie z Komisją Rządową Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego od 15 XII 1818 do 7 I 1819 r. Są tu zarówno listy wchodzące, jak i na osobnych kartkach koncepty odpowiedzi. Układ według dat wpływu: od najwcześniejszych dat na spodzie, do późniejszych na początku poszytu.

II. AKTA WCHODZĄCE DO KANCELARII

O kancelarii *curiae episcopalis* jako odbiorcy akt wspomniano już w rozdziale poprzednim ⁴⁶². Tu należałoby przedstawić stan zachowania narosłego w niej materiału, pochodzącego z kancelarii obcych. Materiał ten stanowiła przede wszystkim korespondencja kierowana do biskupa, jako do rządcy diecezji, użytkownika dóbr, senatora, osoby prywatnej.

Korespondencja ta nie składana w archiwum kapituły rozproszyła się. Dziś jej fragmenty można spotkać w różnych archiwach i działach rękopiśmiennych bibliotek. Tam tworzy nieraz sztucznie powstałe całości złożone z oryginałów własnych listów biskupich i listów przez nich otrzymywanych, lub zgoła zbiory korespondencji rodzinnej ⁴⁶³.

W archiwum kapituły we Wrocławku zachowały się również tylko strzępy tej korespondencji i to znów głównie te listy, które wcześniej razem oprawiono. Są to fragmenty korespondencji Krzysztofa Antoniego Szembeka w opisanym poprzednio woluminie ⁴⁶⁴ kryjącym również koncepty listów własnych — Ac. ep.,

⁴⁶⁰ MHDVI., XXIV, 1910, s. 112, 124.

⁴⁶¹ Np. „Akta dotyczące się kościoła parafialnego w Chelmicy Większej, składające się z kart zapisanych 149” — *Ibid.*, s. 124. Ale wiele tych akt miało tylko po kilka kart.

⁴⁶² Por. s. 116.

⁴⁶³ Takim zbiorem korespondencji rodziny Rozrażewskich jest rkp. Czart., 331 — por. J. Korzeniowski, *Catalogus codicum manu scriptorum Musei principum Czar-torski Cracoviensis*, vol. 1, Cracoviae 1887—1893, s. 64.

⁴⁶⁴ Por. s. 166.

47(49). Niewielką ilość tej korespondencji zawierają również „Varia Szembeka” też już poprzednio wspomniane ⁴⁶⁵.

III. AKTA GROMADZONE IN CURIA POZA WŁAŚCIWĄ KANCELARIĄ

Mowa tu będzie o aktach dwóch urzędników: podskarbiego i ekonoma dóbr. Do pierwszego należało prowadzenie rachunków dochodów i rozchodów biskupstwa. Drugi — w okresach swej większej samodzielności, zajmował się całokształtem zarządu dóbr stołu biskupiego. Niekiedy może obie funkcje łączyły się nawet w jednym ręku ⁴⁶⁶. W każdym bądź razie na dokumentację ich czynności musiały się składać przynajmniej następujące rodzaje akt: zestawienia ogólnych dochodów i rozchodów biskupstwa, rozliczenia z administratorami poszczególnych kluczy, materiały związane z wypuszczaniem dóbr w dzierżawę. Wszystkie te akta zachowały się do dziś w stanie szczątkowym.

Grupa pierwsza reprezentowana jest dziś w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku przez dwie jednostki aktowe pochodzące z drugiej połowy XVII w.

Rejestr dochodów i wydatków biskupa Madalińskiego. — Gospodarcze (352). Księga oprawna w skórę, nie foliowana, pisana jedną ręką, bez indeksu.

Brak tytułu oryginalnego. Na k. 1 ks. Stanisław Chodyński napisał: „Biskupa płockiego Bonawentury Madalińskiego (od 1680 włocławskiego)”. W inwentarzu archiwum kapituły z r. 1910 mylnie księgę określono jako „Rachunki z folwarków Biskupstwa Płockiego od r. 1675 do 1682”.

Obejmuje *Percepta*, wpływy z poszczególnych kluczy dóbr biskupich, a następnie *Expensa*, wydatki na potrzeby osobiste biskupa, podróże, utrzymanie dworu. Pierwsze zestawienie, z r. 1675, do końca września, następne do 19 VI 1676 r. i dalsze, roczne zamykane zwykle na połowę roku kalendarzowego — aż do r. 1683. Rejestr obejmuje więc rachunki Madalińskiego jako biskupa płockiego (1675—1680) oraz włocławskiego (1681—1683).

Rejestr dochodów i wydatków biskupa Dąbskiego. — Gospodarcze (145) ⁴⁶⁷. Księga oprawna w skórę, nie foliowana, pisana jedną ręką, bez indeksu.

Brak tytułu oryginalnego dla całości. Pozycja określona w inwentarzu archiwum kapituły z r. 1910 jako „Percepta r. 1686”.

Na k. 1 nagłówek: „Percepta in a. D. 1686 a 1 Julii ad ultimam Junii a. D. 1687 w biskupstwie kujawskim i pomorskim”. Pierwszą pozycję stanowi „Reszta *ex anno praeterito*”, dalsze — kwoty wpłacone przez dzierżawców poszczególnych kluczy. Karty następne zajmuje *Regestrum expensarum* obejmujący zestawienie wszelkich wydatków biskupa, łącznie z nakładem na kon-

⁴⁶⁵ Por. s. 164.

⁴⁶⁶ Por. s. 37.

⁴⁶⁷ Rejestr sporządzono w dwóch egzemplarzach — zob. też Gospodarcze (146) — obydwie tą samą ręką. Zapewne jeden był przeznaczony dla biskupa, drugi podskarbi (ekonom) zatrzymywał dla siebie.

serwację nieruchomości w dobrach, podatkami i utrzymaniem dworu. Zachowano układ chronologiczny, pensje dworskie grupując kwartałami, tak jak je wypłacano.

Oba rejestry pisane są w pierwszej osobie, przy czym z formy zapisek wynika, że musiał je prowadzić urzędnik specjalnie do tego powołany, stojący dość blisko biskupa. On to wypłacał kwoty również na potrzeby i „rozkazanie” biskupa („JM Dobrodzieja”), niekiedy jednak biskup brał pieniądze bezpośrednio od dzierżawców wprost do własnej szkatuły. Wówczas dzierżawca wyliczał się przed prowadzącym rachunki kwitem biskupim⁴⁶⁸.

Mamy tu więc do czynienia z typem rachunków i podobnym sposobem ich prowadzenia, co tzw. „Rachunki królewskie” — zestawienie dochodów i rozchodów skarbu królewskiego⁴⁶⁹. Tego rodzaju rachunki prowadzili przy biskupach ich podskarbiowie (niekiedy ekonomowie generalni, może marszałkowie dworu?) chyba od bardzo dawna, może już w XV w., a później przynajmniej tak długo, jak długo istniało latyfundium biskupie i dwór biskupi w jego dawnej postaci.

System bezpośredniego zarządzania dobrami powodował gromadzenie się w ręku ekonomów biskupich rozliczeń z administratorami kluczów. Ci ostatni musieli we własnym zakresie prowadzić szczegółowe rachunki z gospodarki folwarcznej i wszelkiej innej, zestawiać pełny dochód ze swego klucza i przedstawiać go ekonomowi. Tego typu materiały zachowały się po dziś z drugiej połowy XVI i początku XVII w. oraz z w. XVIII⁴⁷⁰.

Najstarsza ich partia oprawiona została razem najpóźniej w XVIII w. w księgę zatytułowaną „Regestrum rationis factae de frumentis praediorum Episcopatus Wladislaviensis”. Dopisano później: „ab a. D. 1531 usque ad annum 1560” — Gospodarcze (133). Wbrew tytułowi są tu rachunki nie tylko z krescencji folwarcznej. Dotyczą nie całego okresu wskazanego, a tylko lat 1531—1534 oraz 1564—1568. Są tu mianowicie:

1) „Clavis Wladislaviensis. Ratio de frumentis a. 1531 per d. Petrum Zagaiowski facta” (również z kluczy raciańskiego i ciechocińskiego) a następnie podobnie z l. 1532, 1533 i 1534⁴⁷¹. Dalej także zestawienie z tychże lat dla kluczy wolborskiego i piórkowskiego.

⁴⁶⁸ Śladami gromadzenia materiałów do takich rachunków mogą być zestawienia dochodów z biskupstwa: tego rodzaju, jak „Sumariusz prowentów biskupstwa kujawskiego” zachowany w dziale Gospodarcze w obwolucie z luźnymi materiałami. Pochodzi zapewne z początku XVII w. zgodnie z późniejszym dopiskiem przy tytule „a D. 1604 sub regimine Il. olim Petri Tylicki[...]”. Wydał go L. Żytkowicz, *Fontes TNT XXXVIII*, 293.

⁴⁶⁹ Por. J. Senkowski, *Materiały źródłowe do genezy skarbu publicznego w Polsce w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, Archeion 23, 1954, s. 28—48.

⁴⁷⁰ Rachunki gospodarki zbożowej z w. XVI omówił L. Żytkowicz, *Studia nad gospodarstwem wiejskim w dobrach kościelnych XVI w.*, Warszawa 1962, s. 242—246. Żytkowicz wciągnął tu do swych rozważań również rachunki, które powstawały przy sporządzaniu ogólnych inwentarzy biskupstwa — te tu pomijamy, jako stanowiące niewątpliwie część owych inwentarzy. Inwentarze powstawały poza zarządem dóbr — były m. in. środkiem kontroli tego zarządu.

⁴⁷¹ L. Żytkowicz przypuszcza, że rachunki te powstawały w związku ze znanym inwentarzem biskupstwa z r. 1534. Sądzę, że raczej trzeba je wiązać z istniejącym już wówczas stałym zwyczajem prowadzenia rachunkowości w ośrodkach kluczy, celem wyliczenia się przed biskupem, czy jego ekonomem. Nie przeszkadzało to możliwości, że zachowany egzemplarz

2) „Ratio d. Petri Tarnowski de clave Wladislaviensi et Raciąsensi” z l. 1565—1567.

3) „Ratio de proventibus clavis Wladislaviensis 1560” (podobnie kluczy ciechocińskiego i raciąskiego).

4) „Exactio census clavis Sobcoviensis a. D. 1562”.

5) „Ordo villarum ad castrum Wolboriense pertinentium et laborantium” (ok. r. 1562).

Księga w dziale—Gospodarcze (199) zawiera rachunki z wszystkich kluczy dóbr stołu biskupiego z wyjątkiem piórkowskiego. Są to zestawienia różnego rodzaju dochodów i wydatków ze sprzedaży zbóż, czynszów od poddanych.

Część najstarszych rachunków mieści się też w innej księdze przechowywanej w dziale—Gospodarcze, bez sygnatury. Są to:

1) Szczegółowe rachunki zbożowe prowadzone w kluczu wrocławskim za r. 1582 ⁴⁷².

2) „Registr frumentorum in clave Sobcoviensi” z r. 1585.

Wreszcie z grupy najstarszych rachunków wymienić możemy luźno zachowane w dziale—Gospodarcze:

1) „Inventarium decimarum secundum antiquam conscriptionem regestrorum in clave Wladislaviensi nec non Raciąsensi[...] ab a. 1561”.

2) „Summarius proventuum clavis Wladislaviensis a. D. 1597”.

3) „Dochód i rozchód z klucza wrocławskiego z r. 1604 a die 18 Augusti” — do 10 VII 1605 r.

4) „Liczba ze wszelkich dochodów klucza piórkowskiego za rok przeszły[...]” od 4 VI 1604 do 24 VI 1605 r. ⁴⁷³

Brak podobnego typu materiałów w XVII w. można częściowo wytłumaczyć panującym wówczas powszechnie systemem dzierżaw. Powtórnie pojawiają się dopiero w w. XVIII, i to w postaci bardziej rozwiniętej: rachunki podbudowane są szczegółowymi zestawieniami dochodów i rozchodów. Niekiedy przyjmują one postać pełnych inwentarzy. Listę zachowanych otwiera:

Księga w oprawie — Gospodarcze (147) z tytułem „Biskupstwa Kujawskiego i Pomorskiego inwentarz klucza subkowskiego i krescencyjej spisany die 1-ma Septembris a. 1713”. Od drugiej strony księgi dochody i wydatki klucza subkowskiego z l. 1713—1715.

Podobny charakter ma inwentarz klucza subkowskiego z r. 1730(?) w nowo oprawnej księdze — Gospodarcze, bez sygn.

Księga w oprawie z XIX w. — Gospodarcze (149), zawiera szczegółowe rozliczenia ekonoma biskupiego z administratorami całej tzw. Wolborszczyzny, to jest kluczów biskupich w ziemi łęczyckiej i sieradzkiej, z l. 1720—1723. Zestawienia uwzględniają wszelkie źródła dochodów: poddanych, folwarki, stawy, propinacje.

rachunków kilku kluczy z 3—4 lat — pisany jedną ręką — jest kopią sporządzoną rzeczywiście w związku z owym inwentarzem z r. 1534.

⁴⁷² Opisane szczegółowo i wydane przez L. Żytkowicza, *Revisio bonorum episcopatus Wladislaviensis facta a. 1582*, Fontes TNT XXXVII, 1957.

⁴⁷³ Współprawne z inwentarzem klucza wolborskiego i wrocławskiego z r. 1623.

Podobne inwentarze rozliczeniowe kluczów wólborskich z l. 1725—1731 mieści księga w oprawie z XIX w. — Gospodarcze (151).

Z drugiej połowy XVIII w. zachowały się szczegółowe rachunki z dóbr pomorskich biskupstwa, mianowicie z l. 1760—1772. Mieszczą się w kilkunastu księgach w dziale Gospodarcze o starych sygn. (163—183) ⁴⁷⁴. Są to: 1) Raporty z dóbr — zestawienia miesięczne, 2) Rachunki roczne z poszczególnych lat (od ostatniego czerwca do 1 lipca), 3) niekiedy również sporządzano rachunki 4-letnie, np. „a 1 Julii 1761 ad ultimam Iunii 1765”. Rachunki te bilansują rozchody i dochody wyprowadzając kwoty czystego dochodu.

System dzierżaw musiał powodować gromadzenie się w ręku ekonoma innego rodzaju dokumentacji. Podstawą dzierżawy była umowa zawarta między biskupem i dzierżawcą, niekiedy między ekonomem biskupim i dzierżawcą. Umowy takie czasem sporządzano w kancelariach biskupich i tam je rejestrowano. Wówczas jednak, gdy biskup całość spraw związanych z zarządem oddawał w ręce ekonoma, ten oddzielnie wytwarzał i gromadził odpowiednie akta. W ślad za umową dzierżawną szło tu sporządzenie inwentarza stwierdzającego stan wypuszczanych dóbr. I tu jeden egzemplarz pozostawał w ręku ekonoma. Niewątpliwie w wielu wypadkach trudno oddzielić rzeczy powstałe w ogólnej kancelarii biskupstwa, oraz w kancelarii ekonoma.

Nie zachowały się akty dzierżawne zawierane w imieniu biskupów przez ekonomów z dzierżawcami. Są jednak ślady inwentarzy sporządzanych przy okazji puszczania w dzierżawę. Do takich musimy zaliczyć umieszczony w dziale Gospodarcze (—) — „Inwentarz oddania klucza Włocławskiego JMP Michałowi Sokołowskiemu, kasztelanowi gostyńskiemu, staroście brzeskiemu i dzierżawcy włocławskiemu od JMKs. Wojciecha Baranowskiego, biskupa kujawskiego, przez szlach. Stanisława Linowskiego i Hieronima Olędzkiego, sług JMci. 1607” ⁴⁷⁵.

Wreszcie ekonom biskupi mógł być osobą gromadzącą również pewną dokumentację powstającą w związku z ulepszaniem gospodarki w dobrach. Poczynając od XVII wieku dobra biskupie mierzono ⁴⁷⁶. W następstwie powstawały mapy i inwentarze pomiarowe. Do dziś zachował się w dziale Gospodarcze (317) Inwentarz klucza wysińskiego z r. 1764, będący właśnie inwentarzem pomiarowym, oraz, bez sygnatury, „Pomiar geometryczny klucza ciechocińskiego 1756” (tylko rejestr pomiarowy) i „Inwentarz klucza ciechocińskiego według wymiaru pól in 1756 diebus Novembris 1764 na gruncie reformowany”.

⁴⁷⁴ Z wyjątkiem księgi (167), która zawiera rozliczenia z dóbr pomorskich kapituły Brody i Stolzenberg z l. 1762 i 1763, zarządzanych przez komisarza kapituły kanonika Franciszka Wybickiego.

⁴⁷⁵ Wydany przez L. Żytkowicza, *Fontes TNT* 38, s. 82; zob. też tamże, s. 107: Inwentarz i oddawanie klucza Grabickiego 1610”.

⁴⁷⁶ Por. s. 91.

AKTA KANCELARII CURIAE EPISCOPALIS W ARCHIWUM KAPITUŁY

Archiwum kapituły. — Podział akt kancelarii biskupiej po śmierci biskupa. — Archiwum kapituły jako właściwe miejsce składania większości tych akt. — Korzystanie z akt złożonych w archiwum przez kancelarię biskupią. — Opracowywanie akt biskupich w archiwum: inwentarze, indeksy. — Konserwacja akt. — Stan ich zachowania w r. 1818.

Archiwa przy kościołach katedralnych istniały od czasów bardzo dawnych¹. Były to długi czas typowe archiwa odbiorcy, przy czym odbiorcą było tu biskupstwo jako całość, z wszystkimi swoimi naczelnymi organami, przede wszystkim biskupem i kapitułą. Z biegiem czasu, po powstaniu ksiąg rejestracyjnych i te poczęto w archiwum tym składać. Choć nastąpiło to nie od razu i nie we wszystkich diecezjach polskich², archiwum przy katedrze stało się właściwym miejscem przechowywania również ksiąg wpisów wytworzonych w kancelariach biskupa i oficjała generalnego.

Właściwym gospodarzem katedry była kapituła katedralna. Nic więc dziwnego, że ona stała się istotnym opiekunem archiwum katedralnego, tak że archiwum to pospolicie zaczęto nazywać archiwum kapituły, choć obok tego podkreślano nieraz jego charakter ogólnodiecezjalny.

W ten sposób rzecz ujmowało i ustawodawstwo synodalne, odkąd sprawami archiwalnymi poczęło się żywiej zajmować. Już w r. 1511 synod prowincjonalny nakazywał duchowieństwu z całej diecezji składać w archiwum katedry oryginalne cenniejszych dokumentów, a później wielokrotnie podobne przepisy wydawały synody diecezjalne³. Podkreślano przy tym, że do kapituły należy troska

¹ Dzieje archiwów kościelnych przedstawił dotychczas najdokładniej J. Kwolek, *Naukowa organizacja archiwów kościelnych*, Przegl. Teolog., 11, 1930, s. 1—37, druk. również: *Nasza Myśl Teologiczna*, 1, 1930, s. 113—149. Por. też W. Abraham, *Ustawodawstwo kościelne o archiwach*, Archeion 4, 1928, s. 1, oraz T. Glemma, *Z dziejów archiwum kapituły katedralnej krakowskiej*, Polonia Sacra 4, 1951, s. 381.

² W diecezji krakowskiej akta kancelarii biskupów składano przy urzędzie oficjała-wikariusza generalnego. Archiwum w ten sposób powstałe zachowało do dziś swą odrębność od archiwum kapitulnego. Arcybiskupi gnieźnieńscy w XV w. składali swe akta również przy urzędzie oficjała generalnego w Gnieźnie, a później — oficjała w Łowiczu.

³ W r. 1517 poznański, 1564 prowincjonalny lwowski, 1601 krakowski, 1657 powtórzył dla całej prowincji gnieźnieńskiej synod prowincjonalny — J. Kwolek, *op. cit.*, Przegląd Teologiczny, 11, s. 15.

o właściwe zabezpieczenie i udostępnienie przechowywanych akt. Najdobitniej stwierdziły to uchwały synodu prowincjonalnego z r. 1589: „Iura, privilegia, libertates ecclesiarum, atque adeo totius Dioecesis servare tuerique canonicorum interest. Quamobrem excutiant diligenter Archivum Ecclesiae suae, privilegia omnia conscribant, indices conficiant, libellos actorum et nominorum habeant”⁴.

Ślady istnienia archiwum kapituły wrocławskiej stwierdziliśmy już przy okazji rozważań nad początkami rejestracji w kancelariach wrocławskich. W początkach XV w. czyniono poszukiwania, jak wskazywał biskup Jan Kropidło, kopii dokumentów z XIV w. *in thesauraria ecclesie nostre*⁵. Archiwum było wówczas częścią skarbcza, podobnie jak do skarbcza zaliczano bibliotekę kapitulną⁶. Jednak już statut kapituły z r. 1500 postanawiał, że przywileje mają być przechowywane w skarbcu w odrębnych, specjalnie na ten cel przeznaczonych skrzyniach⁷.

Nazwa *thesaurarium* utrzymuje się dla równoczesnego określenia skarbcza archiwum i biblioteki przez znaczną część w. XVI. Jednak o bibliotece mówi się w r. 1506 też *libraria*⁸. Bibliotekę obejmującą wszystkie rękopisy typu bibliotecznego, ale również i akta w postaci ksiąg, zaczyna się przeciwstawiać teraz właściwemu skarbcowi, który obejmuje jeszcze i dokumenty. W r. 1590 sporządzany *Catalogus librorum ecclesiae cathedralis Wladislaviensis in libraria capitulari* objął szereg pozycji aktowych, ale nie dokumenty⁹. Już poprzednio natomiast w r. 1568, statut diecezjalny stwierdzał, że do kanoników należy opieka nad *archivum ecclesiae suae*¹⁰, przy czym myślano tu przede wszystkim o zbiorze starych dokumentów. Nazwa *thesaurarium* wychodzi w dawnym znaczeniu z użycia. W r. 1607 statut kapituły zajmował się kluczami *archivi capitularis*¹¹. Nazwa archiwum zaczęła być używana zamiennie z nazwą biblioteka. W r. 1624 wybrano jednego z kanoników *in bibliothecarium tam librorum, quam actorum et privilegiorum*¹². Jednak jeszcze w końcu XVII w. składano dużą sumę 23 000 florenów w złocie *in archivo*¹³, a więc termin *archivum* oznaczał i skarbiec.

W r. 1722 użyto nawet określenia *bibliotheca archivii*¹⁴, a w r. 1729 pewna książka *ex bibliotheca capitularis acceptus, nunc repertus, redditus est ad archivum capitulare*¹⁵. W tym okresie sporządzony inwentarz objął księgi biblioteczne, akta, a również i dokumenty w archiwum złożone¹⁶. W drugiej połowie

⁴ *Decretales summorum pontificum* [...], t. 1. s. 288.

⁵ Por. s. 120.

⁶ Pokwitowanie na książki *ex thesauro dicte ecclesie* z r. 1482 — S. Chodyński, *Biblioteka kapituły wrocławskiej*, Wrocław 1949, s. 11.

⁷ *Speciales cistas privilegiorum et speciales thesauri capitularis* miał przysposobić podskarbi — *Statuty kapituły* [...] s. 43.

⁸ S. Chodyński, *op. cit.*, s. 19.

⁹ *Ibid.*, s. 26.

¹⁰ *Ibid.*, s. 26.

¹¹ *Statuty kapituły* [...], s. 188.

¹² Ac. cap., 8(223), f. 92.

¹³ Ac. cap., 11(226), f. 185.

¹⁴ Ac. cap., 14(230), f. 410.

¹⁵ Ac. cap., 15(231), f. 178 v.

¹⁶ Por. dalej s. 243.

XVIII w. wybierany wówczas archiwariusz miał nie wydawać bez rewersów *nec documenta ex Archivo nec libri ex Bibliotheca*¹⁷, a więc nadal w archiwum były tylko dokumenty, akta w postaci ksiąg — w bibliotece. Jednak w r. 1767 pojawia się również określenie *archivum dioecesis*¹⁸ dla określenia, jak się wydaje, całego zasobu archiwum kapitulnego razem z biblioteką.

Pierwotnie pieczę nad skarbcem a więc i archiwum kapitulnym sprawował jeden z prałatów kapituły — kustosz lub w jego zastępstwie wicekustosz¹⁹. Zastwierdzony przez Krzesława z Kurozwęk statut kapituły z r. 1500 postanawiał wybór na każdej kolejnej generalnej kapitule specjalnego podskarbiego, który miał być *ecclesie privilegiorum et thesaurorum visor et conservator fidelis*²⁰. I rzeczywiście przez cały wiek XVI stanowisko to było obsadzone²¹. Biskup Rozrażewski w r. 1593 ustanowił nową prałaturę — kanclerza, na wzór kapituły gnieźnieńskiej, gdzie istniała już od r. 1331. Kanclerz miał odtąd sprawować opiekę nad archiwum katedralnym i nad kancelarią kapituły²². W praktyce jednak kanclerze rychło zaniedbali tego obowiązku. Stwierdził to w r. 1632 biskup Łubieński w swym dekreście reformacyjnym i nakazywał poprawę²³. W praktyce jednak wówczas próbowano już innego sposobu gospodarowania w archiwum.

W r. 1619 po raz pierwszy słyszymy o wyborze bibliotekarzy kapitulnych²⁴, przy czym z aktu wyboru tychże z r. 1624 wiemy, że należała do nich pieczę nad książkami, aktami i przywilejami²⁵. Wybierano ich zapewne, jak innych tego rodzaju urzędników, na rok. Czy ten zwyczaj utrzymał się długo — nie wiadomo. W drugiej połowie XVII i na początku XVIII w. akta kapitulne o nich milczą. W tym okresie zapewne bezpośrednio archiwum zajmował się notariusz kapituły, pod opieką kanclerza²⁶. Natomiast w drugiej połowie w. XVIII znów poczęto wybierać specjalnych urzędników dla tego celu, zwanych jednak już teraz archiwariuszami. Pierwszego takiego archiwariusza wybrano w r. 1763²⁷ i odtąd czyniono to bez przerwy do r. 1800²⁸. Niewątpliwie jednak i teraz w dużym stopniu zatrudniony był przy aktach i notariusz²⁹.

¹⁷ Ac. cap., 22(241), f. 187.

¹⁸ Ac. cap., 21(240), f. 18.

¹⁹ S. Librowski, *Kapituła katedralna włocławska*, s. 73.

²⁰ *Statuty kapituły* [...], s. 43.

²¹ Wybierano *thesaurarium* oraz dwóch *conservatores thesauri*, którzy przechowywali klucze do skarbcza — Ac. cap., 2(216), f. 215, 229v.; 3(217), f. 45.

²² *Statuty kapituły* [...], s. 94, 231.

²³ *Ibid.*, s. 247; por. też Ac. cap., 8(223), f. 309.

²⁴ *Statuty kapituły* [...], s. 200.

²⁵ Ac. cap., 8(223), f. 92.

²⁶ Ac. cap., 10(225), f. 108v.

²⁷ „Eligitur [...] Peril. Rev. canonicus Chyczewski in archivarium. Cui non tantum libros in archivo contentos sed etiam actorum episcopaliū committitur ordinatio [...]” — Ac. cap. 19(238), f. 264. Tytuł „archiwariusz” używany był więc u nas o 30 lat wcześniej niż to przypuszczał w swoim czasie A. Kryński, *Archiwista i Archiwariusz*, Archeion 4, 1928, s. 38.

²⁸ Zob. szereg zapisów w Ac. cap., 20(239) — 24(243).

²⁹ W r. 1766 wybrany „[...] in archivarium Peril. Rev. canonicus Młodziejowski, qui una cum secretario capituli in attendantia Peril. Rev. cancellarii ac anteacti archivarii, Peril. Rev. canonicus Chyczewski, ob adm. Rev. Romański, praeterito secretario, omnia acta totumque archivum recipiet [...]” — Ac. cap., 20(239), s. 215.

Nie wiadomo, gdzie przechowywano skarbiec a wraz z nim archiwum w w. XV. — być może w zakrystii kościoła katedralnego. W r. 1506 kapituła poleciła *ut locus librerie reformetur per fabricatorem ecclesie*³⁰. Może chodziło tu o chór stykający się z wieżami katedry, przy których prowadzono wówczas większe roboty³¹. Od chwili wybudowania przez biskupa Drzewickiego w r. 1521 dwóch izb kapitułarza, ten stał się naturalnym miejscem schronienia skarbcza i biblioteki. Jednak około 1543 r. wszystkich ksiąg było już tak dużo, że szukano dla mniej potrzebnych miejsca gdzie indziej³². Kapituła nie bardzo chciała przechowywać księgi w kapitułarzu i starała się obciążyć tym zakrystię³³. Za czasów Rozrażewskiego wiele ksiąg nagromadziło się przed samym kapitułarzem — te przeniesiono w r. 1586 na chór obok miejsca, przez które chodzono do organów³⁴. Jeszcze w r. 1607 część ksiąg znajdowała się na chórze³⁵ — dopiero w kilka lat później przeniesiono wszystkie znów do kapitułarza, skąd ich już nie ruszano³⁶. Podobnie służył nadal kapitułarz i jako schronienie dla skarbcza i dla archiwum przywilejów.

Miało archiwum kapituły wrocławskiej charakter archiwum diecezjalnego, podobnie jak to było w wielu innych diecezjach w Polsce. Pierwotnie typowe archiwum odbiorcy złożone z dokumentów wystawionych na rzecz biskupów i kapituły, nie tracąc tego charakteru, zaczęło również gromadzić księgi wpisów wytworzone w kancelarii kapituły, kancelarii *curiae episcopalis*, przez komisje biskupie i kapitułne, później i kancelarię oficjała generalnego wrocławskiego i niższych kolegiów duchowieństwa z terenu diecezji.

Nie wiemy dokładnie, od kiedy biskupi poczęli akta swych kancelarii oddawać do archiwum kapituły. Nie czynili tego w w. XV, czym m. in. można tłumaczyć zagubienie akt sprzed r. 1480. Ale jeszcze za czasów biskupa Andrzeja Zebrzydowskiego (1546—1549) wszystkie istniejące wówczas księgi biskupie spoczywały w jego kancelarii. Są pewne ślady, że właśnie około 1549 r. wszczęta przez kanoników kapituły akcja doprowadziła do wycofania z kancelarii biskupiej akt starszych i złożenia ich w archiwum³⁷. Od drugiej połowy XVI w. składanie akt

³⁰ Ac. cap., 1(215), f. 177.

³¹ Tak przypuszczał S. Chodyński, *Biblioteka kapituły wrocławskiej*, s. 19.

³² „Decretum deportandi libros de capitulari” 22 VIII 1543 — Ac. cap., 3(217), f. 91.

³³ Zob. instrukcję dla posła kapituły do biskupa Dzierżgowskiego z r. 1544 — Ac. cap., 3(217), f. 102v.

³⁴ Ac. cap., 5(219), f. 131.

³⁵ Ac. cap., 6(220), f. 196.

³⁶ S. Chodyński, *op. cit.*, s. 19.

³⁷ Pod dn. 17 VIII 1549 r. notariusz kapituły zanotował: „Attendentes domini prelati et canonici ecclesie cathedralis Wl. acta Rev. Vp. Wl. una cum Rev. Domino extra dioecesim Wl. existere, sine quibus non videtur esse tutum et commode tractare de negociis suis, et presertim de repetenda pecuniarum summa apud dominos Przerembskich, quam se obligarent soluteros dominis de capitulo apud acta Reverendissimi, decreverunt et suo decreto mediante adiuvaverunt, ut ipsa acta episcopalia in thesauro ecclesie conservarentur et non alibi” — Ac. cap., 4(218), s. 125. Postanowienie tego „Decretum de conservandis actis Reverendissimi in thesauro ecclesie” nie wydrukował J. Fijałek [w.] *Statuty kapituły katedralnej wrocławskiej*. Akcja kapituły musiała dać jakieś natychmiastowe rezultaty skoro mamy ślady, że ok. r. 1551 kanonicy mieli w rękę najstarsze, do dziś zachowane, rejestry biskupie — por. Rozdz. 3, przyp. 32. Można tu wskazać, że i w wypadku szeregu urzędów świeckich dopiero w pierwszej połowie XVI w. poczęto przechowywać

biskupich w archiwum kapituły stało się regułą, choć wyjątki od niej zdarzały się nawet jeszcze w w. XVIII.

Archiwum kapitulne włocławskie nie stało się jednak miejscem właściwym dla przechowywania wszystkich akt narosłych w kancelarii *curiae episcopalis*. Akta te, po śmierci biskupa, ulegały podziałowi. Dokładnie wiemy jak to się odbywało w r. 1600 po śmierci Rozrażewskiego. Biskup polecił w testamentie swemu bratu Stanisławowi pozostałe po nim akta posegregować — odnoszące się do spraw publicznych miał złożyć u brata stryjecznego Jana, kasztelana poznańskiego, kościelne oddać kapitule włocławskiej, a prywatne, po spaleniu niepotrzebnych, przekazać synowcowi Wacławowi³⁸.

Podobnie musiała rzecz wyglądać i po śmierci innych biskupów: część akt szła do archiwów rodzinnych, część przekazywano do archiwum kapitulnego. Sam podział nie musiał być łatwy z uwagi na specyfikę kancelarii i akt i rzadko go przeprowadzano skrupulatnie³⁹. Już w wypadku Rozrażewskiego pewne *publica* wbrew testamentowi dostały się do archiwum we Włocławku⁴⁰. Inaczej też kwalifikowano te same rodzaje akt w różnych okresach czasu. W XV. w. rejestrów korespondencji nie oddawano do archiwum kapituły, podczas gdy czyniono to w w. XVIII⁴¹.

Przekazywania akt do archiwum kapituły dokonywali egzekutorzy testamentu zmarłego. W wyjątkowych wypadkach żądali nawet, by fakt ten zaprotokołować w aktach kapituły⁴². Można znaleźć niekiedy na przekazanych aktach adnotacje notariuszy *Capitulo Cathedrali Vl. per executores testamenti reddita*⁴³.

Sprawa komplikowała się, kiedy biskup włocławski był przenoszony na inne biskupstwo. Nie wydaje się, żeby w takich wypadkach istniał zwyczaj składania akt własnych, czy ich części w archiwum kapituły, (choć zwracał wówczas zwykle biskup akty wypożyczone z archiwum, jak zrobił to w r. 1617 Gembicki po przejściu do Gniezna⁴⁴, a w r. 1631 Lipski przeniesiony do Krakowa⁴⁵). Wę-

w sposób stały ich akta. Starostowie jeszcze przez cały w. XV traktowali księgi grodzkie jako swą własność i przekazywali spadkobiercom. Dopiero ustawa z r. 1496 zakazała zabierania ksiąg po śmierci starosty rodzinom, a statut piotrkowski z 1510 r. polecił aktualnie urzędującym starostom pod karą 100 grz. „wszystkie księgi poprzednich starostów, gdziekolwiek się znajdują, do przyszłego św. Jana pozbierać” — zob. J. Bielecka, *Organizacja i działalność kancelarii ziemskich i grodzkich wielkopolskich XIV—XVIII w.*, Archeion XXII, 1954, s. 140.

³⁸ MHDVI., II, 1882, s. 24.

³⁹ Stąd mogły się znaleźć w archiwum kapitulnym włocławskim np. rachunki ze starostwa przemyskiego z l. 1757—1760, wymienione przez S. Chodyńskiego w inwentarzu z r. 1910 — MHDVI., XXIV, nr 353: „Rachunki starostwa Przemyskiego z r. 1759”, oraz w katalogu rękopisów biblioteki kapitulnej z r. 1916 — MHDVI., XXVI, 1949, s. 124, nr 316: „Rachunki ze starostwa Przemyskiego [bpa Ant. Seb. Dembowskiego], 1759 r., in fol.”. Dziś w Arch. Diec. we Włocławku w dziale *Varia*.

⁴⁰ Akta komisji będzinśkiej z r. 1589 i akta rokowań z cesarzem z r. 1596 — por. s. 154.

⁴¹ Por. s. 214.

⁴² W styczniu 1763 kapituła kwitowała złożenie „libros actorum curialium duos [...] ad archivum” — Ac. cap., 20(239). Por. też „Odbieranie inwentarzów, rewizyjnej [...] rejestrów i innych pism po śmierci nieboszczyka Ks. Bp. [Woluckiego] w r. 1622” — Ac. cap., 8(223) f. 58v.

⁴³ Ac. ep., 51(54), f. 1.

⁴⁴ Ac. cap., 7(221), f. 116.

⁴⁵ Ac. cap., 8(222), f. 241.

drowały one często na nową stolicę biskupią a do Włocławka dostawały się dopiero po śmierci biskupa. Tak było zapewne już w połowie w. XVI z rejestrami Zebrzydowskiego⁴⁶. W r. 1676 deputowali kanonicy włocławscy swych przedstawicieli do Warszawy dla przejęcia akt po zmarłym prymasie Czaratoryskim, poprzednio biskupie włocławskim⁴⁷. Również akta Krzysztofa Antoniego Szembeka, kolejno biskupa włocławskiego i arcybiskupa gnieźnieńskiego dzielono i rozsyłano do właściwych archiwów dopiero po jego śmierci⁴⁸.

Przedstawiony wyżej zwyczaj zabierania akt ze sobą przy okazji prekonizacji bywał niewygodny dla kancelarii nowego biskupa przychodzącego do Włocławka. Niewątpliwie kancelaria ta musiała odczuwać brak u siebie, czy choćby w archiwum kapitułnym akt kancelarii poprzedniej. W związku z tym dosyć wcześnie zarysowuje się dążność do przejmowania akt z kancelarii poprzednika do kancelarii następcy. Musiało tak się dziać w początkach w. XVI, kiedy to w jednej księdze prowadzono rejestry kilku kolejnych biskupów⁴⁹. Na innym miejscu mówiono już o przejęciu pewnych akt przez Rozrażewskiego od Karnkowskiego⁵⁰. Przekazania pozostałych żądał Rozrażewski od kanclerza arcybiskupiego osobnym listem⁵¹. Biskup Dembowski przechodząc w połowie w. XVIII z Płocka do Włocławka zebrał wszystkie akta płockie i według rejestru przekazał następcy, skarżąc się jednak, że to samo nie spotkało go we Włocławku⁵². Oczywiście we wszystkich takich wypadkach akta byłego biskupa włocławskiego trafiały do archiwum kapituły razem z aktami któregoś z jego następców.

Brak ustalonych przepisów a choćby zwyczajów normujących przejmowanie akt przez archiwum kapituły musiał się niewątpliwie przyczynić do ich zaprzepaszczenia. Tu leży prawdopodobnie główna przyczyna zaginięcia rejestrów czynności szeregu biskupów włocławskich nie tylko z XV, ale i z XVI, XVII i XVIII w. Brakujące akta nie zginęły w archiwum — po prostu nigdy ich tam nie złożono.

⁴⁶ Por. s. 137.

⁴⁷ Ac. cap., 11(226), f. 172.

⁴⁸ Przy tej okazji omyłkowo zakwalifikowano do Włocławka akta gnieźnieńskie Szembeka z l. 1739—1743. Figurują one jeszcze w inwentarzu Chodyńskiego z r. 1910 w dziale II „Acta Episcoporum”, nr (51) — MHDVI., XXIV, 1910, s. 126.

⁴⁹ Ac. ep., 1(107) z rejestrami Oleśnickiego, Krzesława z Kurozwęk, Przerembskiego; Ac. ep., 2(19) z rejestrami Drzewickiego i Karnkowskiego, Ac. ep., 3(20) z rejestrami Karnkowskiego, Górki, Dzierzgowskiego.

⁵⁰ Por. s. 140.

⁵¹ Rozrażewski do Jakuba Łempickiego z 10 II 1582 r. — *Korespondencja H. Rozrażewskiego*, t. 1, s. 428.

⁵² „Będąc w Warszawie zebrałem wszystkie papiery i informacje do biskupstwa płockiego należące dla Imci Ks. Szembeka, sukcesora mego, i te pod rejestrem numerice per distinctas cathogorias, tak in spiritualibus jak et temporalibus ułożywszy w skrzynkę oddałem samemu. Non gloriari vane, alem ja tego nic nie znalazł następując na to biskupstwo [...]” — Ac. ep., 54(52 cz), f. 1, 2v. Jednak nie wszystkie akta płockie wówczas Dembowski przekazał następcy, skoro w r. 1760 zlecając rządy w biskupstwie włocławskim koadiutorowi Ostrowskiemu oddał mu swoje protokoły „nawet i płockie akta” — f. 109. Te płockie akta, wymienione w inwentarzu archiwum kapituły z r. 1910 pod nr (56), odesłane zostały Archiwum Diecezjalnemu w Płocku z Włocławka dopiero w r. 1963. Por. też s. 168.

Stosunki między kancelarią *curiae episcopalis* każdorazowego biskupa a archiwum kapituły były bardzo żywe. Wyrażały się w przechowywaniu akt, ich wypożyczaniu, kwerendach podejmowanych w archiwum za życia biskupa. Chodziło tu przy tym nie tylko o akta poprzednich biskupów, ale i o inne działy archiwum. Do archiwum dokumentów odsyłano wszelkie przywileje, które odbierał biskup⁵³, a których jak już o tym mówiono, kancelaria u siebie nie zatrzymywała. Z kolei nieraz biskup żądał od kapituły kwerendy potrzebnych dokumentów i wypożyczał ich oryginały⁵⁴, lub brał potwierdzone kopie⁵⁵.

Częściej potrzebowano w kancelarii akt szczególnie chronionych w archiwum, jako akt dotyczących całej diecezji, mianowicie wizytacji i inwentarzy dóbr, no i — w wypadkach, gdy kancelaria nie otrzymała rejestrów od poprzedniego biskupa — rejestrów czynności biskupich.

Wiadomo, że Uchański po otrzymaniu polecenia królewskiego do objęcia diecezji zażądał od kapituły przysłania przywilejów biskupstwa i akt biskupich, czym kapitułę wprowadził w niemały kłopot⁵⁶. Tarnowski prosił na kapitule 4 IV 1604 r. o wydanie akt poprzednika⁵⁷. Podobnie w r. 1605 kanclerz nowego biskupa zażądał wydania akt poprzedników, na co kapituła przystała motywując tym, *quod sine actis episcopalibus antecessorum episcoporum negotia et causae occurrentes informare non possint*⁵⁸. Maciej Łubieński brał z archiwum inwentarze dóbr biskupich⁵⁹. Wypożyczenia bywały częste i nieraz musiały się odbywać poza kapitułą, skoro ta uchwaliła w r. 1739, aby nic nie brano do kancelarii biskupiej z archiwum bez wiedzy dwóch kanoników i notariusza kapituły⁶⁰. Akta kapituły z drugiej połowy XVIII w. notują częste wydawanie biskupowi i jego kancelarii inwentarzy i ksiąg wizytacji⁶¹.

W pewnych okresach czasu zapisywano również w aktach kapitulnych zwroty akt do archiwum z biskupiej kancelarii lub od jego urzędników⁶². Kapituła zresztą nieraz sama energicznie się o zwrot akt ze swojego archiwum dopominała⁶³.

⁵³ Niekiedy protokolowano to w aktach kapituły, np. w r. 1597: „Franciscus Łącki, suffraganeus, nomine Illustrissimi praesentavit litteras pergameneas easque in capitulari servandas tradidit.” — Ac. cap., 6(220), f. 31.

⁵⁴ Kiedy Rozrażewski wysłał w r. 1585 swych komisarzy dla rokowań z Gdańskiem, kazał im zabrać z archiwum oryginały pewnych dokumentów, m. in. układ biskupa Macieja z Winrychem Knieprode z 11 XI 1356 r. — *Korespondencja H. Rozrażewskiego*, t. 2, s. 264. W r. 1677 przesyłano pewne *instrumenta authentica* biskupowi z Włocławka do Gdańska — Ac. cap., 11(226), f. 204v. Na innym miejscu (rozdział III, przyp. 56) przytoczono wypadek zabrania przez Drzewickiego do swej kancelarii całego archiwum z dokumentami.

⁵⁵ W r. 1796 przeprowadzono dużą kwerendę wszystkich dokumentów dotyczących dóbr biskupich w związku z zakładaniem hipotek — Ac. cap., 24(243), s. 225, 261. Inna kwerenda na życzenie biskupa w r. 1737, zob. — 17(235), s. 173.

⁵⁶ *Uchańska*, t. 1, s. 34.

⁵⁷ Ac. cap., 6(220), f. 106v.

⁵⁸ Ac. cap., 6(220), f. 154.

⁵⁹ Ac. cap., 8(223), f. 324.

⁶⁰ Ac. cap., 17(235), s. 365.

⁶¹ Ac. cap., 22(241), f. 84, 243, 263; jeszcze w r. 1816 — Ac. cap., 27(246), s. 443.

⁶² W r. 1766 — Ac. cap., 20(239), s. 269, w r. 1786 — 23(242), s. 344.

⁶³ W r. 1728 przed przystąpieniem do spisania nowego inwentarza: „Peril. Piniński reccommendatur, quatenus [...] Il. D. Loci Ordinario insinuare non intermittat, ut libros ex Archivo Ven. Capituli, si qui in bibliotheca Il. Domini reperti fuerint, demandet restituere Venerabili Capitulo” — Ac. cap., 15(232), f. 55 v.

Mimo że kapituła w zasadzie nie odmawia wypożyczeń akt do kancelarii biskupiej, niemniej procedura ich wydobywania z archiwum była dosyć uciążliwa, jeśli notariusze kancelarii biskupiej, czy jej kanclerz, trzymali się tu drogi prawa. Próby jednak zmiany tradycyjnego stanu rzeczy zdarzały się rzadko. W r. 1684 biskup Madaliński zaproponował, żeby akta biskupów oraz wizytacyjne wyjąć z archiwum kapituły i złożyć w innym bezpiecznym miejscu, do którego mieliby dostęp duchowni z terenu diecezji, na co oczywiście kapituła nie przystała⁶⁴. Biskupi zresztą, mimo że archiwum było pod opieką kapituły, uczestniczyli nieraz w pracach porządkowych w nim podejmowanych, bądź nakazując je w dekretach reformacyjnych, bądź uczestnicząc w ich finansowaniu⁶⁵, albo też prowadząc je przez własnych ludzi⁶⁶.

Praca nad sporządzeniem pomocy archiwalnych do akt przechowywanych w archiwum kapituły prowadzona była od w. XVI. Problem ten nieco inaczej wyglądał w archiwum dokumentów diecezji⁶⁷, inaczej przy pozostałych aktach. Aż do w. XVIII pomoce dla tych dwóch części archiwum opracowywano oddzielnie — pierwszy inwentarz, który miał objąć całość archiwum, sporządzono dopiero w r. 1728⁶⁸.

Akta przejmowane z kancelarii *curiae episcopalis*, podobnie zresztą jak

⁶⁴ Ac. cap., 20(239), s. 63.

⁶⁵ W r. 1672 kapituła prosiła o to biskupa z okazji porządkowania archiwum po okresie wojen i niepokojów — Ac. cap., 11(226), f. 22.

⁶⁶ W r. 1764 Ostrowski zarządził w archiwum kwerendę przez swojego plenipotentą i zażądał dla niego wolnego dostępu do archiwum — Ac. cap., 20(239), s. 63.

⁶⁷ Zagadnienia związane z tym archiwum wychodzą poza zakres niniejszej pracy. Na tym miejscu ograniczę się do podania informacji o najważniejszych kopiarchach i sumariuszach zbioru dokumentów wrocławskich. Po raz pierwszy przywileje skopiowano dla użytku Drzewickiego. Kopiarch ten zawiera również cały szereg różnego rodzaju materiałów historycznych interesujących biskupa i zebranych przez jego kancelarię — zaliczono go też do tej kancelarii (por. s. 133). Pierwszy kopiarch, już wyłącznie w celu utrwalenia zawartości archiwum dokumentów, sporządził w r. 1551 kanonik Piotr Piotrowski, zaopatrując go w osobny sumariusz — Kopiarche (3). Puste karty tego kopiarcha wykorzystywano w kancelarii kapituły do bieżącej rejestracji dokumentów biskupich — (por. s. 104). W r. 1963 Archiwum Diecezjalne we Wrocławiu przejęło z AGAD, uchodzący za zaginiony podczas wojny 1939—1945, drugi kopiarch sporządzony w r. 1578 przez kanoników Andrzeja Naramowskiego i Andrzeja Witowskiego zaopatrzony również w sumariusz — Kopiarche (1). Sumariusz ten został wydrukowany w r. 1897 w MHDV1, XIV. Nowy sumariusz sporządzono przy okazji wizytacji diecezji w r. 1593 — wykazał on 640 dokumentów, podczas gdy poprzedni z r. 1578 tylko 529. — Wizytacja z r. 1593. W l. 1594—1597 dwaj sekretarze królewscy — kanonicy Paweł Gardliński i Stanisław Sieciński, przeprowadzili dokładną rewizję archiwum, w wyniku której powstał nowy kopiarch — Kopiarche (2). Miał on stać się podstawą do potwierdzenia przywilejów biskupstwa przez króla. W r. 1597 rozpoczęto z niego przepisywać wybrane dokumenty do pergaminowego kodeksu, którą to czynność ukończono w r. 1611. W ten sposób powstał jeszcze jeden kopiarch, którego zawartość uzyskała potwierdzenie Zygmunta III — Kopiarche (—). Z późniejszych pomocy opracowanych dla archiwum dokumentów wymienić należy sumariusz sporządzony w r. 1728 przez Franciszka Sienickiego razem z inwentarzem całego archiwum (por. dalej s. 243). Sienicki *in dorso* każdego dokumentu wpisał regest, dział, numer kolejny w dziale odpowiadający pozycji sumariusza. Elementy te służą dziś do identyfikacji dokumentów wrocławskich. Sumariusz Sienickiego, z pewnymi uzupełnieniami wydrukowany został w r. 1912 w MHDV1, XXV.

⁶⁸ Wprawdzie już w r. 1594 obok ksiąg spisano dokumenty — spisy te powstały jednak przy okazji wizytacji kościoła katedralnego, nie podejmowano zaś ich specjalnie w celu uchwycenia zawartości archiwum.

i własne akta kapitulne, ujmowano początkowo we wspólne spisy razem z książkami biblioteki, co było prostym następstwem wspólnego ich przechowywania.

Najstarszy dochowany spis książek przechowywanych w kapitulnym wrocławskim pochodzi z r. 1590. Sporządzono go zapewne na polecenie Rozrażewskiego. Drugi spis powstał w 4 lata później z okazji wizytacji katedry przez biskupa⁶⁹. Rzecz ciekawa, że oba spisy wymieniają minimalną ilość akt pochodzących z kancelarii biskupiej: z rejestrów czynności biskupich tylko *Acta causarum Joannis Karnkowski ep. Wl.* Akta tego biskupa mieściły się w dwu księgach. Z tytułu można wnosić, że chodzi tu o drugą księgę, która zaczyna się rejestrem tego biskupa, a nie pierwszą, zaczęta za Drzewickiego a zakończoną za czasów Karnkowskiego. Uderza więc brak najstarszego rejestru z czasów Oleśnickiego, Krzesława z Kurozwęk i Przerembskiego, o którym to rejestrze wiemy, że był w rękach kanoników spisujących przywileje w archiwum w r. 1551⁷⁰. Brak również księgi drugiej z rejestrem Drzewickiego i początkiem akt Karnkowskiego, oraz czwartej z rejestrem Zebrzydowskiego.

Można by przypuścić, że akta te znajdowały się wówczas w kancelarii Rozrażewskiego i dlatego ich spisami nie objęto. Rzecz jednak ciekawa: w testamencie biskupa, w którym wymieniono szereg archiwaliów darowanych kapitule, również tych pozycji nie ma, choć są inne z czasów jego poprzedników — mianowicie rejestr gospodarczy (z przywilejami wójtostw) Drzewickiego i rzeczy przekazane Rozrażewskiemu przez Stanisława Karnkowskiego (dzieje zarządzania diecezją wrocławską)⁷¹.

Spis pierwszy z r. 1590 objął tylko szafy z książkami, można by więc spodziewać się, że starsze rejestry złożono wówczas razem z przywilejami — ale drugi ze spisów, obejmujący również archiwum dokumentów, też ich nie wymienia. Pozostają dwie możliwości. Albo akta brakujące w spisie w latach 1590 i 1594 były wówczas w kancelarii Rozrażewskiego i zostały oddane kapitule przed r. 1599, w którym biskup spisywał testament, albo po prostu spisy nie były pełne, tj. nie objęły wszystkich akt i książek, a tylko te, które były w momencie spisu w katedrze.

To drugie przypuszczenie wydaje się bardziej prawdopodobne. Wiadomo, że już wówczas wiele rzeczy kanonicy brali do siebie bez jakichkolwiek rewersów. W czasach późniejszych znajdowało się w archiwum i bibliotece kapituly wiele pozycji, których obecność tam można wytłumaczyć, jak się wydaje, tylko pochodzeniem z kancelarii biskupów z w. XVI⁷² — ich również w spisach z l. 1590—1594 nie ma.

Drugi ze spisów wskazuje, że już w r. 1594 akta w postaci książek próbowano oddzielać od właściwej biblioteki, mianowicie zebrane one były w osobnej szafie: *in secunda armaria, quae est cum cancellis*.

⁶⁹ Pierwszy zachowany w Ac. ep., 12(29), f. 211 v., drugi w księdze wizytacji Rozrażewskiego (7), f. 19—52. Obydwa wydrukowane w pracy S. Chodyńskiego, *Biblioteka kapituły wrocławskiej*, s. 27 i 32, niestety z opuszczeniem wszystkich archiwaliów.

⁷⁰ Por. rozdział III, przyp. 32.

⁷¹ MHDVl., II, 1882, s. 14—16.

⁷² Por. s. 142.

W XVII w. kilkakrotnie dochodziło do spisywania zawartości archiwum dokumentów i biblioteki kapituły. W r. 1622 Andrzej Mszczonowski, archidiacon pomorski, złożył na kapitule *regestrum actorum privilegiorum, munimentorum omnium ecclesiae cathedralis*⁷³. Kapituła poleciła spis ten wnieść do akt, czego jednak nie uczyniono. Może do powstania tego spisu doszło w wyniku starań podejmowanych już w r. 1614 — wówczas bowiem kapituła obarczała takim obowiązkiem jednego z kanoników⁷⁴.

Powtórnie zabierano się do spisów w okresie najazdu szwedzkiego. Pierwszy raz myślała o tym kapituła w r. 1657⁷⁵ — dokonał jednak spisu kanonik Protwicz na zlecenie biskupa Madalińskiego dopiero w r. 1688⁷⁶. Katalog wówczas spisany nie zachował się, choć był w archiwum kapituły jeszcze w r. 1730⁷⁷.

Najpoważniejszą akcją porządkowo-inwentaryzacyjną podjęto w archiwum w latach dwudziestych XVIII w. Energiczny notariusz kapituły ks. Franciszek Sienicki przystąpił do porządkowania w r. 1726 i to bardzo gruntownie, naprawiając akta zniszczone⁷⁸. Na kapitule sierpniowej w r. 1728 przedstawił gotowy inwentarz⁷⁹. Obejmuje on całość zawartości archiwum i biblioteki, choć w wypadku książek i rękopisów bibliotecznych nie został wykończony⁸⁰.

Ks. Sienicki podzielił wszystkie akta i książki na pewne działy rzeczowe, częściowo tylko pokrywające się, jeśli chodzi o akta, z pochodzeniem kancelaryjnym. I tak rzeczy przejęte z kancelarii *curiae episcopalis* znalazły się w działach:

⁷³ Ac. cap., 8(223), f. 41.

⁷⁴ „Acta et libri ven. capituli quocunque nomine censeantur, ut diligenter conscribantur et ad almarium novum [...] in archivo ven. capituli deponantur” — Ac. cap., 7(221), f. 5 v.

⁷⁵ Ac. cap., 9(222), f. 123/4.

⁷⁶ Ac. cap., 12(227), f. 192.

⁷⁷ „Liber in folio parvus in rubra compactura papyraceus, continens cathalogum librorum bibliothecae ven. capituli Vladislaviensis, conscriptus a. D. 1688” — Rkp. Ossol., 5185, s. 23.

⁷⁸ Na kapitule styczniowej 1726 r. otrzymał 100 tyńfów tytułem zamierzonej pracy. Polecono poza tym prokuratorowi wypłacić mu odpowiednią kwotę na podróż do Torunia z aktami dla ich oprawienia — Ac. cap., 15(232), f. 36.

⁷⁹ „Pro finito registro archivi capitularis et munimentorum decreta consolatio rev. notario committitur peril. procuratori exolvenda 100 tymfones ex massa” — Ac. cap., 15(232), f. 152.

⁸⁰ Zachował się do dziś w dwóch egzemplarzach: jeden — w dziale pomocy archiwalnych (193): „Cathalogus librorum in archivio Ven. Capituli a. 1727 et 1728”. Egzemplarz drugi — bez oryginalnego tytułu. Jest to wierna kopia poprzedniego, sporządzona tuż po r. 1730, zawiera bowiem ustęp na s. 24—25: „Księgi in a. D. 1730 ad archivum przybyte”. Całość pisana jedną ręką do s. 27. Na następnej stronie ręką drugą notatka o komisji wyznaczonej przez biskupa Czapskiego w r. 1743, przed którą zeznawał notariusz kapituły S. Ptaszyński, dalej tabela roczna *anniversarium* i wreszcie katalog książek biblioteki kolegiackiej w Łowiczu spisany 28 IX 1745. S. Librowski określa opisaną kopię, jako „inwentarz z r. 1745” i twierdzi, że zniknął z archiwum pod koniec XVIII w. (dziś rkp. Ossol., 5185). — S. Librowski, *Sprawa rzekomych synodów Diecezji Włocławskiej po 1641 r.*, Archiwa, biblioteki i muzea kościelne, t. 2, s. 357. Jest to jednak wyraźna kopia inwentarza z r. 1728 z uzupełnieniem z r. 1730. Miejsce puste wykorzystano później na notatki w r. 1743 i 1745. Dwa fragmenty tego inwentarza (z oryginału z r. 1728) są opublikowane: pierwszy przez S. Chodyńskiego [w:] MHDVI., XXV, 1912, zawiera sumaryusz dokumentów (uzupełniony przez wydawcę późniejszymi nabytkami); drugi przez S. Librowskiego w dodanym przez niego rozdziale do *Biblioteki kapituły włocławskiej* pióra S. Chodyńskiego, Włocławek 1949, MHDVI., XXVI, mieści dział *Libri manuscripti in variis materiis publicis*. Wydawca potraktował ten dział, jako część biblioteki — temu zawdzięcza opublikowanie — mimo że są to na ogół archiwalia.

Libri manuscripti in variis materiis publicis — rejestry działalności publicznej biskupów, rzeczy nagromadzone w ramach ich zainteresowań historycznych itp.

Libri aeconomici — rachunki zarządu dóbr stołu biskupiego i rewizje dóbr biskupich, wymieszane z podobnym materiałem tyczącym dóbr kapituły.

Cathalogus actorum episcopalium — rejestry czynności biskupich, ale również rewizje dóbr, a także akta administratorów i sufraganów.

Fragmenty akt biskupich, np. księgi wyświęconych, znaleźć można również w dziale: *Index actorum capitularium*. Stworzono również oddzielną serię *Libri visitationum* dla związanych z kancelarią biskupią akt wizytacyjnych.

Niewątpliwie dużą zasługą Sienickiego było wpisywanie na k. 1 każdej księgi inwentaryzowanej: *Ex libris Venerabilis Capituli Vladislaviensis*, lub *Registrata in Archivo V. capituli Vladislaviensis Ad MDGBVMSLOCH*⁸¹. Szkoda tylko, że nie stawiał przy tej notatce liczby wskazującej na dział i kolejną pozycję, co mógł uczynić, ponieważ akta w inwentarzu posiadają w obrębie działów swoją numerację. Usterki tej nie popełnił natomiast przy inwentaryzowaniu archiwum dokumentów.

Inwentarz Sienickiego jest pierwszym pełniejszym dochowanym opisem akt kancelarii biskupiej składanych w archiwum kapitulnym, oddającym duże usługi w rekonstruowaniu pierwotnej zawartości aktowej kancelarii poszczególnych biskupów.

Po raz drugi w XVIII w. spisywano zawartość archiwum w r. 1760 przy okazji wizytacji katedry przez biskupa-koadiutora Ostrowskiego. Wszystko wskazuje jednak, że ograniczono się wówczas do przepisania inwentarza z r. 1728⁸². Nic więc dziwnego, że kapituła poleciła w r. 1765 ówczesnemu archiwariuszowi Chyczewskiemu sporządzić nowe *inventarium archivii* na wzór już istniejącego⁸³. O wynikach polecenia nic nie wiemy.

Szczegółowa wizytacja katedry biskupa Rybińskiego z r. 1780 musiała doprowadzić do powstania nowego spisu zawartości archiwum. Biskup w formularzu wizytacyjnym przewidywał szereg pytań tyczących archiwum i polecał, rzecz interesująca, sporządzić wykaz akt w porządku: *acta tam episcopalia, quam capitularia et consistorialia, tam alii libri visitationum et rei domesticae*, (z podaniem tytułu i ram chronologicznych każdej księgi)⁸⁴. Ciekawe jest tu ugrupowanie akt według urzędów diecezjalnych — kurii biskupiej, kapituły i oficjała. Niestety wizytacja katedry z r. 1780 zaginęła i spisu tego nie znamy.

Sporządzono być może jakieś wykazy również na początku w. XIX dla władz pruskich, te tyczyły jednak raczej zawartości nie archiwum, a właściwej biblioteki kapituły⁸⁵. Wreszcie z samego schyłku okresu, którym się zajmujemy, z r. 1816

⁸¹ „Ad maiorem Dei gloriam Beatae Virginis Mariae sine labe originali conceptae honorem”.

⁸² Nie jest to całkowicie dosłowna kopia, inny też trochę układ działów — jednak ilościowo zawartość poszczególnych działów nie odbiega na ogół od inwentarza z r. 1728 z uzupełnieniami jednak z r. 1730 — Wizytacja Ostrowskiego z r. 1760, (197).

⁸³ Ac. cap., 20(239), s. 79.

⁸⁴ Ac. ep., 63(—). Kwestionariusz wizytacyjny z r. 1779.

⁸⁵ W r. 1806 kamera poznańska żądała katalogu ksiąg archiwum kapitulnego a zwłaszcza

pochodzi ostatni spis zawartości archiwum i biblioteki, tym różniący się od poprzednich, że próbuje bardziej konsekwentnie wydzielić właściwą bibliotekę od rękopisów archiwalnych⁸⁶.

Na kapitule ciążył obowiązek czynienia kwerend m. in. w aktach biskupich, dostarczanie z nich wiadomości biskupowi, wydawanie odpisów urzędnikom biskupa. Dla tych celów ogólne spisy zawartości archiwum dawały niewiele. Potrzebne były indeksy do poszczególnych ksiąg.

Sporządzanie indeksów do rejestrów podczas ich pobytu w kancelarii *curiae episcopalis* należało do rzadkości⁸⁷. W związku z tym większość akt biskupich trafiających do archiwum żadnych pomocy tego rodzaju nie posiadała. Do niektórych ksiąg dorabiano więc indeksy przy różnych okazjach, np. do najstarszej księgi z rejestrami Oleśnickiego i Krzesława z Kurozwęk sporządził indeks najprawdopodobniej kanonik Piotr Piotrowski spisujący w r. 1551 w kopiarzu wszystkie przywileje spoczywające w archiwum⁸⁸.

Taka dorywcza akcja nie wystarczała jednak w drugiej połowie XVII w. kiedy ilość rejestrów biskupich w archiwum była już znaczna. Chodziło też teraz i o to, żeby posiadać pomoce oddzielone od samych ksiąg, co mogło znakomicie ułatwić kwerendy i nie narażało akt na zniszczenie. Kierując się zapewne tymi względami sporządzono w r. 1684 ogólny „Index universalis omnium actorum, privilegiorum episcopatus Vladislaviensis et Pomeraniae in archivo Ven. Capituli existentium sub felicissimis auspiciis Il. Rev. D. Bonaventurae a Niedzielsko Madaliński Dei et Ap. Sedis gratia Ep. VI. Pom. a. D. 1684 conscriptus”⁸⁹.

Ten „generalny indeks” objął akta (rejestry czynności) biskupów w kolejności: Rozrażewskiego, Tarnowskiego, Jana Karnkowskiego, Górki, Dzierzgowskiego, Drohojowskiego, Stanisława Karnkowskiego, znów Rozrażewskiego, kopii akt Rozrażewskiego⁹⁰, Baranowskiego, Pstrokońskiego i Gembickiego, Wołuckiego, Łubieńskiego i Gniewosza. Poza tym obejmuje jeszcze dokumenty dwóch kopiarzy z w. XVI⁹¹ i jednego tomu akt konsystorskich z czasów Jana Karnkowskiego⁹². Pośrednio więc indeks jest również wykazem akt biskupich przechowywanych w r. 1684 w archiwum i jako taki do pewnego stopnia może zastąpić zaginiony katalog z r. 1688.

Samo sporządzenie indeksu polegało, w części poświęconej aktom biskupim, na przepisaniu gotowych indeksów z końcowych kart odpowiednich ksiąg. Dopiero w wypadku napotkania braków podejmowano prace uzupełniające⁹³.

odnoszących się *ad literaturae studia*. Poprzednio już w r. 1796 przystępowano do sporządzenia jakiegoś sumariusza dokumentów dla hr. Schulenburga — nic o tym jednak bliższego nie wiadomo — Ac. cap., 26(245), f. 2v.; 24(243), s. 193.

⁸⁶ Por. S. Chodyński, *op. cit.*, s. 41.

⁸⁷ Por. na ten temat s. 114.

⁸⁸ Kopiarze (3).

⁸⁹ Zachowany w 2 egzemplarzach pisanych tą samą ręką — Pomoce (9) i (189).

⁹⁰ Por. o niej s. 247.

⁹¹ Kopiarze (2) i (4).

⁹² Ac. cons., (112).

⁹³ Czyniono to jednak bardzo niechętnie. Np. na końcu księgi z rejestrami Baranowskiego, M. Pstrokońskiego i Gembickiego zaczęto, może już w kancelarii, indeks alfabetyczny, pisarz nie wyszedł jednak poza literę A. W indeksie generalnym znajdujemy indeks doprowadzony do litery O: Por. Ac. ep., 21(36) i Pomoce (9).

W r. 1723 sporządzono wyciąg z poprzedniego indeksu obejmujący część akt Rozrażewskiego⁹⁴. Znaczną ilość zapisek pominięto, przy czym nie można się zorientować co stanowiło kryterium wyboru. W tym samym być może roku powstał, zapewne na życzenie biskupa Szembeka, drugi wyciąg z „indeksu generalnego” obejmujący zapiski dotyczące spraw pomorskich⁹⁵. Wykonany staranniej zawiera materiał nie tylko z akt biskupich, ale i z kopiarzy.

Istnieją również ślady dorabiania w r. 1725 indeksów do ksiąg kancelarii pokrewnej biskupiej, mianowicie do akt administratorów⁹⁶.

Ostatnią wielką akcję indeksowania podjęto w kapitule w pierwszych latach XIX w., kiedy to poszczególni kanonicy zobowiązali się rozdzielić między siebie akta i opracować do nich indeksy⁹⁷. Chodziło tu jednak głównie o akta samej kapituły. Rejestry czynności biskupich z w. XVIII pozostały bez indeksów, o ile nie sporządzono ich poprzednio w samej kancelarii.

Sporządzano w zasadzie indeksy dwóch typów: podające wykaz zawartości księgi w porządku wpisów oraz alfabetyczne według haseł, którymi najczęściej był pierwszy wyraz nagłówka umieszczonego nad zapiską⁹⁸. W bardzo rzadkich wypadkach nie zadowalano się jednym indeksem, pisząc obok siebie obydwie ich rodzaje⁹⁹. Indeks generalny z r. 1684 wykazuje bezwzględną przewagę ilościową indeksów alfabetycznych.

Z obowiązku konserwacji akt złożonych w jej archiwum wywiązała się na ogół kapituła dobrze. Akta trzymane razem z księgami bibliotecznymi w zamkniętych szafach, jak świadczą o tym wykazy z końca w. XVI. W miarę narastania zasobu zamawiano nowe szafy¹⁰⁰. Również wielkie porządkowanie archiwum i biblioteki w latach 1726—1728 połączono ze sprawieniem nowego wyposażenia¹⁰¹. Sporządzanie odpowiednich szaf przeciągnęło się wówczas na lata następne. Akta biskupie otrzymały osobną szafę dla siebie dopiero w r. 1745¹⁰². Porządkowanie akt i ksiąg po wojnach napoleońskich połączono również z przeniesieniem ich do nowych szaf¹⁰³.

Większość akt z kancelarii biskupiej trafiała do archiwum w postaci oprawionych ksiąg. Oprawy jednak z biegiem czasu niszczyły się¹⁰⁴. Kapituła wielo-

⁹⁴ Pomoce (—). Osobna jednostka oprawiona w XX w., f. 136—157. Sformułowania niektórych nagłówków inne niż w indeksie generalnym z r. 1684 — może wynik niestaranności pisarza, który też często zaniedbywał podawanie folia, czy strony.

⁹⁵ Pomoce (—). Osobna jednostka oprawiona w XX w.

⁹⁶ Np. w aktach administratora Charbickiego — Ac. ep., 23(64 cz.), k. 1 nlb. notatka: *index conscriptus a. D. 1725*.

⁹⁷ W l. 1801—1804 — Ac. cap., 25(244), s. 52, 77, 85, 152, 189, 211.

⁹⁸ Pisano więc: *Authenticum* [...], *Actum Volboriae* [...], itd. — Ac. ep., 20(36), f. 784.

⁹⁹ Akta Rozrażewskiego posiadały indeksy alfabetyczne sporządzone w samej kancelarii. Ale przy księdze 12(29) znajdujemy wpisany później na pustych pierwotnie foliach nlb. po f. 471 indeks w kolejności wpisów z podpisem Pawła Jastrzębowskiego, archidiakona pomorskiego.

¹⁰⁰ S. Chodyński, *op. cit.*, s. 19, 20.

¹⁰¹ Ac. cap., 15(232), f. 150, 161, 199v, 232.

¹⁰² Koszt szafy wyniósł 29 tyńfów i 20 gr (tarcice — 4/20, stolarz — 20, ślusarz za zamki i zawiasy — 5) — S. Chodyński, *op. cit.*, s. 22.

¹⁰³ Ac. cap. 27(246), s. 374, 381, 394.

¹⁰⁴ W r. 1741: „Quoniam magnum privilegiorum volumen nonnullique libri ad frequentem

krotnie zajmowała się sprawą ich oprawy powtórnej, podobnie jak i akt oraz książek własnych. Ślady oddawania ksiąg do oprawy sięgają r. 1482¹⁰⁵. Niektóre akta z kancelarii biskupiej mają piękne oprawy z w. XVII z herbem kapituły¹⁰⁶. W w. XVIII przystępowano kilkakrotnie do naprawy uszkodzonych opraw: w l. 1728—1730 (w związku z pracami porządkowymi)¹⁰⁷, w l. 1741, 1765—1766, 1782, 1786, 1795¹⁰⁸. Posyłano akta w tym celu do Torunia¹⁰⁹ lub korzystano z usług wędrownych introligatorów¹¹⁰.

Zdawano sobie przynajmniej w pewnych okresach czasu sprawę ze szkód jakie aktom i książkom może wyrządzić wilgoć. Już w r. 1623 nakazywała kapituła przywileje i inne rękopisy wykladać z archiwum, aby mogły skorzystać z ciepła słonecznego¹¹¹. W r. 1751 wybrano 2 osoby m. in. *ad ventilandum archivum*¹¹². Podobnie przeprowadzano odkurzanie akt i książek¹¹³.

Swoistym sposobem konserwacji było sporządzanie kopii akt zniszczonych. W wypadku akt biskupich kopie te miały i to znaczenie, że biskup mógł je swobodnie brać do użytku swojego czy swej kancelarii, zostawiając oryginał w archiwum kapitulnym. Stąd biskup bywał inicjatorem sporządzenia odpisu. W ten sposób powstało w XVII i XVIII w. kilka kopii rejestrów czynności biskupich i innych akt Rozrażewskiego.

W r. 1644 odpisano rejestr czynności biskupich H. Rozrażewskiego z l. 1582—1586 — Ac. ep., 9(26) — *iussu Il. ac. Rev. D. D. [...] Nicolai Alberti ab Olexow Gniewosz, Dei gratia Ep. VI. et Pom.*¹¹⁴

Podobnie z inicjatywy biskupa sufragana pomorskiego Wolickiego (1766—1775) powstały 3 księgi odpisów z rejestrów czynności biskupich Rozrażewskiego z l. 1582—1586 (jak wyżej); 1586—1589 — Ac. ep., 10(27); 1589—1591 — Ac. ep., 11(28)¹¹⁵. Księgi te nie są jednak pełnymi kopiami — obejmują tylko pewną ilość zapisek wybranych.

Ok. r. 1728 *pro usu privato* biskupa Krzysztofa Antoniego Szembeka skopiował archiwista Sienicki rewizję dóbr stołu biskupiego sporządzoną w r. 1598 za czasów Rozrażewskiego¹¹⁶.

usum spectantes laceras in se habent compacturas, ideo reparatio [...] committitur" — Ac. cap., 17(235), s. 505.

¹⁰⁵ S. Chodyński, *op. cit.*, s. 12.

¹⁰⁶ Np. rejestr gospodarczy Drzewickiego — por. s. 132.

¹⁰⁷ Por. przyp. 78.

¹⁰⁸ Ac. cap., 15(232), f. 247; 17(235), s. 505; 20(239), s. 92, 165, 234; 22(241), f. 34v.; 23(242), s. 5, 333, 532; 24(243), s. 187.

¹⁰⁹ Np. w r. 1728 — por. przyp. 78; i w r. 1782 — Ac. cap., 23(242), s. 5.

¹¹⁰ W r. 1795: „Iniungitur [...] secretario, ut praesente hoc tempore Vladislaviae bibliopaga libri erectionum et visitationis Szembekoviensis compactionem reformandam per eundem bibliopagum curet" — Ac. cap., 24(243), s. 187.

¹¹¹ „Metuentes [...] ne privilegia et scripturae in archivio ecclesiae ocllusae aliquod detrimentum patiantur, deputaverunt ad eadem privilegia et libros ac scripturas quaevis solis calore exponenda [...]” — Ac. cap., 8(223), f. 85.

¹¹² Ac. cap., 18(237), f. 136.

¹¹³ S. Chodyński, *op. cit.*, s. 20.

¹¹⁴ Mieści się w księdze pisanej jedną ręką, oprawnej w pergamin — Ac. ep., 9a(117). w r. 1725 dorobiono indeks w kolejności wpisów.

¹¹⁵ Księgi w oprawie w półskórek pisane jedną ręką. — Ac. ep., 9b(33), 10a(35), 11a(34).

¹¹⁶ Oryginał — Gospodarcze (141), kopia — tamże (140) — por. publikację tegoż inwentarza przez L. Żytkowicza — Fontes TNT XXXVII.

Niekiedy jednak biskupi żądali od kapituły kopiowania nie tylko akt swych poprzedników. W r. 1760 biskup-koadiutor Ostrowski polecił w dekrete powizytacyjnym przeprowadzić pewne roboty w archiwum, przede wszystkim zaś przepisać najstarsze akta kapituły *prae vetustate vix legibilia* ¹¹⁷.

Osobny, dosyć bezpieczny lokal, stały personel przeznaczony do opieki i opracowywania zasobu — stwarzały, zdawałoby się, aktom złożonym w archiwum kapitulnym pomyślnie warunki przetrwania do końca istnienia diecezji włocławsko-pomorskiej. Groziły jednak aktom szkody z dwóch stron: od użytkowników archiwum i od zawieruch wojennych. Wiele rzeczy pożyczanych z kapituły ginęło ¹¹⁸, wiele przepadło przy usuwaniu archiwaliów w bezpieczne miejsca podczas wojen ¹¹⁹ lub wprost podczas grabienia katedry ¹²⁰. Wreszcie pewne szkody wyrządzały i okresy zaniedbań we właściwym przechowywaniu archiwaliów — bodaj najdotkliwiej zaciążył tu okres niepokoїв podczas wojen napoleońskich ¹²¹. Tak więc, nie wszystko co w swoim czasie do archiwum złożono bezpiecznie w nim przechowano.

Zdarzało się, że czasem rzeczy uznane za zaginione odnajdywały się niespodziewanie — tak w r. 1800 odnalazły się u proboszcza Dutkowskiego w Bydgoszczy akta wizytacji biskupa Czapskiego ¹²² — jednak wypadki takie nie były częste.

Nie wydaje się jednak, żeby z akt kancelarii biskupich składanych w archiwum wiele zaginęło. W wypadku rejestrów biskupich — zachowało się nie tylko do r. 1818, ale i do dziś wszystko, co wykazuje „indeks generalny” z r. 1688 i inwentarz Sienickiego z 1728 ¹²³. Poniosło natomiast archiwum duże straty w rejestrach akt publicznych i materiałach historycznych, złożonych w nim przez niektórych biskupów, od wielu kolekcjonerów, od których zaroilo się w Polsce

¹¹⁷ Chęć uzyskania kopii wynikała i z faktu powszechnej wówczas nieznajomości pisma gotyckiego. Ostrowski w swym zarządzeniu mówił wyraźnie o najstarszej księdze kapituły z l. 1437—1518, i następnej z kolei, *tum alios gothica scriptura exaratos — Statuta synodalia* [...], s. 274. Wykonanie tego zarządzenia zapewne nigdy nie nastąpiło, choć w r. 1767 próbowano się do tego zabrać — Ac. cap., 21(24), f. 2v.

¹¹⁸ Akta kapituły notują wiele ponagieł, żądających zwrotu rzeczy wypożyczonych (np. już w r. 1543 — Ac. cap., 20(239), s. 8). Wprowadzano nawet ograniczenia w pożyczaniu, jak w r. 1764, pewnych rodzajów akt — Ac. cap. 20(239), s. 8. Rozrażewski w r. 1594 osobnym monitorium nakazywał zwrot wszelkich rzeczy wypożyczonych *ex archivio ecclesiae nostrae* — Ac. ep., 13(30), f. 221.

¹¹⁹ Skarbiec wraz z archiwum (niekiedy tylko cenniejszymi aktami) wędrował w r. 1629 do Wolborza, — 1655 do Częstochowy, Gdańska i Torunia, zamierzano go wywieźć i w r. 1768 — Ac. cap., 9(222), f. 114v.; 10(225), f. 6, 7v., 31, 83, 85; 21(240), f. 76v.

¹²⁰ Była już mowa o grabieży katedry w r. 1431 — por. s. 146. Potężnej grabieży Włocławka i samej katedry dokonali 17 X 1707 r. kozacy z obozu wojsk rosyjskich pod Nieszawą — Ac. cap., 14(230), f. 62v.—65.

¹²¹ Kiedy w l. 1815—1816 przystąpiono do porządkowania biblioteki i archiwum szereg rzeczy zbutwiały spalono — Por. S. Chodyński, *op. cit.*, s. 21.

¹²² Ac. cap., 24(243), s. 490, 502. Podobnie jeszcze w r. 1668 jeden z kopiarzy włocławskich odnalazł się w Krakowie. Kapituła wykupiła go za 5 dukatów, ale dopiero w 8 lat później — Ac. cap., 10(225), f. 211v.; 11(226), f. 159. W r. 1760 poszukiwano jednego chwilowo zagubionego rejestru pochodzącego z kancelarii Rozrażewskiego — Ac. cap., 19(238), f. 144v.

¹²³ Z wyjątkiem rejestru gospodarczego Drzewickiego *Privilegia super bona episcopalia* (132). Por. przyp. 43 do Rozdz. III.

w drugiej połowie XVIII w. Z całą pewnością wiemy, że w r. 1801 bawił we Włocławku Czacki i wywiózł stąd niemało właśnie akt o charakterze publicznym¹²⁴. Czacki twierdził, że mu je „Prześwietna kapituła darować raczyła” — rzecz jednak ciekawa — w protokołach posiedzeń kapituły najmniejszej wzmianki o tym nie ma¹²⁵.

Zmiany granic diecezji włocławskiej w XVII i w drugiej połowie w. XVIII nie pociągnęły za sobą wymiany akt między diecezją włocławską a sąsiednimi. Do r. 1818 archiwum kapituły we Włocławku pozostało nienaruszone, pominawszy pewne straty o których wyżej była mowa. Właściwie dopiero likwidacja diecezji włocławsko-pomorskiej odbiła się na zasobie tego archiwum. W r. 1821 i 1822 wydzielono akta i dokumenty dotyczące części diecezji, które odeszły do diecezji chełmińskiej i archidiecezji gnieźnieńskiej i przekazano je pod zabór pruski. W r. 1824 podobnie pewne akta przekazano diecezji płockiej¹²⁶.

Obydwie ekstrakcje w zasadzie nie objęły akt pochodzących z kancelarii *curiae episcopalis*. Wydano przede wszystkim przywileje z archiwum dokumentów, również i odpowiednie kopiarze lub ich części, nie wahano się bowiem pewnych jednostek rozpruwać. Z akt stojących blisko kancelarii biskupiej podziałowi uległa seria wizytacji — część ich przeszła również do Gniezna, Pelplina i Płocka¹²⁷.

Wydano natomiast część akt omówionych przez nas przy okazji rozważań nad początkami akt spraw w kancelarii włocławskiej, mianowicie owe *acta manualia* dotyczące poszczególnych kościołów¹²⁸. Serie rejestrów kancelarii *curiae episcopalis*, przede wszystkim *acta episcoporum* potraktowano jako *generalia*, które winny zostać we Włocławku. Zresztą ich charakter, jako typowych ksiąg wpisów, wykluczał tu jakąkolwiek możliwość podziału. Pozostały tedy we właściwym dla nich archiwum i wraz z jego zasobem tworzą dziś najcenniejszą część Archiwum Diecezjalnego.

¹²⁴ Czacki poczynił na kartach tytułowych zabranych rzeczy adnotacje: „23 sierpnia 1801 r. we Włocławku Prześwietna Kapituła Kujawska darować mi raczyła (—) Czacki”. Kilka pozycji z działu „Libri manu scripti in variis materiis publicis” według inwentarza archiwum kapituły z r. 1728, z tego rodzaju adnotacjami znajduje się do dziś u Czartoryskich (rkp. 332, 340, 427) — por. s. 154 i przyp. 144 do Rozdz. 3.

¹²⁵ Czacki miał ugruntowaną sławę, jako osoba wykradająca księgi z różnych bibliotek. Ludwik Łętowski tak o tym pisze w swoich wspomnieniach: „Czacki nie miał rąk czystych od grabieży. Do biblioteki dominikańskiej w Krakowie laził w płaszczu, pod którym wynosił książki [...]” — L. Łętowski, *Wiadomość krótka o bibliotekach i zbiorach książek polskich za naszego wieku: jak i gdzie, u kogo?*, wyd. O. L. Tatara i B. Królikowski, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne, t. 6, 1963, s. 344. Por. też M. Plezia, *Z zamierzeń edytorskich Tadeusza Czackiego*, *Studia Źródłoznawcze* VIII, 1963, s. 132.

¹²⁶ Zagadnienie podziału zasobu archiwum kapitulnego po 1818 r. omówił szczegółowo S. Chodyński, *Szczegół do historii Archiwum Diecezji włocławskiej*, MHDVl, XXIV, 1910, s. 98; drukując też wykazy akt przekazanych do Prus i do Płocka.

¹²⁷ Wiele z nich zaginęło, zwłaszcza wizytacje przekazane do Płocka, z wyjątkiem wizytacji Ostrowskiego zwróconej w 1961 r. do Włocławka.

¹²⁸ Były to akta dotyczące kościołów przydzielonych do nowej archidiecezji gnieźnieńskiej i do diecezji płockiej. Przekazane do Płocka — zaginęły. Przekazanych do Gniezna nie dało się w tamtejszym Archiwum Archidiecezjalnym odszukać.

DODATKI ŹRÓDŁOWE

I

1. *Zmiana notariuszy w kancelarii curiae episcopalis*

Wolborz, 1 kwietnia 1611

Arch. Diec. Włocł., Ac. ep., 20(36), s. 242. Wpis do rejestru czynności biskupich dokonany ręką nowego notariusza.

Renuntiatione facta officio suo per ven. Blasium Rościński, notarium, Il. ac Rev. D. Episcopus¹ ad conscribenda acta iudicataque extradenda nobilem Joannem Grzymała, clericum, publicum et legalem notarium actuariumque deputavit.

2. „Fundatio iurisdictionis” biskupa Krzysztofa Antoniego Szembeka

Gdańsk, 21 maja 1723

Arch. Diec. Włocł., Ac. ep., 38(44), f. 5. Wpis do rejestru czynności biskupich w formie relacji pod nagłówkiem: Fundatio iurisdictionis Gedani.

Coram Il. et Rev. D. Christophoro Antonio a Slupow Szembek, Dei et Ap. Sedis gratia Ep. VI. et Pom., in publica causarum audientia, in termino hodierno ex litteris innotescentialibus legitime executis provenienti, comparens personaliter instigator curiae officii principalis actor, contumaciam omnium et singulorum iisdem litteris pro die et termino hodierno citatorum et non comparentium accusavit et in eorum contumaciam iurisdictionem ordinariam praelibati Il. et Rev. D. Episcopi VI. et Pom. fundari, causas tam civiles quam criminales et mixtas proponi, mandari, inchoatas et in quibuscunque gradibus et terminis indecisas pendentes reassumi, cognosci, decidi ac terminari, locum, dies et horam audiendarum causarum assignari, notarium ad conscribenda acta et processus, fiscalem seu instigatorem ad promovendas officii causas aliosque curiae officiales deputari et alia de iure et consuetudine fieri solita statui et decerni debita cum instantia petiit et officiales deputari et alia de iure et consuetudine fieri solita statui et decerni debita cum instantia petiit et postulavit. Il. et Rev. Dominus supramemoratus visis litteris innotescentialibus legitime per affixionem valvis

¹ Wawrzyniec Gembicki.

ecclesiarum S. Spiritus et [...] executis, ad iura reddenda et causas iudicandas pro tribunali sedens, in contumaciam omnium et singulorum citatorum et non comparentium, iurisdictionem suam episcopalem ordinariam in Dei nomine fundavit, causas tam civiles, quam criminales et mixtas proponere mandavit, inchoatas et hucusque indecisas pendentes in iisdem terminis, in quibus pendent indecisae, reassumpsit, locum audiendarum causarum residentiam suam (ubi nunc et pro tempore cum curia sua constitutus fuerit), dies iuridicas, horam vero octavam antemeridianam assignavit, notarium me Joannem Franciscum Fahl ad conscribenda acta constituit, fiscalem vero gen. Josephum Palecki deputavit decreti praesentis vigore ad praemissa mediante. Praesentibus [...]

3. *Antoni Sebastian Dembowski biskup włocławski nadaje urząd kanclerza curiae episcopalis Cyprianowi Wolickiemu.*

Gulczewo, 4 sierpnia 1755 r.

Arch. Diec. Włoc., Ac. ep., 51(54), s. 388. Kopia wpisana pod nagłówkiem: Cancellarius curiae episcopalis confertur Peril. Cypriano Wolicki, canonico Plocensi, Crusviciensi et Pultoviensi.

Antonius etc. Peril. et adm. Rev. Cypriano Wolicki, ecclesiarum cathedralis Plocensis et insignis collegiatae nostrae Crusviciensis canonico, nobis in Christo dilecto, salutem in Domino. Cum de idoneo cancellario providere cupiamus, qui nobis et tribunali nostro assistat et quae in illo agenda sunt diligenter adimpleat, erga personam Fraternitatis Tuae mentis aciem direximus, cuius vitae, honestas morumque probitas, fides, diligentia, habilitas aliaque qualitates apud nos multiplici commendantur testimonio. Quapropter illarum intuitu tenore praesentium auctoritate nostra ordinaria et omni alio meliori modo quo possumus Fraternitatem Tuam in nostrum cancellarium eligimus et deputamus cum facultate universa et singula agendi et faciendi, tam in voce, quam in scriptis, quae gerere et facere possunt et debent cancellarii episcopales, ita ut Fraternitatis Tuae scripturis tam privatis, quam publicis, durante officio, omnis fides in iudicio adhibeatur, ac insuper, cum omnibus et singulis exemptionibus, privilegiis, honoribus et emolumentis, quibus tam de iure, quam de consuetudine, cancellarii episcopales uti, frui, potiri et gaudere solent et debent; mandantes omnibus nostrae iurisdictioni subiectis, caeterisque ad quos pertinet, ut Fraternitatem Tuam in talem agnoscant et recipiant sub poenis nostro arbitrio pro modo culpa infligendis. Praesentibus ad nostrum beneplacitum valituris. In quorum fidem etc. Dabantur in residentia nostra Gulczeviensi, die 4 Augusti 1755.

a Pozostawione miejsce puste na 1 wyraz.

4. Józef Rybiński biskup włocławski mianuje Fabiana Widerę regentem kancelarii curiae episcopalis.

Niesułków, 7 listopada 1803 r.

Arch. Diec. Włocl., Ac. ep., 62(—), f. nłb. Wpis do rejestru czynności biskupich opatrzoney własnoręcznym podpisem biskupa oraz jego pieczęcią, pod nagłówkiem: Decretum episcopale Il. Exc. & Rev. D. D. Josephi Rybiński Ep. loci ordinarii Vl. et Pom., ordinum Aquilarum Albae Rubraeque ac S. Stanislai equitis, creditionis et constitutionis cancellariae suae episcopalis regentis.

Nos Josephus episcopus stante regimine episcopatus nostri Vlad. et Pomeraniae consulere [cupientes] quam meliori modo de integritate totius archivi actorum curiae ep-lis cancellariae nostrae servanda bonoque ordine ducendorum et expediendorum dioecesanorum negotiorum, statuimus in propositione nostri animi ad gubernandam regendamque cancellariam episcopalem nostram eamque una cum archivo actorum omnium nostro suo in statu et debito ordine conservandam actusque omnes contentiosos, iudiciales, officiosos et gratiosos, quando-cunque necessitas venerit conficiendum ac alia dioecesana negotia ex commissu vel mandato aut dispositione nostra gerenda, exequenda et expedienda, aliquam personam spiritualem habilem et idoneam recipere, assumere,mittereque. Habito itaque notitia personae admodum Rev. Fabiani Sebastiani Widera sacra auctoritate apostolica publici notarii et per dioecesim nostram ad exercendum officium eiusdem sui notariatus apostolici per nos auctoritateque nostra ordinaria in a. 1793 admissi (qui oriundus in dioecesi Cracoviensi in statu antea saeculari et libero existens exercitium officii notarii consistorii nostri Gedanensis et per Pomeraniam generalis per annos circiter 9 gesserat et ex post operante Dei gratia statum nostrum spirituale nuper amplexus est) et meritorum eius et experientiae in praxi fori nostri spiritualis ac facta ipsius ad nos convocatione, eidem ad effectum expediendorum dioecesis nostrae negotiorum, conservandorum archivi actorum episcopalium nostrorum et ordinis cancellariae nostrae supraque omnium expressarum obligationum peragendarum et portandarum regimen eiusdem cancellariae et officium illius regentis conferendum esse duximus, uti quidem auctoritate nostra ordinaria, qua vigore privilegii episcopatus et iurisdictionis ordinariae nostrae muniti sumus, illud ipsi conferimus eumque ut quaeque per ipsum ex vi officio eius gesta, facta et expedita erunt robur suum, auctoritatem et fidem publicam habeant, cum omni solemnitate et decreto praesenti nostro mediante in regentem actuale iudicii et officii nostri cancellariae statuimus, creamus et ordinamus; qua huiusmodi eius deputatione, constitutione et creatione facta, illi facultatem et potestatem exercendi suum officium et praemissa, quae ad functiones eius peragendas colimant et pertinent, concessimus, quod ad fideliter matureque exequendum obstrictum fore et esse declaravimus litterasque praesentis creationis regentis cancellariae nostrae in forma solita et instrumenti diplomatici ex eadem cancellaria officii iudicii nostri extradere mandavimus ac conservando praesens decretum supramemorati adm. Rev. Regentis creationis et constitutionis suo in maiori robore et perpetua firmitate, illud his in actis

praesentibus curiae episcopalis nostrae, propria manu, circa appositionem et impressionem sigilli nostri, subscripsimus. (—) Josephus Eppus mp [LS].

II

Józef Rybiński biskup włocławski ustanawia takse dla kancelarii kościelnych na terenie własnej diecezji.

Warszawa, 29 kwietnia 1778 r.

Arch. Diec. Włocl., Ac. ep. 62(60b), s. 137—145. Fragment „Rozporządzenia pasterskiego na Diecezję Kujawską i Pomorską” ogłoszonego również drukiem. W tekście drukowanym taksa w postaci osobnej tabeli przy s. 12.

[s. 137]

^a Ułożenie ceny iurium kancelaryi ^a

Do dopełnienia wszelkiego porządku po konsystorzach naszych sądziemy być konieczną potrzebą ułożenia ceny, jak nazywają, iurium cancellariae, ażeby udający się w sprawach duchownych nie sarkali na zbytnie wymuszenia, a pracujące osoby mogły mieć dla siebie jakową przyzwoitość. Przeto ustanawiamy ją w języku łacińskim dla zachowania prawnych słów i żądamy, aby kopie onej po wszystkich kancelaryjach duchownych diecezji naszej na ścianie były zawieszone dla wygody powszechnej.

Taxa iuriam cancellariae fori spiritualis

authoritate ordinaria Il. Exc. et Rév.. D. Josephi Rybiński, Dei et Apostolicae Sedis gratia Ep. Vl. et Pom. Quibusvis cancellariis tam curiae suae episcopalis, quam consistoriorum generalium per totam dioecesim suam a. D. 1778 praescripta et sub poenis inferius vallatis in contravenientes irremissibiliter extendendis exacte observanda

[s. 138]

	A	fl.	gr.
Absolutionis exequendae instrumentum a canone, si quis		18	—
Absolutionis exequendae in totum a censuris		8	—
Absolutionis exequendae a censuris personae mortuae		18	—
Admissio cuiusvis verificati privilegiati apostolici		18	—
Admissio notarii apostolici		18	—
Admissio confraternitatis cuiuscunque			gratis
Admissio indulgentiarum et ss. reliquiarum			gratis
Admissio facultatis absolvendi ab haeresi reservatis			gratis
Admissio literarum ^b apostolicarum pro celebratione missae in oratorio privato		18	—
Administratio abbatae aut canonicatus pro ratione redditus a 100 per		2	—
Aggravatio censurarum		4	—
Amotio vicarii provisi ab ecclesia		4	—

a—*a Na marginesie.*

b *W całej podstawie konsekwentnie przez jedno t.*

	fl.	gr.
Appellationis ad acta susceptio cum illius transumpto	3	—
Applicatio presbiteri alicui ecclesiae	4	—
Approbatio iuris patronatus	18	—
Approbatio officiosa inscriptionis summarum a respectivorum beneficio- rum possessoribus solvenda a 100 per	3	—
Approbatio arendae beneficii ecclesiastici pro anno	6	—
Approbationis ad excipiendas fidelium confessiones instrumentum, quod typo impressum singulis annis super novo exemplari debet dari cum approbatione ^a consueti sigilli, aut saltem super veteri prorogari	1	—
Approbatio complanationis cuiuscunque in rebus gravioribus magisque lucratis	18	—
[s. 139] — in minoribus	6	—
Arrestum cum ad citationem	3	—
Arresti relaxatio	2	15
Assumptio coadiutoris ad canonicatum vel ecclesiam parochialem cum transumpto	18	—
Attestatio validitatis testimonii ex libro metricis deprompti aut alterius cuiusvis instrumenti	3	—
Audientia seu receptio iuramenti expletique testimonium	3	—

C

Citatio simplex cum copia	1	8
Citatio peremptoria nullo expectato monitorio cum copia	2	15
Citatio cum inhibitione	2	15
Citatio in causa matrimoniali	5	—
Commenda ecclesiae parochialis	8	—
Commenda beneficii ecclesiastici tenutori	3	—
Commissio ad instituendum prout a literis institutionis		
Commissio ad recipiendam resignationem beneficii	5	—
Commissio revisionis beneficii aut fundi alicuius	6	—
Commissio revisionis capellae privatae	8	—
Commissio recipiendi iuramentum a sponsis super libero statu, aut quod neuter illorum in vitam prioris mariti vel respective uxoris machina- tus fuerit	4	—
Commissio cognoscendi praetensiones ad testatorem habitas cum facul- tate decidendi	18	—
Commissio ex nobili, ut aiunt, officio ad effectationem ^b cuiusvis, praeter ven. fiscalem	8	—
[s. 140] Commissio vero ipsa ex nobili officio, sumptu partis reae habita		

^a *Druk.*: appositione.

^b *Druk.*: affectationem.

fl. gr.

tamen ratione personae, distantiae loci, cum iusto et discreto modamine per iudicem determinando est expedienda.

Consensus super commutatione beneficiorum	18	—
Consensus super inscribenda coadiutoria	36	—
Creatio canonici honorarii cathedralis	54	—
— collegiatae	18	—
Commissio ad expediendas inquisitiones	4	—
Commissio ad dispensandum in gradibus consanguinitatis et affinitatis		gratis
Communicatio facultatum apostolicarum		gratis
Constitutio procuratoris officiosa cum transumpto	3	—

D

Decretum interlocutorium cum transumpto	3	—
Decretum vim definitive continens	8	—
Decretum excommunicationis in contumaciam partis citatae latum	4	—
Decretum ex controversiis partium in causa iuris	12	—
Decretum ex inquisitionibus in causa facti	16	—
Decretum commissionis pro inquisitionibus	4	—
Decretum remissionis causae ad primam instantiam	6	—
Decretum institutionis ad ecclesiam prout a literis institutionis.		
Decretum in causa iuris patronatus	36	—
Decretum in causis matrimonialibus	60	—
Deputatio decani foranei	15	—
Deputatio coadiutorium temporalis beneficiato inhabili reddito	8	—
Designatio executorum post intestatum clericum	8	—
[s. 141] Dimissoriales ex dioecesi	12	—
Dimissoriales ad ordines	5	—
Dismembratio ecclesiae filialis a matrice pro ratione reddituum filialis a 100 per	5	—
Dispensatio vigore gratiarum apostolicarum cum pauperibus in contra- hendis super impedimentis matrimonii ibidem expressis		gratis
Dispensatio super esu carniurn et lacticiniorum diebus prohibitis		gratis

E

Effectuatio censurarum	4	—
Erectio canonicatus seu cuiusvis beneficii ecclesiastici a 100 per	5	—
Examen cuiusvis testis in iudicio tam ordinario quam commissoriali per	3	—
Executio provisionis apostolicae ad beneficia prout a literis institutionis.		

F

Facultas exponendi Sanctissimum		gratis
Facultas benedicendi apparamenta ecclesiastica		gratis

	fl.	gr.
Facultas celebrandi in ecclesia non consecrata aut polluta	3	—
Facultas transferendi obligationem ab uno altari ad aliud	4	—
Facultas expurgandi sepulchra ac sepelindi ossa cum publica devotione	4	—
Facultas conflandi argenteriam ecclesiasticam	2	—
Facultas dividendi res ecclesiasticas	3	—
Facultas egrediendi monialibus et intrandi in illarum monasteria . . .		gratis
Facultas exhumandi corpus defuncti ex causa legitima ad affectationem partis	18	—
[s. 142] Facultas levandi summam capitalem a 100 per	3	—
Facultas episcopo pontificalia exercendi		gratis
Facultas minorum ordinum clerico stola utendi	3	—
Facultas clerico iuramentum in iudicio saeculari praestandi item crimi- naliter agendi	3	—
Facultas assistendi matrimonio vagorum habita prius notitia de libero illorum statu	8	—
Facultas celebrandi missas in dioecesi		gratis
Facultas commorandi extra locum beneficii ob iustam causam	3	—
Facultas reconciliandi ecclesiam pollutam		gratis
Facultas baptisandi aut benedicendi matrimonium extra ecclesiam ob causam rationabilem	10	—
Facultas absolvendi devotionem 40 horarum		gratis
Facultas introducendi processionaliter ss. reliquias		gratis
Facultas dispensandi pro foro interno		gratis
Facultas celebrandi missam in cubiculo penes cadaver	8	—

I

Indultum celebrandi in capella publica ad annum	12	—
Indultum pro oratorio privato pro quolibet anno	18	—
Indultum super bannis sive denuntiationibus ante benedictionem matri- monii praemitti debitis ex rationibus legitimis tantum concedendum a magnificis dignitariis	120	—
— a nobilibus possessionatis	78	—
— ab aliis pauperioribus et civibus	36	—
— a subditis	18	—
— personis vere pauperibus concurrentibus iustis causis eiusmodi in- dultum extradendum est		gratis
Innovatio erectionis ecclesiae parochialis	54	—
[s. 143] — beneficii simplicis	36	—
Ingrossatio quorumvis documentorum a quovis folio in utraque parte	1	—
Inscriptio compromissi cum extracto	6	—
Inhibitio sepulturae corporis extra parochialem ecclesiam donec quarta pars solvatur funeralium	6	—

	fl.	gr.
Inscriptio patrimonii cum transumpto	8	—
Inscriptio causae ad regestrum vocandarum	—	12
Interdictum aut illius relaxatio	4	—

L

Litterae cridae seu edictum in vim citationis generalis ad quemlibet effectum	3	—
Litterae testimoniales suscepti alicuius s. ordinis	1	8
Litterae habilitatis Romam	18	—
Litterae passus cum attestazione presbiterii nullis censuris innodati	3	—
Litterae institutionis ad praelaturam vel canonicatum cathedralem	108	—
— ad praelaturam vel canonicatum colegiatae	54	—
— ad beneficium curatum amplioris redditus	50	—
— ad beneficium curatum tenuisus	24	—
— ad simplex, uti altarium, mansionarium etc.	12	—

M

Manifestatio seu protestatio contra aliquem in quacunque cathegoria cum transumpto	4	—
Mandatum ad directam responsionem	3	—
Mandatum contra testes	3	—
Mandatum executivum ad satisfaciendum decreto	5	—
Mandatum extradendi profugum ex ecclesia	gratis	
Monitorium simplex cum copia	2	—
Monitorium viso robore	2	15
Monitorium non viso robore	3	—
Manutentio circa primum beneficium ad 6 menses pro ratione redditus a 100	3	—

P

[s. 144] Processus cum toto iuris gradu alias omnes instantias continens a singulis foliis in utraque parte 40 rigarum	2	—
Privilegium super decimis, advocatiis pro ratione redditus a 100	5	—

Q

Quietatio de processu vel aliis praetensionibus	3	—
Quietatio executorum dativorum dum fit dispositio rerum morte intestati defuncti clerici redictarum, recepto prius ab ipsis de perceptis et expensis calculo, a quolibet 100 massae substantiae	3	—

R	fl.	gr.
Recessus a lite cum transumpto	3	—
Recognitio rei alicuius officiosa	3	—
Repositio summae in cancellaria et delevata quietatio cum transumpto	3	—
Resignatio beneficii ecclesiastici	6	—
Revocatio commendae inhibitionis etc.	3	—

S

Salvus conductus primae instantiae cum additione et copia	5	—
Sequestrum proventuum beneficii	6	—
Sublevatio a censuris ratione contumaciae	4	—
Submissio de pendendo iudicato cum transumpto	3	—
Superaggravatio censurarum	8	—

T

Testimonium peracti concursus et habilitatis	15	—
Testimonium honestae conversationis	6	—
Testimonium de suscepta fide catholica		gratis
Testimonium pauperitatis Romam intuitu obtinendae dispensationis alicuius a S. Sede Apostolica		gratis
Transcriptum ex actis documentorum antiquissimo alias gothico cha- ractere scriptorum pro quolibet folio in quavis parte 20 rigarum	2	—

U

Unio ecclesiae filialis cum matrice pro ratione redditus ecclesiae filialis a quolibet 100 per	5	—
---	---	---

V

Verificatio literarum apostolicarum cum narratis	18	—
Venditio decimarum officiosa cum transumpto	6	—

Nota. 1-mo. Instrumenta quorum nulla hic facta est mentio (pro quibus tamen exigi potest moderata solutio) ad proportionem similium in praesenti tabella expressorum sunt solvenda.

Nota. 2-do. Sub pretextu appositionis sigilli ab actibus tam iudicialibus, quam gratorum, praeter superius appositam taxam, nihil est amplius exigendum.

Nota. 3-tio. Quaevis causae, transumpta, instrumenta, ex instantia fiscalis officii absque ulla solutione expediri debent.

Nota. 4-to. In omnibus et singulis expeditionibus personarum pauperum et miserabilium habenda est ratio, quibus instrumenta quaevis gratis semper pro Deo, aut saltem longe minori pretio sunt extrahenda.

Nota. 5-to. Serio et districte quibusvis cancelliarum officialistis praecipitur ne a recurrentibus sub quocumque quaesito colore amplius, praeter appositam taxam, exigere et extorquere praesumant; alioquin contravenientes poenam restitutionis in triplo exortae pecuniae ac alias pro qualitate excessus in ipsos per officia consistorialia ad instantiam partis conquestae indilate extendendas noverint se irremissibiliter incursuros.

WYKAZ BISKUPÓW WŁOCŁAWSKICH
1400—1818

Dla sporządzenia niniejszego wykazu nie przeprowadzono oddzielnej kwerendy źródłowej. Oparto go o dotychczasową literaturę przedmiotu, uzupełniając informacje z niej zaczerpnięte w szeregu wypadków danymi napotkanymi w aktach biskupich i kapitulnych wrocławskich przy okazji zbierania materiału do zasadniczego tematu niniejszej pracy. Stąd wykaz jest niepełny i niejedną brakującą w nim datę dalsze poszukiwania pozwoliłyby uzupełnić. Korzystałem dla w. XV—XVI głównie z pracy J. Fijałka, *Ustalenie chronologii biskupów wrocławskich*, Kraków 1894, oraz z pozostawionych przez tegoż materiałów rękopiśmiennych dotyczących diecezji wrocławskiej — Bibl. PAN w Krakowie, rkp. 4818. Daty bulli papieskich podałem z małymi wyjątkami za *Hierarchia catholica medii aevii*, v. 1, Monasterii 1913, v. 2, 1914; *Hierarchia catholica medii et recentioris aevi*, v. 3, Monasterii 1923, v. 4, 1935, v. 5, Patavii 1952, v. 6, 1958. Posługiwałem się również *Katalogiem biskupów obrządku łacińskiego przedrozbirowej Polski*, Z. Szostkiewicza drukowanym w *Sacrum Poloniae Millenium* t. I, Rzym 1954. Danych zaczerpniętych z wymienionych pozycji nie opatrzone przypisami.

W wykazie podano daty: nominacji królewskiej, elekcji biskupa przez kapitułę, bulli papieskiej z zatwierdzeniem na biskupstwie oraz objęcia rządów diecezji przez biskupa (tzw. niekiedy intronizacji). Umieszczono również daty bulli przenoszących biskupów z Włocławka na inną stolicę biskupią lub daty ich śmierci.

Biskup	Nominacja	Elekcja	Zatw.	Intron.	Przeniesienie (śmierć)
Mikołaj z Kurowa bp poznański	—	—	26 IV 1399	—	do Gniezna 23 I 1402
Jan Kropidło bp chełmiński	—	—	23 I 1402	—	† 3 III 1421
Jan Pella nominat płocki ¹	—	—	20 X 1421	—	† 5 IV 1428
Jan Szafraniec	—	23 V 1428	10 IX 1428	—	† 28 VII 1433
Władysław z Oporowa	—	1433	11 III 1434	—	do Gniezna 15 VI 1449
Mikołaj Lasocki ²	—	—	17 VI 1449	—	† 9 IX 1450
Jan Gruszczyński	—	6 I 1449	12 I 1451	—	do Krakowa 14 XII 1463

¹ Z nominacji papieża Mikołaja V, który chciał wówczas przenieść na biskupstwo wrocławskie Jakuba z Kurdwanowa.

² Nominat papieski nie objął nigdy rządów w biskupstwie.

Biskup	Nominacja	Elekcja	Zatw.	Intron.	Przeniesienie (śmierć)
Jan Lutek z Brzezia elekt krakowski	XII 1460	—	6 VII 1463	1 III 1464 ³	do Krakowa 19 X 1464
Jakub z Sienna nominat krakowski ⁴	—	—	19 X 1464	21 III 1465	do Gniezna 17 XII 1473
Zbigniew Oleśnicki	—	—	11 XII 1473	—	do Gniezna 12 X 1481 ⁵
Andrzej z Oporowa bp przemyski	—	—	12 X 1481	—	† przed 12 V 1483
Piotr z Bnina Moszyński, bp przemyski	—	1 VIII 1483	20 X 1483	—	† 7 III 1494
Krzysztof z Kurozwęk	—	1 VI 1493	1 IX 1494	—	† 5 IV 1503
Wincenty Przerembski, bp płocki	22 IV 1503	22 VI 1503	29 XI 1513	po 27 I 1504	† 20 IX 1513
Maciej Drzewicki ⁶ bp przemyski	2 X 1513	12 XII (I) 1513	4 XI 1513	12 XII 1513	Do Gniezna 4 VIII 1531
Jan Karnkowski bp przemyski	11 VI 1531	—	4 VIII 1531	31 VIII 1531	† 11 XII 1537 ⁷
Łukasz Górka woj. poznański	29 V 1538	—	25 VI 1538	—	† 14 (3?) X 1542
Mikołaj Dzierzgowski, bp chełmski	27 XI 1542 ⁸	9 II 1543	30 III 1543	—	Do Gniezna 19 II 1546
Andrzej Zebrzydowski bp chełmski	przed 6 XI 1545	—	19 II 1546	19 IV 1546	do Krakowa 25 II 1551
Jan Drohojowski bp chełmski	XI 1550	—	25 II 1551	6 IV 1551	† 25 VI 1557 ⁹
Jakub Uchański bp chełmski	przed 23 IX 1557	23 IX 1557	2 VI 1561	20 III 1558 ¹⁰	do Gniezna 31 VIII 1562
Mikołaj Wolski bp chełmski	—	18 IV 1562	31 VIII 1562	21 X 1562	† 3 III 1567
Stanisław Karnkowski	23 VI 1567	10 VII 1567	1 X 1567	—	do Gniezna 7 VIII 1581
Hieronim Rozrażewski	—	—	6 XI 1581	—	† 9 II 1600

³ B. Janiszewska-Mincer, *Jan Lutkowie (Lutek) z Brzezia*, PSB X, s. 444.

⁴ Z nominacji papieża Piusa II. Datę objęcia przez Jakuba diecezji wrocławskiej podano według F. Kiryka, *Jakub z Sienna*, PSB X, s. 366.

⁵ Ac. ep., 1 (107), f. 11.

⁶ Wszystkie daty dotyczące Drzewickiego podano według H. Rybusa, *Dwa źródła do biografii Drzewickiego*, Roczniki teologiczno-kanoniczne, III, 1957, z. 2, s. 363—364.

⁷ MHDVI., XIII, s. 42.

⁸ W. Pocięcha, *Arceybiskup Mikołaj Dzierzgowski*, Nasza Przyszłość, t. 2, Kraków 1947, s. 39.

⁹ S. Kot, *Jan Drohojowski*, PSB V, s. 381.

¹⁰ T. Wierzbowski, *Jakub Uchański arceybiskup gnieźnieński*, Warszawa 1895, s. 202.

Biskup	Nomi- nacja	Elekcja	Zatw.	Intron.	Przeniesienie (śmierć)
Jan Tarnowski bp poznański	—	—	12 VI 1600	—	do Gniezna 20 III 1604
Piotr Tylicki bp warmiński	—	—	14 VI 1604	—	do Krakowa 15 I 1607
Wojciech Baranowski bp plocki	—	—	14 V 1607	—	do Gniezna 28 VIII 1608
Maciej Pstrokoński bp przemyski	28 V 1608 ¹¹	—	5 XI 1608	—	† 30 VI 1609
Wawrzyniec Gembicki bp chełmiński	—	—	9 IV 1610	—	do Gniezna 14 III 1616
Paweł Wołucki bp łucki	—	—	18 V 1616	—	† przed 4 XI 1622 ¹²
Andrzej Lipski bp łucki	—	—	20 XI 1623	—	do Krakowa 2 XII 1630
Maciej Łubieński bp poznański	przed 6 II 1631 ¹³	—	24 III 1631	—	do Gniezna 27 XI 1641
Mikołaj Wojciech Gniewosz ¹⁴	—	—	13 I 1642	2 II 1642	† 7 X 1654
Florian Kazimierz Czartoryski bp poznański	ok. 15 X 1654 ¹⁵	—	31 V 1655	28 VII 1655 ¹⁶	do Gniezna 27 XI 1673 ¹⁷
Jan Gembicki bp plocki	przed 4 IX 1673	19 X 1673 ¹⁸	12 III 1674	27 IV 1674 ¹⁹	† przed 23 VIII 1674 ²⁰
Stanisław Sarnowski bp przemyski	—	—	24 V 1677	VIII 1677 ²¹	† 11 XII 1680
Bonawentura Madaliński, bp plocki	przed 23 I 1681	23 I 1681 ²²	2 VI 1681	31 VII 1681 ²³	† 11 XI 1691
Stanisław Dąbski bp plocki	—	—	7 VII 1692	—	do Krakowa 30 III 1700
Stanisław Szembek bp tyt. dionizejski	—	—	21 VI 1700	—	do Gniezna 7 VI 1706

¹¹ W. Sarna, *Biskupi przemyscy obrządku łacińskiego*, Przemyśl 1903, s. 220 i n.

¹² Ac. cap., 8 (223), f. 57.

¹³ Ac. cap., 8 (223), f. 244.

¹⁴ Daty według życiorysu w PSB, VIII, s. 114. Data bulli prekonizacyjnej w *Hierarchia catholica* o dwa dni wcześniejsza (16 I). Data objęcia rządów jest tu i datą pierwszego ingresu biskupa do Włocławka.

¹⁵ Ac. cap. 9 (222), f. 92 v.

¹⁶ Ac. ep., 30 (39), f. 1.

¹⁷ K. Piwarski, *Kazimierz Florian Czartoryski*, PSB IV s. 281, utrzymuje, że dopiero w styczniu 1674 r.

¹⁸ Ac. cap., 11 (226), f. 74. •

¹⁹ Ibid.

²⁰ Ibid., f. 109.

²¹ Ac. cap., 11 (226), f. 197.

²² Ibid., f. 316.

²³ Ibid., f. 324.

Biskup	Nominacja	Elekcja	Zatw.	Intron.	Przeniesienie (śmierć)
Konstanty Felicjan Szaniawski	przed 25 II 1706 ²⁴	—	25 VI 1706	—	do Krakowa 3 VII 1720
Krzysztof Antoni Szembek, bp poznański	30 X 1719 ²⁵	8 I 1720 ²⁶	22 VII 1720	29 VIII 1720 ²⁷	do Gniezna 22 VI 1739
Adam Stanisław Grabowski, bp chełmiński	12 I 1739 ²⁸	6 VIII 1739 ²⁹	15 VII 1739	22 X 1739 ³⁰	na Warmię 18 IX 1741
Walenty Aleksander Czapski, bp przemyski	11 V 1741 ³¹	20 XI 1741 ³²	20 XII 1741	21 III 1742 ³³	† 4 III 1751 ³⁴
Antoni Sebastian Dembowski, bp plocki	6 VI 1752 ³⁵	20 VII 1752 ³⁶	18 XII 1752	1 II 1753 ³⁷	† 21 IX 1763 ³⁸
Antoni Kazimierz Ostrowski, bp inflancki	6 V 1758 ³⁹	—	2 X 1758 koadiutor	—	do Gniezna 23 VI 1777
Józef Rybiński, bp tyt. ewareński	—	—	28 II 1773 koadiutor	1 V 1777 ⁴⁰	† 4 I 1806
Franciszek Malczewski	—	—	15 IX 1815 ⁴¹	5 XII 1815 ⁴²	do Gniezna 1818

²⁴ Ac. cap., 14 (230), f. 28.

²⁵ Ibid., f. 341 v.

²⁶ Ibid.

²⁷ Ibid.

²⁸ Ac. cap., 17 (235), s. 354.

²⁹ Ibid.

³⁰ Ibid.

³¹ Ac. cap., 17 (235), s. 576 i n.

³² Ibid., s. 179.

³³ Ibid.

³⁴ Ac. cap., 18 (237), f. 139 v. — por. A. Mańkowski, *Walenty Aleksander Czapski (h. Leliwa)*, PSB IV, s. 196.

³⁵ W. Konopczyński, *Antoni Sebastian Dembowski*, PSB IV, s. 84.

³⁶ Ac. cap., 18 (237), f. 168 v.

³⁷ Ibid.

³⁸ Ac. cap., 19(238), f. 267 v.

³⁹ W. Konopczyński, *op cit.*, s. 85.

⁴⁰ Ac. cap., 22 (241), f. 191.

⁴¹ Ac. cap., 27 (246), s. 421.

⁴² Ibid.

WYKAZ CYTOWANYCH ŹRÓDEŁ I LITERATURY

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Diecezjalne we Włocławku

Archiwum Biskupów Kujawsko-Pomorskich

Acta episcoporum 1—78

Gospodarcze (bez sygn.)

Pomoce archiwalne i kancelaryjne: formularze, kopiarze, inwentarze (bez sygn.)

Varia

Archiwum Konsystorza Generalnego Włocławskiego

Acta officialium 1, 2, 5.

Archiwum Kapituły Włocławskiej

Acta capituli Vladislaviensis 1—31

„Puncta” biskupów na kapitułę (bez sygn.)

Zbiór dokumentów pergaminowych 1—919

Zbiór dokumentów papierowych 1—119

Biblioteka Kapituły we Włocławku

Rękopisy 31, 85, 58, 172, 537

Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie

Acta capituli Gnesnensis 1

Acta consistorialia A 19, A 20, A 31

Wizytacje kolegiaty kruszwickiej E 1, E 44

Rękopisy Ms 56, Ms 56a

Archiwum Konsystorskie w Krakowie

Acta episcoporum 1, 28

Archiwum Kapitulne w Krakowie

Acta capituli Cracoviensis 1b, 3; rkp. 266

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

Zbiór dokumentów pergaminowych

(29 dokumentów, których odbiorcą było biskupstwo włocławskie, kilkanaście dokumentów, których wystawcą byli biskupi włocławscy)

Archiwum Publiczne Potockich 76

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Gdańsku

300 D/43, 300 D/44, 300 CCXXI

(kilkaset dokumentów i listów, których wystawcą był biskup włocławski i jego urzędnicy)

Archiwum Państwowe w Toruniu

Zbiór dokumentów

(kilkadziesiąt dokumentów i listów, których wystawcą był biskup włocławski)

Biblioteka Czartoryskich w Krakowie

Rękopisy 252, 253, 270, 271, 308, 311, 331, 332, 340, 403, 427, 686, 929

Biblioteka Jagiellońska w Krakowie

Rękopisy 38, 65, 348, 6287

Biblioteka PAN w Gdańsku

Kart. C. II. 1093

Biblioteka PAN w Krakowie

Rękopisy 3316, 4818, 6641

Zakład Dokumentacji Instytutu Historii PAN w Krakowie

Teki Ulanowskiego

Ossolineum we Wrocławiu

Rękopisy 156/II, 1989, 2731, 4874/I, 5185, 5209

Staatliches Archivlager Gettingen

Ordensbriefarchiv, Undatierte Stücke des XV Jahrh., Schbl., LXX, nr 72.

Źródła drukowane

Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta, ed. B. Ulanowski, vol. I. *Acta capitulorum Gnesnensis, Posnanensis et Vladislaviensis (1408—1530)*, Monumenta Medii Aevi Hist., t. XIII, Kraków 1894; vol. III pars 1. *Acta iudiciorum ecclesiasticorum dioecesium Plocensis, Vladislaviensis et Gnesnensis (1422—1533)*. Monumenta Medii Aevi Hist., t. XVIII, Kraków 1908.

Acta Tomiciana, t. 2, Poznań 1852.

Akt zbycia dóbr biskupich w Pomorsku, podał B. Ślaski, ZTNT 3 (1914—1916) s. 189.

Biskupa Hieronima Rozrażewskiego itineraria czyli rozkład podróży wizytacyjnych po Pomorzu, wyd. P. Czaplewski, TNT 3 (1914—1916).

Codex Diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae, wyd. M. Dogiel, t. I, IV, V, 1758—1764.

Codex epistolaris saeculi decimi quinti. Ex antiquis libris formularum [...] collectus opera A. Sokołowski et J. Szujski, t. I, Kraków 1876, t. II ed. A. Lewicki, Kraków 1891, Monumenta Medii Aevi Hist. t. II, XII.

Decretales Summorum Pontificum pro Regno Poloniae et constitutiones synodorum provincialium et dioecesanarum Regni eiusdem ad summam collectae, ed. Z. Chodyński et E. Likowski, t. 1—3, Posnaniae 1869—1883.

Dnevnik liublinskago sejma 1569 g., wyd. M. Kojalowicz, Petersburg 1869.

Dwa źródła do biografii Drzewickiego, wyd. H. Rybus, Roczniki Teolog.-Kanon., III z. 2, 1957.

Exhortatio visitationis synodalis z diecezji włocławskiej z w. XIV, wyd. W. Abraham, Archiwum Kom. Hist., V, Kraków 1889.

Epistolae Illustrium virorum in tres libros digestae opera Rev. Domini D. Stanislai Carncovii Episcopi Vladislaviensis et Pomeraniae in lucem editae, Cracoviae MDLXXVIII. Wyd. 2, [w.]: J. Długossii Hist. Pol. libri XII, t. II, Lipsiae 1713, pt. *Epistolae familiarum a magnis viris, Summis Pontificibus, Imperatoribus et Regibus [...] ad Stanislaum Karnkowski missae*.

Das Formelbuch des Dommherns Arnold von Protzan, wyd. W. Wattenbach, Codex Diplomaticus Silesiae V, 1862.

Instrukcja dla wizytatorów synodalnych w prowincji gnieźnieńskiej, wyd. B. Ulanowski, Archiwum Kom. Hist., V, Kraków 1889.

Inwentarz dóbr i dochodów biskupstwa włocławskiego z r. 1534, wyd. B. Ulanowski, Archiwum Kom. Hist., t. X, Kraków 1916.

Inwentarze dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego z XVII w., wyd. L. Zytkowicz, Fontes TNT 38, Toruń 1957.

Jagiellonki Polskie, opr. A. Przeździecki, t. 3, Cracoviae 1868.

Kilka uwag o statutach synodów diecezjalnych krakowskich z XIV i XV stulecia, wyd. B. Ulanowski, Archiwum Kom. Hist., t. V, Kraków 1889.

Kodeks Dyplomatyczny Małopolski, t. 2, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1886.

- Kodeks dyplomatyczny Polski*, t. 1—2, wyd. L. Ryszczyński, A. Muczkowski, 1847—1853.
- [Korespondencja] *Andrzeja na Więcborku Zebrzydowskiego biskupa wrocławskiego i krakowskiego Korespondencja z lat 1546—1553*, wyd. W. Wisłocki, Kraków 1878. *Acta historica res gestas Poloniae illustrantia*, 1.
- Korespondencja Hieronima Rozrażewskiego*, wyd. P. Czaplewski t. 1—2, Fontes TNT 30, 31, Toruń 1937, 1939—1947.
- Liber cancellariae Stanislai Ciolek*, wyd. J. Caro, Archiv für österreichische Geschichtsforschung, 45, 52 Wien 1871, 1879.
- Liber formularum ad ius Polonicum nec non canonicum spectantium in codice Regiomontano asservatarum*, wyd. B. Ulanowski, Archiwum Kom. Prawn., I, Kraków 1895.
- Materiały do dziejów kolegiaty pultuskiej*, wyd. B. Ulanowski i S. Zachorowski, Archiwum Kom. Hist., X, Kraków 1916.
- Materiały do historii ustawodawstwa synodalnego w Polsce w XVI w.*, wyd. B. Ulanowski, Archiwum Kom. Prawn., I, Kraków 1895.
- Matricularum Regni Poloniae Summaria*, wyd. T. Wierzbowski, t. III—V, Warszawa 1905—1961.
- Monumenta Historica Dioecesis Vladislaviensis*, I—XXVI, Włocławek 1881—1912, 1949.
- Pommerelisches Urkundenbuch bis zum Ausgang der pommerelischen Selbständigkeit (1309)*, wyd. M. Perlbach, Gdańsk 1886.
- Praktyka w sprawach małżeńskich w sądach duchownych diecezji krakowskiej*, wyd. B. Ulanowski, Archiwum Kom. Hist., V, Kraków 1889.
- Regesta episcopatus Wratislaviensis*, wyd. C. Grünhagen, C. Korn, Wrocław 1864.
- Regesty wybranych zapisek z akt działalności arcybiskupów gnieźnieńskich*, wyd. H. Rybus, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne, t. 3, z. 1—2, Lublin 1961.
- Revisio bonorum episcopatus Vladislaviensis facta a. 1598*, ed. L. Żytkowicz, Fontes TNT 37, Toruń 1950.
- Starodawne prawa polskiego pomniki*, t. I, wyd. A. Z. Helcel, Warszawa 1856.
- Statuta synodalia dioecesis Vladislaviensis et Pomeraniae*, ed. Z. Chodyński, Warszawa 1890.
- Statuty kapituły katedralnej wrocławskiej*, z materiałów [...] S. Chodyńskiego wydał [...] J. Fijałek, Kraków 1915.
- Testamentum olim Rev. D. Hieronymi comitis a Rozdrażew Ep. WL.*, MHDVI. II, 1882.
- Uchańsciana czyli zbiór dokumentów wyjaśniających życie i działalność Jakuba Uchańskiego*, wyd. T. Wierzbowski, t. 2 — w dodatku dokumenty z lat 1557—1562, które z Archiwum Kapituły Kujawskiej zebrał [...] Z. Chodyński, Warszawa 1885.
- Visitationes archidiaconatus Pomeraniae Hieronymo Rozrażewski VI. et Pom. episcopo factae*, ed. S. Kujot, Fontes TNT I—III, Toruń 1897—1899.
- Visitatio archidiaconatus Pomeraniae sub [...] auspiciis Bonaventurae de Niezelsko Madański [...] a [...] Andrea Albinowski archidiacono [...] a. 1686 et 1687 peracta*, wyd. P. Panske, Fontes TNT XV, Toruń 1912.
- Zbiór statutów synodalnych polskich powszechnych w prowincji gnieźnieńskiej*, wyd. Z. Helcel, *Starodawne prawa polskiego pomniki* 1, 1856.

Opracowania

- Abraham W., *Ustawodawstwo kościelne o archiwach*, Archeion 4, 1928.
- Arlamowski K., *Postulaty badawcze w zakresie archiwistyki*, Archeion 37, 1963.
- Bibliografia literatury polskiej okresu Odrodzenia (materiały)*, oprac. K. Budzyk, R. Polak, S. Stupkiewicz, (Warszawa) 1954.
- Bielecka J., *Organizacja i działalność kancelarii ziemskich i grodzkich wielkopolskich XIV—XVIII w.*, Archeion XXII, 1954.

- Bock F., *Päpstliche Sekretregister und Kammerregister. Überblick und Ergänzung früherer Studien zum Registerwesen des Spätmittelalters*, Archivalische Zeitschrift 59, 1963.
- Boratyński L., *Najdawniejsze relacje biskupów polskich o stanie diecezji z archiwum Kongregacji del Concilio w Rzymie*, Kraków 1916.
- Börsting H., *Geschichte der Matrikeln von der Frühkirche bis zur Gegenwart*, Freiburg 1959.
- Breslau H., *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland u. Italien*, 1, Berlin 1958.
- Catalogus codicum manu scriptorum Musei principum Czartoryski Cracoviensis*, v. 1, wyd. J. Korzeniowski, Kraków 1887—1893.
- Cheney C., *English Bishops' Chanceries 1100—1250*, Manchester 1950.
- Chodyński Z., *Biblioteka kapituły wrocławskiej*, MHDVI., XXVI, Wrocław 1949.
- *Biskupi sufragani wrocławscy*, Wrocław 1906.
- *Konsystorze w diecezji kujawsko-pomorskiej*, Wrocław 1914.
- *Notariusze kapituły wrocławskiej*, Kwartalnik Teologiczny, 1905.
- *Pomorze*, Encyklopedia Kościelna, wyd. M. Nowodworski, 20, s. 563—588.
- *Sekularyzacja dóbr duchownych w Polsce*, ibid., 24, s. 615—622.
- *Szczegół do historii archiwum diecezji wrocławskiej*, MHDVI., XXIV, 1910.
- *Wrocławska diecezja*, Encyklopedia Kośc., wyd. M. Nowodworski, 32, s. 55—80.
- *Zamki, pałace i rezydencje biskupów wrocławskich*, MHDVI., XXIV, 1910.
- Chodyński Z., *Biskupi w Polsce*, Encyklopedia Kośc. wyd. M. Nowodworski, 2, s. 375.
- *Instygator*, jw., 8, s. 212.
- *Notariusz*, jw., 16, s. 417—426.
- Czaplewski P., *Tytułarny episkopat w Polsce średniowiecznej*, odb. z Roczników TPNP, Poznań 1915.
- *W sprawie sprzedaży pomorskich majątków biskupich 1564 r.* ZTNT 33 (1914—1916).
- *Wykaz oficjałów gdańskich i pomorskich od 1467—1824*, RTNT 19, 1912.
- Damalewicz S., *Vitae Vladislaviensium episcoporum*, Cracoviae 1642.
- Długosz T., *Biskupi polscy XVII i XVIII w., obsada, dyspensy, taksy*, Roczniki Teolog. Kanon., 5, 1958, z. 2.
- *Biskupia visitatio liminum*, Collect. Theolog., XIV, 1933.
- Dworzaczek W., *Łukasz Górka*, PSB VIII, s. 410—412.
- Engel B., *Die mittelalterlichen Siegel der Fürsten, der Geistlichkeit u. des polnischen Adels im Thorner Stadtarchiv*, Abhandlungen zur Landeskunde der Provinz Westpreussen, 1902, z. XI.
- Ekart J., *In nomine Domini Amen. Questio Juridica. De jurisdictione Episcopi [...] In lectorio Collegii Iuridici Universitatis Cracoviensis publicae disputationi proposita a. D. MDCXI [...]*, Cracoviae Typis Universitatis 1691.
- Fiala Z., *Dyplomatika jedna nebo dvě?*, Archivní Časopis, 1960, z. 1.
- Fijałek J., *O archidiakonach pomorskich i urzędnikach biskupich w archidiakonacie pomorskim diecezji wrocławskiej w XII—XV w.* RTNT 6, Toruń 1899.
- *O tytułowaniu się biskupów w wiekach średnich przez wyrazy Dei et Apostolicae Sedis gratia*, Przewodnik Nauk. i Lit., 21 (1893).
- *Ustalenie chronologii biskupów wrocławskich*, Kraków 1894.
- Forstreuter K., *Zur Frage der Registerführung in der zentralen Deutschordenskanzlei*, Archivalische Zeitschrift, 52, 1956.
- Friedberg M., *Klientela świecka biskupa krakowskiego w w. XII—XIV. Ze studiów nad organizacją społeczeństwa w Polsce Średniowiecznej*. Studia historyczne ku czci St. Kutrzeby, t. I, Kraków 1938.
- *Kancelaria miasta Krakowa do połowy XVIII w.*, Archeion 24, 1955.
- Fruhmman T., *Studien zur Kanzlei u. zum Urkundenwesen der Erzbischöfe von Mainz (1289—1373)*, Frankfurt 1940.
- Giry A., *Manuel de diplomatique*, Paris 1925.

- Glemma T., *Z dziejów Archiwum Kapituły Katedralnej Krakowskiej*, Polonia Sacra, IV, 1951.
- Górski K., *Wojciech z Żychlina*, PTPN Prace Kom. Hist., IX, zesz. 1, Poznań 1936.
- Grabowski J., *Notariusz w ustawodawstwie kościelnym*, Collect. Theol., 16, 1935.
- Groth P., *Nieznana mapa diecezji włocławskiej*, Zapiski historyczne 25, 1960.
- Grzywacz J., *Nominacja biskupów w Polsce przedrozbiorowej*, Lublin 1960.
- Gumowski M., Haisig M., Mikucki S., *Sfragistyka*, Warszawa 1960.
- Hierarchia catholica medii aevi* [...] per C. Eubel, Monasterii v. 1 1913, v. 2 1914; *Hierarchia catholica medii et recentioris aevi*, v. 3 per G. van Gulik et C. Eubel, Monasterii 1923; v. 4 per P. Gauchat, Monasterii 1935; v. 5 per R. Ritzler et P. Sefrin, Patavii 1952, v. 6, 1958.
- Inglot S., *Stosunki społeczno-gospodarcze ludności w dobrach biskupstwa włocławskiego w pierwszej połowie XVI w.*, Lwów 1927.
- Inwentarz rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej nr 6001—7000*, Cz. I 6001—6500, oprac. A. Jałbrzykowska, J. Zathej, Kraków 1962.
- Janidłowski J., *Processus iudiciarius ad praxim fori spiritualis Regni Poloniae conscriptus auctore* [...] Jacobo Janidlovio Bozantino [...] Cracoviae 1643.
- Janiszewska-Mincer B., *Jan Lutkowic (Lutek) z Brzezia*, PSB X, s. 443.
- Janociana sive clarorum atque illustrium Poloniae autorum maecenatumque memoriae miscellae*, vol. III, Varsoviae 1819.
- Karnkowski S., *De iure Provinciali terrarum Maiorumque Civitatum Prussiae*. Cracoviae 1574.
- Katalog rękopisów kapitulnych katedry krakowskiej*, cz. 1 Kodeksa rękopiśmienne 1—228, wyd. I. Polkowski, Kraków 1884.
- Kętrzyński S., *Zarys nauki o dokumencie polskim wieków średnich*, Warszawa 1934.
- Kiryk F., *Jakub z Sienna*, PSB X, s. 364.
- Klapper J., *Ein Schlesiisches Formelbuch des 14 Jahrh.*, Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens 60, 1926.
- Koceniak J., *Antoni Sebastian Dembowski biskup włocławski i pomorski. Sylwetka z czasów saskich*, Warszawa 1953. *Studia historico-ecclesiastica* 8.
- Kolberg A., *Ein preussisches Formelbuch des 15 Jahrh.*, Zeitschrift für die Geschichte und Alterthumskunde Ermlands, H. 27—29, Jh. 1887—1890, Brunsberg 1891, s. 173.
- Konopczyński W., *Antoni Sebastian Dembowski*, PSB V, s. 83—85.
- Korytkowski J., *Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasowie i metropolici polscy*, t. 2, Poznań 1888.
- Korzeniowski J., *Zapiski z rękopisów Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu*, Archiwum do dziejów Literatury i Oświaty w Polsce, t. 11, Kraków 1910.
- K[ossowski] H., *Prowizja kanoniczna*, Encyklopedia Kośc. wyd. M. Nowodworski, t. 21, s. 529—534.
- Kośtuś W., *Władztwo Polski nad Łęborkiem i Bytowem. Studium historyczno-prawne*, Wrocław 1954. *Studia nad Historią Państwa i Prawa*, Ser. II, t. 2.
- Kot S., *Jan Drohojowski*, PSB V, s. 380—382.
- Kruszyński J., *Urząd biskupi w hierarchii Kościoła katolickiego*, Księga pamiątkowa ku czci J. E. Ks. Bpa M. Fulmana, Lublin 1939 cz. 1.
- Kujot S., *O majątkach biskupich na Pomorzu*, RTNT II, Toruń 1880.
- Kürbisówna B., *Studia nad kroniką wielkopolską*, Poznań 1952.
- Kurpas J., *Początki ksiąg metrykalnych*, Archiwa, Biblioteki, Muzea Kościelne, 2, z. 1—2, Lublin 1961.
- Kutrzeba S., *Historia źródeł dawnego prawa polskiego*, cz. 1—2, Lwów (1926).

- Kutrzeba S., Fijałek J., *Kopiarz rzymski Erazma Ciolka z pocz. XVI w.*, Archiwum Kom. Hist., XIII, Kraków 1923.
- Kwolek J., *Naukowa organizacja archiwów kościelnych*, Przegl. Teolog., 11 1930; toż: *Nasza Myśl Teologiczna*, 1. 1930.
- Leesch W., *Methodik, Gliederung u. Bedeutung der Archivwissenschaft*, w: *Archivar u. Historiker*, Berlin 1956.
- Lengnich G., *Geschichte der Preussischen Lande Königlich Polnischen Anteils II*, Danzig 1723.
- Librowski S., *Archiwum Diecezjalne we Włocławku 1945—1958*, Kronika Diecezji Włocławskiej, 1958 i odb.
- *Archiwum Diecezji Włocławskiej*, ZTNT XIII, 1947.
- *Kapituła katedralna włocławska*, *Studia historico-ecclesiastica* 5, Warszawa 1949.
- *Sprawa rzekomych synodów diecezji włocławskiej po 1641 r.*, *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, t. 2, z. 1—2, Lublin 1961.
- *Zmagania o katolicyzm i polskość ziemi bytowskiej i lęborskiej*, *Nasza Przeszłość*, VIII, Kraków 1958.
- Liedtke A., *Archiwa kościelne na Pomorzu, ich stan i potrzeby*, ZTNT IX.
- Lipiewicz A., *Questio iuridica de Dignitate Episcopali [...] pro obtenta in utroque Jure Licentia publice ad disputandum in Lectorio Collegii CC. DD. Jureconsultorum proposita*. A. D. MDCCLXII Cracoviae.
- Luschek F., *Notariatsurkunde und Notariat in Schlesien von den Anfängen (1282) bis zum Ende des 16 Jahrhunderts*, Weimar 1940, *Hist. Diplom. Forschungen* hrsg. von L. Santifaller, Bd. 5.
- Mańkowski A., *Walenty Aleksander Czapski (h. Leliwa)*, PSB IV, s. 195.
- Meisner H. O., *Allgemeine archivische Schriftkunde und Fragen der Archivwissenschaft*, *Archivalische Zeitschrift*, 54, 1958.
- *Urkunden u. Aktenlehre der Neuzeit*, wyd. 2, Leipzig 1952.
- Mikołaj Wojciech Gniewosz, PSB VIII, 146—147.
- Mikucki S., *Początki notariatu publicznego w Polsce*, Przegl. Hist., 37, 1937.
- *Mianowanie notariuszy publicznych imperiali auctoritate w diecezji krakowskiej i łwowskiej w XIV w.*, *Studia historyczne ku czci S. Kutrzeby*, t. I, Kraków 1938.
- Monomachia Parisowa z Menelausem przekładania Jana Kochanowskiego*, z rękopisu wydał i wstępem opatrzył W. Budka, Kraków 1926.
- Morawski K., *Andrzej Patrycy Nidecki*, Kraków 1892.
- Morawski M., *Synod diecezjalny w dawnej Polsce*, *Ateneum Kapłańskie* 39, (1937) i odb.
- *Materiały do dziejów Łodzi w archiwum kapituły katedralnej włocławskiej*, *Rocznik Łódzki II*, 1931.
- Novy R., *Listiny pražských biskupů XI—XIV století*, *Acta Universitatis Carolinae — Philosophica et Historica*, 5, Praha 1960.
- Padacz W., *Notariusze w procesach beatyfikacyjnych*, *Polonia Sacra* IX, 1957.
- Pfitzner J., *Besiedlungs-, Verfassungs- u. Verwaltungsgeschichte der Breslauer Bistumslandes*, Reichenberg 1926.
- Piasecki P., *Praxis episcopalis [...] in qua varia summorum Pontificum et sacrorum S.R.E. congregationum [...] decreta referuntur*, Kraków 1627.
- Pitz E., *Das Registraturwesen des Fürstbistums Osnabrück in 16, 17 und 18 Jahrhundert*, *Archivalische Zeitschrift*, 59, 1963.
- Piawski K., *Kazimierz Florian Czartoryski*, PSB IV, s. 281.
- Plezia M., *Z zamierzeń edytorskich Tadeusza Czackiego*, *Studia Źródłoznawcze*, t. 8, Warszawa — Poznań 1963.
- Pociecha W., *Arcybiskup Mikołaj Dzierżgowski*, *Nasza Przeszłość*, t. 2, Kraków 1947.
- *Maciej Drzewicki, kanclerz, arcybiskup gnieźnieński (1467—1535)*, PSB V i rozszerzona odb.

- *W sprawie wydawnictwa Aktów Tomicjanów*, Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej, z. 3, Kórnik 1939—1946.
- Polski Słownik Archiwalny, oprac. A. Bachulski, K. Konarski, A. Wolff, Warszawa 1952.
- Pstrokoński M., *Die recte gerendo Episcopatu Monita Domestica a Mathia de Buzenin Pstroconio [...] Nepotibus suis Mathiae et Stanislao fratribus germanis Lubienius olim data [...]*, Posnaniae 1629.
- Richalski M., *Quadruga sacerdotum*, Wilnae 1707.
- Rybus H., *Kilka uwag o zniszczonych aktach arcybiskupów gnieźnieńskich i o nieznanym życiorysie Piotra Gamrata*, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne, t. 2, 1960, z. 1—2.
- Schilmann Beiträge zum Urkundenwesen der Bischöfe von Cammin, Marburg 1907.
- Sebáněk J., Dušková S., *Panovnická a biskupská listina v českém státě doby Václava II*, Rozprawy ČAV, LXXI/4, Praha 1961.
- Seeliger G., *Die Registerführung an deutschen Königshof bis 1493*, Mitt. des Inst. für Öst. Geschichte III Ergänzungsband.
- Semkowicz W., *Uwagi o początkach dokumentu polskiego*, Kwart. Hist., 49, 1935, s. 1.
- Senkowski J., *Materiały źródłowe do genezy skarbu publicznego w Polsce w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, Archeion XXIII, 1954.
- Siebkę J., *Die Gegenreformation im Lande Bütow*, Gryfia 1940.
- Silnicki T., *Dzieje i ustrój Kościoła na Śląsku do końca w. XIV*, Historia Śląska, t. 2, Kraków 1939.
- *Ordo visitationis z początku XV w.*, Z dziejów Kościoła w Polsce, studia i szkice historyczne, Warszawa 1960, s. 483.
- Skowrońska A., *Kilka niedrukowanych dokumentów Tomasza I z. 1. 1239—1259*, Sobótka 13, 1958, nr 2.
- S[otkiewicz] A., *Biskup*, Encyklopedia Kośc. wyd. M. Nowodworski, t. 2, s. 359—372.
- *Instytucja kanoniczna*, jw. t. 8, s. 214—216.
- *Kollacja kanoniczna*, jw., t. 10, s. 512—516.
- Stopniak F., *Sprawa odzyskania akt konsystorza lubelskiego z pracowni Akademii Umiejętności w Krakowie*, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne, t. 6, 1963.
- Subera I. L., *Józef Rybiński, biskup włocławski i pomorski*, Polonia Sacra, 8, 1956, z. 3—4.
- *Terytorium diecezji włocławskiej i pomorskiej*, Prawo kanoniczne, IV, 1961.
- Sułkowska I., *Księgi polskiej kancelarii koronnej w 2-jej połowie XV w.* Studia Źródłoznawcze 6, 1961.
- Sułowski Z., *Najstarsze dokumenty biskupstwa hobolińskiego*, Roczniki Historyczne 19, 1952.
- Topolski J., *Rozwój latyfundium arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII w.*, Badania z dziejów społecznych i gospodarczych 40, Poznań 1955.
- Třeštík D., *Formularze czeskie XIII w.*, Studia Źródłoznawcze, VII, 1962.
- Vetulani A., *Prawne stanowisko oficjalów biskupów w Polsce w XV stuleciu*, Studia historyczne ku czci S. Kutrzeby, 1, Kraków 1938.
- Weise E., *Das Urkundenwesen der Bischöfe von Samland*, Altpreus. Monatschrift 59, 1922.
- Wierzbowski T., *Jakub Uchański arcybiskup gnieźnieński (1501—1581)*, Uchańsciana t. V, Warszawa 1895.
- Wisłocki W., *Katalog rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego*, cz. 1, Kraków 1887—1891.
- Wikariusz generalny czyli officyal, Przegląd Kościelny pod red. W. Jaskulskiego 14, 1892.
- Wolff A., *Metryka Mazowiecka, układ pierwotny, sposób rejestracji*, Warszawa 1929.

- Wutke K., *Über schlesische Formelbücher des Mittelalters*, Quellen und Darstellungen zur schlesischen Geschichte, 26, 1919.
- Wyczawski H., *Wprowadzenie do studiów w archiwach kościelnych*, Warszawa 1956.
- Zachorowski S., *Sądy synodalne w Polsce*, Rozprawy Ak. Um., wyd. fil. hist. 54 (1911).
- Zakrzewski W., *Stanisław Górski i jego prace historyczne. Propozycja i zarys programu konkursu*. Rozprawy Ak. Um., wyd. hist. fil., ser. 2, t. 27, Kraków 1909.
- Żytkowicz L., *Studia nad gospodarstwem wiejskim w dobrach kościelnych XVI w.*, Warszawa 1962.

KANZLEI DER BISCHÖFE VON WŁOCŁAWEK IN DER REGISTERBUCHZEIT (15.—18. JAHRHUNDERT)

(Zusammenfassung)

Forschungen über die Kanzleien werden im Rahmen zweier Disziplinen geführt: der Urkundenlehre (Diplomatik) und der Archivkunde. In der vorliegenden Arbeit wird hauptsächlich die archivalische Seite dieser Problematik behandelt — ihr Zweck ist es, die Organisation der bischöflichen Kanzlei darzustellen und daneben, oder vielleicht vor allem, den darin angewachsenen Aktenbestand wiederherzustellen, zu klassifizieren und zu charakterisieren.

Unter dem Begriff „bischöfliche Kanzlei“ wird in diesem Studium die Kanzlei der *curia episcopalis* verstanden. Die Forschungen umfassten die in der Archivkunde sogenannte Registerbuchzeit. Als Grenzdaten wurden willkürlich die Jahre von um 1400 (Anfänge eines schon sicherlich bestehenden Registerbuches in der Kanzlei von Włocławek) bis 1818 (letztes Jahr des Bestehens der Diözese in ihren historischen Grenzen) gewählt.

Einführung.

Die Quellengrundlage wurde hauptsächlich in dem Diözesanarchiv in Włocławek aufgefunden, wo die meisten aus der bischöflichen Kanzlei stammenden Akten aufbewahrt werden. Ein Teil dieser Akten wurde aber zerstreut und sie sind heute im Hauptarchiv der Alten Akten in Warszawa, der Jagiellonischen Bibliothek und der Bibliothék des Czartoryski-Museums zu Kraków sowie in dem Ossolineum in Wrocław zu finden.

Kapitel I: Die Organisation des Bistums (Verwaltungsorgane der Diözese als akten-erzeugender Faktor).

Der Bischof als Oberhaupt der Diözese hat seine Macht unmittelbar in der *curia episcopalis* ausgeübt, indem er eine kleine Gruppe von Wirtschafts- und Gerichtsbeamten und seine eigene Kanzlei bei sich hielt. Von dieser Kanzlei wurde der Bischof selbst und seine (insbesondere Gerichts-) Beamten betreut, ein Teil der Dokumentation der Tätigkeit dieser Beamten (hauptsächlich des Landgutsverwalters) entstand jedoch ausserhalb der eigentlichen Kanzlei. Der Bischof berief auch Kommissionen, die meistens zu Visitationszwecken benutzt wurden. Ihre Dokumentation ist ebenfalls ausserhalb der Kanzlei der *curia* entstanden. Sie wurde zwar an diese abgeliefert, behielt aber dort ihre Selbständigkeit und bildete später im Domkapitelarchiv eine besondere Serie.

Seine gesetzgebende Gewalt hat der Bischof auch an den Diözesansynoden ausgeübt. Die Synodalstatuten wurden des öfteren in seiner Kanzlei ausgefertigt. Gesondert entstand nur die Dokumentation der durch die Synode für einen begrenzten Wirkungsbereich, z. B. für die Abgabensammlung, eingesetzten Beamten.

In der Zeit der Amtsbekleidung durch einen Bischof konnten für eine bestimmte Zeit Administratoren (beim Verlassen der Diözese durch den Bischof für einen längeren Zeitabschnitt — in der Diözese Włocławek zweimal zwischen 1400 und 1818) und Koadjutoren

berufen werden. Die Akten dieser Ämter wurden dann mit den Kanzleiakten der entsprechenden Bischöfe zusammengefügt.

Als von der *curia episcopalis* vollkommen gesonderte Ämter waren die Generaloffiziate in Włocławek und Gdańsk tätig. Beide hatten eigene Kanzleien und haben eine reiche Aktendokumentation hinterlassen. Auch ein drittes Amt existierte gesondert: das Weihbischofsamt (zeitweise deren zwei: für Włocławek und für Pommerellen). Es hat keine so ausgebaute Kanzlei, als die Offiziate und die *curia episcopalis* gehabt, trotzdem aber wurden darin auch eigene Akten erzeugt.

Das mit dem Bischof in der Diözese mitregierende Domkapitel hatte seine eigene Kanzlei; ausserhalb dieser Kanzlei entstand jedoch die Dokumentation der Tätigkeit einiger Domkapitelbeamten und -Kommissionen.

In dem Verwaltungszentrum der Diözese waren somit mehrere Ämter mit eigenen Kanzleien tätig. Des Bischofs eigene Kanzlei war diejenige der *curia episcopalis*.

Das Amt eines Bischofs in Polen beschränkte sich nicht auf kanonische Rechte. Jeder Bischof war als Senator zugleich Mitglied des polnischen Reichstags (*sejm*). Dem Bischof-Senator diente dieselbe Kanzlei, mit deren Hilfe er seine Diözese verwaltete.

Kapitel II: Die Kanzlei der *curia episcopalis*.

Es wäre richtiger, über die Kanzleien einzelner Bischöfe als über die Kanzlei des Bistums zu sprechen. Diese Tatsache wird durch den Personalwechsel, der zugleich mit dem Wechsel im Bischofsamt erfolgte sowie durch die Unterbrechung der Amtstätigkeit während der Sedisvakanz unterstrichen. Das Amtsbereich der Kanzlei war bedeutend: Diözesanverwaltung, bischöfliche Gerichtsbarkeit (die auch die Leibeigenen in den Landgütern umfasste) und die politische Tätigkeit des Bischofs. Die Kanzleien waren beweglich — sie reisten zusammen mit dem Bischof umher.

Die Betreuung der Kanzlei lag in den Händen des bischöflichen Hofbeamten — des Kanzlers. Der eigentliche Leiter war aber der *notarius curiae*, der immer, wenigstens seit dem 15. Jh., ein *notarius publicus* sein musste. Das übrige Personal — die Schreiber — konnte bis zu 10 Personen zählen. Die Kanzlei unterhielt sich selbst aus den von den Parteien eingezahlten Gebühren; ihre Leiter erhielten einträgliche Benefizien.

Die Aktenproduktion der Kanzlei war schon im 15. Jh. beträchtlich. Sie setzte sich aus den Amtsschreibstücken mit den *privilegia* (im Bereich des Kirchen- und Patrimonialrechts) an der Spitze, den Gerichtsurkunden, den Hirtenbriefen und Mandaten, als Rundschreiben verfasst, sowie dem Briefverkehr zusammen. Seit dem 15. bis zum 18. Jh. hielten sich im allgemeinen drei Siegelarten in Gebrauch: das grosse und das kleine Siegel, sowie das Signet. Die bischöflichen *privilegia* bedurften einer Besiegelung durch das Domkapitel.

Die Kanzlei war zugleich der Empfänger der an den Bischof gerichteten Akten, was aber nicht auf alle Aktenarten zutraf. Die zugunsten des Bistums ausgestellten *privilegia* gingen direkt in das Domkapitelarchiv über, wo seit dem Hochmittelalter ein gesondertes Empfängerarchiv anwuchs.

Kapitel III: Die in der Kanzlei anwachsenden Akten.

Zum Forschungsgegenstand können hier vor allem die eigenen Akten der Kanzlei gemacht werden, da der Eingang, hauptsächlich Korrespondenz, vollkommen zerstreut wurde. Die eigenen Akten sind hauptsächlich Kanzleiregister. Als sicheres Datum für eine Registerführung in Włocławek kann das Jahr 1401 für die Offizialats- und die Domkapitelkanzlei gelten. In derselben Zeit mussten sie auch in der Kanzlei der *curia episcopalis* geführt werden, die wahrscheinlich schon um die Hälfte des 14. Jhs. damit begonnen hat. An der Spitze soll eine Serie von amtlichen Registerbüchern der bischöflichen Kanzlei, die *acta episcoporum*, genannt werden. Bis heute sind 30 Registerbücher der 30 Bischöfe in Reinschrift und ein Protokollbuch eines Bischofs erhalten geblieben. Bis ins 16. Jahrhundert wurden in einem Buch gewöhnlich Register mehrerer Bischöfe untergebracht, später umfasste

manchmal ein bischöfliches Register mehrere (bis 5) Bücher. In den *acta episcoporum* wurde eine Registrierung der Tätigkeit des Bischofs (das Itinerar und die priesterlichen Handlungen) geführt; ausserdem wurde folgendes registriert: *privilegia* und Amtsschriftstücke, die in der Kanzlei ausgestellt wurden, Dokumentation der Gerichtsverhandlungen *in curia*, Verwaltungsmaterial *pro informatione* des Bischofs und seiner Beamten sowie Dokumente und Aussagen dritter Personen.

Seit dem Ausgang des 16. Jhs. begann eine neue Serie, die *metrica ordinatorum et confirmatorum*, ein Register der geweihten Priester und der Konfirmierten, aus dieser Hauptserie sich abzusondern. Registerführung für die aus der Kanzlei ausgehenden Briefe lässt sich erst im 16. Jh. feststellen. Die bis auf heute erhalten gebliebenen Bücher dieser Art aus der Kanzlei von Włocławek sind nur ganz wenige. Die eingehenden Briefe wurden erst am Ausgang des 18. Jhs. registriert.

Die Wirtschaftsregister sind entweder mit den laufenden Gutsverwaltungsangelegenheiten oder mit der ab und zu erfolgenden Kontrolle der Rechtstitel der Inhaber von bischöflichen Gütern verbunden. Einige davon, seit den Anfängen des 16. Jhs., sind erhalten geblieben.

In den bischöflichen Kanzleien sammelte sich auch das mit der Ausübung von öffentlichen Funktionen verbundene Material an; es waren Berichte von den Gesandtschaften, Verhandlungen, sowie einiges, infolge historischen Interesses von seiten des Bischofs angesammeltes Material.

Die Mehrheit des Aktenmaterials ist in der Kanzlei in der Gestalt von Registerbüchern entstanden. Lose Akten wurden im allgemeinen vernichtet. Eine Einordnung der Akten nach Sachgebieten begann in der Kanzlei von Włocławek erst seit dem Übergang unter die preussische Herrschaft, obwohl gewisse Tendenzen in dieser Richtung schon früher zu beobachten waren.

Einige Akten entstanden auch in der *curia* ausserhalb der eigentlichen Kanzlei. Es waren die Akten des Schatzmeisters (Rechnungen des bischöflichen Hofes) und des Landgutverwalters. Sie sind bis auf heute nur in Bruchstücken erhalten geblieben.

Kapitel IV: Akten der Kanzlei der *curia episcopalis* im Domkapitelarchiv.

Nach dem Tode eines Bischofs wurden die Kanzleiakten aufgeteilt: Kirchensachen wurden in das Domkapitelarchiv übertragen, das übrige wurde an die Familie des Verstorbenen übergeben. Die Einteilung der Akten sah hier jedesmal anders aus. Ein Brauch, die Kanzleiregisterbücher im Archiv zu niederlegen, entstand am Ausgang des 15. Jhs., obwohl die Urkunden hier schon wahrscheinlich seit dem 12. Jh. aufbewahrt wurden. Die die Landgüter betreffenden Wirtschaftsakten kamen einmal ins Archiv, ein andermal in die Hände von privaten Erben.

Das Archiv befand sich in der Domkirche und unterstand der Obhut von besonderen Beamten.

INDEKS OSÓB I NAZW GEOGRAFICZNYCH

Indeks nie obejmuje tablic poza tekstem i streszczenia w języku niemieckim. W przypisach pominięto nazwy miast będących miejscami wydań pozycji cytowanej literatury oraz siedzib archiwów, których archiwalia cytowano. Nazwiska i imiona autorów wydrukowano kursywą. Położenie miejscowości określono według jednostek podziału administracyjnego Rzeczypospolitej przedrozbiorowej podając przy wsiach — powiat, przy miastach — województwo. Stosowano skróty: bp — biskup, mto — miasto, pow. — powiat, woj. — województwo, ws — wieś, zag. — zaginiony. Określenia w rodzaju: marszałek, kanclerz itp. użyte bez bliższego wyjaśnienia oznaczają urzędników dworu biskupiego.

- Abraham Władysław* 110, 115, 234
Akwizgran, mto w Niemczech 134
Albani Aleksander, kardynał 164
Albinowski Andrzej, sufragan wrocławski 27, 48
Albrecht, książę pruski 131, 139
Aldobrandini Hipolit, kardynał 41
Aleksander, król polski 57
Aleksander VI, papież 130, 133, 182
Aleksander zob. *Myszyński Aleksander*
Andrzej, notariusz 134
Anna Jagiellonka, królowa polska 154, 203
Annibal z Kapui, nuncjusz 102, 194
Augsburg, mto w Niemczech 95
August II, król polski 108, 113, 163, 164, 188, 219
Augustyn zob. *z Uniejowa*
- Bajer Andrzej Ignacy*, oficjał wrocławski 102, 166
Baliński Jan, notariusz 70
Bandhkowo zob. *Będków*
Baranowski Wojciech, bp wrocławski 7, 156, 180, 233, 245, 262
Baranów, ws w pow. sandomierskim 199
Barcin, mto w woj. kaliskim — parafia 19
Bardziński Wojciech, sufragan wrocławski 27
Barnim IX, książę szczeciński 133
Bartłomiej zob. *z Kruszwicy*
Batory Andrzej, kardynał 217
- Batory Stefan* zob. *Stefan Batory*
Bąszczak Jan, poddany z Żywocina 107
Bąszczak Marcin, poddany z Żywocina 107
Begiel Jan, kanonik wrocławski, notariusz 66, 71, 74, 75, 101, 146, 177
Bełęcki Bonawentura, koniuszy 31
Belchecki Jakub, marszałek 31, 36, 38
Benedykt XIV, papież 83, 99
Benedykt, proboszcz w Grucznie 150
Berlin, mto 172
Bernacki Józef, mieszczanin gdański 202
Będków (Bandhkowo), mto w woj. łęczyckim 185
Będzin, mto w woj. krakowskim 152, 154
Biały Kamień, mto w Inflantach 155
Bielany, ws k/Warszawy 162
Bielecka Janina 238
Bieńkowski Jan, kanonik wrocławski, audytor 40, 71
Bignusland Mikołaj, kapelan 32
de Birka Jan, notariusz 69
Biskup Marian 111
Blinowski Andrzej, sufragan wrocławski, ekonom 33, 36
Błędowski Mateusz, dziekan wrocławski 50
z Bnina Piotr (Moszyński), bp wrocławski 46, 81, 92, 96, 129, 201, 261
Bobrovis Maciej, notariusz 69
Bock Fryderyk 8
Bochański Stanisław, organista w Byczynie 202
z Boczek Jarand, kanonik wrocławski 111
Boczkowski Antoni, burgrabia plocki 36/37

- Bodzanta, arcybiskup gnieźnieński 78
 Bogatko Ignacy, podskarbi 37
 Bolognetti Albert, nuncjusz 41, 147
 Bona, królowa polska 33
Boratyński Ludwik 83
Börsting Henryk 174
 Borukowski Jan, podkanclerzy koronny 202
 Borycki Kazimierz (z Kozanowa), komisarz dóbr 221
 Borzyszewski Andrzej Róża, arcybp. gnieźnieński 33
 Brzymieński Stanisław, notariusz 43
 Brandenburgia s. 131
 Brdów, mto w woj. brzeskim
 — parafia 19
Breslau Harry 8
 Brody, wś w pow. tczewskim (zag.) 233
 Bronisław, wś w pow. inowrocławskim 179
 Broniszewo, wś w pow. radziejowskim
 — parafia 19
 Brześć (Kujawski), mto 86
 — gród 228
 — województwo 196
 z Brzezia Jan Lutek, bp włocławski 96, 122, 123, 261
 z Brzezin Adam, medyk 32
 Brzeziński Adam, kanonik włocławski notariusz 28
 Brzeziński Marcin, marszałek 31
 Brzeziński Mikołaj, kanonik włocławski 50, 71
 Brzeziński Wojciech, kanonik włocławski 150
 Brzeźno, wś w pow. inowrocławskim 120
 Brzostów, wś w pow. opoczyńskim
 — wójtostwo 192
 Brzyszewski Wojciech, kanonik włocławski, audytor 40
 Bucki Tomasz, notariusz 71
 Buchholtz Henryk Ludwik, dyplomata pruski 88
Budka Włodzimierz 145, 146
 Budzisz Stanisław, notariusz 68
 Budziszewski Franciszek, notariusz 72
Budzyk Kazimierz 146
 Buszyński Klemens, ekonom arcybpi 33
 Bużenin zob. Pstrokoński Maciej
 Byczyna, wś w pow. radziejowskim
 — kościół 202, 203
 Bydgoszcz, mto w woj. inowrocławskim 84, 163, 199, 248
 — dekanat 19, 25
 — oficjalat 18, 25
 — parafia 19
 z Bydgoszczy Wojciech, notariusz
 Bylina Łukasz, notariusz 70
 Bylina Marcin 134
 Bytów, mto 19, 133
 — okręg (ziemia) 17, 19, 20, 88, 165, 194
 Bzowo, wś w pow. świeckim 73, 77
 Caligari Jan Andrzej, nuncjusz 152, 217
Caro Jakub 115
 Charbicki Krzysztof, sufragan włocławski 24, 158, 161, 179, 205, 246
 Charbrowo, wś w okręgu łębskim 18
 Chełm, mto 56
 — diecezja 71, 76
 Chełm zob. Stolcemberg
 Chełmce (Chełmica Większa), wś w pow. radziejowskim 81, 128, 201, 229
 — klucz 18, 134
 Chełmno, mto
 — diecezja 20, 28, 249
 Chełmski Jan, kapelan 69
Cheney Krzysztof Robert 8
 Chlewiska, wś w pow. brzeskim 70, 151
 Chociszewski Jan, kanonik włocławski, audytor 40
 Chodecz, mto w woj. brzeskim 13
Chodyński Stanisław 10—12, 14, 18—21, 23, 25, 27, 28, 33, 39, 40, 61, 68, 69, 78, 80, 110, 112, 114, 116, 128, 134, 149, 151, 225, 230, 235, 237—239, 242, 243, 245—249
Chodyński Zenon 10, 11, 20, 21, 40, 43, 67, 79, 83, 115, 139, 161
 Chojnacki Andrzej, wikariusz kruszewicki 176
 Chomentowski Mikołaj Socha, kanonik włocławski, regent kancelarii 73
 Chomentowski Wojciech, notariusz 72
 Chorzęcin, wś w pow. brzezińskim
 — parafia 19
 Chyczewski Marian Ignacy, kanonik włocławski, archiwariusz 236, 244
 Cichrowski (Czuchrowski) Paweł, kanonik włocławski 44, 86
 Ciechocin, wś w pow. lipnowskim 69
 — klucz 18, 19, 91, 104, 134, 151, 233
 — parafia 19
 Ciołek Erazm, bp płocki 221
 Ciołek Stanisław, bp poznański 115
 Curecus Adam, proboszcz kurzelowski
 Cybulski Jan, marszałek 31

- Czacki Tadeusz 14, 143, 154, 249
Czaplewski Paweł 18, 23—25, 149
 Czapski Walenty Aleksander, bp włocławski
 50, 61, 83, 166, 243, 248, 263
 Czarnocin, ws w pow. piotrkowskim 157
 — klucz 18, 19
 — parafia 19
 Czarnocki Jan, notariusz 70
 Czartoryski Florian Kazimierz (na Klewaniu),
 bp włocławski 31, 36, 40, 49, 66, 72, 98,
 103, 104, 117, 160, 161, 175, 177, 188,
 191, 221, 239, 262
 Cząstkowski Andrzej, marszałek 31
 Czechy 102
 Czernicki Mikołaj, wódarz pomorski 34
 Częstochowa, mto w woj. krakowskim 188, 248
 Czosnowski (z Obór) Samuel, kantor wło-
 cławski 25, 26, 159, 160, 201, 202
 Czuchrowski zob. Cichrowski
 Czyżewski Ignacy Stanisław, kanonik włocław-
 ski, regent kancelarii 72, 171
- Danków (Dankowice), ws w pow. lelowskim
 150
 Dąbrowice (Dobrovia), mto w woj. łęczyckim
 189
 Dąbrowski Baltazar, regent kancelarii 73
 Dąbrowski Józef, notariusz 68
 Dąbrowski Stanisław, archidiakon kurzelowski,
 kanclerz 65
 Dąbrowski zob. Schlapp
 Dąbrówka (Barcińska), ws w pow. bydgoskim
 — parafia 19
 Damascenus zob. z Opoczna
 Dąmbnicki Stanisław, podskarbi 32
 Dąmbiski (z Lubrańca) Stanisław, administra-
 tor, późn. bp włocławski 29, 58, 72, 78,
 79, 92, 98, 107, 161, 162, 230, 262
 Dąbski Zygmunt, wojewoda brzeski 162
 Dembowa Góra zob. Dembowski
 Dembowski Jan, sufragan włocławski 27
 Dembowski (z Dembowej Góry), bp wło-
 cławski 26, 36, 39, 40, 41, 51, 66, 72, 73,
 75, 79, 84, 90, 99, 102, 105, 167, 168,
 195, 196, 199, 202, 209, 212, 213, 218,
 219, 226, 238, 239, 251, 263
 Dekar, drukarz 21
 Dersław zob. Żółtowski
 Długosz Jan, kanonik krakowski, kronikarz
 133, 141, 226
Długosz Teofil 10, 20, 26, 53, 83
- Dobrovia zob. Dąbrowice
 Dobrowicz Maciej, notariusz 68
 Dobrcz (Dóbrcz), ws w pow. bydgoskim
 — klucz 19
 Dobrzyń, mto n/Wisłą
 — ziemia 18
 Dobrzejewice, ws w pow. lipnowskim
 — parafia 19
Dogiel Maciej 145, 168
 Dolski Piotr (syn Jana z Dolska), kanonik
 włocławski, notariusz 69, 94, 179, 186
 Domaniewski Stanisław, sufragan włocławski
 27
 Drezno, mto w Niemczech 113, 219
 Drogoszewski Filon, kuchmistrz 31
 Drohojowski Jan, bp włocławski 30, 31, 65,
 70, 89, 92, 134, 135, 137—140, 179, 187,
 221, 245, 261
 Drozdowski Maciej, sekretarz 101
 Drożdżyński, ksiądz 39
 Drzewicki Maciej, bp włocławski 26, 31, 32,
 41, 51, 56, 65, 67, 69, 70, 74, 76, 89, 94,
 96, 100—102, 104, 108, 109, 121, 125—
 —127, 130—135, 146, 151, 152, 176, 178,
 179, 185, 187, 190, 194, 198, 200—202,
 208—210, 212, 221—224, 226, 227, 237,
 239, 242, 247, 261
 Duchnicki Andrzej, archidiakon pomorski 46
 Dunin Wolski Piotr, bp plocki 159
Duškova Saša 6
 Dutkowski, proboszcz bydgoski 248
Dworaczek Włodzimierz 56
 Dzierzgowski Mikołaj, bp włocławski 32, 65,
 70, 92, 97, 100, 134, 136, 137, 152, 179,
 182, 183, 187, 209, 212, 237, 239, 261
 Dziewulin (Dziewuliny), ws w pow. piotr-
 kowskim
 — wójtostwo 104, 105, 150
- Egert Jan 197
Ekart Jan 9
Engel Bernard 95, 96
 Erazm Ciołek zob. Ciołek Erazm
 Europa 25
- Fabian zob. Luzjański
 Fahl Jan Franciszek, notariusz 60, 72, 251
 Falenty, ws k/Warszawy 18, 19, 38
 Feliks (syn) Piotra z Grzegorzewa, nauczyciel
 w Rzeczy 176

- Ferdynand, król rzymski 131
Fiala Zdenek 5
Fijalek Jan 11, 17, 21, 24, 25, 48, 80, 91, 110—112, 126, 130, 221, 224, 237, 260
Flemming Jan Henryk, feldmarszałek saski 108, 163
Forstreuter Kurt 127, 224
Franciszek I Rakoczy, książę Siedmiogrodu 188
Francja 170
Friedberg Marian 6, 29, 30, 34, 39
Fruhmann Teodor 8
Fulman Marian Leon, bp lubelski 20
- Gacki, szlachcic 228
Gadomski Wojciech, archidiakon pomorski 36
Gallus, przeor dominikanów 201
Gałczyński Jan, scholastyk wrocławski, kanclerz 41, 56, 63—65, 101
Gałków, wś w pow. brzezińskim 134
— parafia 19
Gamrat Piotr, arcybp gnieźnieński 10, 206
Gamszkiewicz Józef, proboszcz łagowski 73
Gardliński Paweł, kanonik wrocławski 241
Garnysz Maciej Grzegorz, dziekan wrocławski, audytor 113, 163, 227, 228
Gawroński Hieronim, notariusz 70, 178
Gazomia, wś w pow. piotrkowskim
— wójtostwo 105
Gądkowski Bartłomiej, archidiakon krakowski 78
Gdańsk, mto 20, 25, 28, 57, 61, 69, 76, 77, 87, 91, 94, 100, 102, 104, 108, 109, 131, 133, 136, 138, 140, 162, 164, 165, 187, 190, 196, 204, 205, 208, 240, 248, 250
— archiwum 14
— klasztor brygidek 86, 204
— klasztor dominikanów 201
— kościół św. Jana 85
Gembarth Józef, kanonik łowicki 73, 169
Gembice (Gębice), mto w woj. brzeskim 133
— parafia 19
Gembicki Jan, bp wrocławski 161, 262
Gembicki Piotr, dziekan wrocławski 66
Gembicki Wawrzyniec, bp wrocławski 31, 32, 38, 44, 49, 50, 66, 71, 78, 98, 107, 152, 156, 157, 161, 179, 180, 182, 190, 220, 222, 238, 245, 251, 262
Gerward, bp wrocławski 32, 120
Geszkau Kacper, opat oliwski 147
Giry Artur 8
- Giza Aleksander Baltazar*, kanonik wrocławski 48
Glemma Tadeusz 234
Glogier Jan, proboszcz nowski 192
Gniewosz Mikołaj Wojciech (z Oleksowa), bp wrocławski 25, 26, 36, 40, 53, 59, 61, 66, 67, 72, 98, 104, 151, 152, 159, 175, 179, 181, 183—185, 192, 196, 197, 209, 210, 245, 247, 262
Gniezno, mto 11, 49, 56, 77, 113, 114, 120, 121, 123, 128, 130, 131, 133, 136, 139, 140, 142, 146, 157, 190, 223, 234, 238, 249
— archidiecezja 11, 12, 19, 20, 68, 77, 95, 122, 125, 152, 157, 176, 190, 249
— archiwum 14, 15
— arcybiskupstwo 33, 37
— prowincja kościelna 234
Golczewski Wojciech, podkomorzy 31
Golicki Wincenty, notariusz 69, 176, 186
de Golye Andrzej, notariusz 69
Golańczewski (z Golańczy) *Maciej*, bp wrocławski 19, 92, 95, 120, 201
Golańczewski (z Golańczy) *Zbylut*, bp wrocławski 89, 111, 198
Golębiowski Łukasz 141
z Gorzkowic Wojciech (syn) *Jakuba*, notariusz 69, 185
Gostomski Stanisław, wojewoda rawski 204
Gostynin, mto w woj. rawskim 102
Gośniewski Bartłomiej, archidiakon kruszewicki 44
Górecki Mikołaj, notariusz 70
Górka (z Górki) *Łukasz*, bp wrocławski 32, 40, 41, 56, 63—65, 70, 92, 97, 100, 134—137, 187, 189, 190, 209, 239, 245, 261
z Górki Bartłomiej (syn) *Jana*, notariusz 69
z Górki Maciej 109
Górski Karol 221
Górski Stanisław, kanonik krakowski 142—146, 226
Grabica, wś w pow. piotrkowskim
— klucz 18, 19, 233
Grabkowo (Grabecow), wś w pow. kowalskim 28
Grabowski (z Grabowa) *Adam Stanisław*, bp wrocławski 36, 51, 72, 75, 144, 166
Grabowski Andrzej, notariusz 72
Grabowski Jan, kanonik gnieźnieński 71
Grabowski Ignacy 66, 78
Gradowski Wawrzyniec, starosta sobkowski 35

Grochowicki Jan Wojciech, administrator diecezji 49
 Grochowicki (z Grochowisk) Jan, kanonik wrocławski, notariusz 69
 Grodnerus Stanisław, notariusz 70
Groth Paweł 91
 Grotowski Józef, notariusz 73
 Grotowski Sebastian, sędzia 40
 Gruczno, ws w pow. świeckim 150
 Grumkau (Grumbkow) Fryderyk Wilhelm, pruski mąż stanu, 218
 Gruszczyński Andrzej, kanonik wrocławski, wikariusz na Pomorzu 25
 Gruszczynski Jan, bp wrocławski 35, 68, 96, 121, 224, 260
 Grzegorz XIII, papież 159, 194, 211
 Grzegorzew, mto w woj. łęczyckim 176
 Grzymalanka Dorota 197
 Grzymała Jan, notariusz 71, 107, 250
Grzywacz Jerzy 22, 23, 53
 Gulczewo, ws w pow. plockim 90, 251
Gumowski Marian 105
 Gyemyolkowo zob. Jemiołkowo

Handelsman Marceli 175
 Heilsberg (Lidzbark), mto na Warmii 144
Helcel Zygmunt Antoni 110, 123, 211
 Helt Jan 197
 Henryk (Legnicki), bp wrocławski 92, 124
 Henryk, notariusz 68
 Henryk Walezy, król polski 146, 147, 226
 Heynigk Bonawentura, kanonik wrocławski, audytor 40
 Hoppe Józef, regent kancelarii 73
 Hoppenbruch, ws w pow. gdańskim 91, 201
 Hozjusz Stanisław, kardynał 141, 142, 146
 Hubiński Józef, notariusz 30, 37, 72
 Hungaria zob. Węgry

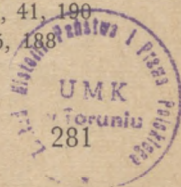
Ilinieński Krzysztof, marszałek 31
 Inflanty
 — biskupstwo 213
Inglot Stefan 18, 32
 Innocenty X, papież 160
 Innocenty XIII, papież 219
 z Inowłódza Mikołaj, kapelan 69
 Inowrocław (Iunivladislavia), mto 198, 199
 — dekanat 19
 — gród 228
 — województwo 196

Insula Minor zob. Żuławy
 Italia 8
 Iwanowice, mto w woj. kaliskim 32
 Iwański Franciszek, proboszcz w Nieszawie 199
 Iwański Józef Antoni, archidiakon gnieźnieński, oficjał gdański 90
 Izbica, mto w woj. brzeskim
 — dekanat 19
 z Izdbicy Jan, notariusz 68
 Izdbieński Benedykt, bp poznański 107
 Jabłonna, ws k/Warszawy 72
 Jagiellonki 142, 146
 — zob. Anna, Zofia
 Jagodowicz Sebastian, notariusz 158, 179
 Jaktorowski Andrzej, marszałek 31, 70
 Jakub, notariusz 68
 Jakub, oficjał wrocławski 111
 Jakub, wójt wolborski 120
 Jakub zob. z Kalisza, z Kurdwanowa, z Nowychstawów, z Orzyszewa, z Przeczna, z Sienna
Jalbrzykowska Anna 168
 Jan Kropidło, bp wrocławski 32, 67, 68, 83, 84, 95, 96, 101, 110—112, 124, 125, 201, 235, 260
 Jan, sołtys w Chlewiskach 151
 Jan, sufragana wrocławski 112
 Jan zob. de Birka, Pella, ze Słupowa, z Turubina
 Janidłowski Jakub 42, 62, 78, 114
Janiszewska-Mincer Barbara 261
 Jankowski Jan, notariusz 72
 Jankowski Janusz, marszałek 31
Janocki Jan Daniel 143
 Janusz, arcybp gnieźnieński 152
 Janusz, sołtys z Brzeźna 120
 Januszkiewicz Józef Stanisław, kanonik wrocławski, kapelan 32
 Jarand zob. z Boczek
Jaskulski Władysław 42
 Jastrzembski Franciszek, kustosz kruszwicki, notariusz 70, 76
 Jastrzebowski Paweł, archidiakon pomorski 148, 246
 Jaśmiński Mikołaj, podkomorzy 31
 Jehrok Jerzy, wódarz pomorski 34
 Jemiołkowo (Gyemyolkowo), ws w pow. sieradzkim 176
 Jerzy I, książę wołoski 133

- Jerzy zob. z Wiślicy
 z Jeżewa Paweł, kanonik wiślicki 65
 Judycki Mateusz, kanonik kruszwicki, archidiacon pomorski 67
 Juliusz II, papież 130, 138
- Kack Wielki, wś w pow. gdańskim
 — klucz 18
 Kakulkowo (Caculkowo), wś 68
 z Kalenia Maciej, instygator 41
 Kalisz, mto 13
 z Kalisza Jakub, pleban lubotyński 69
 Kallembach Jerzy 197
 Kamieniec (Podolski), mto
 — diecezja 68
 Kamień, mto na Pomorzu Zach. 8
 — diecezja 19
 z Kamieńca Erazm, podkomorzy 31
 Kamieński Dominik, kanonik włocławski, ofi-
 cjał pomorski 25, 34, 35
 Kanigowski Franciszek, sufragani włocławski
 27
 Karnkowo, wś w pow. lipnowskim 141
 Karnkowski Jan, bp włocławski 26, 46, 65,
 70, 74, 76, 96, 100, 101, 104, 109, 130,
 134—137, 179, 190, 209, 210, 239, 242,
 245, 261
 Karnkowski Stanisław, bp włocławski 32, 34,
 36, 38, 41, 45, 49, 65, 71, 92, 94, 97, 99,
 105, 107, 131, 134, 139—146, 150—154,
 195, 204, 212, 213, 218, 223, 226, 242,
 245, 261
 Karol V, cesarz 131, 134
 Karski Maciej, dziekan kruszwicki, kanclerz
 44, 65, 193
 Kartuzy, wś w pow. mirachowskim
 — klasztor 200
 Kaszczorek, wś k/Torunia 91, 165
 Kazimierz Jagiellończyk, król polski 145, 202,
 225
 Kazimierz Wielki, król polski 22, 198, 199
 Kazimierz, książę kujawski i łęczycki 198
 Kazimierz (Kaźko), książę szczeciński 199,
 202
 Kętrzyński Stanisław 5, 9, 15, 111, 115,
 119—125, 154, 175, 177, 210, 211
 Kętrzyński Wojciech 115
 Kicko, wś w pow. radziejowskim 81, 201
 Kiemla Wojciech, mieszczanin wolborski 197
 Kierski Wawrzyniec, dziekan włocławski
 i kruszwicki 70
- Kijewski Henryk, notariusz 71
Kiryk Feliks 221, 261
 Kitowicz Jędrzej, kantor wolborski 176
Klapper Józef 125
 Klemens, ofiçał pomorski 25
 Klemens VII, papież 135
 Klemens VIII, papież 155
 Klemens X, papież 161
 Klewań zob. Czartoryski
 Kliński Krzysztof, koadiutor pelpliński 148
 Kłobia, wś w pow. brzeskim 198
 Kłodawa, wś w pow. tczewskim 191
 Knyszyn, mto na Podlasiu 146
 Kochanowski Jan, poeta 145, 146
Kojalowiec Michał 145
Kolberg August 112
 Kolonia, mto w Niemczech
 — diecezja 86
 Koło, mto w woj. kaliskim 188
 Komorsk (Wielki), wś w pow. nowskim 39,
 91, 125
 — klucz 18, 38, 39, 151
 z Komorska Stanisław, marszałek 31
 Konarski Daniel, opat oliwski 87, 198
 Konarski Jan, bp krakowski 206
Konarski Kazimierz 5
Konopczyński Władysław 168, 263
 Konstancja, mto w Niemczech 23, 112
 Konopnicki Tomasz, notariusz 70, 178
 Korczbok Jan, dziekan gnieźnieński, sta-
 rosta włocławski 35
 Koronowo, mto w woj. inowrocławskim
 — klasztor 23
Korzeniowski Józef 136, 143, 144, 229
Korytkowski Jan 121, 131
 Koss Mikołaj, kanonik włocławski 36
 Kostka Mikołaj, opat pelpliński 200
 Kostka Stanisław, dzierżawca Śmiłowic 193
Kostuś Wojciech 19
 Kościelec, wś w pow. inowrocławskim 68
 z Kościoła Jan, choralista gnieźnieński 125
 z Kościoła Stefan, choralista gnieźnieński 125
Kot Stanisław 65, 138, 261
 Kot Wincenty, arcybp. gnieźnieński 121
 Kowal, mto w woj. brzeskim 102, 115
 Kozanów zob. Borycki
 Kozietulski Antoni, starosta będziński 176,
 192
 Krajewski Łukasz, wikariusz włocławski, no-
 tariusz 68
 Kraków, mto 6, 9, 14, 24, 28, 56, 61, 62, 78,
 110, 120, 121, 131, 132, 139, 152, 154,

158, 177, 183, 187, 188, 206, 209, 210, 238, 248
 — archiwa 14, 15
 — biskupstwo 30
 — diecezja 19, 24, 44, 67, 77, 78, 122, 135, 145, 146, 152, 252
 — zamek 71, 73, 147
 Krasiński Stanisław, scholastyk gnieźnieński, kanclerz 64, 65
 Krąpiewski Andrzej, oficjał bydgoski 54
 Krekerwicz Konrad, wódarz subkowski 34
 z Krobina Michał, nauczyciel w Kowalu 115
 Kromer Marcin, bp warmiński 94, 116, 152
 Królewiec (ob. Kaliningrad), mto 111, 114, 125
 Królestwo Polskie (Kongresowe) 14, 20, 228, 229
 Królikowski Bohdan 249
 Kruszwica, mto w woj. inowrocławskim 133
 — archidiakoniat 18, 20, 24, 195
 — dekanat 19
 z Kruszwicy Bartłomiej, notariusz 68
 Kruszyński Józef 20
 Kryński Adam Antoni 236
 Krzycki Andrzej, arcybp gnieźnieński 142
 Kuczkowski, kanonik włocławski 36
 Kujawy 17, 18, 44, 112, 125, 133, 136, 172, 190, 195, 202
 Kujot Stanisław 11, 19, 60
 Kunig Jerzy Antoni, notariusz 72, 79, 221
 Kuntze Edward 141, 142
 Kürbisówna Brygida 172
 z Kurdwanowa Jakub, biskup płocki 260
 Kurdwanowski, podskarbi 32
 Kurowice, ws w pow. brzezińskim 155
 Kurowski (z Kurowa) Mikołaj, bp włocławski 35, 125, 260
 z Kurozwęk Krzesław, bp włocławski 23, 39, 41, 48, 57, 65, 69, 74, 80, 87, 89, 92, 93, 96, 108, 109, 123, 128—130, 179, 180, 182, 185, 187, 195, 197, 199—202, 221, 225, 236, 239, 242, 245, 262
 Kurpas Józef 174, 207
 z Kutna Mikołaj, wojewoda łęczycki 108
 Kutrzeba Stanisław 10, 111, 174, 210, 221
 Kwasiborski Tomasz, proboszcz w Parkaniach 199
 Kwolek Jan 234
 de Lang zob. z Łęgu
 Latałski Janusz, kasztelan gnieźnieński 131
 Latosz Wojciech, notariusz 72, 161, 179

Leesch Wolfgang 6
 Lengnich Gotfryd 145
 Leon X, papież 130, 182, 194
 Lesiewski Jerzy, marszałek 31
 Leszek, książę kujawski 198
 Lewicki Anatol 110, 112
 Lewiński (z Lewina) Feliks, sufragan włocławski 73, 74, 167, 172, 173, 202
 Lębork (Lauenburg) mto 133
 — okręg 17—20, 34, 88, 165, 194
 Librowski Stanisław 11—13, 15, 18, 19, 43, 47, 60, 112, 116, 125, 150, 180, 236, 243
 Lidzbark zob. Heilsberg
 Liedtke Antoni 10, 28
 Lindner, starosta subkowski 91
 Liniecki Stanisław, notariusz 70, 137
 Linowski Stanisław, oficjalista biskupi 233
 Lipczewski Jan, notariusz 72
 Lipowiec (z Lipowca) Stanisław, kustosz włocławski 46
 Lippomano Alojzy, nuncjusz 138
 Lipski Andrzej, bp włocławski 134, 152, 158, 238, 262
 Lubień, ws w pow. świeckim 73, 77
 Lubotyń, ws w pow. przedeckim 69, 190
 — klucz 18
 — wójtostwo 103
 Lubraniec zob. Dąbski Stanisław
 Lubrański Grzegorz, archidiakon krakowski 199
 Ludwik XVI, król francuski 83
 Ludziska, ws w pow. inowrocławskim
 — parafia 19
 Luschek Fritz 66
 Lutek zob. z Brzezia Jan
 Luzino, ws w pow. puckim 85
 Luzjański Fabian, bp warmiński 201
 Łabiński Mikołaj, archidiakon pomorski 129
 Łagiewnicki Jakub, posesor wójtostwa w Baranowie 199
 Łagiewnicka Katarzyna, żona Jakuba 199
 Łagów, mto w woj. sandomierskim 61, 73, 151, 217
 — klucz zob. Piórków
 — wójtostwo 30
 Łaniewski Andrzej, kanonik włocławski 226
 Łaski Jan (młodszy), kapelan 32
 Łaski (z Łaska) Jan, prymas 23, 33, 41, 190
 Łaznów, ws w pow. brzezińskim 155, 188
 — klucz 18, 19

- Łącki Franciszek, sufragan wrocławski 27, 28, 155, 240
 Łączyn (Łązynek?), ws w pow. lipnowskim — wójtostwo 79
 Łąkoszyn (Łąkoszy), mto w woj. łęczyckim 185
 Łązynek zob. Łączyn
 Łeba, rzeka 34
 Lebieniec, ws w okręgu łęborskim 18
 Lempicki Jakub, dziekan wolborski 239
 Łęczyca, mto 69, 188, 189, 194, 200
 Łęczyckie 18
 z Łęgu (de Lang) Piotr, dziekan wrocławski, notariusz 68
 z Łobżenicy Paweł, kanonik łęczycki, notariusz 57, 69, 87, 178, 197
 z Łopienna Benedykt (syn) Tomasza, archidiacon pomorski, notariusz 68
 Łowicz, mto w woj. rawskim 121, 234, 243 — archiwum 131
 Łódź (Lodza), mto w woj. łęczyckim 132, 154, 155, 188, 201
 — parafia 19
 -- wójtostwo 104, 105
 Lubieński Maciej, bp wrocławski 19, 24, 31, 36, 40, 61, 65, 72, 89, 98, 100, 104, 134, 152, 158, 178, 183, 193, 205, 206, 236, 240, 245, 262
 Lubieński Stanisław, bp płocki 19
 Ługowski Jan, notariusz 71, 157, 179
 Łukomski Andrzej, kanclerz poznański, podskarbi 37
 z Łyszkowa Maciej, notariusz 68

 Maciej, notariusz 69
 Maciej zob. z Gołańczy, z Łyszkowa, z Raciąża
 Maciejowski Bernard, kardynał 152
 Maczow (Malczew, Maliczew), ws w pow. brzezińskim 134
 Maćkowy, ws w pow. gdańskim 164
 Madaliński Bonawentura (z Niedzielska), bp wrocławski 11, 30, 36, 56, 72, 98, 104, 161, 221, 230, 241, 243, 245, 262
 Magnuski Aleksander, kanonik wrocławski 72
 Mainz zob. Moguncja
 Makowiecki Hieronim, kanonik wrocławski 64
 Malbork, mto — zamek 196
 Malczewski Franciszek, bp wrocławski 73, 75, 90, 172, 173, 229, 263
 Maliczew zob. Maczow
 Małopolska 18, 67, 132
 Manka, ws 68
 Mańkowski Alfons 263
 Marcin (syn) Wojciecha, notariusz 202
 Marcin syn wójta z Łęczycy, notariusz 69
 Marcin zob. z Pułtusza, z Radomia z Maskolina Filip, notariusz 70
 Mateusz, oficjał wrocławski 87
 Matuszewski Tomasz, kanonik wrocławski 86
 Mazowsze 125
 Mechmed, pasza sylistryjski 145
 Meisner Henryk Otto 5
 Menelaus, bohater grecki 145
 Miaskowski Baltazar, sufragan wrocławski 27, 44, 49
 Michałowice, ws k/Warszawy 19
 Michtarowski Jan, kanonik wrocławski i kruszwicki, notariusz 72, 221
 Mieszkowski Piotr, sufragan wrocławski 27, 159
 Mieszkowski Piotr Paweł, sufragan wrocławski 27
 Mikołaj, oficjał pomorski 25
 Mikołaj V, papież 260
 Mikołaj, wikariusz piotrkowski 87
 Mikołaj Trąba, arcybp gnieźnieński 123, 174 211
 Mikołaj zob. z Inowłodza, z Kutna, z Przedborza, z Przywieczierzyna, de Schöneborn, ze Skwierzyny
 Mikucki Sylwiusz 66, 67
 Miler Maciej, proboszcz śmiłowski 193
 Milicki, sekretarz 73, 79
 Miliński Piotr, notariusz 69
 Miller Ludwik Krzysztof, notariusz 160
 Mincer zob. Janiszewska-Mincer
 Mirosz Marcin, notariusz 71
 Mirowski Michał, geometra 91
 Misiecki Franciszek, kanonik kruszwicki, notariusz 72, 74
 Miszewski Andrzej, prebendariusz wrocławski 27
 Młodziejowski Aleksy Jakub, kanonik wrocławski, archiwariusz 236
 Moderzes, ws 69
 Modrzewski Andrzej Frycz, posesor wójtostwa w Wolborzu 30
 Modzerowo, ws w pow. przedeckim — parafia 19
 Mogielnicki Stanisław, kanonik wrocławski 40
 Moguncja (Mainz), mto w Niemczech 8

- Mojecki Przecław, notariusz 71
 Moller Jerzy, proboszcz miłobędzki 59
 Mołdawia 144
 Montawa, rzeka 91
 Morawiec Andrzej, ekonom 33, 38
 Morawski Michał 11, 33, 153
 z Moskorzewa Klemens, podkanclerzy koron-
 ny 125
 Moszyński zob. z Bnina
 Mszczonowski Andrzej, archidiakon pomorski
 243
 z Mścina Aleksander, kanonik wrocławski 65
 z Mydlowycz Stanisław, notariusz 69
 Mystkowski Stanisław, kanonik kruszewicki 59
 Myszyński Aleksander, sufragan wrocławski
 27

 Nagórzyce, ws w pow. piotrkowskim
 — parafia 19
 Naramowski Andrzej, kanonik wrocławski 241
 Naropińscy 200
 Naropiński Feliks, dziekan wrocławski, kan-
 cierz 65—67
 Naruszewicz Szymon, audytor 40, 67, 184
 Nasierowski Jakub, notariusz 71, 158
 Nidecki Andrzej Patrycy, kanonik kruszewicki,
 notariusz 56, 70, 75, 77, 79, 101, 137, 217
 Niedziela Jan, proboszcz radziejowski 197
 Niedzielsko zob. Madaliński
 Niełczewski Józef, marszałek 31
 Niemcy 8, 138
 Niesułków, ws w pow. brzezińskim 171, 205,
 252
 — klucz 18, 19, 132
 Nieszawa, mto w ziemi dobrzyńskiej
 — kościół 199
 Noskowski Łukasz, medyk 183
 Nowe, mto w woj. pomorskim 192
 — kościół 192, 193, 202
 Nowicki, kanonik z Gidel, 114
 Nowodworski Michał 10, 19, 20, 22, 37, 67,
 78, 110
 Nowogród, ws w pow. lipnowskim
 — parafia 19
 Nový Rostislav 8
 z Nowychstawów Jakub, kapelan 32

 Objezierski Stanisław, kanonik poznański 31
 Obodowski Jan, starosta piórkowski 30, 35
 Obory zob. Czosnowski

 Oleksów zob. Gniewosz
 Oleśnicki Zbigniew, kardynał 111
 Oleśnicki Zbigniew, bp wrocławski 68, 69,
 92, 96, 97, 108, 115, 121, 127—129, 179,
 194, 195, 198, 221, 239, 242, 245, 261
 Olędzki Hieronim, oficjalista 233
 Oliwa, ws w pow. gdańskim 200, 205
 Opelewski Antoni, notariusz 73, 185, 228
 Opoczki, ws w pow. brzeskim 103, 105
 z Opoczna Damascenus, notariusz 70
 Oporowscy 202
 Oporowski (z Oporowa) Andrzej, bp wroc-
 ławski 25, 129, 202, 261
 Oporowski (z Oporowa) Piotr, wojewoda
 łączycy 133
 Oporowski (z Oporowa) Władysław, bp
 wrocławski 65, 68, 82, 92, 93, 96, 99, 101,
 105, 201, 224, 260
 z Orzyszewa Jakub, notariusz 70, 185
 Osieki, ws w okręgu łębskim 18
 Osiński Józef, notariusz 72, 167
 Osnabrück, mto w Niemczech 8
 Ostrowąs, ws w pow. inowrocławskim 179
 Ostrowite, ws 201
 Ostrowo, ws 220
 Ostrowski (z Ostrowa) Antoni Kazimierz, bp
 wrocławski 23, 26, 31, 32, 36, 38, 40, 44,
 51, 72, 77, 89—91, 93, 99, 105, 113,
 167—169, 199, 227, 228, 239, 241, 244,
 248, 249, 263
 Ostrów, ws w pow. inowrocławskim
 — parafia 19
 Ośnicki Maciej, kanonik wrocławski, notariusz
 41, 69, 94, 178, 186

 Pabianice, mto w woj. sieradzkim
 — klucz 166
 Padacz Władysław 66
 Paderborn, mto w Niemczech
 — diecezja 68
 Pakoszewski Jan, notariusz 70, 71
 Palczewski Antoni, notariusz 72
 Palecki Józef, instygator 72, 251
 Panske Paweł 11
 Paprocki Wacław, sufragan wrocławski 27
 Parchanie (Parkanie), ws w pow. inowro-
 cławskim 184, 199
 — klucz 18
 Parys, bohater trojański 145
 Paryż, mto 62
 Parzniewski Jakub, dworzanin 185

- Paweł II, papież 37
 Paweł III, papież 136
 Paweł V, papież 157
 Paweł Tomal, sołtys z Woli 151
 Paweł zob. z Łobżenicy
 Pawłowski Piotr, notariusz 71
 Pawłowski Stanisław, bp ołomuniecki 108
 Pella Jan, bp włocławski 31, 96, 120, 201, 260
 Pelplin, ws w pow. tczewskim 11, 183, 249
 — archiwum 15, 28
 Petersburg (Leningrad), mto 136, 143
 Peterson, 175
 Petius Israel, geometra gdański 91
 Petrani Aleksy 10
 Pfitzner Józef 9, 29
 Piasecki Paweł 9, 58, 67, 78
 Piechowski Franciszek, notariusz 73
 Piekarski Wojciech, wojski łączący, marszałek 31
 Piekosiński Franciszek 132
 Pietuch Jan, kanonik włocławski 185
 Piniński, kanonik włocławski 240
 Piotr Wielki, car rosyjski 164
 Piotr, sufragan płocki 206
 Piotr, młynarz 126
 Piotrków (Trybunalski), mto w woj. sieradzkim 61, 62, 153
 Piotrowski Jan, kanonik włocławski, kanclerz 56, 65
 Piotrowski Marcin, kancjonator wolborski, notariusz 73
 Piotrowski (Piotrkowski) Piotr, kanonik włocławski 128, 134, 241, 245
 Piotrów (Potrowo), ws 87
 Piórków (Pierkovia), ws w pow. sandomierskim 217
 — klucz 18, 19, 30, 35, 49, 81, 132, 151, 162, 220, 232
 Piściek Tomasz, mieszczanin wolborski 197
 Pitz Ernest 8
 Plezia Marian 249
 Piwarski Kazimierz 262
 Plock, mto 11, 56, 120, 122, 156, 168, 229, 239, 249
 — archiwum 15, 239
 — biskupstwo 221, 230, 239
 — diecezja 11, 19, 65, 68, 77, 122, 206, 221, 249
 — katedra 251
 Pocięcha Władysław 108, 130, 132, 136, 143, 223, 261
 Poćwiardówka, ws w pow. brzezińskim
 — młyn 140
 Poddembski Andrzej, notariusz 71
 Poddembski Marcin, notariusz 66, 72, 159, 179
 Podgórski Marcin, koniuszy 31
 Podlasie 144—146
 Polkowski Ignacy 132, 168
 Pollak Roman 146
 Polska (Królestwo Polskie, Korona, Rzeczpospolita) 8, 19—22, 29, 41, 45, 48, 53, 55—57, 62, 63, 66, 78, 114, 115, 124, 131, 145, 146, 154, 162, 188, 203, 237
 Pomorze Gdańskie (Pomorsko) 17, 18, 20, 23, 25, 28, 29, 34, 35, 77, 131, 133, 147, 154, 172, 173, 202, 252
 — archidiakoniat 18, 20, 24, 34, 41, 43, 53, 153, 180, 195, 196
 — diecezja 18, 102
 — dobra (klucze) bpie 34—36, 38, 49, 132, 134
 — oficjalat 18, 28, 34
 Pomorze (Zachodnie) 218
 Ponsdorf, dobra na Śląsku 57
 Potrowo zob. Piotrów
 z Poznania Andrzej, notariusz 70
 z Poznania Piotr, mdyk 31, 32
 Poznań, mto 21, 24, 56, 120—123, 164, 207
 — diecezja 68, 69, 77, 122, 158, 163
 — katedra 221
 — księstwo 20
 Praga, mto 24
 Protwicz Marcin, kanonik włocławski 243
 Protzan Arnold von, kanonik wrocławski 124
 Prusy (teryt. Zakonu) 24, 142
 Prusy (Królewskie) 34, 145, 146, 196
 Prusy Książęce 131, 144, 145
 Prusy (państwo pruskie) 20
 Prusy Południowe 21, 172
 Pruszkowski Wojciech, notariusz 56, 70
 z Przeczna Jakub, kuchmistrz 31
 z Przedborza Mikołaj, kapelan 32
 Przejrzałowicz Adam, notariusz 28, 41, 43, 71, 74, 76, 101, 114, 148, 179, 198
 Przemysław, książę kujawski 198
 Przemyśl, mto w woj. ruskim
 — starostwo 238
 Przewłocki Łukasz, kanonik włocławski, notariusz 72, 161
 Przerembscy 237
 Przerembski Wincenty, bp włocławski 65, 69,

- 84, 92, 96, 108, 109, 130, 133, 176, 179,
185—187, 192, 195, 201, 203, 239, 261
Przeździecki Aleksander 142, 146
Przybysław, podskarbi 32
z *Przywieczierzyna* *Mikołaj*, kanonik i oficjał
włocławski 87
Pstrokoński Maciej, bp włocławski 9, 67, 71,
107, 156, 180, 190, 226, 245, 262
Pstrokoński Maciej, bp chełmski 226
Pstrokoński Stanisław, stolnik sieradzki 226
Pszonka *Augustyn*, notariusz 72
Ptaszyński Stanisław, notariusz kapituły 243
Puck, mto w woj. pomorskim
— dekanat 60
Pułtusk, mto na Mazowszu
— kolegiata 221
z *Pułtusa* *Marcin*, notariusz 69, 186
- Raciąż* (od końca XVII w.: *Raciążek*), mto
w woj. inowrocławskim 61, 68, 69, 128,
197, 205, 213
— klucz 18, 50, 132, 134, 148, 151, 231, 232
— zamek 61, 93
z *Raciąża* *Maciej*, oficjał włocławski 87,
110—112, 114, 201
Raciborski, kanonik włocławski, ekonom 36
z *Radomia* *Marcin*, proboszcz śmiłowski 193
Radziejów, mto w woj. brzeskim 178, 188,
197
Rakoczy zob. *Franciszek I*
Rakowiecki Bartłomiej, notariusz 72
Ratkowski Wojciech, wojski dobrzyński 38
Ratyński Szymon, regent kancelarii 73
Rayek, poddany 213
Relski Feliks, archidiakon włocławski, nota-
riusz 67, 69, 178, 185
Relski Stanisław, marszałek 31
Retkinia (*Rzodkwina*), wś w pow. brzeziń-
skim 154, 155
Rokicie, wś w pow. brzezińskim 154, 155
Rokiciny, wś w pow. brzezińskim 133
Rokicki Jan, koniuszy 31
Romański, sekretarz kapituły 236
Rosiński Błażej, notariusz 56, 71, 77, 78, 155,
179, 250
Rosnowski Jan, podczaszy 31
Rostkovius Sebastian, archidiakon pomorski,
notariusz 71
Roszkowic Paweł 175
Rozrażew, wś w pow. pyzdrowskim 22
Rozrażewscy 57, 147, 229
Rozrażewski Hieronim, bp włocławski 11, 18,
22, 28, 29, 34, 36—41, 43, 45, 48, 51,
56—61, 64, 65, 67, 71, 74—77, 80, 81,
88—91, 94, 95, 97—99, 101—104, 116,
117, 139—142, 146—156, 161, 174—177,
179—181, 183, 187—191, 193—201,
203—213, 216, 217, 220—222, 226,
236—240, 242, 245—248, 261
Rozrażewski Jan, kasztelan poznański 36, 108,
238
Rozrażewski Stanisław, jezuita 91, 238
Rozrażewski Wacław, synowiec *Hieronima*
102, 238
Rudaw, wś w pow. lipnowskim
— wójtostwo 105
Rudnicki Józef, kanonik włocławski 184
Ruszkowski Ambroży, podkomorzy 31
Ruszkowski Andrzej, chorąży inowrocławski
103, 105
Ruszkowski Feliks, kuchmistrz 31
Rutkiewicz Wojciech, notariusz kapituły 27
Rybiński Józef, bp włocławski 17, 25, 26, 40,
59, 62, 65, 68, 73, 75, 78, 80, 82, 92, 93,
99, 105, 107, 169—172, 175—178, 184,
203, 208, 209, 212—214, 219, 221, 244,
252, 253, 263
Rybus Henryk 10, 56, 94, 122, 131, 140, 206,
223, 261
Rychalski Michał 64
Rychłowski Jan, stolnik sieradzki 38, 39
Rychłowski Władysław, kantor włocławski 51
Rzeczyca, wś w pow. brzezińskim 176
Rzodkwina zob. *Retkinia*
Rzym, mto 19, 21, 22, 24, 25, 66—68, 72,
83, 92, 95, 138, 149, 153, 159, 168, 194,
204, 221, 257, 258
- Sambia* 8, 124
Sandomierz, mto 18
Sarna Władysław 262
Sarnowski Stanisław, bp włocławski 24, 48,
50, 161, 213, 262
Sawicki (Zawiczki) Melchior, notariusz 155
Sącz (Nowy), mto w woj. krakowskim 77,
109
— oficjalia 77
Schachman Jan 198
Scharfenberger Mikołaj, drukarz 107
Schlapp Marcin (*Dąbrowski*), dziekan włoc-
ławski, kanclerz 40, 41, 63, 65
Schmauch Jan, kanonik chełmski 59

- de Schöneborn Mikołaj, kanonik opolski, notariusz 68
- Schotland (Szotland, Szkoty), ws k/Gdańska 104, 165, 196
- Schulenburg Fryderyk Wilhelm, minister pruski 245
- Sebánek Henryk* 6
- Seeliger Gerhard* 119
- Semkowicz Władysław* 124
- Senkowski Jerzy* 231
- Serock, mto w ziemi zakroczymskiej 79
- Siebké Jan* 19
- Sieciński Stanisław, kanonik wrocławski 241
- Siedlce zob. Szydlice
- Siedmiogród (Transylwania) 146
- Sienicki Franciszek, kanonik wrocławski, notariusz kapituły 128, 129, 133, 144, 223, 224, 225, 241, 243, 244, 247, 248
- Sienieński (z Sienna) Jakub, bp wrocławski 31, 32, 65, 68, 108, 112, 194, 221, 261
- Sieradzkie 18
- Sikorski Jan, kanonik i oficjał wrocławski, kanclerz 41, 65, 67, 101, 198
- Sikorski Piotr, ekonom 36, 38
- Sikorski Piotr Paweł, scholastyk wrocławski, oficjał gdański 90
- Silnicki Aron (syn) Jana, notariusz 70, 176
- Silnicki Tadeusz* 9, 115
- Simonetti Jakub, notariusz 72, 75, 100
- Sitno, ws w pow. lipnowskim 104
- Skarga Piotr, jezuita 204
- Skarszewy, mto w woj. pomorskim — gród 164
- Skarszewski Wojciech, archidiakon pomorski 25, 26, 40, 65, 169, 170, 208, 228
- Skaszewski Adrian, dziekan kruszwicki, podskarbi 32
- Skaszyński Łukasz, ekonom 36, 38
- Skibicki Andrzej, notariusz 71
- Skibicki Piotr, kanonik wrocławski 72
- Skierniewice, mto w woj. rawskim 128
- Skotnicki Przecław, podkomorzy 31
- Skowrońska Anna* 9
- Skulsk, ws w pow. gnieźnieńskim — parafia 19
- ze Skwierzyny Mikołaj, notariusz 69
- Slawsko, ws w pow. kruszwickim 81, 107
- Słomiński Teodor, notariusz 73, 75
- Słomowski Stanisław, kanclerz gnieźnieński 70
- ze Słupowa Jan, archidiakon i oficjał wrocławski 28, 87, 110
- Słupów zob. Szembek
- Smardzewice, ws w pow. opoczyńskim 163
- klucz 18, 19
- Sobków zob. Subkowy
- Sokołowski Kacper, kanonik wrocławski, notariusz konsystorza 113
- Sokołowski Michał, kasztelan gostyński, dzierżawca wrocławski 233
- Sokołowski Mikołaj, kanonik kruszwicki 72
- Sokołowski Mikołaj, rządcą łagowski 35
- Sokołowski zob. z Wrzącej Świętosław
- Solecki Antoni, ksiądz 228
- Sosiński W., sekretarz królewski 154
- Sosnka, ws w pow. radziejowskim — sołectwo 201
- Sotkiewicz Antoni* 20
- Spinek Mikołaj, wojski sieradzki, starosta wolski 185
- Splawski Jan, wojski inowrocławski 108
- Stanisław, proboszcz grabkowski 28
- Stanisław August, król polski 143
- Starogard, mto w woj. pomorskim 25, 71, 199 — kościół 199
- Stefan Batory, król polski 142, 143, 146, 202, 203
- Stempowski Stanisław, kanonik wrocławski, notariusz 70
- Stolcemberg (Chełm) ws k/Gdańska 25, 61, 165, 183, 233
- Stopniak Franciszek* 28
- Straszewo, ws 198
- Strubicz Wojciech, krojczy 31
- Strupino, ws k/Wolborza (zag.) 125
- Strzelno, mto w pow. kruszwickim — parafia 19
- Stupkiewicz Stanisław* 146
- Subera Ignacy* 18, 170
- Subkowy (Sobków), ws w pow. tczewskim 25, 34, 35, 43, 61, 107, 180, 196, 232 — dwór 196
- klucz 18, 61
- Sulejman (Wspaniały), sułtan turecki 131
- Suliński Wojciech, kustosz wrocławski, notariusz 66, 73, 167
- z Sułkowa Sułko, notariusz 68
- Sułkowska Irena* 126, 224, 225
- Sułowski Zygmunt* 8
- Sykstus IV, papież 128, 194
- Szafraniec Jan, bp wrocławski 87, 110, 260
- Szajewski M., sekretarz 73, 75
- Szamotyły, mto w woj. poznańskim 136
- Szaniawski Felicjan Konstanty, bp wrocławski 37, 72, 98, 113, 150, 162 263

- Szczawiński Stanisław, kanonik wrocławski 46
 Szczecin, mto 218
 Szembek Jan, kanclerz wk. koronny 164
 Szembek Józef Eustachy, bp chełmski, późn.
 płocki 168, 217, 239
 Szembek Krzysztof, bp warmiński 164
 Szembek Krzysztof Antoni (ze Słupowa), bp
 wrocławski 31, 38—41, 50, 56, 58, 60, 72,
 76, 80, 83, 84, 91, 94, 99, 108, 113, 116,
 117, 162—166, 175, 189, 191, 197,
 207, 208, 212—220, 227, 229, 230, 239,
 246, 247, 250, 263
 Szembek Stanisław, bp wrocławski 23, 40, 41,
 72, 98, 162, 188, 199, 202, 209, 262
 Szostkiewicz Zbigniew 260
 Szotland (Szkoty) zob. Schotland
 Szujski Józef 110—112
 Szybicki Józef, komendant milicji nadwornej
 31
 Szydlice (Siedlce), ws w pow. gdańskim 165
- Ślaski Bolesław 18
 Śląsk 9, 57, 66, 124, 125, 147, 188
 Śmieciński Stanisław, pisarz ziemski warsza-
 wski 38
 Świecie, mto w woj. pomorskim 18, 34
 — dekanat 18
 Święcicki Stanisław Jacek, sufragan żmudzki
 66
 Świętosław zob. z Wrzącej
 Świętosławski Jarand, wódarz subkowski 34
- Tarchomin, ws k/Warszawy 193
 z Tarnowa Jan, kapelan 32
 Tarnowski Jan Achacy, scholastyk wrocław-
 ski 179
 Tarnowski Jan, bp wrocławski 37, 40, 56, 65,
 71, 77, 98, 108, 117, 153, 155, 209, 240,
 245, 262
 Tarnowski Piotr, starosta wrocławski 32, 232
 Tatar Leonard 249
 Taubenschlag Rafał 9
 Tczew, mto w woj. pomorskim 25
 Tempie Antoni, kanonik wrocławski, nota-
 riusz 73
 Theiner Augustyn 19
 Tiedeman 175
 Tolubowo, ws w pow. dobrzyńskim 202
 Tomaszewski Walenty Maciej Bończa, bp
 wrocławski 113
 Tomiccy 143, 144
 Tomicki Andrzej 143
 Tomicki Jan, kasztelan gnieźnieński 143, 144
 Tomicki Piotr, bp krakowski 206, 223
 Topolski Jan 33, 37
 Toruń, mto w woj. chełmińskim 14, 91, 94,
 101, 102, 243, 247, 248
 z Torunia Łukasz zob. Watzenrode
 Traft Łukasz, mieszczanin starogardzki 199
 Transeuech zob. Trzasewo
 Trebnic Adam, archidiakon pomorski, kan-
 clerz 66
 Třeštík Dušan 125
 Troynarski Marcin, kanonik wrocławski, no-
 tariusz 73, 77, 109, 113
 Trzebessowicz, ws na Mazowszu 125
 Trzasewo (Transeuech), ws k/Wolborza, zag.
 125
 z Turobina Jan, kanonik kruszwicki, kanclerz
 65
 Turski Kazimierz, koniuszy 31
 Twarda, ws w pow. opoczyńskim 201, 222
 Twardowski, posesor części w Dziewulinie 150
 Tylicki Piotr, bp wrocławski 50, 56, 150, 156,
 221, 231, 262
 Tylicki Wojciech, notariusz 71
- Uchański Jakub, bp wrocławski 31, 32, 53,
 62, 65, 71, 89, 94, 97, 134, 137—140,
 179, 187, 240
 Ulanowski Bolesław 9, 11, 14, 21, 28, 30, 59,
 110, 112, 115, 120—122, 128, 211, 221
 Ulryk, sufragan wrocławski 25, 111
 z Uniejowa Augustyn, notariusz 70, 178
 Upsala, mto w Szwecji 112
 Urban VIII, papież 19, 83, 194
- Vetulani Adam 24
 Vlauita Albertus, proboszcz brzeski 86
- Warmia 112, 152
 Warlubie, ws w pow. nowskim 39
 Warszawa, mto 14, 18, 19, 61, 72, 80, 106,
 121, 138, 149, 154, 165, 188, 189, 202,
 203, 213, 217, 231, 239, 253
 — księstwo 20, 25, 228
 Warta, rzeka 190
 Warzymowo, ws w pow. kruszwickim
 — parafia 19

- Waszewski Jan, posesor wójtostwa w Luboty-
niu 103
- Wattenbach Wilhelm* 124
- Watykan
- archiwa 83
- Wätzenrode Łukasz (z Torunia), kanonik
włocławski 68
- z Wawrzyńcowa Wawrzyniec, notariusz 69
- Weigielewicz, major 164
- Weise Erich* 8, 124
- Wendelinus Jan, ksiądz 86
- Weyher (Weiher), bp kamieński 19
- Weyher Ernest, starosta pucki 18, 35
- Węgry (Hungaria) 187
- Widera Fabian Sebastian, regent kancelarii
73, 78, 252
- Widera Jan, notariusz 68
- Widzewnica (Widzew), ws k/Łodzi 201
- Wieczkowo (Więckowy), ws w pow. tczew-
skim 200
- Wiedeń, mto 130, 134, 148, 151
- Wielebnowski Mikołaj, kapelan 69
- Wierciński Jan Maciej, kanonik włocławski,
regent kancelarii 73
- Wierzb Jakub, kanonik pułtuski, podskarbi
32
- Wierzbowski Teodor* 131, 138, 261
- Więckowy zob. Wieczkowo
- Wilczyński Adam, notariusz 70
- Wilkowski Jan, scholastyk włocławski, no-
tariusz 70
- Wilno, mto 131, 188
- Winrych Knieprode, wk. mistrz 240
- Wisła, rzeka 19
- Wisłocki Władysław* 110, 137
- z Wiślicy Jerzy, audytor 39
- Witowski Andrzej, kanonik włocławski 241
- Władysław Jagiellończyk, król czeski i węgier-
ski 225
- Władysław Jagiełło, król polski 111, 200, 202
- Władysław Warneńczyk, król polski i węgier-
ski 223—225
- Włocławek, mto *passim*
- archidiaconat 18, 24, 195
- archiwum 11—15, 27, 47, 49, 50, 68, 78,
83, 87, 89, 180, 212, 223, 227, 229, 230,
od 235 *passim*
- biskupstwo *passim*
- diecezja *passim*
- katedra *passim*
- klucz 18, 19, 38, 49, 89, 132, 134, 148,
150, 151, 231—233
- kościół Św. Jana 203
- kościół Św. Wita 82
- oficjalat 28
- szkoła 80
- wójtostwo 201
- zamek 61, 183, 203
- Wojciech, instygator 41
- Wojciech, poddany z Łąkoszyna 185
- Wojciech, bp praski, św. 152, 226
- Wojciech zob. z Bydgoszczy, z Żychlina
- Wola ws 151
- Wolborz, mto w woj. sieradzkim 32, 61, 81,
93, 107, 117, 132, 133, 156, 157, 183,
184, 188—190, 193, 197, 198, 201, 205,
217, 221, 246, 248, 250
- kasztelania 125
- klucz 18, 19, 50, 81, 132, 148, 150, 151,
157, 220, 232
- klucze (Wolborszczyzna) 38, 50, 187, 232,
233
- kolegiata 200
- parafia 19
- pałac 61, 93
- szpital 196
- wójtostwo 30, 104, 105
- zamek 61, 221, 232
- Wolff Adam* 119
- Wolf Jan, starosta subkowski 61
- Wolfenbüttel, mto w Niemczech 138
- Wolicki Cyprian, sufragan włocławski, oficjal
gdański 27, 36, 40, 41, 64, 66, 102, 167,
209, 213, 251
- Wolimir, bp włocławski 165, 201
- Wolski Dunin zob. Dunin Wolski
- Wolski Mikołaj, bp włocławski 18, 34, 92,
97, 134, 261
- Wolratus Jan, drukarz 9
- Wołowicz Andrzej, bp włocławski 82
- Wołucki Paweł, bp włocławski 31, 40, 98,
134, 152, 157, 188—190, 194, 196, 200,
203, 205, 238, 262
- Wolyń 144, 145
- Wólka, ws k/Łodzi 166
- Wrocław, mto 95, 189
- biskupstwo 9, 29
- diecezja 29
- Wronki, mto w woj. poznańskim 136, 190
- z Wrzacej Świętosław (Sokołowski), oficjal
włocławski 87
- Wuttke Konrad* 125
- Wybicki Franciszek, archidiacon pomorski
102, 233

- Wyczawski Hieronim* 10, 24, 39, 60, 66, 74, 87, 174—176, 211
Wyrozembski Jerzy, notariusz 70, 178
Wysin, wś w pow. tczewskim
 — klucz 18, 38, 91, 233
Wysoka, mto w pow. nakielskim 31
Wysocki Franciszek Kazimierz, kanonik włocławski, komisarz dóbr 221
Wysocki Jan, kanonik i oficjał włocławski 46, 67, 112
Wysocki Marek, kanonik włocławski, notariusz 70
Wysocki Tomasz, notariusz 70
Występski Stanisław, proboszcz iwanowicki, kapelan 32
Wysz Piotr, bp krakowski 110
Wyszogród, gród n/Wisłą k/Fordonu 198

Zaborowski Jakub, posesor wójtostwa w Łodzi 105
Zachorowski Stanisław 9, 46, 221
Zakrzewo, wś w pow. brzeskim 204
Zakrzewski Stanisław, kanonik włocławski 28
Zakrzewski Wincenty 142, 143
Żałuski Andrzej, bp płocki 144
Żałuski Andrzej Stanisław, bp krakowski 116
Żałuski Józef Andrzej, bp kijowski 144
Zamość, mto w ziemi chełmskiej 147
Zamoyski Jan, kanclerz wk. koronny 155, 204
Zathey Jerzy 168
Zatoka Gdańska 18
Zawiczki zob. *Sawicki*
ze Zbąszynia Jan, proboszcz nowski 202
Zbijewo, wś w pow. przedeckim 198
Zbylut zob. *Gołańczewski*
Zbylutka, wś w pow. sandomierskim
 — wójtostwo 162
Zdziszewski Stanisław, włodarz subkowski 24, 35
Zebrzydowski Andrzej, bp włocławski 30—35, 38, 39, 46, 51, 56, 59, 61 62, 65, 66, 70, 75, 77—79, 88, 89, 97, 101, 107, 134, 136—139, 158, 177, 179, 180, 183, 187, 195—197, 209, 212, 217, 218, 239, 261
Zebrzydowski Bartłomiej, wojewoda inowrocławski 204
Zebrzydowski Mikołaj, starosta raciański 35
Zebrzydowski Mikołaj, wojewoda krakowski 154
Zgierz, mto w woj. łęczyckim 188
Zieliński Konstanty, prepozyt włocławski 162
Zindemer Jan, ksiądz 27
Złotorya, wś w pow. lipnowskim
 — parafia 19
Zofia Jagiellonka, księżna brunszwicka 138
Zulewski Wojciech 185
Zutrovius Stanisław, proboszcz niesułkowski, notariusz 72
Zygmunt I, król polski 26, 131, 133, 140, 142—144, 146, 165, 200, 203, 226
Zygmunt III, król polski 153, 154, 188, 204
Zygmunt August, król polski 35, 141, 142, 144, 146, 187, 194, 226

Żakowski Jan Chryzostom, posesor wójtostwa w Zbylutce 162
Żarnowiec, wś w pow. puckim 205
 — klucz 196
Żdżarowski Jan, kanonik poznański i włocławski, kanclerz 31, 56, 65, 66
ze Żnina Walenty, kapelan 197
Żółtowski Dersław, notariusz i instygator 41, 109, 185
Żuławy (Insula Minor)
 — dekanat 190
z Żychlina Wojciech, podkanclerzy koronny 221
Żytkowicz Leonid 30, 33, 37, 49, 138, 231—233
Żywocin, wś w pow. brzezińskim 197
 — wójtostwo 30, 104, 105

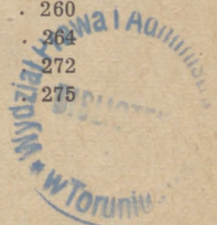
Wydział Prawa i Adm.UMK

316000234749

SPIS TREŚCI

Wstęp	5
Rozdział I: Organizacja biskupstwa włocławskiego. Organy zarządu diecezją jako czynnik aktotwórczy	17
Diecezja włocławska, jej obszar, granice, położenie. — Biskup jako rządca diecezji, zakres jego władzy. — Organy władzy biskupiej: sufraganie, oficjalaty i wikariaty generalne; urzędy tymczasowe: administrator i koadiutor; kancelarie tych urzędów. — <i>Curia episcopalis</i> : urzędnicy dworscy, skarbowo-gospodarczy (zarząd dóbr) i sądowi. — Synod diecezjalny. — Komisje biskupie, wizytacje. — Kapituła katedralna, jej współzarząd diecezją. — Biskup jako dostojnik państwowy.	
Rozdział II: Kancelaria <i>curiae episcopalis</i>	55
Nazwa. — Charakter kancelarii: kancelarie poszczególnych biskupów a kancelaria biskupstwa. — Zakres spraw załatwianych w kancelarii: kancelaria a urzędnicy <i>curiae episcopalis</i> , kancelaria a komisje biskupie. — Miejsce i czas urzędowania. — Personel: kanclerz, notariusze; ich utrzymanie. — Produkcja aktowa kancelarii: pisma wychodzące, rejestry, pierwsze akta spraw. — Etapy pracy w kancelarii: uwierzytelnianie pism, pieczęcie, ekspedycje. — Udział kapituły w potwierdzaniu dokumentu biskupiego. — Język i pismo w kancelarii. — Pomoce kancelaryjne. — Kancelaria jako odbiorca akt.	
Rozdział III: Akta narastające w kancelarii <i>curiae episcopalis</i>	118
Rodzaje akt narastających. — I. Akta własne: — A. Rejestry kancelaryjne: 1. początki rejestracji we Włocławku; 2. przegląd zachowanych rejestrów; 3. sposób ich prowadzenia i zawartość: a) rejestry czynności biskupich, b) rejestry korespondencji, c) rejestry gospodarcze, d) rejestry działalności publicznej, e) „materiały historyczne”. — B. Akta luźne. — C. Pierwsze akta spraw. — II. Akta wchodzące do kancelarii. — III. Akta gromadzone <i>in curia</i> poza właściwą kancelarią.	
Rozdział IV: Akta kancelarii <i>curiae episcopalis</i> w archiwum kapituły	234
Archiwum kapituły. — Podział akt kancelarii biskupiej po śmierci biskupa. — Archiwum kapituły jako właściwe miejsce składania większości tych akt. — Korzystanie z akt złożonych w archiwum przez kancelarię biskupią. — Opracowywanie akt biskupich w archiwum: inwentarze, indeksy. — Konserwacja akt. — Stan ich zachowania w 1818 r.	
Dodatki źródłowe	250
Wykaz biskupów włocławskich w l. 1400—1818	260
Wykaz cytowanych źródeł i literatury	264
Zusammenfassung	272
Indeks osób i nazw geograficznych	275

Praca zgłoszona przez

Kazimierza Jasińskiego

na posiedzeniu Wydziału Nauk Historycznych, Prawniczych i Społecznych
Towarzystwa Naukowego w Toruniu
w dniu 11 czerwca 1963 r.

ROCZNIKI TOWARZYSTWA NAUKOWEGO W TORUNIU

Wykaz Roczników 1—59 zamieszczono w Rocznikach 55—63

R. 60 z. 1	Lechicka J., Z zagadnień Oświecenia na Pomorzu, s. 197. Toruń 1957 . . .	zł 43.50
R. 60 z. 2	Biskup M., Rozmieszczenie własności ziemskiej województwa chełmińskiego i malborskiego w drugiej połowie XVI w., s. 111 + 1 mapa. Toruń . . .	zł 32.25
R. 61 z. 1	Włodarski Br., Rywalizacja o ziemie pruskie w połowie XIII wieku, s. 76. Toruń 1959 . . .	zł 16.—
R. 61 z. 2	Glema T., Piotr Kostka — Lata młodości i działalność polityczna, s. 356 + 2 wkł. Toruń 1959 . . .	zł 50.—
R. 62 z. 1	Grudziński T., Polityka papieża Grzegorza VII wobec państw Europy środkowej i wschodniej, s. 136. Toruń 1959 . . .	zł 24.—
R. 62 z. 2	Gumowski M., Najstarsze poczęcie miast polskich XIII i XIV wieku, s. 266 + + XLVI tabl. Toruń 1960 . . .	zł 60.—
R. 63 z. 1	Górski Karol, Starostowie malborscy w latach 1457—1510. Pierwsze półwiecze polskiego Malborka, s. 206, Toruń 1960 . . .	zł 36.—
R. 63 z. 2	Kolankowski Z., Zapomniany prawnik XVI wieku Jan Łączyński i jego „Kompedium sądów Króla Jegomości”, s. 136 + 5 tabl., Toruń 1960 . . .	zł 32.—
R. 64 z. 1	Piskorska H., Inwentarz akt i zbiorów archiwalnych Towarzystwa Naukowego w Toruniu, s. 48. Toruń 1961 . . .	zł 6.—
R. 64 z. 2	Cackowski S., Gospodarstwo wiejskie w dobrach biskupstwa i kapituły chełmińskiej w XVII—XVIII w., cz. I. Gospodarstwo chłopskie, s. VII + 280. Toruń 1961 . . .	zł 55.—
R. 65 z. 1	Gumowski M., Dzieje mennicy toruńskiej, s. 188 + XX tabl. Toruń 1961 . . .	zł 35.—
R. 65 z. 2	Salmonowicz St., Krystian Bogumił Steiner (1746—1814) toruński prawnik i historyk. Studium z dziejów nauki prawa doby Oświecenia w Polsce, s. 195. Toruń 1962 . . .	zł 40.—
R. 66 z. 1	Lechicka J., Józef Wybicki — Życie i twórczość, s. 230 + 1 wkł. Toruń 1962 . . .	zł 45.—
R. 66 z. 2	Danilczuk B., Działalność SPD i PPS Zaboru Pruskiego w Poznańskim w latach 1891—1914, s. 150. Toruń 1962 . . .	zł 30.—
R. 67 z. 1	Cackowski S., Gospodarstwo wiejskie w dobrach biskupstwa i kapituły chełmińskiej w XVII—XVIII w. cz. II. Gospodarstwo folwarczne i stosunki rynkowe, s. 245 + 1 mapa. Toruń 1962 . . .	zł 59.—
R. 67 z. 2	Tomczak A., Walenty Dembiński, kanclerz egzekucji (ok. 1504—1584), s. 209 + 6 wkł. Toruń 1963 . . .	zł 42.—
R. 68 z. 1	Wróblewska E., Feliks Józef Dembiński (Izet-Bey) 1808—1879, s. 153 + 3 wkł. Toruń 1963 . . .	zł 30.—
R. 68 z. 2	Czacharowski A., Uposażenie i organizacja klasztoru norbetanek w Żukowie od XIII do połowy XV wieku, s. 140 + 4 wkł. Toruń 1963 . . .	zł 30.—
R. 69 z. 1	Nowak Z., Polityka północna Zygmunta Luksemburskiego do roku 1411, s. 155. Toruń 1964 . . .	zł 30.—
R. 69 z. 2	Guldon Z. Rozmieszczenie własności ziemskiej na Kujawach w II połowie XVI w., s. 165 + 2 mapy. Toruń 1964 . . .	zł 40.—

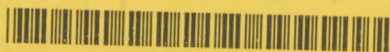
Wydział Prawa i Adm.UMK

316000234749

Biblioteka Główna UMK Toruń

40893

316000234749

PRATORU